

LUND UNIVERSITY

Kvinnor mot krig : aktioner och nätverk för fred 1914–1940

Andersson, Irene

2001

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Andersson, I. (2001). *Kvinnor mot krig : aktioner och nätverk för fred 1914–1940*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Historiska Media.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Kvinnor mot krig

Aktioner och nätverk för fred 1914-1940

Irene Andersson

© Irene Andersson

Omslagsbild: Detalj från *Ristningar med tema ur kvinnornas kamp* av Siri Derkert 1965,

Östermalmstorgs T-banestation, ©, BUS, 2001.

Foto: Viveca Olsson

Sättning: Grad & Kägel, Lotta Hansson

Tryck Prinfo/Team Offset & Media, Malmö 2001

ISSN 1650-755X

ISBN 91-628-4901-8

Tryckskåp
Lånstämman 341 011

Kvinnor mot krig

Aktioner och nätverk för fred 1914–1940

Irene Andersson

LUNDS
UNIVERSITET

Historiska institutionen vid Lunds universitet

Studia Historica Lundensia (SHL) är Historiska institutionens, Lunds universitet avhandlingsserie. Den ersätter serierna Bibliotheca Historica Lundensis (BHL), Lund Studies in International History (LSIH) och Center for Studies in International Conflicts (CESIC).

Innehåll

Förord	II
1 Aktioner och nätverk	13
1935 och 1915	13
Kvinnliga fredsaktioner	14
Avhandlingens syfte	16
Fredsarbete i svensk forskning och litteratur	18
Kvinnors fredsarbete internationellt	25
Genusperspektiv på krig och fred	28
Sociala rörelser och kollektiva handlingar	31
Den kollektiva identitetens betydelse	35
Kollektiv handling och nätverk	37
Kvalitativa nätverksstudier	37
Avgränsningar	43
Frågeställningar	44
Källor till fredsaktionerna	45
Brev, dagböcker och självbiografier	47
Brev	47
Dagböcker och arbetsanteckningar	50
Självbiografier	52
Sammanfattning och disposition	53
2 Kvinnornas fredssöndag 1915	57
Fredsarbete och försvarsfrågan före första världskriget	57
Krigsutbrottet	65
Internationell reaktion	67
Att mobilisera stöd för en kvinnlig fredsaktion	70
En kollektiv kvinnlig protestidentitet	73
Snabb mobilisering via uppbyggda nätverk	78
Danmark och Norge blir indragna	81
Idén i de tre ländernas uppprop	82
Drottning Victoria griper in	84
Mobilisering av delegater till Haag	90
Skandinavisk identitet	94
Fredssöndagens gamla planer dammas av	96
Drottning Victoria och utrikesminister Wallenberg	101
Rekryteringsnätverken	103
Det arbetande nätverket	105

Den kollektiva identiteten	110
Sammanfattning	113
3 Fredsarbete och försvarsfrågan i gaskrigets skugga, 1915–1935	115
Latenta perioder och uppblommande aktioner	115
Neutrala medlingsförsök	117
Hopp om en rättfärdig fred	120
Freds rörelsen och socialdemokratin	122
Kvinnor och nedrustning	125
Vapenvägrarna samlas	133
Gasmolnen hopar sig	137
Sammanfattning och diskussion	140
4 Mobilisering via Lysistrate och Abessinien	143
En tändande gnista	143
Finns det en handling som kräver mod?	145
Initiativkommittén upplöser sig själv – första veckan	147
En nätverksbaserad handling i medveten politisk form ...	148
... med ett förändringsbart genusmönster	150
Situationen	152
Nedrustning eller upprustning?	152
Gasmaskmadonnan	154
Civilskyddet	155
Lysistrate vägrar	159
En mindervärdig stat	161
Kvinnor skapar opinion	163
Nätverk och mobilisering	165
IKFF och Clarté som rekryteringsnätverk	166
Vänner och privata hem	169
Hur blev Elin Wägner engagerad?	172
På väg mot en kollektiv identitet	175
En kastad snöboll	176
”The common feeling was: let us sacrifice everything...”	179
Sammanfattning	181
5 Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935	183
Situationen på Tidevarvet	183
Tidevarvets texter	184
Aktionen flyttar till Stockholm – andra veckan	185
Del av en internationell pacifism	188
Del av en svensk opinion	189

Från Norrbotten till Skåne	190
Att sprida entusiasm och valsedlar – tredje veckan	192
Vad är realpolitik?	195
Eva Fröberg kritiserar aktionen	197
Svar på tal – fjärde veckan	198
Svar till landsortspressen och Eva Fröberg	201
Även doktors patienter räknar röster – femte veckan	204
En ledamot i försvarskommissionen griper in	207
Aktionens stora opinionsmöte	209
Fyra tal – om NF, giftgaser, mödrar och mänsklighet	212
Lydia Wahlström tänkte inte skyddsvägra	219
Utskottens arbete och det framåtblickande Tidevarvet	221
Delegationen och resolutionen	224
På den internationella arenan	227
De tre sista mötena	230
Nätverkets räckvidd	231
Vi-känslan i det arbetande nätverket	233
Sammanfattning	238
6 Motståndare, tvivlare och lojala idébärare	241
Den internationella utvecklingen	241
Elin Wägners besvikelse	249
Motståndarnas verksamhet	252
Tvivlarna	255
De lojala idébärarna	262
Trollflöjtskvartetten mobiliserar 1937	267
Att mopsa sig inför en luftskyddsövning 1938	270
”Det är bara fruntimmer som har tröttnat”	274
Ett nordiskt telegram till NF	275
Konserthusmötet 1940	277
Sammanfattning	278
7 Kvinnor gör politik	281
Att förändra det offentliga rummet	281
Rekryteringsnätverk	282
Personliga nätverk och generationer	285
Nätverkens mening	291
Att praktisera politik	294
En antivåldsdiskurs	295
Aktionerna i freds rörelsen	298
Vad blev resultatet?	300
Sammanfattning	302

8 Kvinnor mot krig: en sammanfattning	303
Bilagor	311
Summary	319
Käll- och litteraturförteckning	327
Studia Historica Lundensia	349

Bilagor

Bilaga 1	311
Danska och norska kvinnor som var engagerade i förberedelserna till Kvinnornas fredssöndag i februari 1915	
Mobilisering av norska och danska kvinnor inför Haag-kongressen 1915	
Bilaga 2	313
Deltagare i Kvinnornas fredssöndag februari och juni 1915:	
Bilaga 3	315
Svenska delegater till Haag-kongressen i april 1915:	
Bilaga 4	316
Aktiva funktionärer och medlemmar av de fyra utskotten på opinionsmötet Kvinnornas representantmöte 'Ned med vapnen' (Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935) på Auditorium 1/9 1935:	
Andra kvinnor som var aktiva i Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935	

Tabellförteckning

Tabell 1. Resultat länsvis från Kvinnornas fredssöndag 1915:	104
Tabell 2. Centralkommitténs möten och upprop i februari och juni 1915:	106
Tabell 3. Det aktivt arbetande nätverket 1915:	109
Tabell 4: Kandidater länsvis i Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935:	190
Tabell 5. Upplagesiffror och partifärg för den dagspress som tryckte annons för Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935:	193
Tabell 6. Antal röstande och kandidater i Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935:	232
Tabell 7. Initiativkommitténs, arbetsutskottets och adjungerades möten i Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935:	236
Tabell 8. Det aktivt arbetande nätverket 1935:	238
Tabell 9. Organisationer som deltog aktivt eller fungerade som rekryteringsnätverk i aktionerna 1915, 1919, 1935, 1940:	282
Tabell 10. Kvinnor som medverkade i aktionerna både 1915 och 1935:	285
Tabell 11. Överlappande nätverk och generationsaspekten 1915 till 1940:	287
Tabell 12. Organisationstillhörighet, yrke och civilstånd för kvinnor som ingick i de överlappande nätverken 1915 till 1940:	289

Förkortningar

FBF	Fredrika-Bremer-förbundet
FFK	Föreningen Frisinnade Kvinnor
FKPR	Föreningen för Kvinnors Politiska Rösträtt
FKR	Frisinnade Kvinnors Riksförbund
IKFF	Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet
ICW	International Council of Women
IWSA	International Women's Suffrage Alliance
LKPR	Landsföreningen för Kvinnans Politiska Rösträtt
KFF	Kvinnor för Fred
KFUK	Kristliga Föreningen för Unga Kvinnor
KFUM	Kristliga Föreningen för Unga Män
NF	Nationernas Förbund
SFSF	Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen
SKF	Svenska Kvinnors Fredsförening
SKM	Svenska Kvinnors Medborgarförbund
SKN	Svenska Kvinnors Nationalförbund
SKV	Svenska Kvinnors Vänsterförbund
SMKF	Sveriges Moderata Kvinnoförbund
SSKF	Sveriges Socialdemokratiska Kvinnoförbund
WILPF	Women's International League for Peace and Freedom

Förord

Att skriva en avhandling i historia är något av det mest spännande man kan ägna sig åt. Ytterst handlar uppgiften om att resa i tiden, slå sig ner bland främmande människor och lära känna deras levnadsvillkor. Att försöka förstå en svunnen värld innebär emellertid hårt arbete. Så har det varit för mig. Efter otaliga brev, flera dagböcker och många tidningsartiklar har jag kommit första världskrigets och mellankrigstidens fredssträvanden nära. Med på färden har min handledare professor Eva Österberg varit. Alltid lika beredd till konstruktiva och spännande samtal, kritiska diskussioner och nya tankar. Tillsammans med Eva har jag skrattat, skämtat och haft en närvaro i en personlig vänskap likaväl som i en professionell. Tack Eva, för att du har läst och granskat mitt arbete medan det har växt fram. Docent Christina Carlsson Wetterberg ledde mig i början av 1980-talet in i den kvinnohistoriska världen. I egenskap av biträdande handledare ett antal år senare har Christina kommit med många bra synpunkter på mitt manus. Professor Kim Salomon har också gett mig nyttiga kommentarer på avhandlingen i slutskedet. Inte minst är jag glad för att Kim föreslog att jag skulle åka på konferens till USA arrangerad av The Peace History Society. Tack till er båda.

En avhandling kommer till under många ensamma timmar. Jag har som tur är haft olika grupper av vänliga doktorander att tillgå. Först och främst är det Eva Österbergs seminarium, som jag på resans gång har lärt mig mycket av. I fyra år har jag tillhört doktorandprojektet ”Det vidgade rummet. Idéer, strategier och nätverk i tre generationer av kvinnor på väg ut i offentligheten, ca 1880–1940”, finansierat av Riksbankens jubileumsfond. Projektet har letts av Eva Österberg och Christina Carlsson Wetterberg. Övriga projektmedlemmar har varit Sif Bokholm, Inger Hammar, Lena Hillerström och Anna Jansdotter. Under årens lopp har vi inte bara idkat vetenskapliga samtal, utan vi har också ägnat oss åt roliga infall. Av detta har det blivit en god vänskap. ”Informalisterna” utgjorde under ett par år en sann glädjekälla, där teoretiska ambitioner varvades med läcker mat. Ett särskilt tack till Roger Johansson för gott samarbete. På Historiska institutionen arbetar många trivsamma och hjälpsamma personer. Bland dem Kenneth Johansson och Lars M. Andersson, som villigt har försökt svara på mina frågor. Charlotte Tornbjer, som läste mina sluttexter ställde kloka frågor.

Ytterligare två vänner har engagerat sig i mitt manus, Berit Lindberg och Rune Degerhammar. Andra vänner har bidragit på annat sätt. Marta var den första som tyckte att jag skulle ge mig i kast med avhandlingsskrivande. Eva och Helena övertygade mig om att det gick att överleva även på

lite pengar. Solveig skickade små stipendier. Lars-Åke och Katarina kom helt överraskande med min första dator. Min syster Moniqa visade intresse för projektet från första stund tanken kom på tal. Henrik bidrog flera gånger med förnämlig övernattning i Göteborg, alldeles intill Kvinnohistoriska Samlingarna. En sängplats i Stockholm har Ingela och Anette bestått mig med då och då. Vad vore min avhandling utan er!

Utän ekonomiskt stöd från Birgit och Gad Rausing's Stiftelse, Crafoordska stiftelsen, Letterstedska föreningen, Karls Staaffs fond och Nordenstedska stiftelsen hade jag emellertid inte kommit så långt. Tack för medel till arkivresor, konferenser och till tryckning av avhandlingen. Jag skänker också en varm tacksamhetstanke till personal på olika arkiv som jag har kommit i kontakt med i samband med mitt arbete.

Viveca Ohlsson har tagit omslagsbilden. Cheryl Jones Fur har översatt den engelska sammanfattningen. Lotta Hansson har sett till så att texterna har blivit en bok.

Och till sist Maria, tack för god omsorg, tålmod, stöd och uppmuntran!

Malmö juni 2001

Irene Andersson

I Aktioner och nätverk

1935 och 1915

Till Auditoriums stora sal, på Bangatan i Stockholm, strömmade söndagen den 1 september 1935 omkring 700 kvinnor. De hade kommit för att delta i fredsaktionen "Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget". Bakom samlingen låg rädslan att ett kommande krig skulle drabba hela samhället, och inte bara frontlinjer på slagfält långt från hemmen. I stället för att passivt se på och finna sig i att otillräckliga skyddsåtgärder sattes in, ansåg kvinnorna att det var dags att manifesteras sitt ogillande med det militära systemets sätt att lösa konflikter. Om kvinnor solidariskt vägrade använda gasmasker och skyddsrum i händelse av flyganfall skulle män bli tvingade att lägga ner sina vapen och ta upp nedrustningsförhandlingar, argumenterade de som hade organiserat mötet. När läkaren Ada Nilsson vid tiotiden på förmiddagen öppnade sammankomsten blickade hon ut över en engagerad församling. Hon tillkännagav att de först skulle få lyssna till fyra föredragshållare, som på olika sätt motiverade att protester mot upprustning och krigsfara var nödvändiga. Eftermiddagen skulle gå åt till att diskutera utformningen av en gemensam resolution mot kriget. En av de fyra talarna var journalisten och författaren Elin Wägner. I sitt anförande "Vad tänker du, mänsklighet?" underströk hon att kvinnorna hade fått rösträtt och att de nu måste utnyttja den. Ännu var det tid att sätta stopp för den armé av krigsmän som med nya vapen åter gjorde sig redo att dra ut i krig.¹ Det blev en livlig sammankomst, berättar det bevarade mötesprotokollet. Föredragen "avtackades med hjärtliga, stundom lidelsefulla applåder och stampningar".² De som var intresserade, men som inte haft möjlighet att närvara under söndagen, kunde informera sig om opinionsmötet i dagspressen på måndagsmorgonen. Rubrikerna i några stora tidningar beskrev upproret som en respektingivande kvinnorevolt och en "världsprotest" mot krig. Kvinnorna ställde krav på att Nationernas Förbund, NE, skulle uppfylla sina nedrustningslöften. Det stod klart för läsarna att en kamp mot luftskydd och ett liv i källare hade startats.³

¹ *Tidevarvet (Tvt)* 1935:33 79.

² Diskussionsprotokoll 1/9 1935. Ada Nilssons samling (ANS), v:19, KS.

³ Rubrikerna 2/9 1935: "Första gången ett krig mötes av världsprotest. Kvinnomötet sänder delegation till Genève", *Svenska Morgonbladet*; "Allt liv förtvinar i krigets skuggor. Kvinnomötet i Auditorium imponerande", *SD*; "Kvinnornas uppror mot kriget. 'Ned med vapnen i alla länder!' parollen", *Folkets Dagblad*; "Krigets mardröm måste vika för fredens vision." Kvinnokrav: Löftesinlösen av N.E", *DN*; "Kvinnor som bekämpa luftskyddet. Åtta damer med resolution till Genève", *SvD*; "Kvinnlig revolt mot 'källarskedet i Europa'", *Stockholms-Tidningen*.

En annan av talarna var Kerstin Hesselgren, delegat i NF. Hon påpekade att folkförbundet från dess uppbyggnad hade visat intresse för att kvinnor skulle få inflytande internationellt. På senare tid hade förbundet även direkt uppmanat kvinnorna att arbeta för fredens bevarande. I sitt tal förde hon åhörarna tillbaka till första världskrigets utbrott: "1914 blevo vi tagna med överraskning, vi hade hela katastrofen över oss innan vi förstodo vad som skett och sedan, ja, sedan var det som att sticka ut ett halmstrå i en fors att försöka påverka makterna."⁴ Den här gången var de bättre förberedda och hade därför större möjlighet att vända utvecklingen, slog hon fast.

Kvinnors fredsarbete under första världskriget betecknades av Kerstin Hesselgren som ett "halmstrå i en fors". Förmodligen menade hon bland annat "Kvinnornas fredssöndag", en landsomfattande aktion som den 27 juni 1915 samlade en stor skara kvinnor. Hon hade själv deltagit och hade läst upp ett föredrag mot kriget för 1800 åhörare på Auditorium i Stockholm.⁵ På många andra platser runt hela Sverige hölls opinionsmöten. Från podium och estrader framfördes tal, man uttalade krav på besinning och protesterade mot det krig som då rasade i Europa. Bland de kvinnor som hade skrivit under uppropet till fredssöndagen fanns förutom Kerstin Hesselgren också Ada Nilsson och Elin Wägner.⁶

Ätminstone tre av aktörerna i kvinnornas fredsarbete var alltså desamma både 1915 och 1935: Kerstin Hesselgren, Ada Nilsson och Elin Wägner. Kanske fanns det också andra kontinuiteter i aktörsnätverk, idéer och arbetsformer?

Kvinnliga fredsaktioner

De två beskrivna aktionerna, den ena mot pågående krig och den andra mot hotande krigsfara, uppvisar många likheter, men också skillnader. Aktionernas syfte, form och innehåll var inte samma. Ändå går det att peka på vissa gemensamma komponenter. Båda samlingarna hade som mål att *skapa opinion mot krig och uppmanade kvinnor att genomföra en gemensam protesthandling*. Under det första världskriget utformades handlingen som en kollektiv opinionsyttring över hela landet. Kvinnor i Sverige skulle få tillfälle att ansluta sig till en fredsresolution inspirerad av en stor internationell kvinnlig fredskonferens i Haag i april 1915. Tillfälligt bildade lokalkommittéer erhöj hjälps med tal, resolution, sånger och affischer av en central-

⁴ *Tvt* 1935:33 7/9, s.6.

⁵ "De svenska kvinnornas fredssöndag. Imponerande anslutning landet runt", *DN* 28/6 1915;

"De svenska kvinnornas fredsdemonstration. Många möten med imponerande anslutning i Stockholm och dess förstäder", *SD* 28/6 1915.

⁶ Upprop 14/6 1915. Flory Gates samling, v:8, KS.

kommitté i Stockholm. På 343 ställen talades det för freden denna söndag och 88 734 kvinnor anslöt sig till en resolution.⁷ År 1935 gällde det däremot att välja en representativ kvinnoförsamling, hålla ett stort offentligt möte i Stockholm och utarbeta en resolution ställd till NF i Genève med krav på nedrustning. Deltagarna i aktionen arbetade med kandidatlistor, röstsedlar och satte upp valbyråer på ett par ställen i landet. På en och en halv månad hade kvinnor från fredsorganisationer och politiska föreningar lyckats få omkring 20 000 kvinnor att rösta på över 300 kandidater och på så sätt fått fram en representativ grupp bestående av cirka 80 deltagare. Det var denna församling som höll ett offentligt möte inför publik den 1 september i Stockholm.⁸

Båda aktionerna *sökte internationellt stöd över nationella gränser. Viljan att påverka händelseutvecklingen i egenskap av kvinnor* var stark bland deltagarna. Oberoende av om deltagarna arbetade i en tid utan kvinnlig rösträtt eller de hade fått sin rösträtt, ville de låta sina *medborgarstämmor* ljuda. Kvinnor krävde att få göra sina röster hörda, också i de politiska församlingar där frågor om utrikespolitik, försvar och krig behandlades. Uppropen, som föregick samlingarna, *byggde på föreställningar om kvinnor och män*. Innehållet talade till kvinnor, men berättade också om män. I skuggan av första världskriget begärde de vädjande kvinnorna att fred skulle slutas för att rädda människornas kultur och människors liv. På 1930-talet, när gaskriget upplevdes som ett hot, krävde deltagarna i aktionen att männen skulle inse sina plikter och gå till förhandlingsbordet innan död och förstörelse spreds över det civila samhället.

Kerstin Hesselgren, Ada Nilsson och Elin Wägner var, som tidigare nämnts, alla förespråkare för fred i de båda samlingarna. De deltog aktivt genom att skriva under upprop, ställa upp i de organiserade sammankomsterna, fungera som mötesordförande och hålla föredrag. Många andra kvinnor var närvarande på mötena, och anslöt sig till resolutioner eller deltog i en omröstning. Somliga medverkade endast i fredssöndagen 1915. För andra var 1930-talets vapenlösa uppror den första fredssamling de gick med i. En del kvinnor deltog i båda aktionerna och var engagerade i fredsarbete både under första världskriget och de efterföljande decennierna.

Kvinnornas fredssöndag 1915 och *Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935* var två kortvariga och därmed *tillfälliga kollektiva handlingar* som *mobiliserade enskilda kvinnor*. Under senare delen av 1930-talet gjordes ytterligare försök att genomföra kvinnliga fredsaktioner. Några kom bara till planeringsstadiet och är dokumenterade endast bland efterlämnade personliga papper. Andra genomfördes, som till exempel ett stort möte på Konserthuset i Stockholm 1940, där en mängd kvinnoorganisationer deltog. Syftet bakom de kol-

⁷ Anna Kleman, "De svenska kvinnorna och Haagkongressen", *Fred*, utgiven av svenska sektionen av Internationella kvinnokommittén för varaktigt fred, Stockholm 1916, s. 30.

⁸ Se *Tvt* 1935:26-35 från 13/7 till 28/9.

lektiva aktionerna, vare sig de nådde offentligheten eller stannade i ett planerande samtal mellan vänner, var att samla kvinnor för att de skulle uttrycka sig om krig och fred, påverka samhällsutvecklingen och kräva politiskt medinflytande. Det är de här kvinnliga fredsaktionerna min studie handlar om.

Avhandlingens syfte

Syftet med avhandlingen är att undersöka kvinnors kollektiva handlande mot krig, under en period då kvinnor ännu inte erhållit politiskt medborgarskap respektive under de första decennierna då de fått det. Flera forskare har visat att samarbete i olika frågor kom till stånd mellan kvinnoorganisationer under de första decennierna av 1900-talet, trots skilda ideologiska bakgrunder. Formerna för samarbete kunde variera från lösa koalitioner mellan skilda föreningar och gemensamma skrivelser till öppnare opinionsmöten och namninsamlingar på individuell grund. Samarbetet kunde röra kampen för rösträtt, folkpensioneringsförslag, kvinnors möjlighet att bli politiskt representerade, särskilda lagar för kvinnors arbete, opinionsbildning kring gifta kvinnors yrkesverksamhet, och offentliga ställningstaganden i frågor om prostitution och aborter.⁹ Människors hjälpbehov förorsakade av krigssituationer och krav på en fredlig värld gav också upphov till gemensamma handlingar från kvinnors sida.¹⁰

Utgångspunkten för kvinnors och mäns fredsarbete har enligt forskningen varit både religiösa övertygelser och politiska idéer. Peter Brock har lyft fram antimilitarismen i den första kristna kyrkan, och 1500-talets anabaptister och mennoniter. Kväkarna, ursprungligen från 1600-talet, hade stort inflytande på fredsarbetet i 1800-talets amerikanska samhälle. I slutet av samma sekel framträdde tolstoyanerna som en fredsgrupp inom det ryska väldet.¹¹ Immanuel

⁹ Se t. ex. Gunnela Björk, *Att förhandla sitt medborgarskap. Kvinnor som kollektiva politiska aktörer i Örebro 1900-1950*, Lund 1999; Bertil Björkenlid, *Kvinnokrav i manssamhälle. Rösträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902-21*, Uppsala 1982; Sif Bokholm, *En kvinnorröst i manssamhället. Agda Montelius 1850-1920*, Stockholm 2000; Christina Carlsson, *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880-1910*, Lund 1986; Renée Frangeur, *Yrkeskvinna eller makens tjänarinna? Sriden om yrkesrätten för gifta kvinnor i mellankrigstidens Sverige*, Lund 1998; Josefin Rönnbäck, "Rösträttsrörelsens kvinnor – i konflikt och samförstånd", *Kvinnovetenskaplig Tidskrift (Kvt)* 2000:4; Ulla Wikander, "International Women's Congresses, 1878-1914. The Controversy over Equality and Special Labour Legislation", *Rethinking Change. Current Swedish Feminist Research*, Maud Eduards m. fl., Uppsala 1992; Kjell Östberg, *Efter rösträtten. Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*, Stockholm/Stehag 1997. *Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter*, red. Christina Florin, Lena Sommestad och Ulla Wikander, Stockholm 1999, ger exempel på när samarbete mellan olika kvinnogrupper inte har fungerat.

¹⁰ Kjell Östberg, "Krig och fred i svensk kvinnorörelse", *Kvinnor mot kvinnor* 1999.

¹¹ Peter Brock, *Pacifism in Europe to 1914*, New Jersey 1972.

Kant förespråkade däremot ett reglerat rättstillstånd och samarbete mellan stater som en utgångspunkt för fred i boken *Om den eviga freden* från 1795.¹² Internationella fredskongresser arrangerades i mitten av 1800-talet, men i Sverige uppkom inte någon organiserad fredsörelse förrän under århundradets två sista decennier. Kvinnor som grupp mobiliserades också i fredsarbetet. Fredrika Bremers förslag i *Times* 1854, att med anledning av Krimkriget bilda ett fredsförbund bestående av kvinnor från jordens alla länder, var ett tidigt initiativ av en enskild individ och fick inget genomslag.¹³ Delvis realiserades hennes tanke i första världskrigets slutskede då Women's International League for Peace and Freedom, WILPF, kom till. Under 1980-talet samlades många kvinnor i västvärlden i en kamp mot neutronbomben och utplacering av missiler i Europa. De höll protestmöten med färgrika banderoller, genomförde fredsmarscher och öppnade fredsläger i några länder.¹⁴

Kvinnor har alltså engagerat sig i ett offentligt samtal mot krigsfara och för fred under flera århundraden. Alf W. Johansson, som redogör för fredstankens utveckling i Europa under de senaste två seklen, menar att talet om fred har blivit en allt mer utbredd "kulturell idé".¹⁵ Den kvinnliga fredskampen under nittonhundratalets första decennier var en del av denna idé. I likhet med 1980-talets fredsörelse uppträdde den också som ett synligt inslag i samhället. Vid förra seklets början blandade fredsaktiva kvinnor kampen för politisk rösträtt med krav på begränsningar av det militära systemets inflytandet. De arbetade inom manligt dominerade fredsöreningar, men skapade också egna sammanslutningar. Erfarenheterna av unionskrisen 1905 och första världskriget stärkte intresset för fredsarbete. Vid vissa tillfällen slöt kvinnor sig samman över organisationsgränserna som enskilda individer i kvinnliga manifestationer och aktioner för att påverka samhället i fredlig riktning. Hur det gick till att skapa dessa gemensamma aktioner under första världskriget och mellankrigstiden, och ur vilka sammanhang de föddes, har historisk forskning inte närmare uppmärksammat, trots vissa intressanta insatser i modern vetenskap.

Jag ämnar därför närmare undersöka hur kvinnor organiserade kollekti-

¹² Om Kants skrift och reaktioner på hans bok under 200 år, se Rebecka Lettevall, *En europeisk kosmopolit. En idehistorisk studie av Immanuel Kants 'Om den eviga freden' och dess verkningshistoria*, Stockholm/Stehag 2001.

¹³ Inger Ekblom, *Den kvinnliga fredstanken. Fredrika Bremer och andra i kamp för fred*, Stockholm 1991.

¹⁴ Se t.ex. sociologerna Ann Dorte Christensen, "Women in the New Peace Movement in Denmark: Empowerment and Political Identity", *Moving on: New Perspectives on the Women's Movement*, red. Tayo Andreasen m. fl., Århus 1991; Abby Peterson, *Women as Collective Actors. A Case Study of the Swedish Women's Peace Movement, 1898-1990*, Göteborg 1992; Sasha Roseneil, *Disarming Patriarchy. Feminism and Political Action at Greenham*, Buckingham 1995; Else Skjonesberg, *Kvinnenes fredsbevegelse på åttitallet*, Oslo 1998.

¹⁵ Om fredsiden, se förordet till Alf W. Johanssons nyöversättning av Immanuel Kants bok *Om den eviga freden*, Stockholm 1996, s. 5-43.

va fredsaktioner och lyckades få andra kvinnor att delta, hur de höll samman sina gemensamma handlingar och på vilka sätt de genomförde aktionerna. Jag avser att fördjupa mig i de kollektiva manifestationerna var för sig i sin tid. Men jag vill även göra en längre överblick, anlägga ett vidare diakront perspektiv, för att undersöka om de nätverk som skapades och de idéer som aktionerna byggde på kan ses som bas för nya mobiliseringar över tid. Varför och på vilka sätt kvinnor valde att genomföra egna fredsmanifestationer vid vissa tillfällen under åren 1915 till 1940 kommer att sättas i relation till periodens freds- och kvinnorörelse. En undersökning av de kvinnliga fredsaktionerna bidrar till kunskapen om hur kvinnor i sociala rörelser genom kollektiva handlingar har agerat som påtryckningsgrupper i politiska frågor.

Fredsarbete i svensk forskning och litteratur

Min redovisning av det svenska forskningsläget i detta avsnitt täcker i stort sett kvinnors arbete för fred i den forskning och litteratur som har behandlat antingen freds-rörelsen eller kvinnorörelsen eller bådadera. Jag har också noterat om aktionerna Kvinnornas fredssöndag 1915 och Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935 har blivit uppmärksammade och i så fall på vilket sätt. Forskning kring de teoretiska begrepp som jag har använt för att strukturera min analys och göra vissa iakttagelser följer under en egen rubrik.

Till att börja med är det lätt att konstatera att det inom svensk historisk forskning inte finns mycket skrivet om freds-rörelsen generellt. Undantaget är Bert Måralds avhandling *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst*.¹⁶ Hans undersökning börjar i mitten av 1800-talet och går fram till unionsupplösningen 1905. Det är en bred ideologisk studie av de aktörer, som skapade freds-föreningar och bidrog till neutralitetens framväxt, insatta i tidens politiska strömningar, utrikespolitik och diskussioner i försvarsfrågan. De som framträder är i stort sett liberala debattörer med frihandel på sitt program och socialistiska agitatorer, som band samman allmän värnplikt med krav på allmän rösträtt.¹⁷ En kronologisk redogörelse över vad som hänt i den svenska freds-rörelsen från 1880-talet och framåt lämnar författaren Per Anders Fogelström i *Kampen för fred. Berättelsen om en folk-rörel-*

¹⁶ Bert Mårald, *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst. Ideologi, propaganda och politiska yttringar från Krimkriget till den svensk-norska unionens upplösning*, Stockholm 1974.

¹⁷ Trots att kvinnor inte hade tillgång till de politiska kanalerna och den offentliga debatten på samma sätt som män fanns det kvinnor som agerade. Mårald nämner följande fredsaktiva kvinnor: Emilia Broomé, Anna Bugge Wicksell, Ann Margret Holmgren, Ellen Key och Anna Lindhagen. Han ser bildandet av Sveriges Kvinnliga Fredsförening 1898 som en förstärkning av det organiserade fredsarbetet. Mårald 1974, s. 214.

se.¹⁸ Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen, SFSF, som grundades 1883, står i centrum och utgör i boken fredsrörelsens kärna under flera decennier. Genom att blicka åt sidorna berättar Fogelström ändå kortfattat om andra sammanslutningar. På så sätt får också enskilda kvinnor och kvinnliga fredsorganisationer en roll. Både fredssöndagen 1915 och det vapenlösa upproret mot kriget 1935 finns nämnda på några rader.¹⁹ Historikern Stefan Trönberg skildrar de svenska freds- och försvarsföreningarnas opinionsarbete och de politiska partiernas ställningstaganden på hemmaplan i samband med en undersökning om de svenska insatserna i NFs nedrustningskonferens 1932 i Genève.²⁰ Trönberg lyfter fram de kvinnliga organisationerna som en del av opinionsarbetet.²¹ Slutligen vill jag nämna historikern Kim Salomons studie *Fred i vår tid*, som är en redogörelse för den nyare fredsrörelsen från 1980-talet och förklaringar till dess uppkomst i ett internationellt perspektiv.²²

Det finns mer gjort om den kvinnliga fredsrörelsen. Sveriges Kvinnliga Fredsförening, SKF, existerade mellan åren 1898–1911. Den svenska avdelningen av Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet, IKFF, startade som kommitté 1915 och konstituerades som förbund 1919. Dessa sammanslutningar behandlas i två studier av organisationshistorisk karaktär. En av dem, Margareta Larsons faktatäta redogörelse *De arbetade för fred. Kvinnoföreningar i Sverige med fred på sitt program 1898–1940*, fungerar som en vägvisare till kvinnors tidiga fredsarbete tack vare en omfattande empirisk

¹⁸ Per-Anders Fogelström, Stockholm (1971) 1983. Fogelström fungerade själv som ordförande i SFSF mellan åren 1963 och 1977 och skrev en första version av boken inför föreningens 90-årsjubileum. En nytryckning gjordes till 100-årsjubiléet, kompletterad av Lennart Ivarsson. Fogelström bygger det tredje kapitlet i boken på Bert Carlsson (Mårald), *Det svenska neutralitetsbegreppets uttolkning: ett försök till analys och schematisering*, uppsats vid Statsvet. inst., Uppsala 1970. I övrigt är författaren sparsam med källhänvisningar. I *60 år för freden. Svenska FN-förbundet och dess föregångare 1929–1989*, jubileumsskrift, red. Lars Eriksson, Stockholm 1990, myllrar det också av olika föreningar och människors aktiviteter. Ett liknande arbete är Ruth Bohman, *Vi kvinnor i fredskampen*, Stockholm/Stehag 1989. Det är en 75-årskrönika över fredsarbetet i Svenska Kvinnors Vänsterförbund, SKV. Det vapenlösa upproret skildras på s. 16–19. Eftersom det finns så lite forskning om svensk fredsrörelse och dess organisationer har sammanställningar och översikter varit ett komplement för att kartlägga föreningar, lokaler, tidskrifter, människor och frågor i tiden.

¹⁹ Fogelström 1983, fredssöndagen, s. 151 o. det vapenlösa upproret, s. 211–212 o. 218.

²⁰ Stefan Trönberg, *Nedrustning under mellankrigstiden. Sverige och nedrustningskonferensen i Genève*, Kungälv 1985.

²¹ Trönberg tar upp Vita Bandet, Svenska Kvinnors Medborgarförbund och IKFF.

Trönberg 1985, s. 122–124.

²² Kim Salomon, *Fred i vår tid. En studie i 80-talets fredsrörelse*, Malmö 1985.

insats och en innehållsrik litteraturlista.²³ Den andra studien, *Lysistrates döttrar. Pionjärer och pedagoger i två kvinnliga fredsorganisationer (1898–1937)*, är en avhandling i pedagogik av Inga-Brita Melin. Författaren ser fredsrörelsen som ett pedagogiskt projekt. Melin finner att kvinnorna i sina fredsföreningar försökte ändra människors attityder till krig och militarism genom att skaffa sig kunskaper och sedan använda dem i fostran, utbildning och upplysning. Hon undersöker också vilka strategier de valde för att skaffa sig inflytande i den politiska sfären. Strategierna bestod i huvudsak av att grunda egna organisationer och att vända sig till män för att få hjälp med att föra fram budskapet.²⁴ Inger Ekboms bok *Den kvinnliga fredstanken. Fredrika Bremer och andra i kamp för fred* koncentrerar sig framför allt på flickskolelärarinnornas fredsfostrande roll inom skolans ram. På Högre lärarinneseminarier odlades ett fredsintresse och flera som studerade där kom också att aktivt delta i fredsarbete.²⁵

Annars är det främst sociologer som har studerat fredsrörelsen. I samband med de nya rörelsernas uppkomst på 1960- och 1970-talet fick forskningen om sociala rörelser ytterligare fenomen att undersöka och förklara.²⁶ Det var visserligen den nya fredsrörelsen som stod i fokus, men framställningarna krävde ofta en historisk tillbakablick.²⁷ Abby Peterson presenterar en undersökning av den svenska kvinnliga fredsrörelsen i *Women as Collective Actors. A Case Study of the Swedish Women's Peace Movement, 1898–1990*.²⁸

²³ Margareta Larson, Stockholm 1985. Förutom SKF och den svenska avdelningen av IKFF redogör Larson också fragmentariskt för Women's International League for Peace and Freedom, WILPF, Föreningen Frisinnade Kvinnor, Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad, Vita Bandet, Svenska Kvinnors Nationalförbund och flickscoutrörelsen. Den största delen, förutom sektionen om Kvinnliga Medborgarskolan, lades fram som lic.avhandling i historia 1968. Det vapenlösa upproret skymtar till i samband med skildringen av Elin Wägners pacifism, Larson 1985, s. 179–180. Några rader om Kvinnornas fredssöndag finns på s. 122.

²⁴ Inga-Brita Melin, Umeå 1999. Två av förgrundsgestalterna i SKF och IKFF, Emilia Broomé och Matilda Widegren, behandlas mer ingående i avhandlingen. Melin tar varken upp Kvinnornas fredssöndag 1915 eller Kvinnornas vapenlösa uppror 1935.

²⁵ Ekbom 1991. Som exempel på dessa lärarinnor kan nämnas Elsa Beskow, Emilia Fogelklou, Selma Lagerlöf, Jeanna Otherdahl, Anna Sandström, Greta Stendahl, Alice Tegnér, Inga Thorsson och Matilda Widegren. Författaren pekar på mångsidiga kontakter mellan kvinnor i skolans, kväkarnas och fredsarbetets värld. Kortfattade skildringar av det vapenlösa upproret finns på s. 127, 137 o. 139.

²⁶ Se t. ex. Erni Friholt och Ola Friholt, "Fredsrörelsen – problem eller möjligheter", *Rörelserna*, red. Mats Friberg o. Johan Galtung, Stockholm 1984.

²⁷ Katsuya Kodama, *Peace on the Move. A sociological Survey of the Members of Swedish Peace Organizations*, Stockholm 1990. Kodama undersöker den svenska fredsrörelsens medlemmar: deras sociala bakgrunder, attityder, politiska tillhörigheter och värderingar. I studien används enkäter som sändes ut 1988–1989. Den korta historiken av fredsrörelsens organisationer bygger på Fogelström 1983.

Hon ifrågasätter att kampen för fred skulle ha varit en enande fråga för kvinnorörelsen. Peterson är istället intresserad av det som skiljer föreningarna åt i deras långsiktiga arbete. Hon utgår från fem organisationer och studerar sammanslutningarnas olika ideologiska och strategiska förhållningssätt.²⁹ Under arbetets gång uppmärksammar emellertid Peterson att det förutom dessa organisationer funnits en mängd olika mobiliseringar och aktioner i fredsrorelsen, som det inte varit lätt att hitta material om:

Over and above these five organizations, the women's peace movement has included a myriad of manifestations, temporary mobilizations and coalitions, and action groups – an action space teeming with collective peace efforts, difficult to capture empirically.³⁰

I sin undersökning tar Peterson upp det vapenlösa upproret 1935 och tolkar det som ett exempel på en aktion som föll utanför de gängse politiska spelreglerna.³¹

Den historiska forskningen och litteraturen om kvinnorörelsen under 1900-talet har däremot inte uppmärksammat det kvinnliga fredsarbetet särskilt mycket. Idéhistorikern Ulla Manns har också noterat att den tidiga historieskrivningen om kvinnorörelsen inte inkluderade vänsterorienterade, sexualliberaler och pacifister.³² Förmodligen har sättet att definiera kvinnorörelsen på och hur man har kategoriserat olika kvinnoorganisationer spelat en roll. I stort sett går det att urskilja två olika typer av studier, som båda bygger på att begreppet kvinnorörelse har en emancipatorisk och politisk betydelse.³³ Den ena består av översikter och breda redogörelser över kvinnors aktiviteter. I dessa har författarna dragit en skiljelinje mellan kvinnors organisationer och kvinnorörelse. På så sätt fanns det plats också för fredsro-

²⁸ Peterson 1992. Petersons avhandling *Women in Political Movement*, Göteborg 1987, innehåller en artikel om den nya kvinnofredsrörelsen "The New Women's Movement – Where Have All the Women Gone? Women and the Peace Movement in Sweden".

²⁹ Svenska Kvinnors Fredsförening, SKF (1898-1911), Svenska sektionen av Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet, IKFF (1919-), Kvinnor för Fred, KFF (1978-), Svenska Kvinnors Vänsterförbund, SKV (1930-), och Sveriges Socialdemokratiska Kvinnoförbund, SSKF (1920-).

³⁰ Peterson 1992, s. 10.

³¹ Peterson 1992, s. 71. Den intressanta tolkningen av det vapenlösa upproret är inte grundad i egna källstudier. De bearbetningar Peterson hänvisar till är Fogelström 1971; Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder, *Dotter av moder jord 1922-1949*, Stockholm 1980; Bohman 1989.

³² Ulla Manns, "Så skriver vi historia. Den svenska kvinnorörelsen ur ett historiografiskt perspektiv", *Kv* 2000:4.

³³ Lydia Wahlström hade en snävare definition i sin bok *Den svenska kvinnorörelsen*, Stockholm 1933. Till kvinnorörelsen räknade hon endast det arbete kvinnor gjorde för sin egen jämställdhet med männen, huvudsakligen i rösträttsrörelsen och Fredrika-Bremerförbundet. Politiska kvinnoförbund och välgörenhetsföreningar definierade hon bort.

relsens sammanslutningar och försvarsföreningar.³⁴ Den andra typen av undersökningar har haft indelningar som borgerlig och socialistisk, eller traditionell/konservativ, liberal/reformatorisk och radikal/feministisk, revolutionär kvinnorörelse, som grund. Andra frågor har stått i centrum, och de olika organisationernas ställningstaganden till krig och fred har i regel inte tagits upp. Svenska Kvinnors Vänsterförbund, SKV, är däremot ett undantag. Förbundet har alltid kopplats samman med fredsarbete.³⁵ Sociologen Helena Streiffert löser problemet med SKV på så sätt att hon placerar fredsfrågan och SKV i en allmänpolitisk grupp i sin studie av kvinnorörelsen.³⁶ De forskare som undersöker en enskild organisation noterar emellertid i större utsträckning dess förhållande till fredsarbete och försvarsfrågan. I Stina Nicklassons skildringar är högerkvinnornas engagemang för att bevara freden och samhällskicket via kvinnliga försvarsföreningar ett centralt tema.³⁷ Det socialdemokratiska kvinnoförbundets förhållningssätt till fred syns i forskningen mest via kampen mot atomvapen på 1950-talet. Anna-Greta Nilsson Hoadleys har skrivit sin avhandling om motsättningarna mellan kvinnoförbundet och partiet i denna fråga.³⁸ Gunnel Karlsson nämner helt kort Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935 i sin tidsmässigt längre studie om kvinnoförbundets förhållande till det socialdemokratiska partiet. Hon karakteriserar aktionen som ett ”tvärpolitiskt samarbete” utan att direkt gå in på från vilka kvinnoorganisationer deltagarna rekryterades.³⁹ Förbundets arbete mot atomvapen utgör för övrigt en av flera analyserade områden i Karlssons avhandling.⁴⁰

³⁴ James Rössel, *Kvinnorna och kvinnorörelsen i Sverige 1850-1950*, Stockholm 1950; Beata Losman, ”Kvinnooorganisering och kvinnorörelser i Sverige”, *Handbok i svensk kvinnohistoria*, red. Gunhild Kyle, Stockholm 1987, är exempel på sådana översikter. En förteckning över kvinnoorganisationer i Stockholm från sekelskiftet till andra världskriget i Östberg 1997, faller också in i denna linje.

³⁵ Se t. ex. Margot Bengtsson m. fl. ”Kvinnorörelsens framtid - socialistisk eller borgerlig feminism?”, *Zenit* 1977:2; Gunhild Kyle, ”Kvinnorörelser 1880-1920. Traditionalism, reformism och revolutionär feminism”, *Rapport från nordiskt kvinnohistoriskt seminarium*, Helsinki 1984. Den förstnämnda artikeln tar upp fredsarbetet inom SKV.

³⁶ Helena Streiffert, *Studier i den svenska kvinnorörelsen*, Göteborg 1983. Streiffert anser också att IKFF tillhörde denna grupp, men hennes undersökning rör SKV-sektionen i Göteborg. Hennes två övriga grupper är partipolitiska kvinnoförbund och yrkespolitiska föreningar. Lottaföreningar och bilkårister väljer hon bort, eftersom de ej var kvinnopolitiska, Streiffert 1983, s. 46.

³⁷ Stina Nicklasson, *Högerns kvinnor. Problem och resurs för Allmänna valmansförbundet perioden 1900-1936/37*, Uppsala 1992; Stina Nicklasson, *Kvinnors väg till fullvärdigt medborgarskap. Pionjärer för moderat politik*, Stockholm 1997.

³⁸ Anna-Greta Nilsson Hoadley, *Atomvapnet som partiproblem. Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund och frågan om svenskt atomvapen 1955-1960*, Stockholm 1989.

³⁹ Gunnel Karlsson, *Från broderskap till systerskap. Det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP*, Lund 1996, s. 96.

⁴⁰ Karlsson 1996, kapitel 5.

Kjell Östbergs artikel ”Krig och fred i svensk kvinnorörelse” vittnar om en annan utgångspunkt. Freds- och försvarsfrågan utgör nämligen själva grunden för studien. Östberg konstaterar mycket riktigt, i sin översiktliga redogörelse fram till andra världskriget, att fler kvinnor var verksamma i försvarsvänliga organisationer än i fredsrörelsen. Hans poäng är att dessa föreningar också hade betydande inflytande i kvinnorörelsen. Bland annat återfanns deras medlemmar i rösträttsrörelsen, i Fredrika-Bremer-förbundet och bland högerns kvinnor. Östberg vill också visa att det trots olika grundläggande inställningar till försvaret förekom samarbete mellan försvarskvinnor och fredsaktiva kvinnor, till exempel Kvinnornas Uppbåd 1914, opinionsarbete för NFs nedrustningskonferens 1932, Kvinnornas Beredskapskommitté i slutet av 1930-talet och i insamlingar till två barnhem i samband med spanska inbördeskriget.⁴¹

De kvinnliga fredsaktionerna samlade enskilda kvinnor längs med eller på tvärs över organisationsgränserna. Av den anledningen är det inte lätt att finna spår av dem i litteratur som behandlar olika organisationer med klara avgränsningar från varandra. Arbeten av ett annat slag visar emellertid mer av fredsfrågan och aktionerna. Idéhistorikern Lena Eskilssons avhandling om Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad behandlar fredsfrågans stora betydelse för Fogelstadgruppen och Frisinnade Kvinnors Riksförbund, FKR, respektive SKV.⁴² I skildringen av det vapenlösa upproret mot kriget 1935 fokuserar Eskilsson på Elin Wägner och hennes radikalpacifism.⁴³ Yvonne Hirdman beskriver aktionen som ”Elin Wägners utomparlamentariska försök”, ett för Fogelstadskretsen unikt exempel på medvetet särartstal, där män blir utpekade som ”motståndare”.⁴⁴ Sociologen Margareta Lindholm noterar pacifismen hos Elin Wägner när hon i sin avhandling jämför Alva Myrdals och Elin Wägners tänkande om det kvinnliga på 1930-talet. Utgångspunkten för jämförelsen är texter av de båda kvinnorna. Trots att Lindholm inte diskuterar kollektiva handlingar, ger hon i sin avhandling ändå ett bidrag till en förståelse av Elin Wägners handlingsinriktade agerande.⁴⁵

⁴¹ Östberg 1999, s. 34-41. Östberg noterar liksom Trönning, s. 82, att de kvinnliga försvarsföreningar, som ingick i Svenska Kvinnors Nationalförbund, SKN, inte enbart var positiva till förbundets stöd till nedrustning.

⁴² Lena Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad*, Stockholm 1991.

⁴³ Eskilsson bygger sin framställningen av det vapenlösa upproret på Isaksson och Linder 1980, se Eskilsson 1991, s. 105-107.

⁴⁴ Yvonne Hirdman, ”Rosa Mayreders stora förtvivlan. En analys av det kvinnovetenskapliga dilemmat samart – särart”, *Kvif* 1992:2, s. 44-45.

⁴⁵ Margareta Lindholm, *Talet om det kvinnliga. Studier i feministiskt tänkande i Sverige under 1930-talet*, Göteborg 1990.

I biografier om enskilda kvinnor är fredsaktionerna nämnda.⁴⁶ Sif Bokholm behandlar Agda Montelius roll i förhållande till Kvinnornas fredssöndag 1915.⁴⁷ Ulla Isakssons och Erik Hjalmar Linders biografi om Elin Wägner innehåller en längre skildring av Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget, i stort sett baserad på hennes personliga arbetsboksanteckningar under hösten 1935.⁴⁸ Genom att utgå från denna typ av källor presenterar Isaksson och Linder en besviken Elin Wägner som i efterhandsperspektiv får berätta hur hon kände inför det hon varit med om. De använder inte samtida brev eller tidningsmaterial, som visar att aktionssamarbetet fortsatte och att Elin Wägners reaktioner var mer sammansatta än det ser ut i arbetsboken.⁴⁹ Två litteraturvetare som uppmärksammar Elin Wägner är Helena Forsås-Scott och Bibi Jonsson. Den förstnämnda har särskilt intresserat sig för Elin Wägners texter om feminism, fred och miljö och den senare undersöker utopin i hennes romaner från 1930-talet.⁵⁰ Slutligen ska nämnas att godset Fogelstads ägare, Elisabeth Tamm, och hennes förhållande till fredsfrågan har skildrats av Hjärdis Levin.⁵¹

Som framgått, har en del resultat lyfts fram i forskningen om freds-rörelsen allmänt och kring kvinnors arbete för freden. Mycket är emellertid av karaktären enskilda data eller organisationsstudier. Få har satt fredssöndagen 1915 eller det vapenlösa upproret 1935 i centrum på ett systematiskt sätt. Ingen har kartlagt de svenska kvinnornas nordiska och internationella kontakter. Ingen – utom i viss mån Abby Peterson och Kjell Östberg – har problematiserat kvinnornas aktioner i termer av social rörelse och politiskt arbete. Alltför många har enbart byggt på Ulla Isakssons och Erik Hjalmar Linders bild av aktionen 1935 och har därmed sett det vapenlösa upproret ur Elin Wägners besvikna efterhandsperspektiv. Mycket återstår alltså att göra, inte minst en historisk contextualisering.

⁴⁶ Att det var pedagogen och rösträttskvinnan Anna Whitlock som drev Kvinnornas fredssöndag 1915, berättade Sigrd Björklund redan på 1930-talet. Sigrd Björklund, *Anna Whitlock. En svensk märkeskvinna*, Stockholm 1931, s. 123-124.

⁴⁷ Bokholm 2000, s. 311-314. Tack till Sif Bokholm som tidigt visade mig på Kvinnornas fredssöndag och generöst delade med sig av sina källor.

⁴⁸ Isaksson och Linder 1980, s. 151-162.

⁴⁹ För en genomgång av arbetsbok nr 14, "Elin Wägners tankar om septembermötet", se Irene Andersson, "Tankar om en fredsaktion – att tolka självreflexivitet", opublicerat paper vid workshop i Örebro, 13-14/10 1997, "Kvinnor i brev, dagböcker och memoarer".

⁵⁰ *Elin Wägner. Vad tänker du, mänsklighet?* Texter om feminism, fred och miljö i urval av Helena Forsås-Scott, Stockholm 1999; Bibi Jonsson, *I den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettiotalromaner*, Löderup 2001.

⁵¹ Hjärdis Levin, *Elisabeth Tamm på Fogelstad. En radikal herrgårdsfröken*, Stockholm/Stehag 1989. Det vapenlösa upproret ingår i framställningen om SKVs arbete. Levin pekar också ut vissa kritiker av aktionen, s. 75-76 o. s. 80.

Kvinnors fredsarbete internationellt

Den internationella litteraturen om fredsarbete generellt, men även om kvinnliga fredsinitiativ, är omfattande. Här ska inte redovisas allt. Jag vill endast uppmärksamma den forskning som är av intresse för mitt arbete.

För det första kan jag konstatera att i flera redogörelser om freds rörelsen generellt ligger kvinnors fredsengagemang ofta som ett särskilt kapitel.⁵² Det kvinnohistoriska perspektivet har i sin tur gett upphov till längre undersökningar som enbart fokuserar på det kvinnliga fredsarbetet. Bland dem kan nämnas Richard J. Evans bok om europeisk feminism, socialism och pacifism mellan åren 1870–1945, Jill Liddingtons studie av de engelska kvinnornas fredsengagemang från 1820 till fredsläget vid Greenham Common på 1980-talet och Harriet Alonsos undersökning om kampen för fred och kvinnors rättigheter i USA.⁵³ Det finns åtminstone ett undantag när det gäller översiktsverken, nämligen Sandi Cooper som i *Patriotic Pacifism. Waging War on War in Europe, 1815–1914* på ett föredömligt sätt blandar kvinnor och mäns fredsarbete.⁵⁴ Min ambition är, att i linje med Coopers arbetsätt, sätta in de kvinnliga kollektiva aktionerna i ett större sammanhang representerat av den övriga freds rörelsen.

Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget har främst kopplats till Elin Wägner och hennes fredsengagemang. Jag vill däremot se Elin Wägner och aktionen som en del av en rörelse, där även andra kvinnor medverkade och formade aktiviteterna. Ett verk som lyfter fram enskilda individer ur den engelska kvinno- och fredskampen, men som också framhåller deras kontakter och nätverk, är Johanna Albertis kollektivbiografi *Beyond Suffrage*.⁵⁵

Women's International League for Peace and Freedom, WILPF, eller den svenska sektionen, IKFF, är i högsta grad relevant för de fredsaktioner jag undersöker. För det första föddes sammanslutningen ur protesterna mot första världskriget 1915. För det andra var många av dess medlemmar i

⁵² T. ex. C. Roland Marchand, *The American Peace Movement and Social Reform 1898–1918*, New Jersey 1972, *Campaigns for peace. British peace movements in the twentieth century*, edit. Richard Taylor and Nigel Young, Manchester 1987; Norman Ingram, *The Politics of Dissent. Pacifism in France 1919–1939*, Oxford 1991.

⁵³ Richard J. Evans, *Comrades and Sisters. Feminism, Socialism and Pacifism in Europe 1870–1945*, New York 1987; Jill Liddington, *The Long Road to Greenham. Feminism and Anti-Militarism in Britain since 1920*, London 1989; Harriet Hyman Alonso, *Peace as a Women's Issue. A History of the U.S. Movement for World Peace and Women's Rights*, New York 1983.

⁵⁴ Sandi Cooper, *Patriotic Pacifism. Waging War on War in Europe, 1815–1914*, New York 1991.

⁵⁵ Johanna Alberti, *Beyond Suffrage. Feminists in War and Peace 1914–28*, London 1989. Se även Sybil Oldfield, *Women against the Iron Fist. Alternatives to Militarism 1900–1989*, Oxford 1989; Margaret Hope Bacon, *One Woman's Passion for Peace and Freedom. The life of Mildred Scott Olmsted*, New York 1993.

Sverige en drivande kraft i Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935. De försökte dessutom sprida sitt budskap till de nordiska föreningarna, men också internationellt via WILPFs huvudkontor i Genève. Det är framför allt organisationens nationella avdelningar som har varit föremål för forskning, men det finns också studier som utgår från ett internationellt perspektiv.⁵⁶ I *Worlds of Women* undersöker Leila J. Rupp den kollektiva identiteten hos WILPF och två andra internationella kvinnoorganisationer från tiden före andra världskriget. Bland annat har hon lyft fram de nationella sektionernas strategier när det gällde att förhålla sig till den centrala internationella nivån.⁵⁷ Det kvarlämnade materialet från IKFF i Sverige är stort, men tyvärr är arkivmaterialet från de norska och danska sektionerna, som rör tiden före andra världskriget, mycket litet.⁵⁸ Svanaug Fjær skriver om den norska avdelningen, Kvinneligan, från dess start till 1980-talet. Hennes huvudsakliga intresse är emellertid att se hur organisationen förhöll sig till den nya fredsrörelsen.⁵⁹ Om den engelska gruppen har Jo Vellacot publicerat några intressanta artiklar. I en text tar Vellacot upp att feministisk teori och historiskrivning inte tillräckligt har uppmärksammat det medvetet politiska och feministiska arbetet, på ett transnationellt plan, som WILPF-kvinnorna utförde när de bildade sin organisation.⁶⁰ Norman Ingram fokuserar sin redogörelse av den franska sektionens verksamhet på dess förhållande till den politiska pacifismen i landet, som var influerad av kommunistiska strömningar.⁶¹ Den tyska avdelningen av WILPF fick läggas ner efter Hitlers maktövertagande 1933. Flera av de internationellt kända fredskvinnorna

⁵⁶ En redogörelse över organisationens 50-åriga verksamhet skrevs av Gertrud Bussey och Margaret Tims, *Women's International League for Peace and Freedom, 1915-1965. A record of 50 years' work*, London 1965.

⁵⁷ Leila J. Rupp, *Worlds of Women. The Making of an International Women's Movement*, New Jersey 1997.

⁵⁸ IKFF i Norge, som delade kontor med Norsk Kvinnesaksforening, blev upplöst under den tyska ockupationen 1940. Förbundet hade redan då förstört viktiga handlingar och medlemslistor. Elisabeth Lønnå, *Stolthet og kvinnekamp. Norsk Kvinnesaksforenings historie fra 1913*, Oslo 1996, s. 129. Vad gäller den danska gruppen uppger arkivförteckningen för Kvindernes Internationale Liga for Fred og Frihed att den äldsta delen har "gået tabt." Kvindehistorisk samling, Århus.

⁵⁹ Svanaug Fjær, *Gamle organisasjoner og nye bevegelser. Case-studie av Internasjonal Kvinneliga for Fred og Frihed*, Bergen 1988. Källmaterialet är medlemsblad från 1937, kongressrapporter från 1915 o. sekundärlitteratur.

⁶⁰ Jo Vellacot, "A Place for Pacifism and Transnationalism in Feminist Theory: the early work of the Women's International League for Peace and Freedom", *Women's History Review*, 1993:2 (i).

⁶¹ Ingram 1991. I kapitel III, "Thèmes et variations, or feminist pacifism in interwar France", s. 249-310, behandlas LIFPL (Ligue internationale des femmes pour la paix et la liberté). Sandi Cooper har kritiserat Norman Ingram för hans ståndpunkt att det kvinnliga fredsarbetet inte skilde sig särskilt mycket från det som den övriga fredsrörelsen stod för, mer än att de framförde att mödrar inte ville se sina söner dö på slagfältet. Cooper påpekar att Ingram endast hade studerat ledarskiktet inom den franska avdelningen av WILPF. En studie

från Tyskland gick i exil, vilket Karl Holl har skildrat.⁶² En inflytelserik grupp i WILPF var den amerikanska avdelningen.⁶³ Linda K. Schotts *Reconstructing Women's Thoughts* är en undersökning av de idéer som präglade den amerikanska WILPF-gruppens arbete före andra världskriget.⁶⁴

Ytterligare fyra skildringar är värda att nämna för mitt arbete, och för att visa kvinnors fredsiniciativ internationellt. Idén att med lagliga medel utrota krig vann stor spridning i fredskretsar på 1920-talet. Harriet Hyman Alonso visar i sin studie av den amerikanska organisationen Women's Peace Union dess försök att i USAs kongress under mellankrigstiden göra krig olagligt.⁶⁵ Frances H. Early undersöker New York Bureau of Legal Advice som hjälpte krigstjänstvägrare under första världskriget. Early ser kontorets arbete som ett försök att skapa en fredskultur. Hon har också använt ett genusperspektiv i sin förståelse av de könsidentiteter som aktiverades av samarbetet mellan de män och kvinnor, feminister och vänsterinspirerade fredsaktivister, som deltog i kampen för vapenvägrarnas medborgerliga rättigheter.⁶⁶ På 1960-talet i USA var många kvinnor engagerade i protester mot atomvapen i en löst sammansatt aktionsgrupp Women Strike for Peace. Med parollen "End the Arms Race – Not the Human Race" och traditionell moderskapsretorik lyckades de 1961 samla över 50 000 kvinnliga aktivister varav en stor del var vanliga husmödrar. Amy Swerdlow har rekonstruerat hur mobiliseringen gick till och hur de ledande krafterna så småningom lyckades organisera en "icke-organisation".⁶⁷ En enda artikel har jag funnit om protester mot civilt försvar. Den handlade inte om mellankrigstidens Europa, utan om

som också hade inkluderat de många andra kvinnliga fredsgrupper som utvecklades efter första världskriget hade kunnat belägga skillnader i "inspiration, motive and process", både vad gäller visionen av fred och den plattform som skapades, anser Cooper. Det handlade inte bara om moderskapsargument, utan också om att de franska kvinnorna inte hade rösträtt. Därmed saknade de legitimitet att delta i den politiska offentliga debatten, något de manliga fredsarbetarna hade rätt till. Sandi Cooper, "Pacifism, Feminism, and Fascism in Inter-War France", *The International History Review*, 1997:19 (1), s. 105-106.

⁶² Karl Holl, "German Pacifist Women in Exile, 1933-1945", *Peace and Change* 1995:20 (4). En del uppgifter om gruppen finns att hämta i *Die Friedensbewegung. Organisierter Pazifismus in Deutschland, Österreich und in der Schweiz*, Helmut Donat und Karl Holl, Düsseldorf 1983.

För en studie om Anita Augsburg och Lida Gustava Heymann, se Amira Gelbum, "Ideological Crossroads. Feminism, Pacifism and Socialism", *Borderlines. Genders and Identities in War and Peace 1870-1930*, edit. Billie Melman, New York 1998.

⁶³ Carrie A. Foster, *The Women and the Warriors. The U.S. Section of the Women's International League for Peace and Freedom 1915-1946*, New York 1995.

⁶⁴ Linda K. Schott, *Reconstructing Women's Thoughts. The Women's International League for Peace and Freedom Before World War II*, Stanford 1997.

⁶⁵ Harriet Hyman Alonso, *The Women's Peace Union and the Outlawry of War 1921-1942*, Knoxville 1989.

⁶⁶ Frances H. Early, *A World Without War. How U.S. Feminists and Pacifists Resisted World War I*, New York 1997.

⁶⁷ Amy Swerdlow, *Women Strike for Peace. Traditional Motherhood and the Radical Politics in the 1960s*, Chicago 1993.

aktioner i New York mellan åren 1955–1961. Deltagarna vägrade att ta skydd under luftvärnsövningar.⁶⁸

De två svenska fredsaktionerna Kvinnornas fredssöndag 1915 och Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935 sökte nordiskt och internationellt stöd bland andra fredsintresserade kvinnor. I litteraturen om kvinnors fredsarbete i andra länder har jag funnit att de svenska kvinnorna var en del av den internationella freds rörelsens strömningar, både vad gäller idéer och handlingar. Skillnaden är att de ändå formade sina aktioner utifrån de villkor som rådde i Sverige. En fredssöndag som såg ut precis som den svenska har jag inte funnit något exempel på och inte heller något vapenlöst uppror. Däremot existerade liknande idéer, krav och paroller.

Genusperspektiv på krig och fred

Joan W. Scott skriver att forskningen på 1980-talet mest hade tagit upp frågan om kvinnor och de båda världskrigen på två sätt. Det ena perspektivet handlade om hur krigen påverkade kvinnors politiska och yrkesmässiga möjligheter. Det andra fokuserade på att kvinnor blev feministiskt och politiskt medvetna genom att protestera mot krigen. Scott påpekar att de som kritiserar den sistnämnda forskningsinriktningen anser att de protesterande grupperna i verkligheten inte var särskilt många. Framlyftandet av de fredsälskande kvinnorna ur historien ingick i själva verket i en politisk samtida debatt. Det är också värt att lägga märke till att kvinnor som deltog i protester mot krig mobiliserades med argument som genomsyrades av traditionella kulturella uppfattningar om kön. Uppfattningar som kanske inte alls stämde med kvinnors liv och upplevda situation, poängterar Scott.⁶⁹

Scott vill hellre ställa frågor om hur genus, i samband med krig och fred, genomsyrade staten, politiken, kulturen och ideologin, alltså att analysera genus i den politiska diskursen:

⁶⁸ Dee Garrison, "Our skirts gave them courage". The Civil Defense Protest Movement in New York City 1955-1961", *Not June Cleaver. Women and Gender in Postwar America, 1945-1960*, edit. Joanne Meyerowitz, Philadelphia 1994.

⁶⁹ Joan W. Scott, "Rewriting History", *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, edit. Margaret Randolph Higginet m. fl., New Haven 1987, s. 22-25 o. särskilt not 6 s. 25. Texten är en något omarbetad version av Joan W. Scott "Women and War: A Focus for Rewriting History", *Women's Studies Quarterly* 1984:12 (2).

By examining women's history – femal experience, actions, and expressions, as well as policies and legislation formulated for them – as a part of political history, and by asking how women's history figured in national and international politics, we gain new understanding of that politics. The question then becomes, not what was the impact of the wars on women, but what does the history of women reveal about the politics of war?⁷⁰

Scott understryker att det inte är kvinnor i sig som borde stå i fokus för studierna, utan hur genus strukturerar det politiska livet. En undersökning av kvinnors kollektiva fredsaktioner kan ändå säga något om den förda politiken vad gäller krig och fred.

Kvinnligt fredsarbete har ofta legitimerats med argument om moderskap och skillnader mellan könen, såväl av aktivister själva som av forskare. Att kvinnor skulle vara särskilt lämpade att arbeta för fred ges ibland en biologisk förklaring, men tolkas också socialt och kulturellt utifrån de erfarenheter som kvinnors omsorgsarbete kan ge. En förespråkare för fredsarbete grundat i moderskap är Sara Ruddicks bok *Maternal thinking. Toward a politics of peace*. Hon utgår från att det finns en fredlighet inbyggd i moderskapets praktik och vill göra den till bas för icke-våld och kvinnligt motstånd.⁷¹

Moderskapsargumentet har använts både av fredskvinnor och av de kvinnliga försvarsföreningarna. Det framhåller Tinne Vammen i en artikel om Danske Kvinders Forsvarsforening, den största kvinnoföreningen i Danmark runt 1900. Hon kritiserar det hon uppfattar som Sara Ruddicks biologiskt grundade syn på kvinnlig fredlighet. Vammen menar att kvinnor också har deltagit i krig och har uppmuntrat konflikter politiskt. Åtminstone hävdade de försvarsvänliga kvinnorna före första världskriget att mödrar spelade en viktig roll i krig genom att uppfostra sina söner till krigare.⁷² Att moderskapsretorik var av betydelse för såväl pacifister som för patrioter visar också Susan R. Graysel i sin studie av Storbritannien och Frankrike under första världskriget, *Women's Identities at War*. Men Graysel finner att det inte bara var moderskap som kvinnor utgick från. Hon lyfter även fram röster som förespråkade att kvinnor borde protestera mot kriget, inte bara för att det drabbade de människor som kvinnor relaterade sig till utan även dem själva i hög grad.⁷³ Moderskapsretoriken har heller inte, som

⁷⁰ Scott 1987, s. 30.

⁷¹ En del av bokens text publicerades redan 1980 som artiklar. Ruddick, Boston (1989)1995.

⁷² Tinne Vammen, "Kanonkvinnorna fostrade sina söner till soldater", *Kvt* 1992:4, s. 5 och 7-12. Om norska och svenska kvinnors försvarsföreningar, se Ida Blom, *Det er forskjell på folk - nå som før. Om kjønn og andre former for social differensiering*, Oslo 1994, s. 168-169, respektive Östberg 1999.

⁷³ Susan R. Graysel, *Women's Identities at War. Gender, Motherhood and Politics in Britain and France during the First World War*, Chapel Hill 1999, s. 157 o. 161.

Carolyn Strange hävdar, hindrat kvinnor från att analysera krig och fred ur ett politiskt och ekonomiskt perspektiv.⁷⁴ Moderskap som argument har alltså använts både av försvarsförespråkare och pacifister.

Jean Bethke Elshtain säger att trots att myter och krigsberättelser om män som "livtagare" och kvinnor som "livgivare" förstärker traditionella könsmonster, utgör kvinnor och män egentligen inte särskilda kategorier i krig. Kvinnor som understödjer krig är också livtagare. Män som ger sitt eget liv i nationella stridigheter kan också ses som livgivare. Elshtain menar att det är mer fruktbart att utgå från att det finns de som försöker begränsa konfliktsituationer och de som får ut något av att medverka i dem.⁷⁵ Kvinnor relaterar således på olika sätt till krigssituationer. De kan till exempel erbjuda sitt stöd, bli soldater eller arbeta i vapenfabrikerna, tjäna som sjuksköterskor eller som prostituerade. Sandi Cooper, Jennifer Turpin och Jodi York framhåller i sin tur att många kvinnor har deltagit i fredsarbete. Därför anser de att det är lika viktigt att undersöka i vilka situationer, varför och hur kvinnor har medverkat i fredsaktivt arbete, som det är att studera när, varför, och på vilka sätt kvinnor har gett sitt stöd till krigshandlingar i historien.⁷⁶

Krig och fred kopplat till genus framstår som ett område där traditionella uppfattningar om kön samt kvinnors och mäns faktiska villkor och aktiviteter samverkar på ett sätt som ibland kan vara svårgenomskådat. Debatten om kvinnor och fred, kompliceras också av att forskare ibland har intagit en aktivistposition.⁷⁷ Det jag emellertid vill studera är hur kvinnor i de svenska fredsaktionerna ur ett könsperspektiv analyserade hur krig och krigshot påverkade människor, och hur de iscensatte sitt budskap som en del av den rådande politiska diskursen. Min analys får visa om denna diskurs var genusbaserad och på vilket sätt.

⁷⁴ Carolyn Strange, "Mothers on the March: Maternalism in Women's Protest for Peace in North America and Western Europe, 1900-1985", *Women and Social Protest*, edit. Guida West and Rhoda Lois Blumberg, New York 1990, s. 210.

⁷⁵ Jean Bethke Elshtain, *Women and War*, Chicago (1987) 1995.

⁷⁶ Sandi Cooper, "Women and the World Order", *Women's Studies Quarterly*, 1999:27 (1-2); Jennifer Turpin, "Many Faces. Women Confronting War", och Jodi York, "The Truth about Women and Peace", *The Women and War Reader*, edit. Lois Ann Lorentzen and Jennifer Turpin, New York 1998.

⁷⁷ Se *Women and Peace. Theoretical, Historical and Practical Perspectives*, edit. Ruth Roach Pierson, New York 1987; "Rethinking Women's Peace Studies" *Women's Studies Quarterly*, 1995:23:3-4.

Sociala rörelser och kollektiva handlingar

För att undersöka hur initiativtagarna initierade, planlade och tillsammans med övriga deltagare genomförde de kollektiva fredsaktionerna, Kvinnornas fredssöndag 1915, Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935 samt efterföljande aktionsplaner, har jag utgått från begreppen *mobilisering*, *kollektiv identitet* och *vi-känsla*. Begreppen har jag hämtat från forskning om sociala rörelser. Främst är det sociologen och psykoanalytikern Alberto Meluccis bok *Nomader i nuet. Sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle*, (1989), 1991, och sociologerna Ron Eyermans och Andrew Jamisons arbete *Social Movements. A Cognitive Approach*, 1991, som jag har funnit användbara. Jag refererar emellertid även till en rad andra arbeten.

En social rörelse definieras generellt som någon form av organiserat kollektivt handlande utifrån en viss gemensam idé eller ideologi. Målet är att förändra samhället. Aktiva deltagare utgör fundamentet i rörelsen. Ofta agerar deltagarna utanför de traditionella politiska kanalerna.⁷⁸ Sociala rörelser kan bestå av allt från informella grupper till fasta organisationer. Det är emellertid frestande att endast undersöka organisationer eftersom de är tydliga uttryck för en social rörelse. En rörelse visar inte alltid upp fasta organisationer och det finns också en nivå där inga grupper ännu har utkristalliserat sig.⁷⁹ Alla sociala rörelser genomför inte heller kollektiva aktioner, men en aktion är en utåtriktad möjlighet att höras och synas i offentligheten. En kollektiv aktion har många syften. Den sätter ämnet på dagordningen, aktiverar nya idéer och bidrar till debatter. Den kan ge sammanhållning och kan bidra till ny mobilisering genom att visa hur många som stödjer ett visst krav. Av dessa anledningar är kollektiva aktioner i sociala rörelser viktiga att analysera.⁸⁰ Som exempel på sociala rörelser nämns ofta arbetar-, freds- och kvinnorörelsen, rörelser som funnits mer eller mindre kontinuerligt sedan de uppstod i 1800-talets industrisamhälle. Under 1960-talet och ett par decennier framåt uppträdde andra former av sociala rörelser, så kallade ”nya” sociala rörelser.⁸¹

Forskningen om sociala rörelser och kollektiva handlingar är ett stort

⁷⁸ Drude Dahlerup, *Rödströmperne. Den danske Rödströmpebevægelsens udvikling, nytænkning og gennemslag 1970-1985*, Köpenhamn 1998a, s. 49, Peterson 1992, s. 4; Kim Salomon, *Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 1960-talets politiska ritualer*, Stockholm 1996, s. 17.

⁷⁹ Kodama 1990, s. 13-14.

⁸⁰ Peter Gundelach, ”Græsrodsbevægelser og aktioner”, *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*, red. Flemming Mikkelsen, Århus 1986, s. 234-245.

⁸¹ Musikrörelsen räknas till de nya rörelserna. Andra rörelser bildades utifrån frågor om miljö, homosexuellas rättigheter, djurens rätt och husockupationer. Studentupproret, ungdomsrörelsen, freds-rörelsen och den nya kvinnorörelsen brukar också nämnas.

fält och under årens lopp har olika delfält bildats.⁸² Begreppet mobilisering är centralt inom den amerikanska *resursmobiliseringskolan* från 1960-talet. Utgångspunkten är att aktörerna i en social rörelse beter sig rationellt och att sociala konflikter alltid finns i samhället. Hur kommer det sig då att man i vissa sammanhang och tider lyckas samla resurser för att genomföra en kollektiv handling? För att finna svar på denna fråga intresserar sig forskarna inom denna skola för organisationerna och aktörernas mobilisering, resurser, engagemang och strategier.⁸³ I centrum för den amerikanska resursmobiliseringskolan står entreprenörskap och man söker sällan strukturella förklaringar till rörelsernas uppkomst. Begreppen kollektiv identitet och väkänsla har däremot utvecklats inom den europeiska *New Social Movement-skolan*. Fenomenet med de nya rörelserna förklaras inom denna skolbildning med att samhället har blivit mer komplext än det gamla industrisamhället och att andra konflikter blev märkbara. Förändrade strukturella förhållanden, nya ideologier och kamp för andra värden i samhället, som inte gick att integrera i de vanliga politiska kanalerna, genererade många nya rörelser. En tillhörighetskänsla i rörelsen skapades genom kollektiv identitet.⁸⁴

⁸² Ett viktigt bidrag för att bredda min syn på social rörelseteori har varit de diskussioner som har förts inom det nordiska nätverket WMI - Women's Movements and Internationalisation, i verksamheten från 1998 till 2001 med stöd av NorFa. Se *Women's Movement and Internationalisation: the Third Wave?*, red. Aino Saarinen, Hilda Romer Christensen och Beatrice Halska, Oulu 2000.

⁸³ För en orientering om utvecklingen inom social rörelseteori, se Eyerman and Jamison, Cambridge 1991, s. 11-28; Doug McAdam, John D. McCarthy and Mayer N. Zald, "Social Movements", *Handbook of Sociology*, edit. Neil J. Smelser, California 1988; Melucci, Göteborg 1991, s. 36-50; Håkan Thörn, *Modernitet, sociologi och sociala rörelser*, Göteborg 1997.

⁸⁴ De nya rörelsernas uppkomst och uttryck gav upphov till teser om att det var skillnader mellan nya och gamla rörelser. Några av de olikheter som sattes upp handlade om klassbas, det omgivande samhällets förändrade struktur och postmateriella värden. Forskare som arbetar med längre tidslinjer menar att skillnaderna var överdrivna. Drude Dahlerup undrar om den tidiga kvinnorörelsens krav om likalön och abortkrav bara var materiella värden. Hon påpekar att komparationen mellan arbetarrörelse och ungdomsrörelse visar skillnader i klasstillhörighet, medan en jämförelse mellan den tidiga fredsrörelsen före 1920-talet och den som framträdde på 1980-talet, ger en medelklassrörelse över flera decennier. I de nya rörelserna arbetade deltagarna utifrån en icke-hierarkisk platt organisationsstruktur. Denna ställdes mot den gamla representativa organisationsformen och Dahlerup ifrågasätter om det inte var något nytt att organisera sig demokratiskt med vald ledare i slutet av 1800-talet. Hon påpekar att det är viktigt att fundera på för vem och vad som är nytt i varje tidsperiod. Dahlerup, 1998a, s. 60 och Drude Dahlerup, *Den nye kvindebevegelses 'rise and fall' - udfordringer til social bevægelses-teori*, diskussionspaper till WMI-konferens, 1998b. De kvinnor före andra världskriget, som jag studerar, hade visserligen som ambition att delta i det demokratiska och representativa systemet, och protesterade inte mot formerna i sig. Men de ville även diskutera fredens moraliska och sociala frågor, och sätta vardagslivet på politikens agenda. De gemensamma protesterna över politiska gränser ställde politiska frågor till andra områden än tidigare. Se Irene Andersson, *Kvinnliga nätverk i fredens tecken 1915-1940*, opublicerat konferenspaper, Historiska institutionen, Lunds universitet 1996. Ett annat exempel är Håkan Thörn som anser att bilden av de nya rörelserna som så annorlunda har sin grund i schematiska bilder av de äldre rörelserna. Håkan Thörn, *Rörelser i det moderna. Politik, modernitet och kollektiv identitet i Europa 1789-1989*, Stockholm 1997, s. 20-21.

De analytiska begrepp jag har valt har alltså från början utvecklats i skolbildningar med olika teoretiska utgångspunkter och skilda analysnivåer. Enkelt uttryckt kan man säga att den förstnämnda inriktningen ovan har frågat ”Hur?” en rörelse hade uppkommit och den senare har undrat ”Varför?” fenomenet uppstod. Frågorna är naturligtvis intressanta var och en på sitt sätt och i sina empiriska studier använder sig en del forskare av begrepp och resonemang från de båda inriktningarna.⁸⁵ När Sasha Roseneil studerar Greenham Common – ett kvinnligt fredsläger i Storbritannien från början av 1980-talet – tycker hon inte att det räcker att undersöka ”*either micro-level mobilization or macro-level social structural change*”. I sin analys av lägrets uppkomst har hon behövt flera olika ”verktyg” och nivåer. Hon skriver att hon ”therefore plunders the theoretical tools of both approaches, whilst also formulating critiques of each”⁸⁶

Under 1990-talet har de båda skolbildningarna närmast sig varandra bland annat genom att ta upp andra infallsvinklar. Användningen av begreppet kultur har givit forskningsfältet fler möjligheter. Så har rörelsekultur och nätverk setts som intressanta att studera. Det sistnämnda inte minst som mobiliserande faktor.⁸⁷ Det är just rörelsekulturen som historikern Kim Salomon fokuserar på i sitt arbete om Vietnamrörelsen i Sverige under 1965–75. Han tolkar rörelsens kultur uttryckt i symboler, ritualer, språk, livsstil, men även i aktiviteter och aktioner.⁸⁸

Även om man inte idag kan tala om en gemensam social rörelseteori, är det fyra antaganden som förenar de båda inriktningarna. För det första att *informella nätverk* håller samman individer, grupper och organisationer. För det andra att det krävs *delade föreställningar och solidaritet* i en social rörelse. Det tredje antagandet innebär att aktörerna i en social rörelse och i en kollektiv handling är involverade i en *politisk och/eller kulturell konflikt*. Slutligen använder deltagarna sig av någon form av *protest*.⁸⁹ Det är med stöd av ovanstående tankar som jag använder begreppen som analytiska ”verktyg” för att strukturera min undersökning.

I Meluccis framställning är det främst hans resonemang om hur man ska studera sociala rörelser och kollektiva handlingar som jag har funnit fruktbara. Han varnar för att det är lätt att reducera en social rörelse till en given enhetlig form som uppträder i tiden, som om den rörde sig på en

⁸⁵ Se Rolf Lidskog, *On Studying Social Movements. A Methodological Perspective*, Örebro universitet, 1994. Lidskog argumenterar för att det går att använda flera ingångar i studiet av en social rörelse. Han arbetar med resursmobilisering, identitet och att se en rörelse som ett kunskapsfält, dvs. kognitiv praxis.

⁸⁶ Roseneil 1995, s. 14.

⁸⁷ *Social Movements and Culture*, edit. Hank Johnston and Bert Klanderman, Minneapolis 1995.

⁸⁸ Salomon 1996.

⁸⁹ Donatella della Porta och Mario Diani, *Social Movements. An introduction*, Oxford 1999, s. 14-15.

scen.⁹⁰ Deltagarna verkar agera likartat i den kollektiva handlingen som på så sätt blir en förutsatt empirisk helhet. Forskaren ser i så fall inte den gemensamma handlingen som ett resultat av deltagarnas kommunikation, förhandling och beslutsfattande som kan förklaras. Melucci säger att ”en social rörelse inte är något enhetligt ‘subjekt’, utan alltid ett sammansatt aktionssystem där högst skilda meningar, mål och solidaritets- eller organisationsformer konvergerar på ett mer eller mindre stabilt sätt.”⁹¹

Eyerman och Jamison närmar sig social rörelse på ett annat sätt. De menar att en social rörelses främsta uppgift är att ställa nya frågor till samhället och på så sätt bidra till att ny kunskap produceras. I övrigt är det egentligen ingen större skillnad på Eyermans och Jamisons syn på sociala rörelser i förhållande till Meluccis uppfattning, men de betonar olika sidor i sina respektive arbeten. I båda framhålls att det rör sig om en process. Meluccis huvudpunkt är att inte se rörelsen som en gestalt utifrån, utan gå in i dess uppbyggnad och förhandlingar, och att söka efter hur individer och aktionen samverkar och producerar en kollektiv handling i ett socialt contextualiserat konfliktområde i samhället. Eyerman och Jamison talar om hela rörelsen som ett kunskapsfält där deltagarna utvecklar sin medvetenhet, det vill säga arbetar med en kognitiv praxis. För dem är det ett rörligt område, där idéer, ideal och identiteter spelar stor roll. Uttolkare och artikulerare av detta utrymme, som blir synligt genom att nya frågor formuleras, kallas *rörelseintellektuella*. De kan fungera som idéspidare, talare, skribenter, lärare och organisatörer.⁹² Begreppet indikerar att aktörerna i en kollektiv handling kan inta flera olika positioner.

Abby Peterson har arbetat med begreppet rörelseintellektuell i en artikel om Elin Wägner och hennes engagemang i kvinnorörelsen för miljö och i förlängningen för fred. Peterson anser inte att det är självklart att en rörelseintellektuell alltid står i spetsen för en rörelse, men inte heller att denne kan sägas vara ledd av sin rörelse. I stället framför hon en tredje ståndpunkt. Som jag tolkar den finns det då en slags dialog mellan rörelsen och den rörelseintellektuelle. Med sitt exempel visar Peterson att kvinnorörelsen också gav Elin Wägner utrymme, både symboliskt och politiskt.⁹³ Det är den dialogen och det utrymmet jag vill studera.

⁹⁰ Melucci 1991, s. 34.

⁹¹ Melucci 1991, s. 44.

⁹² Eyerman och Jamison 1991, s. 94 ff.

⁹³ Abby Peterson, ”Elin Wägner and Radical Environmentalism in Sweden: The Good Earthworm”, *Environmental History Review*, 1994:18 (3).

Den kollektiva identitetens betydelse

Melucci anser att individer skapar sina kollektiva handlingar genom att förstå och att orientera sig om vad som är möjligt inom ett område. Därefter förhandlar och beslutar deltagarna om vilka mål de har och vilka medel som ska användas, till exempel hur organisationen ska se ut. Förhandlingen leder fram till ett någorlunda enhetligt "vi" med en stark *vi-känsla*, vilken alltid skapas i förhållande till dem som uppfattas som "de andra" och deras ståndpunkter. En sådan kollektiv identitet är en förutsättning för ett gemensamt handlande. Melucci uttrycker sig så här: "Kollektiv identitet är en interaktiv och gemensam definition, producerad av många interagerande individer som berörs av handlingens mål liksom av det fält av möjligheter och hinder på vilket handlingen försiggår."⁹⁴ Han poängterar att det är en bräcklig process, speciellt om individerna är löst organiserade. Processen kräver ständigt förnyade insatser och engagemang. Tre nödvändiga ingredienser ingår i hans kollektiva identitetsbyggandet: *En gemensam syn formuleras som mål och medel*. Det måste finnas *aktiva relationer* mellan de agerande. De behöver kunna kommunicera och förhandla med varandra samt fatta beslut. *Känslomässiga band* måste byggas mellan deltagarna för att de ska erkänna varandra.⁹⁵

Abby Peterson har utgått från Meluccis ingredienser i identitetsbyggandet i sin studie av Kvinnor för Fred i Göteborg, en förening från slutet av 1970-talet. Peterson genomför arbetet med hjälp av intervjuer och deltagande observationer och kommer fram till att vi-känslan i föreningen bland annat bestod av en kvinnlig identifiering mot ett manligt militärt och politiskt system, att gruppen var radikalare än den äldre freds- och kvinnorörelsen och att den stod i ett motsatsförhållande till Kvinnor för Fred i Stockholm.⁹⁶

Det är ofta svårare att se förhandlingsprocessen och kommunikationen bakom den kollektiva identiteten i sociala rörelser, som har varit verksamma i äldre tid. Mål och visioner uttryckta genom aktioner och skriftligt via ett program eller en text finns visserligen kvar i en del fall, eftersom de uppträdde som synliga manifestationer i offentligheten. Bekymret är, säger Melucci, att det mest är effekterna av förhandlingarna och kommunikationen som framträder i ett officiellt material och att processen mellan aktörerna i så fall inte blir tydlig.⁹⁷ Det är ett problem som inte är främmande för forskare som har med historiskt material att göra, men som det kan finnas vissa lösningar

⁹⁴ Melucci 1991, s. 49-50.

⁹⁵ Melucci 1991, s. 50-51.

⁹⁶ Peterson 1991, s. 77-87.

⁹⁷ Melucci 1991, s. 59.

på. Sociologen Håkan Thörn har funnit ett intressant angreppssätt i sin studie av sociala rörelser under 200 år från franska revolutionen och framåt. Han har utgått från *rörelsetexter*, till exempel tal, programskrifter och debattböcker. Dessa har han läst på två sätt. Dels på ett "utåtriktat" sätt för att se vad texten säger om hur rörelsen uppfattar omvärlden och uttrycker hur förändring kan komma till stånd. Dels "inåt" för att finna dolda ambivalenser, utslutningar och hierarkier som visar på motsättningar i den kollektiva identiteten.⁹⁸

Historikern Leila J. Rupp har ringat in en kollektiv internationell identitet i tre internationella kvinnoorganisationers verksamhet under 1900-talets första decennier genom att komplettera de officiella källorna med privat material och arbeta utifrån särskilda sökord.⁹⁹ Med hjälp av ordet *boundaries* har hon dragit upp gränserna för vem som deltog på det internationella planet. Det var i stort sett äldre, kristna, vita, europeiska och amerikanska kvinnor från medel- och överklass med språkkunskaper, som hade tid och råd att resa långt. Med orden *personalized politics* visar Rupp hur medlemmarna uttryckte en internationell identitet genom att utveckla symboler och märken att bära på kläderna i sitt vardagsliv. Deltagarna förde adressböcker över sina kontakter i många länder och besökte varandra och skrev brev. Ibland utvecklades starka känslomässiga band. Hälsningsfraser i början och i slutet av brev kunde vara familjemetaforer: moder, dotter, syster och styvdöttrar. De brevskrivande kvinnorna såg sig som en enda stor internationell familj, ett uttryck för den personliga politiken som den kollektiva identiteten byggde på.¹⁰⁰ Rupp framhåller då och då att det också fanns svårigheter i kontakterna och att inte alla omfattades av en gemensam identitet. Ändå ger hon bilden av en stark kollektiv identitet på ett internationellt plan. Frågan är dock om den kollektiva identiteten skulle framstå som mindre enhetlig, om studien hade inriktats på förändring över tid och på olika generationer av kvinnor.¹⁰¹

⁹⁸ Thörn 1997, s. 37.

⁹⁹ Rupp 1997. De undersökta organisationerna är International Council of Women, International Alliance of Women, Women's International League for Peace and Freedom.

¹⁰⁰ Sökorden: "boundaries, personalized politics och consiousness" - att vara medveten om vilka de gemensamma intressena är och hur långt vi-känslan sträcker sig - som Rupp använder, kommer från sociologerna Verta Taylor och Nancy Whittier. De har dock ett annat sätt att se på "personalized politics", de kallar det "politicization of everyday life". Se Verta Taylor and Nancy Whittier, "Analytical Approaches to Social Movement Culture: The Culture of the Women's Movement", *Social Movement and Culture* 1995.

¹⁰¹ Irene Andersson, *How to approach the analysis of internationalism and international women's movement*, opublicerat paper, WMI-konferens på Lysebu, Norge 4-7/II 1999.

Kollektiv handling och nätverk

En kollektiv handling åstadkoms av medvetna individer i samverkan med varandra. Att organisera sig är ett uttryck för en meningsskapande process. Individerna blir engagerade via olika nätverk. Genom att endast studera resultatet av agerandet eller den synliga helheten blir det inte tydligt hur individerna producerar sin kollektiva handling, betonar Melucci. Forskaren ser inte "det nätverk av relationer som bildar rörelsernas dolda nätverk före, under och efter händelserna".¹⁰² För att förklara uppkomsten av ett gemensamt agerande i termer av mobilisering är det betydelsefullt att uppmärksamma nätverken före och efter en aktion. Nätverk kan leva vidare i en slags latent tidsrymder mellan de synliga manifestationerna. I de *latenta perioderna* fungerar nätverken som *verkstäder* och vilande *idélaboratorier* och kan utgöra en rekryteringsbas för nya mobiliseringar.¹⁰³

För att någon ska bli engagerad måste det, skriver Melucci, finnas en *potential för mobilisering*. Denna potential kännetecknas av en reflekterad och förhandlad gemensam syn på agerandets möjligheter och gränser. Inom uppbyggda nätverk bestående av mänskliga kontakter sker påverkan och inflytande, och det är i samarbete med andra som individer rekryteras till kollektiv handling. Utan kända *rekryteringsnätverk* skulle det vara svårare att mobilisera individer till handling. Visserligen har varje deltagare sina egna *motiv till sitt engagemang*, men Melucci menar att det inte går att reducera motivationen till individpsykologiska förklaringar. Det är nämligen genom interaktion inom nätverken som deltagarna förhandlar fram, erkänner och blir bekräftade i sin syn på orsaker och mening bakom ett handlande.¹⁰⁴

Kvalitativa nätverksstudier

Att studera nätverk som informella, ömsesidiga och icke-hierarkiska lösa band mellan människor i ett socialt sammanhang är inget ovanligt i historisk forskning.¹⁰⁵ Däremot är det relativt nytt att inom disciplinen använda

¹⁰² Melucci 1991, s. 59.

¹⁰³ Melucci 1991, s. 73 o. 82-83.

¹⁰⁴ Melucci 1991, s. 46.

¹⁰⁵ Det har varit självklart att äldre historiker har sysslat med personliga och informella kontakter eftersom den tid de har studerat har haft informella maktsystem, oavsett om de har använt termen nätverk eller ej.

termen nätverk.¹⁰⁶ Nätverksbegreppet har dock funnits länge i ämnen som socialpsykologi, socialantropologi och sociologi.¹⁰⁷ Innan begreppet slog igenom inom historia rörde sig forskningen om kvinnorörelse och kvinnliga gruppbildningar istället till exempel med följande ord: allianser, grupperingar, kotteri, konstellationer, kontaktnät, vänskapsband, skolbildning, avantgarde, lös organisation, samverkansband, informella vänskapskretsar och tankekollektiv.¹⁰⁸ Nyare forskning om kvinnorörelsen har tagit till sig nätverksbegreppet. Det används metaforiskt och deskriptivt framför allt när avsikten är att visa på överlappande medlemskap i flera organisationer och samarbete mellan föreningar. Mer sällan har begreppet tagits i bruk för att närmare förklara hur samarbetet mellan de olika föreningarna som ingick i nätverket såg ut och hur nätverket agerade. Inte heller vad det betydde för individerna eller föreningarna att ha informella kontakter med varandra.¹⁰⁹

Det finns en diskussion inom historisk forskning om nätverk ska betraktas som en metafor, en metod eller en teori.¹¹⁰ Nätverk som metod står för själva kartläggningen av ett nätverk, dess form och geografiska utbredning. Teoriperspektivet handlar om att kunna förklara ett nätverks funktion, innebörd och mening. Kärnan i debatten utgörs av en kritik mot ett alltför omfattande kvantitativt kartläggande, där risken är att forskaren inte säger så mycket om nyttan och meningen med nätverket.¹¹¹

¹⁰⁶ Vid en dataökning på orden "historia och nätverk" i januari år 2000 kom det upp 25 träffar. År 1990 utförde idéhistorikern Sverker Sörlin en liknande sökning med orden "history and networks", men fick endast ett par oanvändbara träffar, Sverker Sörlin, "Vetenskapens vägar – idéhistoriens nätverk", red. Anders Karlqvist, *Nätverk. Teorier och begrepp i samhällsvetenskapen*, Hedemora 1990, s. 152.

¹⁰⁷ För nätverksbegrettets utveckling inom dessa discipliner, se Jan Ottoson, *Stabilitet och förändring i personliga nätverk. Gemensamma styrelseledamöter i bank och näringsliv 1903-1939*, Uppsala 1993.

¹⁰⁸ Britta Lövgren, *Hemarbete som politik*, Stockholm 1993, redogör för olika strategiallianser av professionella yrkesutövare; arkitekter, hushållslärarinnor, KF-anställda och privata kontaktnät, i syfte att starta Hemmets Forskningsinstitut. Eskilsson 1991, anser att just den kvinnliga vänskapen var en sammanhållande faktor i de gemensamma projekt som skapades av kvinnorna kring Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad. Se också litteraturvetaren Birgitta Holm, *Kotterier och kön. Kulturella nätverk och den skapande processen*, rapport 4, Uppsala 1996.

¹⁰⁹ Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884-1921*, Stockholm/Stehag 1997; Nicklasson 1997; Östberg 1997; Björk 1999; Birgitte Mral, *Talande kvinnor. Kvinnliga retoriker från Aspasia till Ellen Key*, Nora 1999; Bokholm 2000. Nätverksbegreppet används i dessa verk för att visa på kvinnors överlappande medlemskap i föreningar och för att ange att organisationer samverkade i vissa frågor samt för att peka på Ellen Keys roll som nätverksbyggare mellan kvinnor ur olika klasser.

¹¹⁰ *Nätverk i historisk forskning – metafor, metod eller teori?*, red. Peter Aronsson, Solveig Fagerlund och Jan Samuelsson, Rapport från Växjö universitet, 1999:1.

¹¹¹ Ylva Hasselberg, Leos Müller och Niklas Stenlås, *History From A Network Perspective. Three Examples From Swedish Early Modern and Modern History c. 1700-1950*, Centrum för transport och samhällsforskning, konferenspaper, Uppsala 1997.

Bland dem som både kartlägger ett nätverk och förklarar dess mening och funktion är statsvetaren Lennart Lundqvist. Han börjar med att kvalitativt kartlägga både människor och idéer inom olika filantropiska och sociala föreningar i boken *Fattigvårdsfolket. Ett nätverk i den sociala frågan 1900–1920*. Därefter använder han sitt funna nätverk för att studera hur fattigvårdsfolket kunde påverka de formella instanserna inom politiken, genom bland annat kontakter och överlappande medlemskap. Det är nätverkets inflytande på omgivningen som är viktigt för Lundqvist. Han konstaterar att ett nätverk kan ses som en aktör och som sådant är det sammanhållet, gruppmedvetet och konspiratoriskt.¹¹²

Ylva Hasselberg, Leos Müller och Niklas Stenlås anser att nätverksbegreppet i sig också rymmer en maktdimension som gör att det går att uttala sig teoretiskt om nätverks logik och praktik. Deras studier av holländska handelshus i Stockholm från 1600–1800-talet, ekonomin i ett familjeägt järnbruk i Dalarna på 1800-talet respektive maktens utövande bland svenska storföretagare på 1940-talet, behandlar olika nätverks funktion för att upprätthålla och distribuera makt i ett ekonomiskt sammanhang.¹¹³ Författarna analyserar sina informella nätverk med hjälp av fyra sammanhållande faktorer: tillit, ära, status och smak, som kombineras med tre funktioner som ett nätverk kan innehålla: avskildhet, upprätthållande/social reproduktion och utbyte.¹¹⁴

Hur dessa sammanhållande faktorer och funktioner syns och tillämpas i nätverk ger Hasselberg, Müller och Stenlås exempel på i sin gemensamt utformade text *History From A Network Perspective*. I produktionen av synlig status uppvisad på middagar, i gästrum, på bröllop, baler och danser, avskiljer en krets sig från andra och upprätthåller sina relationer. Smaken inom kretsen är viktig och särskilda kulturella koder utvecklas här, som också bidrar till ett avskiljande. I nätverket sker det ett ständigt utbyte av till exempel information, ömsesidiga tjänster och favörer samt materiella gåvor och varor. Utbytet kräver tillit och ära, det vill säga att man är en ekonomiskt redlig person. Informationsutbytet leder till makt och den som är avstängd från informationen saknar makt.¹¹⁵

Vad man kan fråga sig är om denna logik och praktik behöver gälla för alla nätverk? De nätverk som rekryterade kvinnor till fredsaktioner hade rimligen ingen nytta av att vara avskiljande och slutna, tvärtom behövde de

¹¹² Lundqvist, Lund 1997, s. 14–15.

¹¹³ Ylva Hasselberg, *Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856*, Uppsala 1998; Leos Müller, *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800. A Comparative Study of Early Modern Entrepreneurial Behavior*, Uppsala 1998; Niklas Stenlås, *Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940–1949*, Lund 1998.

¹¹⁴ De fyra kategorierna kommer från Pierre Bourdieu och de tre funktionerna har beskrivits av Walter W. Powell, se Hasselberg, Müller och Stenlås 1997, s. 3–11.

¹¹⁵ *Ibid.*

vara öppna och innesluta så många som möjligt. Upprätthållandet av status, ära och smak är heller inte nödvändiga i ett nätverk som bildar basen i en tillfällig aktion. Geografen Gunnar Törnqvist menar också att olika nätverk fyller olika funktioner.¹¹⁶ Vad som håller ihop det tillfälliga agerandet hos fredskvinnorna kan fångas av den kollektiva identiteten, som består av gemensamma värderingar och aktiva, känslomässiga band mellan individerna. Det är kanske främst i begreppet tillit som fredskvinnornas rekryterings- och aktionsnätverk liknar de ekonomiska aktörernas upprätthållande sociala reproduktionsnätverk.¹¹⁷

För att återgå till diskussionen om nätverk som metafor, metod eller teori är det enligt min mening inte fruktbart att ställa olika sätt att använda nätverksbegreppet mot varandra. Min utgångspunkt är i stället den här: Nätverk är ett fenomen eller en företeelse som i sig har en teoretisk innebörd. Om jag använder begreppet sociala nätverk metaforiskt uttrycker jag redan en uppfattning om hur personliga relationer mellan människor fungerar. Det betyder att det inte är möjligt att särskilja metaforen nätverk från nätverk som teoretiskt begrepp. I syfte att skilja det från andra relationer gäller då att ett socialt nätverk består av lösliga förbindelser mellan människor, grupper eller till och med organisationer – på ett informellt plan. Oftast kännetecknas ett nätverk av horisontella förbindelser, tillit och ömsesidighet. Relationerna ska ge avtryck i samtiden, det vill säga de måste ha en viss varaktighet och stabilitet. Metoden är sedan hur nätverket rekonstrueras, kvantitativt eller kvalitativt. För att kunna förklara ett nätverks innebörd, funktion och mening är det först nödvändigt att ge det en form, att avgränsa och rekonstruera det. Oavsett vilken metod som väljs är det forskaren som själv rekonstruerar och avgränsar nätverket.

I en del fall ger medlemsmatriklar eller andra gruppstillhörigheter en ram för ett nätverk. Utgångspunkten kan också vara en begränsad brevsamling, ett register eller någon annan förteckning. Ofta går det att kombinera flera olika källmaterial. I min rekonstruktion av de fredsaktiva kvinnornas rekryteringsnätverk utgår jag från underskrivna upprop, protokoll och deltagarlistor knutna till de båda kollektiva fredsaktionerna. Denna analys blir till viss del kvantitativ. När det gäller att komma åt nätverkens innebörd och mening avser jag att göra en kvalitativ analys.¹¹⁸

¹¹⁶ Törnqvist, Gunnar "Det upplösta rummet - begrepp och teoretiska ansatser inom geografin", *Nätverk* 1990, s. 57.

¹¹⁷ Gunnar Dahl har analyserat medeltidens italienska köpmän och deras nätverk med hjälp av begreppet tillit, Gunnar Dahl, *Trade, Trust and Networks. Commercial Culture in Late Medieval Italy*, Lund 1998.

¹¹⁸ För diskussioner om kvantitativ nätverksanalys, se Martin Åberg, *Samförståndets tid. Konflikt, samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik*, Lund 1998, s. 213-222. Se även Gunner Lind, "Introduktion til formel netværksanalyse" och "Prosopografi med relationelle databaser", *Nätverk i historisk forskning* 1999.

Ofta används kvalitativa källor, till exempel brev, dagböcker, personliga anteckningar, självbiografier och protokoll, för en närmre undersökning av nätverkets funktion. Leos Müller, som studerar interaktionerna mellan holländska handelshus i Stockholm och de utländska brevadressaterna, utgår från ett omsorgsfullt registrerat material. Alla som fanns med i korrespondensen visar nätverkets personliga utsträckning. Den geografiska räckvidden får han fram genom att se på orterna där brevskrivarna bodde. Han räknar hur många brev en och samma brevskrivare mottog och avsånde, det vill säga frekvensen. En kärna av korrespondenter utkristalliseras på det viset och även de perifera delarna blir synliga. Han kan också säga något om varaktigheten och stabiliteten över tid utan att ha öppnat breven. En sådan metod kräver ett stort och noga registrerat brevmaterial.¹¹⁹ När sedan Müller gör en kvalitativ analys går han in i breven med ledning av speciella kristillfällen, då nätverkets hållfasthet prövades. Dödsfall är ett sådant, dåliga affärer och konkurser kan vara andra tillfällen. Det är främst tillit, garantier och information om olika människors goda rykten som kommer upp då kriser uppstår. Han påpekar också att det i ett brevmaterial sällan syns något om hur ett nätverk byggs upp utan mest om hur det hålls vid liv.¹²⁰ Genom att utföra nätverksanalysen utifrån väl avgränsade kriterier, både på ett kvantitativt och ett kvalitativt sätt, övertygar Müller om att han mäter just det han säger sig vilja undersöka.

Niklas Stenlås i sin tur har använt en blandning av brev, skrivelser och protokoll i sin undersökning av svenska storföretagare och deras politiska inflytande under 1940-talet. Han studerar också mötesplatser, som klubbar och affärsmiddagar i privata hem, dekorationer och utmärkelser, tilltal i kommunikationen, hur företagarna gav varandra gåvor och uttryckte lojalitet. Informationsutbytet var av största vikt, vem som hade störst tillgång till information och vad den handlade om.¹²¹ Eftersom järnbrukspatronen Clason och hans ekonomi var djupt involverad i det sociala hushållet, undersöker Ylva Hasselberg, förutom kreditväsende, kommissionsväsende och informationsutbyte, också äktenskap och hushållsbestyr, släkt och arv, statuskonsumtion och sociala mötesplatser, vänskapernas betydelse och det sociala skydds nätet.¹²² Både Hasselberg och Stenlås ger omfattande och klagörande inblickar i hur deras ekonomiska nätverk med maktanspråk också var beroende av ett fungerande socialt liv.

Hur går jag då själv tillväga för att se nätverken, och dess kvalitativa

¹¹⁹ Müller 1998, s. 225ff.

¹²⁰ Müller 1998, s. 239ff.

¹²¹ Stenlås 1998, s. 258ff.

¹²² Hasselberg 1998. Hasselberg betonar att en kvalitativ analys tar stort utrymme. Hennes lösning är att endast bygga på det mest frekventa, som också syntes på andra ställen i källorna. s. 83-84.

innebörd? Jag söker i olika källmaterial, såsom brev, dagböcker och självbiografier, efter personer, kontakter, mötesplatser, händelser och sammanhang för att synliggöra nätverk och mötesplatser. Jag kan ibland se hur fredskvinnorna diskuterade idéer och tog initiativ till kollektiva aktioner, och hur personliga kontakter fungerade som rekryteringsnätverk vid mobiliseringen. I vissa fall kommer det också fram hur deltagarna gav varandra stöd och visade lojalitet, och hur missförstånd och konflikter uppstod. Någon gång ger materialet upplysningar om vilka de centrala aktörerna var, vem som omfattades av den kollektiva vi-känslan eller vem som kan sägas ha tillhört motståndarna. Det visar sig ibland också vilka som tog på sig rollen av att tolka rörelsens budskap i texter, att organisera, att sprida idéer, att kort sagt fungera som en rörelseintellektuell. Då och då finns det i breven ett tack för senast och samtal om besök, telefonpåringningar och resor samt referenser till annan korrespondens och andra kontakter. Frekvensen i brevskrivandet och tonen i ordvalet kan ge indikationer på närheten i relationen. Tal om personliga ämnen, glädjeämnen och kriser, råd och reflexioner om saker och ting visar förtroende och ibland intimitet. Å andra sidan kan ord om missförstånd, anklagelser och oförståelse tyda på brott och söndring i ett uppbyggt kontaktnät. Formella brev visar upp en större distans.

Gunnar Törnqvists tankar om betydelsen av mötesplatser och kommunikationer för idéspredning är också fruktbara för studier av nätverk. Ny information når människor ofta via massmedia, men det är enligt hans mening störst kraft i den personliga informationen från kända och närstående personer. Nya idéer kommer ofta från individer med internationella kontakter. De sprids sedan nationellt till människor på olika håll i landet via personliga kontakter, vilka i sin tur för ut de nya tankarna regionalt via sina kontaktnät och slutligen når idén det lokala planet.¹²³ Resonemanget går att översätta till fredsidéerna, som inte bara existerade i ett eget nationellt rum.¹²⁴ För att människor ska kunna stå i kontakt med varandra behövs kommunikationsmöjligheter. De geografiska avstånden kan begränsa ett nätverk, men nya kommunikationer, som snabbare båtar, bilar och senare även flygplan, underlättade under den aktuella perioden skapandet av internationella personliga kontaktytor. Samtal och tankar färdades fort via brev och så småningom längs telefonlinjer. Möjligheten till samrumslighet, att

¹²³ Törnqvist 1990, s. 43-47.

¹²⁴ T. ex. var inflytandet från den danska freds rörelsen, genom Fredrik Bajer, av stor vikt för den svenska freds rörelsen på 1870-80-talet, Fogelström 1983, s. 20-21; Kurt Risskov Sørensen, *Freds sagan i Danmark 1882-1914*, Odense 1981, s. 17-18. Vid grundandet av Svenska Kvinnors Freds förening 1898 kom påverkan i hög grad från en aktiv kvinna i den engelska freds rörelsen, miss Pricilla Hanna Peckover, Larson 1985, s. 23; Melin 1999, s. 80-81.

människor befann sig i samma rumsliga sfär samtidigt, växte. Ett nätverks räckvidd är alltså beroende av kommunikationsmöjligheterna.¹²⁵

Avgränsningar

Som framgått är det kvinnliga aktioner för fred under perioden 1914–1940 som jag avser att undersöka. Studien gäller alltså kortvariga och tillfälliga utomparlamentariska manifestationer och inte det kontinuerliga arbetet i stabila organisationer. Det var kvinnor som både ledde och genomförde aktionerna.

Kvinnor har deltagit i fredsorganisationer sedan freds rörelsens framväxt i Sverige, men de har även ansett att det har funnits behov av kvinnliga särorganiseringar för fred. Exempel på sådana är Sveriges Kvinnliga Fredsförening (1898–1911) och Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet (1915 som kommitté och 1919 som förbund). En annan organisation med ett fredspolitiskt program är Frisinnade Kvinnors Förening (1914), som under perioden genomgick två organisatoriska förändringar. I samband med rösträttens införande utvecklades föreningen först till den rikstäckande sammanslutningen, Frisinnade Kvinnors Riksförbund (1921). Efter ett tiotal år ombildades förbundet på nytt, i syfte att under ett gemensamt namn i olika grupper organisera frisinnade, liberala, radikala och så småningom även socialdemokratiska kvinnor. Den breda politiskt obundna organisationen fick namnet Svenska Kvinnors Vänsterförbund (1930).¹²⁶ Det socialdemokratiska kvinnoförbundet (som förbund 1920, föreningar och central samordnande ledning fanns redan tidigare) arbetade också fredspolitiskt under perioden. Även opolitiskt bundna kvinnoorganisationer, som KFUK och nykterhetsföreningen Vita Bandet, agerade för fred. Det är emellertid inte *organisationerna* som är centrala i min studie utan det är *kollektiva fredsaktioner över organisationsgränser* riktade till individer. Föreningar och organisationer finns med i min undersökning ändå, eftersom aktionerna inte var isolerade företeelser. De var beroende av föreningarnas förhållningssätt, och inte minst av dess medlemmar, som många gånger återfinns i de gemensamma handlingarna. De kollektiva synliga aktionerna, som Kvinnornas fredssöndag 1915 och Kvinnornas vapenlösa uppror mot

¹²⁵ Törnqvist (1990), s. 46 och 50. Se också Gunnar Törnqvist, *Renässans för regioner – om teknikens och den sociala kommunikationens villkor*, Stockholm 1998. Även för spridningen av vetenskap och kunskap i historien har nätverk, kontaktvägar och mötesplatser varit oumbärliga, se Sörlin 1990; Sverker Sörlin, *De lärdas republik. Om vetenskapens internationella tendenser*, Malmö 1994.

¹²⁶ Se Ada Nilsson, *Barrikaden valde oss. 25 år ur en kämpande förenings historia*, Stockholm 1940; Östberg 1997, s. 45-55.

kriget 1935, härrörde ur och var alltså en del av samtidiga sociala rörelser som fredsrörelsen, kvinnorörelsen och den kvinnliga fredsrörelsen. Valet att inte utgå från organisationer utan från ”obundna” aktioner är medvetet och forskningsstrategiskt: historisk forskning har ofta fokuserat på organisationer och institutioner. Jag vill istället synliggöra enskilda aktörer och grupper av aktörer samt den informella processen från idé till mobilisering, till aktion och upplösning.

Aktionerna stod i motsats till de försvarsvänliga stämningar som rådde i samhället vid denna tid. Inte minst fanns det opinion bland kvinnor för ett försvar, och en del av dem höjde sina röster mot det vapenlösa upproret på 1930-talet. De försvarsvänliga kvinnorna genomförde visserligen också möten och samlingar för fred, men krävde ett starkt försvar i syfte att bevara freden och samhällsskicket. Därför finns de endast fragmentariskt med i mitt arbete. De framträder emellertid som motståndare till de kvinnliga fredshandlingar jag undersöker.¹²⁷

Perioden 1914–1940 omfattar kvinnliga fredsaktioner i första världskrigets början, under mellankrigstiden och andra världskrigets inledningsskede. Startpunkten 1914 är satt för att det kvinnliga fredsarbetet, som jag ser det, då tog ett nytt steg. Sveriges Kvinnliga Fredsförening hade upphört att finnas till 1911. Medlemmarna ansåg inte längre att det behövdes en särskild kvinnoorganisation för fred. Redan uppbyggda nätverk, inom fred och kvinnorörelse, över politiska gränser, nordiskt som internationellt, aktualiserades och fick nytt innehåll i och med första världskrigets utbrott. Planeringen av fredssöndagen 1915, som först tänktes som en gemensam nordisk manifestation, kombinerade kravet på politisk rösträtt och kampen för fred. Jag avslutar min studie 1940. Återigen mobiliserade kvinnor mot ett världskrig och det vapenlösa upproret gav eko under ett stort protestmöte mot kriget på Konserthuset i Stockholm. En mängd kvinnoföreningar gick då samman i ett opinionsmöte för fred, men på mötet hördes röster mot ett fredsarbete endast med kvinnor.

Frågeställningar

För att få grepp om varför och hur en aktion uppstod ställer jag följande frågor:

* Vilka *situationer* och *idéer* i tiden var de utlösande faktorerna? Hur gick *mobiliseringen* till? Vilka *rekryteringsnätverk* användes?

¹²⁷ Försvarsvänliga stämningar under perioden fanns bland kvinnor i Svenska kvinnoföreningen för fosterlandets försvar, Kvinnoförbundet för Sveriges sjöförsvar, Röda korset, Fredrika-Bremer-förbundet, Moderata kvinnoförbundet, Fosterländska kommittén inom rösträttsrörelsen, lottarörelsen och Blå stjärnan. Se Östberg 1999.

För att undersöka hur deltagarna genomförde sin kollektiva handling har jag valt två ingångar. Dels vill jag studera hur den kollektiva identiteten byggdes upp och hölls ihop i ett inre samarbete och dels hur aktionen förde en dialog utåt med det omgivande samhället. Frågorna blir då:

* Vad bestod *vi-känslan* av? Vilken kommunikation och förhandling låg bakom *den gemensamma plattformen*? Hur *argumenterade* de aktiva deltagarna? Vilka var *konflikterna* inom gruppen?

* Vilket *mottagande* fick den kollektiva handlingen? Hur såg *motståndet* ut?

För att belysa vad som hände före och efter de synliga manifestationerna frågar jag så här:

* Vilken *mobiliseringspotential* går att identifiera före aktionen?

* *Överlevde idén och nätverken* efter aktionen?

Den övergripande frågan är hela tiden:

* *Hur arbetade kvinnorna politiskt i fredsfrågorna* så som jag här studerar dem? Arbetade de annorlunda än den manligt dominerade freds rörelsen som inkluderade både män och kvinnor? Fann de andra symboler och formade egna argument?

Källor till fredsaktionerna

Protokoll förda i den tillfälliga kommittén som bildades i samband med fredssöndagen 1915 finns i IKFFs samling. Protokollshandlingar rörande det vapenlösa upproret 1935 ligger i Ada Nilssons samling. Båda arkiven förvaras i Kvinnohistoriska samlingarna, KS, Göteborg. I övrigt har jag sökt i flera berörda organisationers samlingar för att finna spår av aktionerna. Jag har använt mig av föreningsarkiv för det socialdemokratiska kvinnoförbundet, Landsföreningen för Kvinnans Politiska Rösträtt, Fredrika-Bremer-förbundet, IKFF, Radikala föreningen av Svenska Kvinnors Vänsterförbund, Yrkeskvinnornas Riksförbund och Vännernas Samfund. Women's International League for Peace and Freedoms arkiv förvarat i Norlin Library i Boulder, Colorado, USA har också utnyttjats, liksom de rester av Fred og Friheds arkiv som finns kvar från den här tiden i Danmark och Norge. Protokoll och rapporter förda vid kongresser och på arbetsgruppers möten ger insyn i hur mobiliseringen skedde, hur aktionerna organiserades och en kollektiv identitet skapades.

De båda genomförda synliga fredsaktionerna lämnade också avtryck efter sig i offentligt material. Dagspress redovisade möten och samlingar, i annonsform och som reportage, både 1915 och 1935. I samband med den senare samlingen finns det också några argumenterande inlägg som vände

sig mot aktionen. Ledarsidor i lokalpress och huvudstadspress hade åsikter om det vapenlösa upproret. Tidskrifterna *Vårt Försvar*, *Sveriges Försvar* och *Ny Militär Tidskrift* bevakade den växande fredsrörelsen och luftade under mellankrigstiden ibland sitt missnöje med pacifismen. Fredsorganisationernas medlemsblad, *Fredsfanan*, *Nya Vägar*, *Fredsmissionären*, *Freden*, *IKFFs Medlemsblad Fred och Frihet*, innehöll en del rapporter och andra relevanta texter. I kvinnoföreningarnas tidningar, *Tidevarvet*, *Morgonbris*, *Hertha*, *Jus Suffragii* och *Rösträtt för Kvinnor*, fanns ibland texter om aktionerna och även ställningstaganden i fredsfrågan. Jag har också undersökt årgång 1915 av den norska tidskriften *Nylende. Tidskrift for kvindernes sak* och den danska *Kvinden og Samfundet*. Veckopress som *Idun* tog upp tidens händelser och även fredsarbetet.

Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935 utspelades i hög grad på tidningen *Tidevarvets* sidor. Utgivningen av *Tidevarvet* startade 1923. Den gavs ut till och med 1936. Det var Frisinnade Kvinnors Riksförbund som stod bakom tidningen. *Tidevarvet* var en politisk veckotidning som ägdes och producerades av kvinnor med borgerlig vänsterinriktning. Den ledande kretsen återfanns inom FKR – senare SKV – och på Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad. Under hösten 1935 publicerade tidningen ett 70-tal texter som på något sätt hade med det vapenlösa upproret att göra. *Tidevarvets* arkiv, AB Vår Tidning, och Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstads samlingar har också varit till nytta. Utredningar, motioner och lagförslag om civilförsvar redovisar politikerns och myndigheternas åtgärder. Särtryck, broschyrer, pamfletter och flygblad utgivna av fredsrörelsen och av aktionerna själva är källor till det praktiska arbetet, idéer och uppfattningar.

I privat material träder enskilda individer, deras handlingar, åsikter och ställningstagande fram. Inte minst går det att skymta nätverkets trådar i verksamhet, genom att uppmärksamma kontakter och mötesplatser i brev, dagböcker och självbiografier. Jag har studerat dagböcker och självbiografier författade av kvinnor som var aktiva i aktionerna. Samma typ av material, skrivet av män, som var verksamma under perioden, och som hade anknytning till fredsarbete, har jag däremot valt bort. Orsaken är att stickprov, som självbiografier av Carl Lindhagen och Östen Undén, inte gav något av värde för mitt arbete. Lindhagens och Undéns självbiografier tog nämligen inte upp något om kvinnornas kollektiva handlingar och deras nätverk. Vad gäller brevsamlingar är situationen något mer komplicerad, eftersom några kvinnor har lämnat stora arkiv efter sig, medan andra inte har sparat någon

¹²⁸ Susel Hedström Huveröd uppger i boken *Kvinnor som murbräckor. Idéhistoriska strövtåg med Ellen Key som referenspunkt*, Stockholm 1989, s. 90, att Anna Whitlock själv såg till att inget privat material skulle finnas kvar efter henne. Larsson 1985, s. 151, noterar att Naima Sahlbom bestämde att hennes brev skulle brännas efter hennes död.

korrespondens eller vid en viss tidpunkt i livet har bränt den.¹²⁸ På grund av mängden av korsande brev och namn har jag inskränkt mig till att söka i ett 30-tal personliga samlingar.¹²⁹

Brev, dagböcker och självbiografier

Enskilda aktörers kontakter, ställningstaganden och identiteter kan, enligt min mening, speglas i personligt material som brev, arbets- och dagböcker samt i självbiografier och olika sorters minnesanteckningar. Det kräver emellertid metodisk reflexion, då skriftligt material av detta slag skiljer sig åt på en rad sätt. Olikheterna består framför allt av att *syftet bakom tillkomsten* varierar, att materialet innehåller allt från en *dialog med en mottagare till enbart ett eget reflekterande*, och att *tiden för nedtecknandet* växlar. Därför är det viktigt att dels bestämma dess karaktär och dels göra metodologiska reservationer, att se dess begränsningar och möjligheter. Brev, dagböcker och självbiografier utgör olika genrer av material, även om de alla tillhör vad som kan kallas privat, personligt material.

Brev

Vad är ett brev? Ett brev är ett dialogiskt och relationellt material, riktat till en mottagare i ögonblicket och inte censurerat och påbyggt av senare upplevelser. Det är att betrakta som ett samtida material, en nedteckning i ett ”nu”. Även om det förekommer referenser till förgångna händelser är breven färgade av nuet. Formen och innehållet varierar mycket mellan olika brev. De kan vara mer eller mindre formella, sakliga, konkreta, ytligt vänliga, nakna och djupt reflekterande eller båda delar. Kommunikationen mellan sändare och mottagare avgör frekvens, innehåll, ton och djup.

För att genom analys av brev identifiera hur kontakterna mellan olika kvinnor i en aktion såg ut kan det vara viktigt att reflektera över varför ett

¹²⁹ Ellen Keys och Selma Lagerlöfs samlingar har jag valt bort, eftersom de både intog passiva positioner i aktionerna. Jag kan därför inte säga mycket om deras syn på aktionerna. Agda Montelius brevsamling har jag inte heller studerat, men genom Sif Bokholms nära förtrogenhet med det materialet har jag kunnat konstatera att där inte fanns något mer för mig att hämta. De samlingar jag har gjort nedslag i som inte har gett något för mina frågeställningar, är följande: Signe Höjer, Disa Västberg, Anna Sterky, Hulda Flood, Arab; Lydia Wahlström, Anna-Lenah Collijn (även brev från Naima Sahlbom), Ellen Hagen, Ellen Michelsen, Mia Leche Löfgren, Anna Thiel (brev från Lisen Bonnier), KB; Barbro Alving, Beat-Sofie Alving, Eva Andén, Andrea Andréén, Emilia Broomé, Erika Häckner, Alexandra Kollontays brev i Ada Nilssons samling, Hagar Olsson, Herta Svensson, Märta Tamm-Götlind, Eva Upmark, Ingrid Örström, KS; Lydia Wahlström, RA.

brev överhuvudtaget har kommit. Enligt Stina Hansson kan orsaken vara att brevskrivaren vill lämna eller konfirmera ett meddelande, en befallning, en uppmaning, ett råd, en bön eller ett förslag. Kanske finns det en anledning att berätta något, av officiell karaktär eller familjenyheter. Brev används också för att uttrycka åsikter, av ogillande eller av samtycke, och att argumentera sakligt eller känslomedryckande för en viss linje. Någon gång formuleras ett brev som en anklagelse. Ibland handlar det om en gratulation, en lyckönskning, ett tackbrev eller en förlåtelse.¹³⁰ Brev kan också fungera som en vänskaps- och kärleksbetygelse, en bekräftelse på kontakten i sig, som ett pågående samtal.

Nu förhåller det sig inte så att alla aktiva kvinnor som var anknutna till fredsaktionerna alltid skrev till varandra och att alla de brev som faktiskt skickades finns bevarade. Många av deltagarna träffades dessutom under själva aktionen och eftersom allt hände på kort tid, utnyttjades även telegram och i viss mån telefon. Brev behövdes alltså inte alltid som förmedlingslänk. Det är en av anledningarna till att det finns mycket lite korrespondens i arkiven från de mest aktiva månaderna då de stora aktionerna genomfördes. Däremot har en del längre brevserier mellan deltagarna bevarats. Korrespondensen kan sträcka sig över ett antal år, ibland med intensiva kontakter under delar av ett decennium, men då och då finns stora luckor. Jag har alltså med ett ”icke-samtida material” att göra, åtminstone i förhållande till aktionerna. Brev skrivna åren före de kollektiva handlingarna kan ha sitt värde för att få en uppfattning om kontakter, nätverkens uppbyggnad och eventuella ställningstaganden. Brev efter aktionerna kan vara en källa för de deltagande kvinnornas reflexioner i efterhand. Exempel på detta har jag funnit i brev upp till 20–30 år senare. Längre brevväxlingar avslöjar mer om hur relationen såg ut mellan deltagarna och indikerar eventuella förändringar. Om bägge parter material finns i arkiven kan en dialog bli synlig. I andra fall då den ena brevskrivarens alster har gått förlorade, får dialogen utläsas i frågor och refererande samt mellan raderna. Stundtals existerar endast något eller några brev, men bara det faktum att det finns brev är ett bevis på en viss kontakt, åtminstone från den ena partens sida. Brevet behöver ju inte ha blivit besvarat. Det är viktigt att ha i minnet att jag inte vet hur mycket brev som skrevs och med vilken regelbundenhet. Inte heller varför vissa brev är sparade eller vilka som har försvunnit.

Ett annat problem är att många brev i mitt material kretsar kring ett par personer. Ett sådant exempel är Elin Wägner. På Kvinnohistoriska samlingen i Göteborg finns ca 24 kartonger brev till och från Elin Wägner. Vid sin död 1949 var hon en berömd och av många en älskad författare, ledamot av Svenska Akademin och dessutom en lokalpolitiskt intresserad person. Hon

¹³⁰ Stina Hansson, *Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning*, Göteborg 1988.

hade varit en flitig brevskrivare och flera mottagare har sparat hennes brev. I kategorin brev till Elin Wägner finns inte alls lika mycket bevarat.¹³¹ Journalisten Barbro Alving, 27 år yngre än Elin Wägner, närde i många år efter vännens död planer på att skriva en biografi om henne. Den digra samlingen är till stor del en effekt av dessa planer. Många brev har spårats upp och har fått sin plats i samlingen i samband med Alvings projekt. En hel del brev och arbetsböcker är renskrivna av Barbro Alving. I de allra flesta fallen föreligger även originalbrev, men till några enstaka kontakter finns endast avskrivna utdrag eller renskrivningar kvar i urval, som ett slags nycklar till Alvings tänkande om Elin Wägner. Att materialet kring Elin Wägner är så rikt är både en fördel och ett problem för mig i mina tolkningar. Elin Wägner var en central aktör i fredssammanhang och det är värdefullt att hennes tankar kommer fram tydligt. Risken, å andra sidan, är att hennes tankar alltför mycket tar överhanden i skildringen. Jag har visserligen hittat brev mellan andra viktiga deltagare i aktionerna, men en obalans kvarstår. Det kan betyda att det till exempel är mest Elin Wägners uppfattning av idén bakom den vapenlösa aktionen, dess förlopp och vem som kände sig identifierad med den kollektiva aktionen som kommer i dagen. Det är ett källkritiskt problem som i viss mån kan balanseras genom att jag är lyhörd för andra personers handlingar och deltagande.

Att breven dock är givande för en analys av en rörelses ”inre” liv, är uppenbart. Det framgår också av internationella exempel. Boken *Politics and Friendship* av redaktörerna Mineke Bosch och Annemarie Kloosterman innehåller 85 tryckta brev från ca tio olika kvinnor inom organisationen, International Woman Suffrage Alliance, IWSA, under åren 1902–1942. En av huvudfigurerna i IWSA var den holländska läkaren Aletta Jacobs och de flesta breven är till eller från henne. Den utvalda korrespondensen visar organisationens uppbyggnad, arbete och vänskap, samarbete och konflikter mellan de internationellt politiskt engagerade kvinnorna, främst från USA och Holland. Bokens inledning har ett resonemang om vad man kan se i privata brev om den officiella organisationsdiskursen: ”The letters do not reveal the international sisterhood of women as it was, but only how the international sisterhood of women was perceived – or how it was constructed.”¹³² En intressant aspekt av det internationella arbetet innebar att finna ett gemensamt språk samt bilder och metaforer som fungerade över nationsgränser. Man hämtade ofta bilder från krig och strid; kvinnorna skulle käm-

¹³¹ Inför en resa i en orolig beredskapstid antecknade Elin Wägner i en arbetsbok 13/10 1939 följande: ”Om jag kommer hem igen och får tid ska jag ta och göra vindsröjning bland brev och papper. Man står ju inför alla slags eventualiteter som man inte kunnat drömma om.” Arbetsbok nr 94, s. 152. EWS, F II:9, KS.

¹³² *Politics and Friendship. Letters from the International Woman Suffrage Alliance 1902-1942*, Mineke Bosch and Annemarie Kloosterman, Ohio 1990, s. 23.

pa som soldater, en seger skulle vinnas, de uppmanade varandra att förbinda såren och åter ge sig ut på stridsfältet. En annan populär bild var organisationen som ett särskilt imperium för kvinnor; ordföranden sågs som en okrönt drottning och andra kvinnor kunde betecknas som ambassadörer för sitt land.¹³³

Att läsa brev mellan flera kvinnor under samma år, det vill säga att läsa på bredden, och att ändå få följa brevskrivarna på längden i tiden, ger en möjlighet att se nätverkskontakter ur olika personers perspektiv. Dispyter och åtskiljande ställningstaganden framträder mer levande och komplext, när ett par kvinnor uttalar sig om samma händelse på olika sätt. Detta framställningssätt fångar också generationsväxlingar fint. Kvinnorna blir äldre och faller ifrån, yngre kvinnor, fast förankrade i sina föregångares verksamhet, tar över.

Brev är alltså ett viktigt material att tillgå och de kan ge pusselbitar till svaren på frågor om hur kvinnorna förmådde hålla ihop sina aktioner, vad som var kittet i olika faser för de olika kvinnorna, hur de orkade, var konflikterna och lojaliteterna låg och hur eventuellt ledarskap och den kollektiva identiteten såg ut. Brevkontakt säger ju redan i sig en del om nätverk och relationer och innehållet i flera av dem säger rimligen en del om styrkan i engagemanget, arbetssättet och vi-känslan.

Dagböcker och arbetsanteckningar

Det är främst Elin Wägners dagböcker och anteckningar jag har använt mig av. Hon skrev ofta ner sina upplevelser och tankar, att döma av det stora antalet antecknings- och dagböcker i hennes samling.¹³⁴ Böckerna har olika karaktär. Ibland är det tydligt att författaren antecknade småord medan hon lyssnade på föredrag och senare i en annan bok redogjorde för samma tankar i hela meningar och större textsjok. Vissa av hennes snabbt fångade ord blandas i texten med tågtider, räkenskaper, adresser och längre reflexioner. Hur ska jag se på material av den här typen? Litteraturvetaren Christina Sjöblad har goda råd att ge.¹³⁵

Vad är en dagbok? Den kännetecknas av samtidighet, den är ofta date-

¹³³ Bosch and Kloosterman 1990 s. 15.

¹³⁴ I Elin Wägners samling finns en kollektion på ca 130 arbetsböcker. Enligt arkivförteckningen är det Barbro Alving som har numrerat böckerna när hon renskrev flera av dem. Böckerna i samlingen är av olika slag; dagböcker, arbetsböcker, adressböcker och även mindre notisblock. En del har speciella frågor och föredragsidéer som det viktigaste temat, många refererar till boktitlar och några berättar om resor. Jag kommer framöver att använda beteckningen arbetsbok, även om delar av dem kan rubriceras som dagböcker.

¹³⁵ Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997.

rad och kronologiskt förd. Det är ett jag som skriver, ett jag som ofta visar sina känslor, engagemang och funderingar i sin berättelse. Innehållet handlar om något skribenten själv har varit med om eller har hört talas om. På detta sätt definierar och skiljer Sjöblad ut en dagbok från andra texter: ”Dagbokens signum är det fragmentariska, avbrutna, skissartade, det korta tidsperspektivet, upprepningen, formlösheten – om man så vill.”¹³⁶ Hon jämför dagboken med självbiografen och finner att den förstnämnda har ingen början och inget slut, är en planlös, nära, känslostark och detaljrik text i pågående form. Den självbiografiska berättelsen är distanserad, planlagd, nerlugnad och har både början och slut. Den är redan tolkad, av subjektet. Dagboken får ofta längre fram i tiden en annan uttolkare. Båda är i grunden reflekterande, meningssökande och identitetsprövande texter, men på olika sätt.¹³⁷

Samtidighet i en dagbok kan dock ifrågasättas, texten kan i själva verket vara skriven vid ett senare tillfälle. Som exempel på detta kan man se en av Elin Wägners arbetsböcker. Bok nr 14 kallas ”Elin Wägners tankar efter septembermötet”. Boken fördes från mitten av oktober till slutet av december 1935, men anteckningarna skrevs ner under 17 höstdagar. Innehållet visade sig vara en blandning av händelser under dessa dagar, men också en lång sammanhängande berättelse om det vapenlösa upproret, både det som hade hänt och det som höll på att hända i aktionsgruppen. Dessa anteckningar innehåller, har min analys visat, dels samtidighet i de 17 dagarnas vardagsliv och dels berättande efterreflexioner om fredsaktionen. För att kunna använda arbetsboken har det varit viktigt för mig att fastställa när den var skriven och lägga märke till att berättelsen om upproret bearbetades i en ny tid, då både förnyat samarbete och konflikter runt fredsaktionen kom i dagen.¹³⁸

Elin Wägners arbetsböcker är en blandning av vardagsfakta och djupa funderingar bland annat om den egna verksamheten och hennes plats i andra människors liv. Sjöblad påpekar att en dagbok kan fungera som en krisbok, en enskild plats att reda ut sina resonemang på, att i ensamhet få fundera över den egna existensen och att utan insyn kunna vara ärlig och uppriktig mot sina känslor. Ändå menar hon att en dagbok är en form av dialog, inte med någon känd adressat, utan kanske mer en dialog med det egna jaget.¹³⁹ Dagboksmaterial innehåller alltså både ett noterande vardagligt skrivande, och en plats för sinnet att ordna tankar på. Det självreflexiva stoffet kan vara en källa till analysen av meningssökande och identitetsprövningar.

¹³⁶ Sjöblad 1997, s. 57.

¹³⁷ Sjöblad 1997, s. 60-62.

¹³⁸ Andersson 1997.

¹³⁹ Sjöblad 1997, s. 55.

Självbiografier

Att skriva sin självbiografi är att göra en metaforisk resa tillbaka i livet; att utvärdera och förhålla sig till de händelser man varit med om, de val man gjort och det man utträttat. Några decennier in på 1900-talet skriver en lång rad kvinnor, som deltagit i kampen för att förändra samhället under århundradets första decennier, ned sina minnen. Dessa berättelser utgör stommen i 1940-talets markant ökade utgivning av kvinnors självbiografier och de skriver på många sätt historia inte bara över enskilda kvinnoliv utan också över ett ur kvinnors synvinkel avgörande politiskt och samhällsligt skede.¹⁴⁰

Så skriver litteraturvetaren Lisbeth Larsson. Som historiker känns det lätt att vid första anblicken av de självbiografiska berättelserna sortera bort dem som andrahandskällor, tillrättalagda av subjektet flera år efter de viktiga händelserna. De är alltså inte samtida material och därför efterbearbetningar i nya upplevelsers ljus. Uppenbart är att de går att läsa för att söka efter samband mellan människor, deras aktiviteter och mötesplatser. Lisbeth Larsson säger också att det går att se självbiografierna som en slags historisk skrivning över kvinnorna själva, över andra kvinnor och män i omgivningen och över en viktig utveckling i samhället. Sedda ur denna vinkel kan de ha en viss betydelse som källa till nätverksbyggande, särskilt om flera utgivningar kom ungefär samtidigt och behandlade i stort sett samma period och händelser. I flera självbiografier från perioden kring 1900 har Larsson kunnat notera vilka de stora frågorna för de aktiva kvinnorna var: "Prostitutionen och rösträtten var länge de frågor som stod i centrum, men en bit in på 1900-talet blir frågan om fred alltmer brännande. Kvinnokampen och fredsfrågan blir ett och alltfler kanaliserar sitt engagemang i kampen för freden."¹⁴¹

Lisbeth Larsson ger längre in i texten en bild av att det är samma kvinnor som ännu en gång engagerade sig i, men nu i fredskampen:

Än en gång enrollerar sig dessa kvinnor i kampen för ett mänskligare samhälle, mot krig och antihumanism. Än en gång bär de demokratins fana högt, satsar all sin energi, sitter i möten och reser land och rike kring för att förmedla kunskap och ideal. Amelie Posse lyfter inte bara fram sin egen gärning. Hon skriver också historia över dessa kvinnor och deras kamp, så som de alla gör i sina självbiografier.¹⁴²

¹⁴⁰ Lisbeth Larsson, "Att skriva sitt jag i världen. Svenska kvinnors självbiografier", *Vida världen 1900-1960. Nordisk kvinnolitteraturhistoria*, del III, Högåns 1996, s. 245.

¹⁴¹ Larsson 1996, s. 246.

¹⁴² Larsson 1996, s. 248.

Självbiografier kan således läsas som en källa till egen och andras historie-skrivning, till nätverksbyggande, till livsval och identiteter, men naturligtvis med metodologiska reservationer. Det är personligt färgat material i urval och i skildring, men framför allt är texterna skrivna i efterhand och formade utifrån tillkomstsituationens ljus och syfte. Det är av vikt att komma ihåg att en livsberättelse ofta fungerar som ett försvar för den egna identiteten.¹⁴³ Så är *Vad vi tänkte* (1941) en redogörelse för eftervärlden av Anna Lindhagen, där hon också på några rader uttrycker vad kvinnorna ville med det vapenlösa upproret. Mia Leche Löfgren lägger fram en uppgörelse med utvecklingen inom Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet i minnesboken *Bokslut* (1962). Ruth Stjernstedts bok *Ringdans kring fru Justitia* (1956) innehåller en rad ställningstaganden mot de radikala kvinnornas fredskamp, bland annat mot det vapenlösa upproret. Amelie Posse berättar om sin syn i efterhand på samma fredsaktion i *Mellan slagen* (1944), medan Signe Höjer betydligt senare i livet inte hade samma behov av att rättfärdiga sig. Hennes uttryck för sin identitetskänsla och minnen i boken *Mellan två världskrig* (1981) ingick i en ny kvinnlig fredskamp på 1980-talet.¹⁴⁴

Sammanfattning och disposition

I kapitel 1 har jag kort presenterat fredsaktionerna Kvinnornas fredssöndag 1915 och Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935. Min undersökning, som avgränsas till tillfälliga samlingar, sträcker sig från 1914 till 1940 och inkluderar också aktionsplaner under senare delen av 1930-talet. Slutpunkten är satt vid en gemensam fredsvädjan från flera kvinnoorganisationer 1940. Jag karakteriserar aktionerna som tillfälliga kollektiva handlingar mot pågående krig och krigsfara, utförda av kvinnor med krav på medverkan i det politiska systemet även i frågan om krig och fred. En viktig fråga att studera är vad kvinnorna i aktionerna säger om möjligheter och hinder för kvinnorna inom rådande politiska system utifrån argument om kön och politik. I svensk forskning och litteratur om freds- och kvinnorörelsen är det främst hos Sif Bokholm som fredssöndagen synliggörs. Abby Peterson analyserar det vapenlösa upproret i termer av social rörelse och Kjell Östberg tolkar kvinnors freds- och försvarsarbete som politisk verksamhet. Ulla

¹⁴³ Eva Hættner Aurelius, *Inför lagen. Kvinnliga självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer*, Lund 1996, s. 43 och s. 58 ff.

¹⁴⁴ Eva Hættner, Lisbeth Larsson och Christina Sjöblad redovisar i *Kvinnors självbiografier och dagböcker i Sverige. En bibliografi*, Lund 1991, otryckta och tryckta alster från 1650-1989. Det är slående att många av de självbiografier jag har undersökt kom till betydligt senare än på 1940-talet, det finns nämligen utgivningar från 1950- till 1980-talet där fredsarbetet före andra världskriget berörs. En orsak är att nedtecknarna tillhörde olika generationer. Ofta behövs det en viss uppnådd livsålder för att ett självbiografiskt intresse ska vakna.

Isaksson och Erik Hjalmar Linder låter framför allt Elin Wägners besvikna perspektiv efter fredsupproret komma fram. För att contextualisera fredsaktionerna och skapa ett sammanhang har också det internationella forskningsläget om fredsrörelsen i allmänhet och det kvinnliga fredsarbetet i synnerhet varit värdefullt. Även om de svenska kvinnorna formade sina egna aktioner var de en del av de internationella strömningarna på fredsområdet.

För att undersöka hur aktionerna uppstod, hur deltagarna rekryterades och på vilket sätt samlingarna genomfördes använder jag begrepp hämtade från social rörelseteori. I mitt arbete utgår jag främst från Alberto Melucci som anser att en kollektiv handling i en social rörelse är en protest som uppstår i ett socialt eller kulturellt konfliktfält. Deltagarna förhandlar och kommunicerar med varandra för att enas om en gemensam kollektiv identitet samtidigt som de bygger och aktiverar känslomässiga band till varandra. Det är framför allt Meluccis metodiska ståndpunkt när det gäller att studera en kollektiv handling som jag har funnit fruktbar. Han menar att det viktigt att bryta ner handlingen i olika beståndsdelar och undersöka dess mål, medel, organisation och miljö. Meluccis resonemang om att en stor del av mobiliseringen sker via rekryteringsnätverk som redan har en gemensam artikulerad syn, använder jag för att identifiera vilka grupper, situationer och idéer i tiden som kan sägas ingå i den mobiliseringspotential som bidrog till att den kollektiva handlingen kom till stånd. Enligt Melucci kan perioden mellan uppblommande kollektiva aktioner betecknas som en latent period i vilken en del av deltagarna lever vidare med sitt engagemang i verksamheter som påminner om verkstäder och idélaboratorier. Jag är intresserad av att se om vilande nätverk utgjorde en grund för nya mobiliseringar. Ron Eyerman och Andrew Jamison ser en social rörelse och rörelsens uttolkare – de rörelsein-tellektuella – som producenter av ny kunskap i samhället, som öppnare av ett nytt kunskapsfält. Fredsaktionerna ställde alltså nya frågor till samhället och min studie visar också det motstånd som samlingarna manade fram.

I huvudsak är den teoribildning jag använder mig av process- och aktör-sinriktad. Ett strukturellt angreppssätt passar inte för en studie av en enstaka rörelse, anser den danska statsvetaren Drude Dahlerup, och ännu mindre för att studera enstaka kollektiva aktioner, vill jag tillägga. Dahlerup menar också att det behövs fler empiriska undersökningar av kvinnorörelsen, både i nyare tid och i äldre tid, eftersom alltför många generaliseringar om kvinnorörelsen har gjorts utifrån studier av freds-, miljö- och arbetarrörelsen.¹⁴⁵ I min undersökning handlar det om kvinnor som, först formellt och sedan informellt, stod utanför de politiska rum där frågor om utrikespolitik, försvar och krig behandlades. Studien gäller deras eget agerande för att skaffa sig inflytande i denna sfär, därav mitt val av aktörsinriktade teoretiska ut-

¹⁴⁵ Dahlerup 1998a, s. 62; Dahlerup 1998b, s. 11-12.

gångspunkter. Bakom och invävd i de kvinnliga gemensamma fredshandlingar jag har i fokus för min studie ligger en uppfattning om en maktstruktur som utgår från könen positioner i relation till varandra. Jag vill undersöka hur de kvinnor som deltog uppfattade sina hinder och möjligheter att agera för att göra sina ståndpunkter hörda inom politiken. Med Joan Scotts ord: "...we must read the evidence we accumulate for what it reveals about how people appropriate and use political discourse, how they are shaped by it and in turn redefine its meaning."¹⁴⁶

Jag vill undersöka deltagarnas mobilisering med hjälp av begreppet rekryteringsnätverk och studera nätverkens kvalitativa mening för deltagarna. Det är främst i förhållande till rekonstruktionen av nätverk, och hur jag kan använda mig av privat källmaterial för att se spår av nätverk, som jag har diskuterat metodfrågor. Men kapitlet innehåller också metodreflexioner om det personliga materialets olika karaktär och tillkomstsituationer. Källorna utgörs alltså å ena sidan av officiellt material, som tidningspress och protokoll, och å den andra sidan av privat material, som brev, dagböcker och självbiografier.

Utgångspunkten för dispositionen är de kollektiva fredsaktionerna, som jag behandlar kronologiskt och placerar in i ett sammanhang i tiden, både före och efter mobiliseringarna. De flesta kapitel innehåller därför analyser av texter och diskurs, av nätverk och av historiska sammanhang parallellt. Anledningen till det kronologiska angreppssättet är att avhandlingen består lika mycket av en analys av de kollektiva handlingarna i sig som en kontextualisering av aktionerna i syfte att besvara frågan om varför de kvinnliga fredsmobiliseringarna kom till. Tidsperspektivet är då viktigt. Det stora fredsengagemanget och de många fredsinitiativen under min undersökningsperiod skymms ofta av den traditionella politiska berättelsen om världskriget, folkhemmet och det politiska etablissemanget. Därför har det varit nödvändigt för mig att steg för steg, kronologiskt, dels kartlägga kvinnornas aktioner, dels söka deras sammanhang i en tidsbestämd kontext.

Kapitel 2 inleds med en redogörelse för vad som kan ses som mobiliseringspotentialen till Kvinnornas fredssöndag 1915. Därefter handlar kapitlet om planerna till en fredssöndag i februari, en internationell kvinnofredskongress i Haag i april och om fredssöndagens genomförande i juni 1915. Jag undersöker hur ett arbetande nätverk lyckades mobilisera andra kvinnor via rekryteringsnätverk, och vad den kollektiva identiteten i aktionen bestod av. Könsperspektivet i aktionstexterna, det nordiska och det internationella samarbetet behandlas också. Kapitel 3 skildrar den latenta perioden mellan Kvinnornas fredssöndag 1915 och Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935. Jag ifrågasätter om perioden ska karakteriseras som vilande när det

¹⁴⁶ Scott 1987, s. 29.

gäller uppblommande mobiliseringar i fredsfrågan. Först ställer jag fredssöndagen bredvid andra neutrala fredsinitiativ för att se samlingen i ljuset av sin tid. Därefter koncentrerar jag mig på det sammanhang som utgjorde mobiliseringspotentialen till det vapenlösa upproret. Det handlar om kvinnor och nedrustning, rädsla för gaskrig, Gandhi och vapenvägrare. Här får Elin Wägner en roll. Kapitel 4 inleds med det vapenlösa upprorets start. Med utgångspunkt i aktionsappellen analyserar jag därefter den aktuella situationen, idén och talet om kvinnor och män. Några betydelsefulla teman är Abessinienkrisen, civilskyddet och kvinnors möjlighet att skapa opinion. Slutligen fångar jag in mobiliseringen via rekryteringsnätverk och vägen mot en kollektiv identitet. I kapitel 5 följer jag upproret som en process vecka för vecka i tidningen *Tidevarvet*. I dialogen med omgivningen framstår aktionen som en enhetlig yta och den kollektiva identiteten utan alltför många sprickor. Inför yttre kritik mobiliserades aktionens rörelseintellektuella som svarar med texter som både talar om kön och politik. Det vapenlösa upproret hinner genomföra sin aktion, sitt stora opinionsmöte, resa till Genève med en resolution och komma hem igen för att åter hålla möten. Ett arbetande nätverk identifieras. Kapitel 6 är en studie av den kollektiva identiteten som inte räckte för vidare protester mot civilskyddet, i termer av kritiska motståndare och avhoppare. Ändå visar kapitlet att det fanns de som bar idén vidare. Kort sagt uppmärksammar jag vad som hände efter aktionen 1935, den nya mobiliseringen mot civilförsvaret och kvinnors agerade efter andra världskriget utbrott.

Kapitel 7 är en samlad analys av fredsaktionernas rekryteringnätverk och personliga nätverk för perioden 1914–1940. Jag behandlar också frågan om hur de aktiva kvinnorna gjorde politik utifrån sina nätverk och kollektiva handlingar i fredsfrågan. En fredskvinnornas antivåldsdiskurs identifieras. Dessutom får jag ett resonemang om varför de kvinnliga fredsaktionerna skapades. Kapitel 8 är en sammanfattning.

2 Kvinnornas fredssöndag 1915

Fredsarbete och försvarsfrågan före första världskriget

När omkring 88 000 kvinnor samlades till Kvinnornas fredssöndag i juni 1915 för att protestera mot världskriget var fredsarbete i Sverige inte en ny företeelse. En svensk organiserad fredsrörelse hade funnits i över 30 år. Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen, SFSE, bildades 1883 av omkring 80 riksdagsmän i syfte att utgöra en opinionsbildande faktor när frågan om en modernisering av försvaret var aktuell. Det gamla indelningsverket skulle förändras. I riksdagen fanns förslag om att gå över till allmän värnplikt och utöka övningstiden. Föreningen ville arbeta för de nationella väpnade styrkornas försvinnande och att mellanfolklig rätt och skiljedom skulle ersätta krig. De första stadgarna innehöll en passus om att varje svensk man och kvinna kunde ansluta sig. Kvinnliga medlemmar deltog i föreningens arbete från dess start.¹ En av de flitiga medlemmarna var Anna Bugge Wicksell som 1893 och 1901 gav ut sammanställningar om fredsrörelsens mål och vad den redan hade åstadkommit.²

Indelningsverket försvann så småningom genom successiva reformer. Under 1885 utökades övningstiden med 12 dagar till 42 dagar. Nästa steg kom 1892 då en modern stadligt finansierad värnpliktsarmé med 90 dagars övningstid inrättades. Den allmänna värnplikten och 8-12 månaders tjänstgöring infördes 1901.³ Reformerna försakade heta diskussioner mellan den konservativa och den liberala falangen i den svenska politiska debatten. På frikyrko- och nykterhetsmöten fick de pacifistiska idéerna utrymme.⁴ För att slå vakt om försvaret grundades olika föreningar. En sådan organisation var Allmänna Försvarsföreningen, som stiftades 1890.⁵ Även de försvarsvänliga kvinnorna samlade sig. År 1884 grundades Svenska Kvinnoföreningen för Fosterlandets Försvar och tio år senare Kvinnoförbundet för Sveriges Sjöförsvar. De ägnade sig åt information och att samla in pengar för olika ändamål, som fästningsanordningar och flottans materialbehov.

¹ Fogelström 1983, s. 36.

² Anna Bugge Wicksell, "Fredsrörelsen. En framställning af de modärna sträfanden att ersätta krig med skiljedom", *Verdandis småskrifver*, nr 49, Stockholm 1893; Anna Bugge Wicksell, "Fredsrörelsen på 1890-talet", *Verdandis småskrifver*, nr 99, Stockholm 1901.

³ Sten Carlsson, *Svensk historia 2. Tiden efter 1718*, Lund 1980, s. 433-445; Tom Ericsson, *I fosterlandets tjänst. En studie i den svenska armébefälskårens fackliga strävanden 1901-1922*, Umeå 1978, s. 15-26.

⁴ Märald 1974, s. 171 o. 184.

⁵ Christer Strahl, *Nationalism och socialism. Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890-1914*, Lund 1983, s. 39.

Den förstnämnda kvinnliga föreningen hade endast ett år efter bildandet 4000 medlemmar.⁶

Att kvinnorna behövdes i fredsarbetets tjänst var en del av männen inom SFSF övertygade om, inte minst sedan de kvinnliga försvarsvänliga föreningarna hade kommit till. Bertha von Suttners antikrigsroman *Die Waffen nieder*, från 1889, fanns redan följande år i svensk översättning och utgjorde en god inspirationskälla. SFSF försökte på olika sätt aktivera fler kvinnor och till och med få dem att starta en egen organisation. Agitationen fick genomslag i tidningen *Ned med vapnen* under 1890-talet.⁷ Uppmaningarna bar inte frukt förrän en av SFSFs medlemmar Emilia Broomé 1897 utförligt argumenterade för en kvinnlig fredsförening och vilka uppgifter som särskilt lämpade sig för kvinnligt fredsarbete. I uppropet anförde Emilia Broomé bland annat, att kvinnan av naturen avskydde våld. Därför låg det på henne att genom fostran och bildning sprida fredstankar, mot krigsleksakernas och historieundervisningens hjältedyrkan. Det var hennes "rätta värnplikt".⁸

Svenska Kvinnors Fredsförening, SKF, konstituerades 1889 och dess medlemmar kom under ett tiotal år framöver att ägna sig åt olika uppgifter för att främja freden. De började med att samla in över 200 000 svenska underskrifter till stöd för den ryske tsaren Nikolaus förslag att arrangera en fredskonferens i Haag 1899. För fredsrörelsen var konferensens viktigaste resultat att en permanent internationell skiljedomstol inrättades. Unionsfrågan mellan Norge och Sverige framkallade en intensiv brevväxling mellan fredskvinnor på båda sidor av gränsen. De hoppades att en upplösning av unionen skulle gå fredligt till. När länderna 1905 skildes åt utan att krig hade utbrutit hade fredsrörelsen, både nationellt och internationellt, fått ett färskt exempel på att det var möjligt att lösa svåra situationer förhandlingsvägen. Den nya värnplikten, med en övningstid också på vintern, föranledde den kvinnliga fredsföreningen att närmare undersöka kasernlivets negativa inflytande på de unga männen. Medlemmarna i SKF, som aldrig blev så många, producerade en egen skriftserie och arbetade i folkupplysande syfte.⁹ Bland annat reste några av dem runt med skioptikonbilder och höll föredrag om fredsarbetet och krigets följder. SFSF uppmuntrade i sin tur sina föreläsare att ta efter idén att använda sig av en färdig bildserie.¹⁰ SKF

⁶ Östberg 1999, s. 17-18.

⁷ I *Ned med vapnen* förekom följande texter: "Till Skandinaviska kvinnor" 1895:12; "Kvinnornas internationella fredsförening" 1896:3; "Ett upprop till de svenska kvinnorna", 1896:3; "Kvinnornas krig mot kriget" 1897:5. Ett upprop till de svenska kvinnorna sändes runt redan 1889, men fick inget gensvar. Mårald 1974, s. 187.

⁸ "Till Sveriges kvinnor", *Ned med vapnen* 1897:6.

⁹ Bland de aktiva medlemmarna i SKF kan nämnas Ellen Hagen, Ann-Margret Holmgren, Anna Lindhagen, Gulli Petrini och Anna Whitlock. Även Ellen Key, som också undertecknade Emilia Broomés ursprungliga upprop tillsammans med 49 andra kvinnor, ställde sig senare till förfogande för organisationen. Larson 1985, s. 36-56; Melin 1999, s. 75-78 o. 82-95.

fortsatte sin verksamhet till 1911, då de inte längre ansåg att det fanns behov en kvinnlig fredsförening. Organisationen gick upp i Svenska Fredsförbundet. Några av de aktiva kvinnorna, som Emilia Broomé och Anna Bugge Wicksell, satsade sitt fredsengagemang i den nya sammanslutningen.¹¹

Andra Internationalen antog 1889 ett program mot krig, som både hade en kurativ och en preventiv inriktning. Att störta kapitalismen och de ojämlika maktförhållanden, orsaken bakom krigen, var innehållet i det kurativa perspektivet. Fredsarbete över de nationella gränserna och ingjutande av en fredsmoral, men även konkreta åtgärder som en internationell domstol, sågs som preventiva åtgärder.¹² Samma år formades i Sverige ett socialdemokratiskt parti. De svenska socialdemokraterna tilläts i början hysa många olika åsikter i försvarsfrågan, från fientlighet mot överklassens försvar till tro på att sociala reformer och demokratisering genom rösträtten skulle kunna ge landet ett kulturförsvar. En del förespråkade ett slags folkförsvar, en folkbeväpning enligt schweizisk modell. Även om socialdemokraterna erkände nationen som sitt fosterland var de ideologiskt knutna till den internationella arbetarrörelsen. Den allmänna värnplikten var för arbetarrörelsen intimt sammankopplad med frågan om rösträtt och demokrati. I början av 1900-talet, inför det slutgiltiga beslutet om den allmänna värnplikten, blev det socialdemokratiska programmet tydligare i försvarsfrågan. Trots en fortsatt kritik av militarismen, stödde partiet ett begränsat nationellt försvar i form av folkbeväpning, men också nedskärningar till förmån för reformer. Internationellt förespråkade de tanken på skiljedomstol. Socialdemokraterna fortsatte att tillsammans med liberaler arbeta i riksdagen för nedskärnings- och reformlinjen och blev därmed mer nationellt orienterade. Ungsocialisterna var mer radikala och önskade att partiet inte skulle avvika från den antimilitaristiska linjen, som den internationella solidariteten förespråkade. Flera hårda bataljer utkämpades mellan partiet och ungdomsgruppen i frågan om försvaret.¹³

¹⁰ *Fredsfanan* 1904:1; s. 14; *Fredsfanan* 1904:2-3, s. 14-15.

¹¹ Larson 1985, s. 56-62; Melin 1999, s. 99-100.

¹² Martin Grass, "Hjalmar Branting och Andra internationalens utrikespolitiska program", *Socialdemokratien och den svenska utrikespolitiken. Från Branting till Palme*, red. Bo Hult och Klaus Misgeld, Stockholm 1990, s. 6-7. Grass har uppmärksammat parallelliteten i den borgerliga fredsörelsen och arbetarrörelsen. År 1889 sammanträdde i Paris under juni och juli en världsfredskongress – den första som följdes av fler, därefter bildades den Interparlamentariska unionen, och slutligen konstituerades Andra Internationalen. Ämnet fred diskuterades under alla samlingarna. Se Martin Grass, "Från Internationalen till Nationernas Förbund. Arbetarrörelsens plats är i spetsen av fredsörelsen", *Arbetarhistoria. Meddelande från Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek* 1985:33, s. 9.

Hur förhöll sig de socialdemokratiska kvinnorna till försvarsfrågan? Var de uttalade antimilitarister? Hur såg de på våldsanvändning? Svenska socialdemokratiska kvinnor organiserade sig i självständiga kvinnoklubbar i början av 1900-talet. År 1904 fanns det tjugo socialdemokratiska kvinnoklubbar i Sverige och 1907 var de nästan sextio till antalet. Samma år samlade de sig till sin första kongress och bildade då också ett verkställande arbetsutskott med uppgift att vara samordnande mellan kongresserna.¹⁴ Den forskning som finns om de socialdemokratiska kvinnorna ger inget direkt svar på frågan om hur de ställde sig till antimilitarism och våldsanvändning. Under kongressperioden 1908-1911 gällde, uppger Hulda Flood, att ”inställningen till militärfrågan var antimilitaristisk, samma linje som partiets alltså”.¹⁵ Karl Molin, som har undersökt den socialdemokratiska försvarsdebatten i riksdagen under andra världskriget, menar att kvinnorna i det skedet visade en antimilitaristisk sida. Det handlade då om att inte uppmuntra till våld genom att tillåta vapenövningar i skolan.¹⁶

¹³ Karl Molin, ”Partistrid och partiansvar. En studie i socialdemokratisk försvarsdebatt”, *Socialdemokratiens samhälle. SAP under 100 år*, red. Klaus Misgeld, Karl Molin och Klas Åmark, Stockholm 1988, s. 314-316; Alf W. Johansson och Torbjörn Norman, ”Den svenska neutralitetspolitiken i historiskt perspektiv”, *Neutralitet och försvar. Perspektiv på svensk säkerhetspolitik 1809-1985*, red. Bo Hugemark, Stockholm 1986, s. 251-252; Strahl, 1983. Bernt Schiller, ”Den skandinaviska arbetarrörelsens internationalism 1870-1914”, *Arbetshistoria. Meddelanden från Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek*, 1987:42. Det socialdemokratiska manifestet i militärfrågan, från år 1900, finns hos Knut Bäckström, *Arbetarrörelsen i Sverige 2. Den politiska arbetarrörelsens sprängning och ett nytt revolutionärt arbetarpartis uppkomst*, Stockholm, 1971, s. 90-93. Se också Yvonne Hirdman, *Vi bygger landet. Den svenska arbetarrörelsens historia från Per Göttrik till Olof Palme*, Stockholm 1988, särskilt kapitel 2 och 3.

¹⁴ Carlsson 1986, s. 189-190.

¹⁵ Hulda Flood, *Den socialdemokratiska kvinnorörelsen i Sverige*, Stockholm 1939, s. III.

¹⁶ Molin ansåg, att de socialdemokratiska kvinnorna sedan länge ingick i den mest antimilitaristiska delen av partiet, men att de under andra världskriget lade ”den principiella pacifismen” åt sidan. Molins undersökning visar att SSKF var negativa till frågan om skolornedens värtjänst. De menade att protesterna mot diktatorländernas våldsdrykan och auktoritetstro inte skulle vara mycket värda om värtjänst infördes i skolorna. När det gällde frågan om en civilförsvarslag skulle vara tidsbegränsad eller ej uppgav Nilz Herliz i sin dagbok följande: ”De soc. dem. kvinnorna utgöra i denna fråga en farlig makt.” Karl Molin, *Försvaret, folkhemmet och demokratin. Socialdemokratisk riksdagspolitik 1939-1945*, Stockholm 1974, s. 56-59, 62, 83 o. texten på den andra bildsidan efter s. 88 för citatet om den principiella pacifismen.

De internationella banden mellan de socialdemokratiska kvinnorna manifesterades 1907 i Stuttgart. Då samlades 58 delegater från 12 länder till den första internationella socialistiska kvinnokonferensen. Clara Zetkin blev vald till sekreterare för det internationella sekretariatet och deltagarna utnämnde tidningen *Die Gleichheit* till att fungera som en sammanhållande länk mellan de olika nationernas kvinnor. Konferensen antog en resolution mot militarism, som innebar att socialister i händelse av krig skulle lägga kraften på att göra kriget kort och samtidigt störta kapitalet. Det skriver Ursula Herrmann, som har undersökt tyska socialdemokratiska kvinnors kamp för fred under 1900-talets första decennier.¹⁷ Den andra internationella socialistiska kvinnokonferensen förlades till Köpenhamn 1910. Samlingen utfärdade förhoppningar om att arbetarklassens kvinnor skulle göra allt så att freden kunde bevaras genom att uppfostra barnen till fred och socialism. Delegaterna instiftade en internationell kvinnodag bland annat i syfte att skapa opinion för kvinnors politiska rösträtt. Året därpå demonstrerade mängder av kvinnor, och även män, runt om i Tyskland för kvinnors rättigheter och rösträtt.¹⁸ I Ursula Herrmanns skildring förefaller det vara så att de socialistiska kvinnorna i ett internationellt sammanhang tog ställning mot militarismen. Från att uttryckligen ha varit beredda att i krig störta kapitalet 1907 föredrog de emellertid tre år senare att poängtera kvinnors uppfostrargärning.

Sommaren 1910 firade fredsrörelsen triumfer i Stockholm. En nordisk fredskongress avlöstes av en världsfredskongress. På den nordiska sammankomsten togs ett beslut om att börja en insamling till ett fredsmonument som skulle stå färdigt 1914 och placeras på gränsen mellan Norge och Sverige. Anledningen till manifestationen var den hundraåriga freden mellan länderna. Till världsfredskongressen på Riddarhuset kom 590 delegater från 24 länder. Många av de inbjudna var utländska talare, ett par Nobelpristagare, några parlamentsledamöter, flera internationella fredsarbetare och någon företrädare för den religiösa fredsrörelsen. Även författaren och vapenvägraren Leo Tolstoy hade accepterat en invitation, men eftersom han var för sjuk för att närvara trycktes hans tal istället i SFSFs tidning *Fredsfanan*.¹⁹ Ett av de offentliga mötena arrangerades i Folkets Hus, där bland

¹⁷ Ursula Herrmann, "Social Democratic Women in Germany and the Struggle for Peace Before and During the First World War", *Women and Peace: Theoretical, Historical and Practical Perspectives*, edit., Ruth Roach Pierson, New York 1987. Andra Internationella kvinnokonferenserna höll också möte i Stuttgart 1907 och enades om uppmaningen att störta det kapitalistiska samhället i händelse av krig, se Grass 1985, s. 11; Bäckström 1971, s. 86-87. De socialdemokratiska kvinnorna följde alltså Internationellens budskap.

¹⁸ Herrmann 1997, s. 91-92. Se också Christel Wickert, "Kvinder, valgret og fred. Omkring den internationale socialistiske kvindekonference i København 1910", *Arbejderhistorie*, 1987:29.

¹⁹ Fogelström 1983, s. 114-115.

annat Hjalmar Branting och Ellen Key höll föredrag. Ellen Key framträdde också en kväll på Musikaliska akademien i samband med ett kvinnornas eget möte.²⁰

Även om många talade om fred och visade intresse för fredsidéer hade ropen på ett starkare försvar ingalunda försvagats. Liberalerna, med Karl Staaff i spetsen, bildade regering hösten 1911. Enligt sina vallöften om nedskärningar i försvaret tillsatte regeringen fyra utredningar i försvarsfrågan, i vilka också socialdemokrater ingick, och ställde in ett planerat bygge av en pansarbåt. Protesterna från de högersinnade krafterna och militären blev högljudda. Följande år startade dessa grupper en frivillig insamling för att ändå få till stånd pansarbåten.²¹

Frågor som den kvinnliga rösträtten, folkpensionen och försvarsfrågan samlade under 1913 kvinnor till ett opinionsarbete. En landsomfattande namninsamling för rösträtten startade redan på nyåret och pågick hela året för att lämnas in till riksdagen under 1914.²² I januari 1913 anordnades två stora opinionsmöten i KFUKs lokal mot kvinnornas särställning i folkpensionsförslaget.²³ Samarbetsinitiativen i kvinnorörelsen innebar inte att skillinjerna i försvarsfrågan försvann. Under hösten 1913 kom ett upprop från den försvarsvänliga sidan riktat till alla kvinnor att i första hand stödja försvaret och inte lägga kraften på rösträtten i den situation som rådde. De högerkvinnor som var för rösträtten blev nu tvungna att agera för att inte splittra rösträttsrörelsen. Därför skapade Stockholms Moderata Kvinnoförbund, som hade bildats redan 1911, tillsammans med kvinnliga försvarsföreningar, Fosterländska kommittén i syfte att härbärgera både rösträtten och försvarsfrågan.²⁴ På de försvarsvänliga aktiviteterna svarade socialdemokraten Agda Östlund att arbetarkvinnorna inte kunde stödja utbyggnaden av försvaret eftersom det skulle innebära ökade kostnader och en risk att militären med större kraft skulle kunna användas vid strejker, som skedde vid storstrejken 1909.²⁵ De socialdemokratiska kvinnorna inviterade också företrädare för olika åsikter, bland annat forskningsresanden och försvarspropa-

²⁰ *Idun* 1910:31; Fogelström 1983, s. 121-124.

²¹ Gösta Johanson, *Maktkampen 1902-1915. Karl Staaff som politisk ledare*, Stockholm, 1997, s. 225ff; Molin, 1989, s. 316.

²² Björkenlid 1982, s. 118-120. Björkenlid skriver att de socialdemokratiska kvinnorna gjorde en stor arbetsinsats för namninsamlingen. Se också *Morgonbris* 1913:5, maj; *Morgonbris* 1914:8, augusti.

²³ Deltagande organisationer var bland annat Fredrika-Bremer-förbundet, Svenska Kvinnors Nationalförbund, FKPR i Stockholm, Vita Bandet, KFUK, Moderata Kvinnoförbundet, Socialdemokratiska Kvinnornas Samorganisation och många kvinnliga fackorganisationer, *Morgonbris* 1913:2, februari.

²⁴ Nicklasson 1992, s. 57; Nicklasson 1997, s. 40; Charlotte Tornbjær, *Familj och försvar*, publicerad seminarieuppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet 1999, s. 10-13; Östberg 1999, s. 24-27.

²⁵ Agda Östlund, "Arbetarkvinnorna och militärväsendet", *SD* 2/12 1913.

gandisten Sven Hedin, till ett stort möte i december 1913. Huvudsakligen var det män som talade på mötet. Endast få kvinnor yttrade sig.²⁶

Den politiska urladdningen kom med bondetåget i februari 1914, då deltagarna krävde en snabb försvarsupprustning.²⁷ I sitt borggårdstal ställde sig kungen bakom bondetågets krav, och den liberala statsministern Karl Staaff, som fann kungens ingripande oparlamentariskt, avgick tillsammans med sin regering. Under våren bildades nya försvarsvänliga kvinnoföreningar, Kvinnorna och landet och Stockholms kvinnliga landsstormsförening. De liberala och frisinnade kvinnorna ville visa sitt stöd för den tidigare förda politiken och grundade Föreningen Frisinnade Kvinnor.²⁸ Efter Karl Staaff fick Hjalmar Hammarström uppdraget att bli statsminister. Hans ministär har karakteriserats som en regering åt det konservativa hållet, till största delen bestående av ämbetsmän som inte hade någon partipolitisk anknytning. När försvarsfrågan löstes hade världskriget utbrutit och försvarsförordningen från 1914 innebar därför höjningar av försvarskostnaderna.²⁹

Den internationella rösträttsalliansen höll kongress i Stockholm 1911 och den nya internationella sekreteraren i organisationen, ungerskan Rosika Schwimmer, myntade uttrycket ”vi internationella kvinnor”.³⁰ På den nordiska arenan diskuterades både fred och lagstiftning som berörde kvinnors rättigheter och familjen. Så möttes delegater för den Nordiska Interparlamentariska Unionen 1911 och höll överläggningar i fredsfrågan, familjelagstiftning, medborgarrätt och ekonomiska frågor. Unionen hade bildats 1907 och då utgjorde freden den viktigaste punkten på programmet.³¹ Mellanstatligt samarbete och fredsfrågan diskuterades också på skandinaviska arbetarkongresser. Åtta sådana hade man hunnit med från 1886 till krigsutbrottet.³² Även de nordiska kontakterna mellan kvinnosakens företrädare fick förnyat innehåll. Dansk Kvindesamfund inviterade till träff i Köpenhamn i juni 1914 för att diskutera äktenskapslagstiftning, lagar om barn och

²⁶ ”Söndagens stora cirkusmöte”, *SD* 1512 1913.

²⁷ För en utförlig bild av de försvarsvänliga kvinnornas deltagande i bondetåget, se Tornbjör 1999.

²⁸ Nilsson 1940, s. 9-11.

²⁹ Molin 1989, s. 318.

³⁰ Anna Lenah Elgström, Frida Stéenhoff och Elin Wägner, *Den kinesiska muren. Rosika Schwimmers kamp för rätten och hennes krig mot kriget*, Stockholm 1917, s. 49.

³¹ Jan Andersson, *Nordiskt samarbete: Aktörer, idéer och organisationer 1919-1953*, Lund 1994, s. 47-52.

³² Kerstin Blidberg, *Splitttrad gemenskap. Kontakter och samarbete inom nordisk socialdemokratisk arbetarrörelse 1931-1945*, Stockholm 1984, s. 10.

skyddslagar för kvinnor.³³ Samtidigt passade representanter för de nordiska länderna på att samlas i en mindre grupp för att planera en nordisk samarbetsorganisation. Det stannade dock vid förberedelser eftersom världskriget kom emellan.³⁴

Vid världskrigets utbrott i augusti 1914 kom frågan om neutralitet upp. En gemensam svensk och norsk neutralitetsförklaring utfärdades redan efter ett par dagar. Neutraliteten var inget nytt fenomen. Från att ha varit tänjbar under en stor del av 1800-talet kom neutralitetspolitiken att bli mer fast efter 1871.³⁵ Den 16 augusti invigde omkring 12 000 människor fredsmemorialen på gränsen mellan Norge och Sverige. Vita fredsfanor vajade för vinden och på toppen av två stenpelare stod två män, huggna ur granit, som symboler för de båda nationerna. De räckte varandra händerna och höll en sädeskärve, en bild för fruktbarhet och välstånd, mellan sig.³⁶

Sammanfattningsvis kan man se att det fanns en mobiliseringspotential som föregick fredsaktionen 1915, där många krafter verkade åt samma håll. Min genomgång har också visat på skiljelinjer. Som framgått, anser Melucci att en mobiliseringspotential består av en redan framförhandlad gemensam syn. Jag har betonat att det fanns ett närmande och ett gryende samarbete mellan liberaler och socialdemokrater när det gällde nedskärningar av försvaret i början av 1900-talet. Liberalerna var starka i den borgerliga freds rörelsen, som med inslag av religiösa pacifistiska idéer krävde ett rättstillstånd med avtal mellan nationer och en internationell skiljedomstol. Kraven kunde godtagas av socialdemokraterna, men de satte kritiken av militarismen och broderskapet med den internationella arbetarklassen främst. Jag kan således konstatera att den socialistiska antimilitarismen och den borgerliga pacifismen under perioden fram till första världskriget utbrott på flera punkter var överens, men när det gällde krigets orsaker stod de längre ifrån varandra.

³³ Se t. ex. Kari Melby och Bente Rosenbeck, "Det nordiske ekteskap? Det nordiske samarbejde, kvindebevægelse og ægteskabslovgivning", *Køn, religion og kvinder i bevægelse, Køn, religion og kvinder i bevægelse*, Konferencerapport fra det VI Nordiske Kvindehistorikermøde, Tilsvaldeleje, 12-15 August 1999, red. Anette Warring, Roskilde 1999.

³⁴ Det nordiska mötet var inte någon ny företeelse. Redan 1888 hade Kvindeliga Frenskridtsforening i Köpenhamn bjudit in till ett möte, där man tog upp fredsfrågan, kvinnofrågan och arbetarfrågan. Fjorton år senare, 1902, arrangerades i Kristiania i Norge, det som har kallats det första nordiska kvinnosaks mötet. Det handlade enbart om kvinnofrågan. "Skandinaviskt samarbete", *Hertha* 1916:3, s. 45-49. Aagot Lading använde rubriken "Kvindernes skandinavism", när hon skrev sin historik över Dansk Kvindesamfund. Aagot Lading, *Dansk Kvindesamfunds arbejde gennem 25 aar*, Köpenhamn 1939, s. 24-27.

³⁵ Bestämmelser om neutralitet utfärdades 1904 och en ny förklaring kom i samband med Balkankriget 1912. Johansson och Norman 1986, s. 11-13 o. 21.

³⁶ *Fredsfanan* 1913:10; *Fredsfanan* 1914:9; Se Irene Andersson, "Att gestalta fred. Fredsrepresentationer mellan 1885 och 1945 i ett genusperspektiv", *Mer än tusen ord. Bilden och de historiska vetenskaperna*, red. Lars M. Andersson, Lars Berggren och Ulf Zander, Lund 2001.

Kvinnor behövdes såväl i den borgerliga freds rörelsen som i försvarsföreningarna. Både män och kvinnor såg till en början det kvinnliga fredsarbetet som en kompletterande och framkomlig väg. De ledande kvinnorna ändrade uppfattning 1911 och lade ner sin freds förening. De socialistiska kvinnorna kastade sig in i försvarsfrågan, när de försvarsvänliga kvinnornas agitation blev för stor. Frågan om hur de uttryckte sin antimilitarism återstår att besvara. Viktigt är att rösträttsengagemanget och kvinnors politiska utanförskap utgjorde en möjlig plattform för gemensamma kvinnliga insatser i ett opinionsarbete. Även om kvinnorna inom försvars- och freds rörelsen hade svårt att mötas i synen på krig och fred, var båda grupperna intresserade av att delta i det politiska samtalet. Inom både kvinno- och freds rörelsen fanns det aktiva internationella och nordiska band. I aktionen Kvinnornas fredssöndag 1915 kom den officiella neutralitetstanken och frågan om ett kvinnligt medborgarskap att aktiveras.

Krigsutbrottet

Chockade och oroliga människor samlades på gator och torg, vid järnvägsstationer och runt tidningskiosker, när mobiliseringsbudet gick ut över Sverige söndagen den 2 augusti 1914. Under de följande veckorna uppmanades både män och kvinnor att ställa upp för landet i den allvarliga situationen. Medan många män mobiliserades till försvaret blev kvinnornas uppgift först och främst att ta hand om hemmet och familjen. De behövdes också i det frivilliga arbetet som gällde att samla in kläder till landsstormens män och tillverka sjukvårdsutrustning.³⁷ Inte endast försvaret var i behov av stöd utan även de mobiliserades familjer och de arbetslösa krävde hjälp. Redan ett par dagar efter krigsutbrottet tog därför kvinnor i Stockholm, från olika organisationer och föreningar med skilda politiska tillhörigheter, initiativ till en nationell nödhjälpskommitté. Den kallades Kvinnornas Uppbåd. Det gällde ”att handla snabbt och enigt”, skrev man i sitt upprop.³⁸ Alla insatser behövdes för att den kris som förväntades uppstå skulle bli lättare att genomleva. Uppbådet samlade bland annat representanter för Fredrika-Bremer-förbundet, Svenska Kvinnors Nationalförbund, Föreningen för Kvinnors Politiska Rösträtt, Kvinnoförbundet Sveriges Sjöförsvar, de socialdemokratiska kvinnoföreningarna och Föreningen Frisinnade Kvinnor.

³⁷ Sådan verksamhet förespråkades av Kvinnorna och landet, Stockholms Kvinnors Landsstormsförening och Röda Korset. Två nya organisationer tog på sig samordningsansvar, H.K.H. Kronprinsessans Centralråd och Drottningens Centralkommitté. Tornbjær 1999, s. 38-40.

³⁸ *RfK* 1914:16 15/8. Uppropet hade redan publicerats i många dagstidningar 7/8 1914, Tornbjær 1999, s. 41.

Bildandet av den tillfälliga krisorganisationen kan ses som en manifestation i samarbete mellan olika kvinnoorganisationer, vilket både Leif Törnqvist och Kjell Östberg har konstaterat. Östberg anser att sammanslutningens mål först och främst handlade om att stödja försvaret, men han tillägger att det fanns rum för olika intressen och att gruppen därför även kunde samla radikala liberaler och socialdemokrater.³⁹ Denna iakttagelse stämmer väl med ett styrelseprotokoll från centralstyrelsen för de socialdemokratiska kvinnoföreningarna som visar att man tog ställning för kommittén tidigt, redan den 4 augusti 1914. På mötet höjdes visserligen röster för att det var viktigare att hjälpa sina egna kamrater inom arbetarklassen, och att man inte hade några penningmedel över till en insamling. Ändå ansåg de socialdemokratiska kvinnorna att det vore bra med en gemensam kvinnosatsning på detta område. Två veckor senare uttryckte styrelsen sig positivt om de åtgärder som hade vidtagits inom uppådet.⁴⁰ Törnqvist menar att ledningen i Kvinnornas Uppbåd visade en bred politisk sammansättning och indirekt hade öppningar mot andra samarbetsytor, till exempel var flera kvinnor engagerade i olika föreningars styrelser.⁴¹ Trots att alla organisationer inte slöt upp bakom uppådet, var flera kvinnor med olika politiska tillhörigheter alltså redo att under krigets första veckor samarbeta över de politiska skiljelinjerna för att delta i krisarbetet.⁴² Krigets fortsatta utveckling fick några kvinnor att så småningom ta initiativ till en fredsaktion som samlade stora skaror över hela landet. Syftet var en gemensam vädjan till den svenska regeringen att försöka arbeta för neutral medling mellan de krigförande parterna.

³⁹ Östberg 1999, s. 35-38; Bokholm 2000, s. 308-311.

⁴⁰ Protokoll 4/8 1914. SSKF, styrelse- och vu-protokoll 1906-1925, A2:1A, Arab.

⁴¹ Leif Törnqvist, "Kvinnornas Uppbåd 1914 - 1921 - en samverkansorganisation i frivilligförsvarets tidigare år", *Militärhistorisk Tidskrift* 1982, s. 49-56. Törnqvist bedömde uttalanden i Fredrika-Bremer-förbundets tidning *Hertha* och de socialdemokratiska kvinnornas tidning *Morgonbris* som gränsöverskridande i social och politisk mening. Uppbådet centralkommitté höll 18 möten under hela verksamhetsperioden och av dessa låg 10 mellan augusti 1914 och januari 1915. Därefter kallade man till ungefär två sammankomster årligen tills dess att organisationen upplöstes 1921. I centralkommittén ingick Agda Montelius (ordf.), Eva Upmark (v.ordf.), Ezaline Boheman, Coralie Elliot, Marie-Louise Gagner, Anna Lindhagen, Mary von Sydow, Elin Wägner, Agda Östlund, Elisabeth Fröhlich (suppl.), Gunhild Hasselrot (suppl.), Kerstin Hesselgren (adj.), Maria Aspman (adj.) och Lilly Hellström (kassaförv.).

⁴² Kvinnorna och landet, Vita Bandet och KFUK verkar inte ha varit involverade, Törnqvist 1982, s. 53.

Internationell reaktion

När kriget bröt ut gick tankarna till den egna nationen och det var de nationella föreningarna som först uppbyggde krafter i hjälparbetet. Några av de kvinnliga organisationerna hade emellertid också ett engagemang över gränserna genom sina internationella förbund. En av dessa centrala sammanslutningar, den internationella rösträttsalliansen – International Women's Suffrage Alliance, IWSA – reagerade kraftigt vid krigsutbrottet. På organisationens sekretariat i London satte ledningen snabbt ihop en protestskrivelse mot kriget. Den överlämnades till den engelske utrikesministern och till andra länders beskickningar. Alliansen representerade 12 miljoner kvinnor från 26 länder. "Som släktets mödrar" ville man inte "stå som passiva åskådare". Kvinnorna vädjade som "politiskt maktlösa" till männen att så fort som möjligt lösa konflikten på fredlig väg och att pröva alla möjligheter till medling för att undgå att mer blod spilldes.⁴³ En annan protest väckte eko både i den internationella rösträttstidskriften *Jus Suffragii*, i den svenska *Rösträtt för Kvinnor* och i de socialdemokratiska kvinnornas tidning *Morgonbris*. Det var en fredsdemonstration som hölls i New York den 29 augusti 1914. Likt ett dystert begravningsståg vandrade 2500 svartklädda och tysta amerikanska kvinnor i en procession till ljudet av dova trummor. I tåget syntes en stor banderoll med en duva och inskriptionen "Fred" i guldbokstäver. De båda svenska publikationerna gjorde bedömningen att demonstrationen var "den största i sitt slag världen hittills skådat".⁴⁴

IWSA och dess internationella sekreterare, ungerskan Rosika Schwimmer, tog initiativ till ytterligare en fredsaktion. Våldsamheter och förödelse hade brett ut sig i krigets länder och kvinnor, familjer och hem hade drabbats av ödeläggelse, sjukdomar och våld. Därför anmodade de olika nationella sektionerna inom rösträttsrörelsen, i en gemensam petition, president Wilson i USA att föreslå vapenvila och erbjuda medling mellan de krigförande parterna. I förslaget ingick att USA skulle arbeta tillsammans med de neutrala länderna Holland, Belgien, Schweiz, Danmark, Norge och Sverige.⁴⁵ Rosika Schwimmer tog på sig att resa till USA för att personligen

⁴³ "Protest against war. International meeting of women in London, august 4", *Jus Suffragii* 1914:13 19; "Internationella kvinnorösträttsalliansen och kriget", *RfK* 1914:17 19. Den internationella organisationen sände också iväg ett manifest till drottning Wilhelmina av Nederländerna. Fredsrörelsens centrum låg i Haag och som "drottning och moder" uppmanades hon att göra allt hon kunde för freden, meddelade *RfK* i samma nummer.

⁴⁴ *RfK* 1914:19 1/10; *Morgonbris* 1914:10, oktober. Alonso 1993, s. 56 nämner siffran 1500 kvinnor.

⁴⁵ "Internationella rösträttsalliansens fredsaktion", *RfK* 1914:21 1/11.

tala med presidenten. Hon hade dessutom utarbetat ett detaljerat medlingsförslag. Hennes idé presenterades för de nationella sektionerna tillsammans med petitionen till presidenten med följande rubrik: ”To All Men, Women and Organisations Who Want to Stop the International Massacre at the Earliest Possible Moment”. I denna plan uppmanade författaren människor att inte tänka i de traditionella diplomatiska banorna. Situationen krävde nya förslag och snabb handling. En neutral medlingskommitté skulle samlas och ha sitt säte i Norge. Kommittén skulle oavbrutet sända ut erbjudanden om medling. Alla enskilda personer och organisationer som ville hade möjligheten att stödja planen.⁴⁶

I Stockholm satt ordföranden i Landsföreningen för Kvinnans Politiska Rösträtt – LKPR – Signe Bergman med skrivelsen och medlingsförslaget i sin hand och kände sig rådvill. Hon hade fått dem redan i slutet av augusti. På sektionen vilade ett stort ansvar. Rosika Schwimmer ville nämligen att svenskorna skulle försöka påverka sin regering att ta kontakt med president Wilson, i syfte att föreslå medling.⁴⁷ Hur skulle den svenska rösträttsgruppen ställa sig? Signe Bergman vände sig till sin goda vän i Lund, Anna Bugge Wicksell, och sände henne skrivelserna för att få ett gott råd.⁴⁸

Under tiden reste Rosika Schwimmer från London till USA. Den 18 september 1914 blev hon och den internationella rösträttsalliansens ordförande Carrie Chapman Catt mottagna hos president Wilson. De överlämnade sin petition som var underskriven av 18 kvinnoföreningar i 13 länder. Rosika Schwimmer sände ett telegram i slutet av september till Signe Bergman i Stockholm och redovisade att besöket hos president Wilson hade gått bra.⁴⁹ När *Jus Suffragii* senare anlände till Sverige kunde Signe Bergman läsa att den svenska sektionen fanns med bland dem som hade undertecknat inte bara den allmänna petitionen, utan även det detaljerade medlingsförslaget.⁵⁰ Troligen var inte detta vad hon hade tänkt sig. Ett brevutkast ställt till utrikesministern K.A. Wallenberg stöder uppfattningen att de ledande kvinnorna i den svenska rösträttsföreningen redan i september valde att endast ställa sig bakom petitionens generella krav på en medlingsaktion och inte inkludera den detaljerade planen.⁵¹ Att det ställningstagandet höll visar det brev Emilia Broomé skrev till Anna Bugge Wicksell som berättar att hon och Signe Bergman den 10 oktober hade uppvaktat utrikesministern

⁴⁶ *Jus Suffragii* 1914:14 110.

⁴⁷ Rosika Schwimmer till Signe Bergman 25/8 1914. Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihets samling, (IKFFS), F II:1, KS.

⁴⁸ Signe Bergman till Anna Bugge Wicksell 3/9 1914. Anna Bugge Wicksells samling, (ABWS), 2:137, LUB.

⁴⁹ Telegram från Rosika Schwimmer i USA till Signe Bergman 29/9 1914. IKFFS, F II:1 KS.

⁵⁰ *Jus Suffragii* 1914:14 1/10.

⁵¹ IKFFS, F II:1, KS.

med anledning av IWSAs vädjan. Trots att de inte förväntade sig någonting, upplevde båda kvinnorna att de hade fått ett vänligt bemötande. De hade lämnat Rosika Schwimmers egen plan utanför diskussionen och endast gett sitt stöd åt idén att de neutrala länderna skulle sluta sig samman och erbjuda medling i rätt stund, berättade hon.⁵²

Senare samma dag som utrikesministern hade fått besök av Signe Bergman och Emilia Broomé hade LKPRs verkställande utskott sammanträde. Medlemmarna var uppriktigt bekymrade över medlingsplanen. Det framkommer i protokollet att oron och irritationen framför allt gällde Rosika Schwimmers förslag om platsen för den neutrala medlingskommittén, nämligen Norge. Hennes argument att Norge troligen var det land som längst skulle hålla sig utanför kriget och att Nobelinstitutet fanns i Oslo, hade de inget att invända mot. Det var i stället Rosika Schwimmers påståen- de att Norge fridfullt utan att strida hade kunnat frigöra sig från Sverige och att den norska regenten, regeringen och befolkningen särskilt älskade freden, som rörde upp känslorna.⁵³ Texten nämnde inte ett ord om Sveriges roll i unionsupplösningen. Det var svårsmält för det verkställande utskottet och utgjorde en viktig anledning till att de inte ansåg sig kunna stödja planen.⁵⁴ För att inte råka ut för en liknande situation igen och på kortare tid kunna ta ställning till frågor som hade med kriget att göra beslöt mötet att inrätta en speciell kommitté. Till denna föreslogs Emilia Broomé och Anna Whitlock.⁵⁵ Det var den kommittén bestående av Emilia Broomé och Anna Whitlock som så småningom väckte förslaget att sätta i gång en kvinnlig fredsaktion i Sverige.

⁵² Emilia Broomé till Anna Bugge Wicksell 10/10 1914. ABWS, 2:137, LUB.

⁵³ *Jus Suffragii* 1914:14 1/10.

⁵⁴ Styrelsen valde att publicera petitionen och att helt kort säga att Rosika Schwimmer hade haft ett detaljerat förslag på medling med sig till USA, som man inom föreningen inte hade hunnit ta del av. *RfK* 1914:21 1/11. I januarinumret 1915 av *Jus Suffragii*, finns en skarp not från LKPR om fru Schwimmers medföljande fredsplan. Svårigheter att kommunicera under början av kriget hade gjort att Sverige fanns med bland undertecknarna av den detaljerade planen. Sektionen hade dock endast givit sitt medgivande till en generell vädjan och anledningen var denna: "In the name of historical truth the Swedish N.W.S.A. [National Women Suffrage Association - LKPR] feels obliged to state that what in the year 1905 prevented the breaking out of a war on the Scandinavian Peninsular was the love of peace in both countries and the firm resolution of the late King Oscar to prevent, at any cost, a war between the brother nations." *Jus Suffragii* 1915:4 1/1, s. 228. Förklaringen till den offentligt framförda protesten finns i ett brev från Signe Bergman till Anna Bugge Wicksell 17/12 1914. Ellen Kleman ansåg nämligen att LKPR inte hade bevakat "Sveriges intressen & Sveriges ära". Föreningen skulle "offentligt ha protesterat mot framställningen av händelsen 1905. Såvida vi inte gjorde det nu efteråt, skulle hon ställa till offentlig skandal.", skrev Signe Bergman. ABWS, 2:137, LUB.

⁵⁵ Protokoll 24/10 1914. LKPRs vu-protokoll, v:3, 1909-1914. De kvinnliga rösträttsrörelsernas arkiv (Dkra). RA.

Att mobilisera stöd för en kvinnlig fredsaktion

LKPRs kommitté tillsattes i mitten av oktober 1914, men inte förrän i slutet av följande månad hade tanken på en kvinnornas gemensamma fredshandling fått fäste. För att diskutera idén inbjöd Signe Bergman, Emilia Broomé och Anna Whitlock enskilda kvinnor och representanter för olika kvinno-föreningar, som visat att de velat arbeta för fred i Europa, till ett konfidentiellt möte. Invitationen gällde en "överläggning" den 3 december 1914 kl. 7 e.m. på Whitlockska Samskolan.⁵⁶ Åter fick Anna Bugge Wicksell i Lund ta del av Signe Bergmans upplevelse av förberedelserna. Gruppen hade inviterat två representanter var från de största kvinnoorganisationerna, skrev hon och tillade: "Mötet är hemligt & likaså vad mötet kommer att besluta, ännu så länge."⁵⁷ Hur det gick skildrade hon i ett senare brev så här:

Vi hade det där mötet, som jag skrev om, & det var egentligen rätt misslyckat. Vi måste åtminstone ha ett möte till, innan vi veta, om det finns utsikt att göra något. Upmark, Dy[r]ssen & Eckerman[n] sade nej. De ville inte en gång komma & höra, vad det var frågan om, & flera av dem, som voro närvarande, voro mycket skeptiska.⁵⁸

Kommittén hade varit nära att ge upp, berättade Signe Bergman. Emilia Broomé ansåg att det vore lämpligt att samla styrelsemedlemmarna inom LKPR till ett nytt konfidentiellt möte på centralstyrelsemötet i januari 1915. Ordföranden i rösträttsföreningen, Signe Bergman, var inte lika positiv till förslaget. Hon ansåg att det borde finnas en klarare samling runt idén i Stockholm innan den presenterades för lokalavdelningarna i hela landet. Strax före jul skrev hon ännu en gång till Anna Bugge Wicksell och undrade om de i Skåne har hört mycket om trekungamötet i Malmö. I samband med detta anmärkte hon: "Det hade varit ett tillfälle för Nordens kvinnor för en gemensam fredsuppvaktning."⁵⁹ Det är uppenbart att tanken på en samfällid fredsaktion från kvinnornas sida fortfarande var levande.

⁵⁶ Utskicket var daterat 27/11. IKFFS, E I:1, KS. Ett protokoll, 2/2 1914, visar att man försökte hålla "den igångsatta fredsaktionen" utanför rösträttsorganisationen, genom att inbjudan till det konfidentiella mötet följande dag också hade tillsänts denna förening. Vice ordförande och sekreteraren utsågs att representera LKPR. Dkra, LKPRs vu-protokoll, v:3. 1909-1914, RA.

⁵⁷ Signe Bergman till Anna Bugge Wicksell 28/11 1914. ABWS, 2:137, LUB.

⁵⁸ Signe Bergman till Anna Bugge Wicksell 14/12 1914. ABWS, 2:137, LUB.

⁵⁹ Signe Bergman till Anna Bugge Wicksell 20/12 1914. ABWS, 2:137, LUB.

På LKPRs centralstyrelsemöte den 8-9 januari 1915, förlagt till Anna Whitlocks samskola, handlade öppningstalet om hur världskriget verkligen visat att kvinnorna behövdes i politiken. Talaren påminde om att de internationella banden inom organisationen hade hållit under de krigsmånader som gått och att det fanns planer på att arrangera en stor internationell rösträtts- och fredskongress i det neutrala Holland ganska snart.⁶⁰ I slutet av förhandlingarna tog centralstyrelsemötet upp punkten: ”Vad kan L.K.P.R. göra för att stödja arbetet för fredens återställande?” Först på talarlistan stod Anna Whitlock som hävdade att ju längre kriget pågått desto mer hade kvinnor nu börjat fundera över om de inte också kunde bidra med något för att påverka utvecklingen i fredlig riktning. Hon fortsatte: ”Särskilt vi kvinnor, som förstå vad varje människoliv kostar, ha allt starkare reagerat mot dödandet.”⁶¹ Hon manade till sammanhållning över gränserna och betonade att det var kvinnorna i de neutrala länderna som hade möjlighet att agera. I Norden var det kanske främst Sverige som skulle ta initiativet, särskilt med tanke på nationens bidrag i unionsupplösningen. Innan Anna Whitlock lämnade över ordet till Emilia Broomé, påpekade hon att det var som privatpersoner åhörarna nu fick ta del av de planer till en fredsaktion som redan fanns, och att det var av yttersta vikt att allt tills vidare måste hållas hemligt. Emilia Broomé redogjorde därefter för hur långt förberedelserna hade kommit:

Fru Broomé omtalade, att ett mindre möte hållits med några Stockholmskvinnor, representerande olikartade intressen. Saken hade i allmänhet väckt sympati, men högerkvinnorna hade ställt sig skeptiska. Det gällde därför först att vinna dem, sedan borde en centralkommitté tillsättas för att organisera saken.⁶²

Tanken var att centralkommittén skulle kontakta personer på en mängd orter i hela landet och även försöka få med kvinnor i Norge och Danmark i fredsaktionen. Kommitténs uppgift skulle bli att göra en resolution och ett föredrag som kunde användas vid alla möten. Denna gång fick Anna Whitlock och Emilia Broomé bättre gehör för sin idé. De flesta kvinnorna visade intresse och många anmälde sig som kontaktpersoner. Det fanns ändå några som ställde sig tvekan till företaget, berättar protokollet, men vilka det var avslöjar inte texten.

⁶⁰ LKPRs centralstyrelsemötesprotokoll, det första enskilda mötet 8-9/1 1915. Dkra, v:1, RA. Lösa planer på en eventuell fredskongress senare på våren 1915 hade varit införda i *Jus Suffragii* 1914:9 112.

⁶¹ LKPRs centralstyrelsemötesprotokoll, det andra enskilda mötet 8-9/1 1915. Dkra, v:1, RA.

⁶² LKPRs centralstyrelsemötesprotokoll, det andra enskilda mötet 8-9/1 1915. Dkra, v:1, RA.

Ett par dagar senare skickades det ut en ny inbjudan till ett förtroligt möte, som skulle hållas den 19 januari. Invitationen var underskriven av sju kvinnor.⁶³ I en historik över fredsaktionens tillblivelse, författad av Emilia Broomé, anges att man hade inbjudit samma personer som tidigare, men att stämningen nu hade svängt och alla var överens om att något borde göras. Under det nya mötet i januari kom en centralkommitté till stånd, utifrån en plan som hade utarbetats av Emilia Broomé och Anna Whitlock.⁶⁴ Förslag på fler medlemmar väcktes omedelbart. Ordföranden ville utöka gruppen med Anna Sterky från socialdemokraterna. Några ville även ha representanter från Frälsningsarmén och metodisterna samt från den högre societeten. Ett par av de nyvalda ledamöterna i centralkommittén tog på sig att personligen tillfråga kvinnor som kunde uppfylla dessa kriterier. I syfte att förankra aktionen bland ledande kvinnor beslöt man sig för att fråga Ellen Key och Selma Lagerlöf om de ville anta ett passivt medlemskap. Det behövdes också ett särskilt arbetsutskott. Till detta utsåg mötet Emilia Broomé, Kerstin Hesselgren och Anna Whitlock. Den sistnämnda valdes dessutom till ordförande för hela centralkommittén. Två kvinnor, som stod utanför kommittén, åtog sig att arbeta i sekretariatet.⁶⁵ (Se tabell 2.) Det är tydligt att opinionen hade slagit om över jul och nyår. Emilia Broomé skrev entusiastiskt i sin historik: "Och så kom arbetet i full gång från första början och gick med en fart och iver och arbetsglädje, som man får leta efter maken till."⁶⁶

Det var alltså en mindre grupp rösträttskvinnor som tog det första mobiliseringsinitiativet, vilket i och för sig inte gav något omedelbart resultat. Via ombud på ett centralt möte i sin egen organisation, LKPR, spred de sedan idén om en fredsaktion över hela landet. I nästa skede bildades en större centralkommitté av intresserade kvinnor från olika områden och ur skilda kvinnoorganisationer. Kommittén försökte också mobilisera enskilda beaktanskap. Fredsaktionen baserades på brett samarbete och sekretess. Vissa försök gjordes att få med kvinnor från högern, men till största delen bestod ledningen av liberala kvinnor med visst socialdemokratiskt inslag.

⁶³ Signe Bergman, Emilia Broomé, Anna Whitlock, som tog initiativ till den första sammankomsten, fick nu sällskap av Agda Montelius, Wendela Rossander, Julia Svedelius och Eva Upmark. Överst på inbjudan stod orden: "Strängt konfidentiellt". IKFFS, F II:1, KS.

⁶⁴ Minnesanteckningar av Emilia Broomé. IKFFS, F II:1, KS.

⁶⁵ Sekretariatet bestod av Gertrud Rodhe och Ester Brisman. Ada Nilsson skulle tala med major Petri i Frälsningsarmén, Julia Svedelius erbjöd sig tala med grevinnan Maria von Rosen och Agda Montelius ville försöka övertala fru von Eckermann, som redan tackat nej en gång tidigare. Protokoll, centralkommittén 19/1 1915. IKFFS, F II:1, KS.

⁶⁶ Minnesanteckningar av Emilia Broomé, s. 3. IKFFS, F II:1, KS.

En kollektiv kvinnlig protestidentitet

Vad låg bakom den opinionssvängning som gjorde det möjligt för kvinnor att samlas inte bara för att hjälpa till i krisens spår, men också för att protestera mot kriget? Var det inte bara så att den lilla kommittén som emanerade från rösträttsföreningen på LKPRs centralstyrelsemöte hittade fränder att samarbeta med, och att det var därför som idén till en kvinnlig fredsaktion kunde slå rot? Eller går det att fånga en förändrad attityd bland kvinnor till att ägna sig åt mer än hjälparbete?

En av orsakerna till att uppfattningen hade svängt var världskrigets förlopp. När stridigheterna bröt ut i augusti 1914 var den allmänna meningen att det snart skulle ta slut. Så blev det inte. Tyskland hade till en början framgång, men redan den andra krigsmånaden gick konflikten in i ett skede då båda sidor stod för segrar och förluster. Mot slutet av året var det stillastående ställningskriget i skyttegravarna ett faktum.⁶⁷ Freden såg ut att ligga långt borta. Rapporter om krigets verklighet spred sig från slagfälten även till de svenska kvinnornas hem via reportage och inte minst fotografier i veckotidskrifter.⁶⁸

Söndagen den 25 oktober publicerade tidskriften *Idun* ett särskilt nummer som hette ”Kvinnorna och kriget”. Journalisten och författaren Elin Wägner arbetade som redaktionssekreterare och hennes bidrag utgjordes av en artikel med rubriken ”Hvad säga kvinnorna?”. Texten var en maning till de neutrala ländernas kvinnor att engagera sig. Hon betonade hur kampen för rösträtt och medborgarskap hade medfört att allianser över nationsgränserna hade bildats och att kvinnor inte längre var isolerade från varandra. Det visade den internationella rösträttsalliansens kraftiga protest mot kriget. Eftersom de krigförande ländernas kvinnor inte hade samma möjlighet att protestera måste de neutrala kvinnorna försöka fungera som medlare och tillsammans erbjuda en fristad för fredsarbetet. Många ville göra mer för att påverka situationen än att delta i hjälparbetet och hoppades på något sätt att kunna utöva inflytande på utvecklingen, menade Elin Wägner:

⁶⁷ Torsten Gihl, *Den svenska utrikespolitikens historia*, del IV, 1914-1919, Stockholm 1951, s. 50.

⁶⁸ Lina Paulson, *På krigets åskådarläktare. Första världskrigets framställningsformer i svensk veckopress*, opublicerad seminarieuppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet 1999, s. 4-5. Paulson har gått igenom alla årgångar av *Allers Familjejournal*, *Hvar 8 Dag*, *Idun* och *Veckojournalen* från juni 1914 till juli 1919. Hon påpekar att nyhetsmaterialet tog en större del av veckotidningarna än det gör idag och att kriget under första halvåret upptog nästan hälften av utrymmet i tidningarna.

Den dag någon av dem, som äga gehör, ville utlösa denna oklara längtan i ett initiativ till en demonstration, en påtryckning, hvad nytta den sedan kan göra, för fred och medling, innan nationerna förblödt, skulle det säkert visa sig att villiga hjärtan finnas öfver hela världen från Reykjavik till Kapstaden, från Sidney till San Francisco.⁶⁹

Den första november 1914 höll Ellen Key ett föredrag i Stockholm med rubriken ”Krig, fred, och framtiden”. Hon framhöll att situationen inte skulle varit annorlunda om kvinnorna hade haft rösträtt, att hon inte trodde att kvinnorna tillsammans skulle kunna gripa in för att skapa fred, lika lite som att alla socialdemokrater eller kyrkans mäns skulle kunna göra det. Flera tecken var ändå löftesrika för framtiden, menade Ellen Key, och påpekade att det även bland soldater och officerare fanns de som upplevde kriget och våldet som meningslöst. Samma ställning intog man i den socialdemokratiska rörelsen. Hon var också glad över att en del kristna människor kritiserade att de krigförande parterna på båda håll ansåg att de hade Guds hjälp i kriget. Framför allt var kvinnorna framgångsrika i sina sociala hjälporganisationer och genom detta arbete hade de insett det vansinniga med krig. När kvinnor enar sig för ett gemensamt mål, på basen av sitt medlidande, kan de vara med och styra riket, ansåg hon.⁷⁰

Emilia Broomé hade deltagit i planeringen av Ellen Keys föredrag i egenkap av medlem i styrelsen för Svenska Fredsförbundet.⁷¹ I ett brev till Anna Bugge Wicksell berättade hon om framgången: ”Människor voro alldeles vilda att få höra det, så hon fick ju hålla 3 föredrag i stället för ett, de båda senare dock arrangerade av socialdemokraterna. Föredraget var också alldeles utmärkt, så jag tror det har gjort riktigt gott.”⁷² När Ellen Key hade

⁶⁹ *Idun* 1914:43 25/10, s. 684. Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder betonar Elin Wägners besvikelse över kvinnorna, som trots förändrade förhållanden inte hade blivit annorlunda och försökt hindra kriget. Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder, *Amason med två bröst 1882-1922*, Stockholm 1977, s. 196. Eftersom den största delen av artikeln handlar om de protester mot kriget som var på gång inom de internationella rösträttskvinnornas led, menar jag att texten hellre ska tolkas som ett fredsmobiliserande och uppmuntrande inlägg från Elin Wägners sida.

⁷⁰ Föredraget översattes av Ezaline Boheman och publicerades i den internationellt spridda *Jus Suffragii* 1914:3 1/2. Korta utdrag ur föredraget refererades också i *Morgonbris* 1914:11, november. Talet kom ut som broschyr, *Ellen Key, Kriget, freden och framtiden*, Stockholm 1914a.

⁷¹ Emilia Broomé till Anna Bugge Wicksell 10/10 och 17/10 1914. ABWS, 2:137, LUB.

⁷² Emilia Broomé till Anna Bugge Wicksell 13/11 1914. ABWS, 2:137, LUB.

hållit sitt tal på ännu ett par ställen skulle det tryckas.⁷³ Emilia Broomé hoppades att det skulle bli en stor upplaga, eftersom ”godtemplarungdomen” planerade en fredsvecka efter julhelgen med 2000 sammankomster på olika ställen i landet. De ville gärna sälja föredraget på sina möten.⁷⁴

En uppfordrande artikel av Ellen Key ”Det heliga upproret” trycktes i *Idun* den 17 januari 1915. Den kom ut en dryg vecka efter centralstyrelsemötet, där planerna på fredsaktionen först yppades för en större samling kvinnor, och precis lagom till det nya konfidentiella mötet den 19 januari då man avsåg att bilda en centralkommitté för fredsaktionen.⁷⁵ Det heliga upproret, som Ellen Key manade till i *Idun*, byggde på kvinnornas ansvar för barnens uppfostran och därmed möjlighet att påverka samhället. Redan från det att barnen var små, skulle modern lära dem rättens och inte krigets lag. Kvinnorna hade inte längre någon anledning att finna sig i att se de liv de givit till mänskligheten förstöras. Det enda hopp Ellen Key såg var att kvinnorna på grund av sin moderlighet och sitt omsorgsarbete skulle kräva sin del av medbestämmande i staten. Den här gången vände hon sig direkt till kvinnorna: ”Bli icke moderlighetskänslorna genom detta krig så kränkta, att de leda till massresning mot kvinnornas rättslöshet, då vet jag icke varifrån frälsningen skall komma.”⁷⁶

Alldeles efter Ellen Keys upprorsartikel i *Idun* fanns en mindre rapport från LKPRs centralstyrelsemöte författad av Elin Wägner. Mötet, skrev hon, hade poängterat styrkan i den internationella rösträttsrörelsen som trots kriget ändå höll samman. På hemmaplan hade kvinnor ställt upp med nödhjälsarbete och deltagit i verksamhet som tillverkade krigsutrustning. Denna sysselsättning hade gjort dem mer medvetna om att de måste ”få inflytande och möjlighet att vara med om lösandet af den sociala frågan, öfver nödvändigheten att de bakom sin avsky för kriget och sin fredsvilja kunna sätta politisk makt”.⁷⁷ Elin Wägner hänvisade till Ellen Keys artikel och undrade om detta var kvinnornas tillfälle att påverka världshistorien.

⁷³ Ellen Key talade på Odéon 1/11, på Folkets Hus och på Södermalms högre läroverk 8/11, inviterad av socialdemokratiska ungdoms- och kvinno föreningar. Socialdemokratiska kvinnoklubben i Linköping arrangerade ett möte 12/11, Kvinnliga rösträttsföreningen i Motala 13/11, och en nykterhetsförening i Vadstena 6/12. Ellen Key uppgav dessutom i sitt förord att hon under kort tid fått ett 60-tal inbjudningar att hålla sitt föredrag, Key 1914a.

⁷⁴ Emilia Broomé till Anna Bugge Wicksell 13/11 1914. ABWS, 2:137, LUB. När Sveriges godtemplares ungdomsförbund höll sin fredsvecka från den 25 december 1914 till den 6 januari 1915 framlade de en resolution som i stort inte skilde sig från den allmänna petitionen skriven av den internationella rösträttsrörelsen, ”Godtemplarungdomens fredsvecka”, *SD* 23/12 1914.

⁷⁵ Elin Wägner skrev i egenskap av redaktionssekreterare till Ellen Key 5/1 1915 och bad att få korrekturet tillbaka och ett förslag på rubrik till texten. Hon var upprymd över att artikeln skulle publiceras i *Idun* i samband med LKPRs centralstyrelsemöte. EWS, E Ia:9, KS.

⁷⁶ *Idun* 1915:3 17/1, s. 39.

⁷⁷ ”Mer än någonsin öfvertygande.”, *Idun* 1915:317/1, s. 39.

Den socialdemokratiska kvinnotidningen *Morgonbris* tog också in artiklar som hade med kriget att göra och riktade på så sätt liknande maningar till kvinnorna.⁷⁸ I januarinumret 1915 publicerades texter av både Alexandra Kollontay och Clara Zetkin. Alexandra Kollontay betonade i sin artikel hur den socialistiska kvinnointernationalen tidigt protesterat mot kriget som fenomen. Nu när stridigheterna pågick som värst var det troligen arbetarkvinnorna som kunde upprätthålla både de antikrigiska idéerna och de internationella banden. Det räckte inte för de socialistiska kvinnorna i de krigförande länderna att bara arbeta med hjälparbete, de ville även protestera mot kriget. De borgerliga kvinnorna hade däremot ställt sig på sina egna nationers sida, menade Alexandra Kollontay. Redaktionen på *Morgonbris* ursäktade författarinnan och påpekade i en rättelse att hon kanske inte visste att den internationella rösträttsalliansen också hade protesterat mot kriget och att det alldeles nyligen hade kommit besked om att engelska kvinnor från olika partier hade gått samman i kamp mot kriget.⁷⁹ Clara Zetkin i sin tur slog fast att socialistiska kvinnor inte hade någon del i kriget, inte var medansvariga, eftersom de alltid hade stått för fred och internationella band. De flesta kvinnor hade ingen politisk makt, menade hon, men de besatt en social maktställning i familjen och i det offentliga livet. Med hjälp av den kunde kvinnor kämpa för livets fortbestånd.⁸⁰

Av ovanstående redovisning framgår att kravet på att kvinnor inte bara skulle hålla på med nödhjälpsarbete, utan även samla sig till en protest mot kriget, kom både från den borgerliga och den socialistiska sidan. Ellen Key fungerade som sammanbindande länk, en som hade sina åhörarskaror på båda sidor om den politiska gränsen och vars ord dessutom fördes ut på ett internationellt plan.⁸¹ Jill Liddington, som uppmärksammar Ellen Keys

⁷⁸ Förutom det korta referatet av Ellen Keys föredrag fanns i *Morgonbris* 1914:11, november, också fragment ur en text från den tyska tidskriften "Die Gleichheit". Endast vissa partier hade undgått censuren, meddelade redaktionen. Budskapet på de resterande raderna handlade om att kvinnorna skulle sätta mödrarnas makt mot krigsvåldet och kämpa mot den förstörelse av framtidens generationer som skedde på slagfältet. De skulle använda sin modersmakt i syfte att uppfostra sina barn till socialism. *Morgonbris* hade redan i juni månad tagit upp fredsfrågan genom att skriva om ett stort möte i Berlin 2/4 1914. Socialdemokratiska kvinnor hade demonstrerat mot militarism och för "det socialistiska fredsidealet". Svenska kvinnor hade inte kunnat delta, men hade sänt ett skriftligt uttalande som särskilt betonade att konflikten mellan Norge och Danmark hade kunnat lösas utan krig. *Morgonbris* 1914:6, juni, s. 5.

⁷⁹ "Den socialistiska kvinnointernationalen och kriget", *Morgonbris* 1915:1, januari, s. 3-5.

⁸⁰ "Från kvinnliga tyska partikamrater genom Klara Zetkin", *Morgonbris* 1915:1, januari, s. 7.

⁸¹ Ellen Key engagerade sig redan på 1890-talet för freds rörelsen. Hennes tidiga föredrag publicerades i en serie utgiven av Sveriges Kvinnliga Fredsförening: Ellen Key, *Fredstanken. Fredsrörelsen och försvarsrörelsen. Fredens förverkligande*. Två uppsatser, Stockholm 1899. Ett annat tal fanns i Studentföreningen Verdandis småskrifter: Ellen Key, *Fredsrörelsen och kulturen*, Stockholm, 1908. Det är framförallt dessa två utgåvor och

maternalistiska fredsidéer, säger att de miste sitt inflytande över de engelska kvinnorna under 1915, men att det länge fanns en stark koppling mellan moderskap och fred i Sverige och Tyskland.⁸² Trots skillnaden mellan de borgerliga kvinnorna och de socialdemokratiska i fråga om orsakerna bakom kriget och inte minst slutmålet – socialismen – utvecklade de båda grupperna liknande argument för kvinnornas kamp mot kriget. Moderskapet och mödrarnas makt sattes i fokus. Den kvinnliga rösträtten åberopades och de internationella banden höll, både inom de socialistiska kvinnornas led och i rösträttsrörelsen. Så spreds uppfattningen att det var dags för kvinnor att protestera mot kriget. Den kulminerade i januarinumren av tidskrifterna *Idun* och *Morgonbris*. Även Fredrika-Bremer-förbundets tidning *Hertha* hade mobiliserande inlägg i fredsfrågan. Ellen Kleman publicerade Fredrika Bremers upprop från den engelska tidningen *Times* 1854. Maningen gällde då för över 60 år sedan att bilda ett kvinnornas världsförbund i syfte att arbeta för freden. Fredsuppropet var fortfarande aktuellt även om tiderna hade ändrats. Fredrika Bremer hade rätt, då hon ansåg att kvinnorna måste delta i kampen mot allt ont, ansåg Ellen Kleman.⁸³

Eftersom den internationella rösträttsalliansen redan vid krigsutbrottet opponerade sig och de socialdemokratiska kvinnorna länge hade stått för en fredskamp, handlade det således inte om en plötslig förändrad inställning hos dessa grupper. De flesta texter jag har tagit fram här för att visa på en förändrad attityd fanns i offentligheten redan före det första trevande mötet, den 3 december 1914. Några publicerades inte förrän efter att en centralkommitté hade formats, vilket skedde den 19 januari 1915. Jag kan därför inte peka på ett direkt orsakssammanhang mellan uppfordrande tex-

hennes båda föredrag: Key 1914a, och Ellen Key, *Kvinnorna, ungdomen och freden*, Falun 1914b, som jag har undersökt eftersom de fanns i tryck alldeles före Kvinnornas fredssöndag. Ellen Key var inte mot försvaret, men menade att det var männens, det vill säga regeringens och statens ansvar. Kvinnor skulle inte delta i försvarspropaganda, som lätt ledde till krigshets. För att kriget skulle försvinna måste nationalismen och hatet mellan folken dö ut. Hon skilde mellan krigspatrioten, som hetsade på i alla konflikter och gav upphov till rashat mellan folken, och den sunda kulturpatrioten, den hon hoppades att kvinnor i alla länder skulle erkänna och följa efter. Ellen Key ansåg att många kvinnor inom de krigförande länderna var lika nationalistiska som männen, och att rösträtten inte skulle omvända dessa kvinnor till fredsarbetare. Det var framför allt mödrarnas arbete i hem, skola och i offentligt liv som skulle leda till att samhället och människorna vände utvecklingen i fredlig riktning. ”Propaganda för freden måste drivas av kvinnorna inom alla folk. Må männen sörja för nuets försvarskrav.”, Key 1914b.

⁸² Liddington 1989, s. 93.

⁸³ ”Fredrika Bremers världsfredsforbund”, del I, *Hertha* 1915 15/1 häfte 2; ”Fredrika Bremers världsfredsforbund”, del II, *Hertha* 1915 1/2 häfte 3. Ellen Kleman och litteraturkritikern Klara Johansson, som började publicera Fredrika Bremers brev 1915, plockade fram hennes mer eller mindre bortglömda fredsappell. Se *Fredrika Bremers brev*, del III 1846-1857, red. Klara Johansson och Ellen Kleman, Stockholm 1917, s. 562-569.

ter och handlingar. Antagandet att det inte rörde sig om en förändrad inställning och att idén i stället presenterades i fel forum första gången kan ha fog för sig eftersom allt gick mycket lättare sedan planerna hade landat inom LKPR. Men eftersom källorna inte berättar hur diskussionen avlöpte mellan de aktiva kvinnorna i december månad är det svårt att veta något om det. Ändå hävdar jag att informationen om den segslitna krigssituationen och de manande texterna tillsammans utgjorde grunden i det kollektiva identitetsbyggande, som behövdes för att enskilda kvinnor från olika håll skulle våga tro på en gemensam protestaktion. Handlingen var byggd på argument om moderlighet mot våldet, men lika mycket på internationella band, krav på politiskt inflytande och de neutrala kvinnornas möjligheter.

Snabb mobilisering via uppbyggda nätverk

De kvarlämnade protokollen från centralkommittén sjuder av aktivitet och visar både hur mobiliseringen fortgick och hur kommittén organiserade sin fredsaktion. Den 19 januari 1915 bildades alltså en centralkommitté. Ordförande blev som redan framgått Anna Whitlock. Tillsammans med Emilia Broomé och Kerstin Hesselgren ingick hon i ett arbetsutskott. Arbetet förldades till Whitlockska skolan.

Kommittén hade också lyckats rekrytera ett par nya medlemmar. Det var chefen för Frälsningsarméns slumverksamhet och Elin Wägner på *Idun*. Den sistnämnda tog på sig ansvaret att vara pressansvarig. Både Selma Lagerlöf och Ellen Key antog det passiva medlemskapet.⁸⁴ Kommittén hade däremot ingen framgång när det gällde att engagera metodisterna. Representanten från den högre societeten, grevinnan Maria von Rosen, återkom inte efter att ha deltagit i några möten. Dessutom avgick Eva Upmark på grund av hälsoskäl.⁸⁵ Eftersom aktionen skulle spridas över hela Sverige ville man nå ut till så många kvinnor som möjligt. För att få tag i lämpliga initiativtagare lokalt tog Fredrika-Bremer-förbundet, de socialdemokratiska kvinnoföreningarna, KFUK och rösträttsföreningen i Stockholm på sig att skriva listor över medlemmar på olika orter i landet som de trodde kunde vara intresserade av att hålla i ett fredsmöte. Sekretariatet upprättade en kortkatalog över namnen på alla kvinnor som organisationerna hade lämnat

⁸⁴ Protokoll, centralkommittén 82 1915. IKFFS, F II:1, KS. Om sitt medlemskap uttryckte sig Ellen Key i ett brev 1916 så här: "Vid vårt svenska demonstrationsmöte i fjol skrev jag till A Wh. att jag ju var med ehuru jag visste det endast blev en vacker gest!", Ellen Key till Elin Wägner 17/6 1916. EWS, E Ia:9, KS.

⁸⁵ Frälsningsarmén lovade att stå för 200 fredsmöten. Grevinnan Maria von Rosen avgick efter att ha rådgjort med amiral Lindman som avrådde. Hon hade förbundit sig att hålla planerna hemliga. Minnesanteckningar av Emilia Broomé. IKFFs samling, F II:1, KS.

och så här gick de sedan tillväga: "... listorna numrerades och vid varje namn sattes numret på den lista, där det uppgivits. Hade då ett namn en hel rad med siffror efter sig, så kunde man nog vara säker om att den personen var alldeles särskilt lämplig att ta saken om hand."⁸⁶ Den som således hade flest kontakter skulle troligen med framgång kunna organisera någon aktivitet. Fanns det ingen representant från dessa rörelser att tillgå skulle man i uppropet föreslå en medlem i Vita Bandet eller någon annan nykterhetsorganisation, någon från arbetarrörelsen, en kvinnlig stadsfullmäktige, en lärarinna i skolan, en prästfru, hustrur till andra ledande män i samhället, eller en kvinna som innehade en hög samhällsställning.⁸⁷ Arbetsutskottet fick i uppgift att sätta ihop ett upprop, en gemensam resolution och bestämma hur en affisch skulle se ut.⁸⁸ Det var emellertid hela centralkommittén som bestämde innehållet i fredssöndagens program.

För att få fram ett gemensamt föredrag, som kunde accepteras av så många som möjligt, tillfrågades olika personer om de ville sända in ett förslag anonymt till kommittén. Agda Montelius skrev till exempel till Selma Lagerlöf.⁸⁹ Medlemmarna i kommittén röstade så småningom på fyra inkomna förslag, som dessförinnan hade numrerats och skrivits om på skrivmaskin på likadana papper. Det föredrag som vann hade, enligt Agda Montelius, för mycket kvinnofrigörelse över sig och skulle kunna innebära konflikter. Hon hade helst sett att ett annat hade röstats fram.⁹⁰ För att ytterligare förstärka den gemensamma prägel på fredssöndagens sammankomst tog en musikgrupp, under ledning av Alice Tegnér, och en litteraturgrupp fram förslag med lämpligt musikprogram och dikter som var lämpliga för högläsning. Förslagen trycktes och sändes ut.⁹¹ Man beslöt att fredssöndagen skulle hållas redan den 28 februari och att sekretessen inför pressen var lämplig att upphäva 8-10 dagar före den dagen. Namnet på aktionen fastslogs till "Kvinnornas opinionsmöten för fredens återställande" eller "Kvinnornas fredssöndag".⁹²

⁸⁶ Minnesanteckningar av Emilia Broomé, s. 4. IKFFS, F II:1, KS.

⁸⁷ Upprop undertecknat 9/2 1915 o. minnesanteckningar av Emilia Broomé. IKFFS, F II:1, KS.

⁸⁸ Protokoll, centralkommittén 22/1 o. 11/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

⁸⁹ Agda Montelius till Selma Lagerlöf, brevkoncept 24/1 1915. Agda Montelius samling (AMS), II:A:1, MRS, Ata.

⁹⁰ Vem som skrev det vinnande bidraget nr 3 berättar inte källorna om. Agda Montelius ansåg att nr 4 var det bästa, att nr 1 var näst bäst och kunde användas i reserv. Agda Montelius anteckningsbok från fredsaktionens möten. AMS, II:A:1, MRS, Ata. Saken var inte avgjord förrän lokalkommittéerna hade sagt sitt, Agda Montelius och Agda Östlund fick nämligen i uppgift att titta över förslag nr 1 om det gemensamt antagna inte skulle godtagas ute i landet. Protokoll, centralkommittén 22/1, 8/2 o. 17/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

⁹¹ Litteraturgruppen bestod av Julia Svedelius, Lydia Wahlström och Elin Wägner. Protokoll, centralkommittén 22/1 o. 8/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

⁹² Protokoll, centralkommittén 8/2 o. 13/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

Ärkebiskopen Nathan Söderblom lovade att kvinnorna skulle få tillgång till kyrkorna för sin aktion. Kyrkans högsta ledning påpekade att det varje söndag hölls bön om fred i kyrkorna och att kvinnornas fredsbudskap låg i linje med detta. Svårare hade han att ta ställning till deras planer att vända sig till regeringen. Det lät som en politisk aktion och politik fick egentligen inte förekomma i kyrkorna. Eftersom ingen diskussion skulle ingå i programmet glädde han sig dock åt initiativet. Att mötena endast var för kvinnor, såg han som ett större problem. Kyrkan var öppen för alla. I vissa fall kunde man göra undantag, till exempel då lokalerna användes för konserter med inträde. Dessa fredsmöten kunde likställas med konserter, menade han, men helst skulle inte någon uteslutas från sammankomsterna.⁹³

I Stockholm bildades en organisationskommitté som höll särskilda träffar.⁹⁴ Ledningen i centralkommittén ansåg att det var viktigt att hålla planen hemlig ännu en tid, men att ha en text redo att publicera ifall pressen skrev något som inte stämde. Ansvariga för att hålla kontakt med olika tidningsredaktioner i syfte att intressera dem för planen och samtidigt förmå dem att inte avslöja något i för tid, anmälde sig. Hemlighållandet hade att göra med att intrycket av den samlade aktionen skulle bli så slagkraftig som möjligt när den väl ägde rum. För världspressens räkning hade kommitténs ordförande i Stockholm, Anna Whitlock, låtit översätta resolutionen till franska, tyska, engelska och italienska och hon hade även förhoppningar om att få den på ryska och holländska. För att få reda på hur resolutionen skulle kunna publiceras i andra länders tidningar ämnade hon tala med utrikesministrarnas sekreterare.⁹⁵

Även om centralkommittén av det kvarlämnade materialet att döma kan ses som den styrande parten och lokalkommittéerna fick tillsänt sig ramarna för hur fredssöndagens möten skulle organiseras och hållas, gick kommunikationen också i motsatt riktning. Flera frågor hade kommit i brev till centralkommittén och arbetsutskottet valde att sända ut en cirkulärskrivelse

⁹³ Centralkommitténs tryckta utdrag ur ärkebiskopens brev. IKFFS, F II:1, KS.

⁹⁴ Maria Aspman, Louise von Bahr, Signe Bergman, Tora Fries, Anna Sterky och Julia Svedelius utgjorde Stockholms organisationskommitté. Adjungerande var Axianne Thorstenson, Ezaline Boheman, Lisen Bonnier och Louise von Stenbock. Protokoll, centralkommittén 11/2 1915. IKFFS, F II:1, KS. Möten planerades i Gustaf Vasa kyrkan, Norra Realläroverket, Norra Latin, KFUKs lokal, Kungsholmens skola, Södra Realläroverket, Östermalms kyrka och Peterskyrkan. Norra Folkets hus kostade 50 kronor och Södra Folkets hus gick på 8 kronor att hyra. Kungliga teatern och Dramatiska teatern uppläts inte. Kommittén försökte också med Södra Missionshuset och grevinnan Louise von Stenbeck hörde med Ridderhuset. Affischer ville man placera i samband med kyrkornas predikoannonser. Alice Tegnér stod för ett musikprogram enbart för Stockholmsmötena. Kvinnorna bidrog med olika summor: Julia Svedelius gav 10 kr och eventuellt 200 kr till, Louise von Bahr 220 kr och Ezaline Boheman 80 kr, Tora Fries 60 kr och Anna Sterky 50 kr. Protokoll, organisationskommittén, 12/2 (1914), ska vara 1915 o. 15/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

⁹⁵ Protokoll, centralkommittén 13/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

med svar på oklarheterna. I stort sett upprepade de vad som redan var bestämt om de praktiska arrangemangen – utom i ett fall. Det rörde frågan om männens deltagande och beskedet från arbetsutskottet var: ”Mötena äro anordnade av kvinnor för kvinnor och avsedda att uttrycka kvinnors mening. Men naturligtvis böra icke män, som begära att få närvara, avvisas. Likaså kunna män medverka vid den musikaliska delen av mötet.”⁹⁶

Danmark och Norge blir indragna

Hur gick det till när Danmark och Norge införlivades? Fanns det avvikande meningar om fredsaktionen mellan länderna? Initiativet kom från Sverige och aktionsidén hade fått sin form i den svenska centralkommittén. Redan vid andra sammanträdet, den 22 januari 1915, omtalade ordföranden Anna Whitlock att hon brevlades vänt sig till professor Kristine Bonnevie i Kristiania och dr Ida Falbe Hansen samt fröken Elisabeth Grundtvig i Köpenhamn för att fråga om de kunde finna lämpliga initiativtagare till en gemensam fredsaktion i grannländerna. Anna Whitlock reste sedan till Norge för att diskutera planerna. Hon rapporterade på sammanträdet i Stockholm en vecka in i februari att norska kvinnor hade ställt sig bakom fredsaktionen och att de hade accepterat resolutionstexten med förbehåll att två små ändringar gjordes. Centralkommittén i Stockholm godkände ändringarna. I Danmark däremot önskade Thora Knudsen, som förestod aktionskommittén, även påverka själva planen. Hon föreslog att drottningarna i de tre nordiska länderna kunde stå i ledningen för hela fredsaktionen och att män också skulle ges tillfälle att vara med. Den svenska gruppen ansåg inte det fanns tid för några grundläggande omkastningar.⁹⁷ Det gick trögt på den danska sidan att få igång en mobilisering och den svenska centralkommittén tyckte att de behövde lite hjälp. Det biståndet erbjöd Anna Bugge Wicksell från sin hemstad i Lund. Hon kontaktade Thora Knudsen och skrev att det var bråttom att organisera sig. Anna Bugge Wicksell hade vid ett tidigare besök i Köpenhamn erbjudit sig att hon kunde åka över igen och denna gången tala om fredsaktionen. När hon redogjorde för vad som hade hänt på ett på vykort till Anna Whitlock undrade hon egentligen varför allt skulle gå så fort: ”Varför absolut 28de? Kriget springer minsann inte bort. Men människor springer ifall man pressar dem för hårt?”⁹⁸ Under tiden

⁹⁶ Meddelande från Centralkommitténs Arbetsutskott. IKFFS, F II:1, KS.

⁹⁷ Telegram från Thora Knudsen till Anna Whitlock 6/2 1915: ”hjärtelig tak för eders smukke tanke afsender brev iaften med et forslag – thora knudsen”, o. brev från Thora Knudsen till Anna Whitlock 11/2 1915. IKFFS, F II:1, KS; Agda Montelius anteckningar från centralkommitténs möte 8/2 1915. AMS, II:A:1, MRS, Ata.

⁹⁸ Anna Bugge Wicksell till Anna Whitlock 1/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

hade Kristine Bonnevie skrivit till Anna Whitlock och undrat hur det skulle bli med Danmarks medverkan. Eftersom det fanns en del motstånd mot aktionen i Norge, menade hon att det var lättare att motivera idén om de danska kvinnorna också var intresserade. Hon uttryckte sig så här:

Hvad vi glæder os over, – og hvad som gjør at vi er villige til at gaa igang med arbeidet – det er tanken paa en fællesopræden mellem kvinder i alle de nordiske lande. Hvis derfor kvinderne i Sverige og Danmark har tro og begeistring for saken selv, saa vil vi selvfølgelig ikke forstyrre planen ved at forholde os passive; som De selv har set, har vi allerede energisk begynt paa forberedelserne.⁹⁹

Från den danska huvudstaden meddelade Thora Knudsen så äntligen att de hållit ett möte som blev bra och att det endast var en som röstade emot. Hon tillade: ” – vi tror ikke her paa noget positivt Udbytte af en Fredsaktion men vi er alle oprigtig glade for att faa et Udtryk for Samarbejde med Sverige og Norge – derfor skal I have stor Tak.”¹⁰⁰

Så tog samarbetet fart. Centralkommittén i Stockholm sände resolutionen och uppropet till kommittéerna i Kristiania och i Köpenhamn, vilka i sin tur godkände resolutionen och översatte den.¹⁰¹ Från de båda nordiska huvudstäderna skickade ledningarna ut liknande upprop med en förfrågan till kvinnor bosatta på olika orter i länderna om det fanns vilja och möjlighet att anordna möten lokalt. Fanns det då någon skillnad mellan de tre ländernas mobiliserande utskick?

Idén i de tre ländernas upprop

Det svenska cirkulärutskicket framställde planen med tonvikt på det nordiska samarbetet. Runt om i Sverige, Norge och Danmark planerade kvinnor att samlas till en gemensam fredssöndag den 28 februari, löd texten. En likalydande resolution och ett föredrag, dikter och sånger skulle högtidligt tona ut över Norden i kyrkor och samlingsalar. Med ett samfällt uttalande ville aktionen vända sig till regeringarna i respektive länder och förmå dem att ta initiativ till fredsmedling. De neutrala länderna och särskilt de nordiska folken hade en speciell plikt att få slut på kriget, anförde centralkommittén i sitt upprop. Man hänvisade till den fredliga unionsupplösningen mel-

⁹⁹ Kristine Bonnevie till Anna Whitlock 9/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

¹⁰⁰ Thora Knudsen till Anna Whitlock 11/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

¹⁰¹ Kristine Bonnevie till Anna Whitlock 9/2 o. 16/2 1915, o. Thora Knudsen till Anna Whitlock 11/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

lan Norge och Sverige 1905. Kontakterna mellan de tre grannländerna, som hade ökat i början av kriget och trekungamötet i december 1914, visade att det fanns en vilja att bevara neutraliteten. Kriget såg ut att dra ut på tiden, eftersom de stridande parterna inte kunde komma till några avgöranden. Den kalla årstiden gjorde att lidandet blev större. Därför höjdes ropen bland kvinnorna på fred:

Så som händelserna utvecklats sig, är det i hela Europa kanske endast Norden som förmår taga initiativet till fredsförhandlingar. Kvinnorna äro särskilt skickade att påkalla ett sådant initiativ. Genom sin moderlighet, genom sin lust att främja och vårda livet äro kvinnorna av naturen krigets motståndare, då ej försvaret av fäderneslandet kräver offret av kvinnornas fredskärlek.¹⁰²

Klara direktiv till de lokala grupperna vad gällde arrangemanget följde med utskicket. Det poängterades att ingen fick lägga till eller dra ifrån något i föredraget och att tystnadsplikten skulle hållas. Resolutionen och ungefär hur många som hade deltagit i mötet skulle efteråt skickas både till centralkommittén och till utrikesministeriet. Utskicket betonade att aktionen var förankrad politiskt: "Centralkommittén har på säkraste håll förvissat sig om att de planlagda kvinnomötena icke kunna befaras skada vårt lands intressen."¹⁰³ Cirkulärskrivelsen var undertecknad av 24 svenska kvinnor. (Se tabell 2.)

De tre nordiska uppropen var snarlika när det gällde organisation och hur arrangemanget skulle genomföras. Det var i den mobiliserande texten som det förelåg vissa olikheter. Alla tre förde visserligen fram den nordiska neutraliteten och trekungamötet som betydelsefulla utgångspunkter, men den norska tryckte mer på vänskapsbanden mellan länderna. Där det svenska utskicket talade mycket om det nordiska samarbetet och att det var de nordiska kvinnornas plikt och rättighet att ordna en manifestation för freden, poängterade både det danska utskicket och den norska "rundskrivelsen" att initiativet hade kommit från de svenska kvinnorna. De danskor som läste det konfidentiella uppropet fick veta att huvudkommittén i Köpenhamn inte väntade sig några större resultat av aktionen: "Ingen af os venter, at vore Ønsker saa lidt som vore Medsøstres Lidelser i de af krigen allerede hærgede lande vil kunne bevirke en Fredslutning, før Tiden dertil er moden."¹⁰⁴ Eftersom kvinnorna i de krigförande länderna inte hade möjlighet att visa sin fredsvilja, var det bra om andra kvinnor uttryckte vad de

¹⁰² Den svenska cirkulärskrivelsen, "Strängt konfidentiell". IKFFS, F II:1, KS.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ *Den danske Hovedkomité for Nordiske Kvinders Fredsaktion d. 28. Februar*, "Fortroligt". IKFFS, F II:1, KS.

säkert kände, avslutades upproppet. Upproppet i Danmark använde sig inte så mycket av ord om det ohyggliga kriget och talade inte heller om kvinnors naturliga motstånd mot kriget, som både den svenska och norska texten gjorde, utan framhöll att kvinnor hade en möjlighet att vända sig till de politiska församlingarna och de ledande männen med sin aktion. Det var undertecknat av 44 danska kvinnor. (Se bilaga 1.) Den norska rundskrivelsen betonade i mobiliserande syfte att det fanns ett stort intresse både i Sverige och Danmark för denna idé och att man nu hoppades att det också skulle hållas många möten i Norge. För att vara på den säkra sidan tillade man att ”vort lands utenriksminister kjender planen og har billiget den.”¹⁰⁵ Upproppet var undertecknat av 26 norska kvinnor. (Se bilaga 1.)

Drottning Victoria griper in

Förberedelserna inför den gemensamma nordiska fredsaktionen Kvinnornas fredssöndag var klara. Cirkulärupproppet hade gått ut till 311 platser i hela Sverige och 157 orter hade meddelat att de skulle arrangera någon form av sammankomst.¹⁰⁶ Centralkommittén i Stockholm frågade i sista stund Selma Lagerlöf om de kunde trycka upp dikten ”Margareta Fredkulla” och sälja den på fredsmötena.¹⁰⁷ De danska kvinnorna hade skrivit en särskild sång, som uttryckte de nordiska kvinnornas bön och hopp om fred.¹⁰⁸ Frälsningsarmén skulle hålla möten på mellan 80-100 platser i landet och Thora Knudsen berättade att planerna i Köpenhamn var följande:

Selve Dagen afholds et stort Møde i Raadhushallen hvor de 3 Nationalmelodier skal danne Indledning og Tale som vi omformer noget samt Resolutionen som altsaa er enelydende i alle tre Lande skal oplæses 3 gange fra 3 forskellige Steder i Balkonen – saa skal der synges forskellige Sange.¹⁰⁹

Den norska kommittén hade sänt ut 1500 upprop och i huvudstaden Kristiania planerade en lokalgrupp arrangemangen: ”Her i byen kommer vi til at holde ca. 4 møter, derav ett i kommunelokalet, vistnok ett i vor største kirke

¹⁰⁵ *Rundskrivelse*, ”Strengt konfidentielt”. IKFFS, F II:1, KS.

¹⁰⁶ AMS, II:A:1, MRS, Ata.

¹⁰⁷ Protokoll, centralkommittén 17/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

¹⁰⁸ *Fredssang*, Mel: Eviigt Naturen skænker sine Gaver. Den bestod av 4 verser och den första lät så här: ”Kvinder i Norden varsled hid til Møde/ Opfyld af Sorg ved Landenes Øde./ Hør os derude - hør vort Suk fra Norden./ Fred over Jorden.” IKFFS, F II:1, KS.

¹⁰⁹ Thora Knudsen till Elin Wägner 17/2 1915. EWS, E Ia:9, KS.

”Vor Frelsers kirke”, ett i en stor församlingssal, – og noget mer.”¹¹⁰ Ett eget norskt föredrag var under arbete. Det började så här:

Naar vi norske kvinder i by og bygd idag (sammen med vore svenske og danske søstre) samles til en fredsdemonstration, saa er det saavist ikke fordi nogen av os mener at vi ved den skulde kunne skaffe verden fred. Vi kunde kanske heller si at det er følelsen av vor avmagt som har samlet os.¹¹¹

Med stor entusiasm förberedde således kvinnor runt om i de tre nordiska länderna sin fredssöndag. Nu återstod endast frågan om när planerna skulle offentliggöras. Saken togs upp från Norges sida och Kristine Bonnevie hade beslutat sig för att berätta för tidningsredaktionerna om fredsaktionen den 19 februari. Vad gällde själva resolutionen ansåg hon att den skulle publiceras på mötesdagen söndagen den 28 februari så att åhörarna kunde ta del av den innan de anslöt sig.¹¹²

Dagen innan planerna skulle offentliggöras i pressen, den 18 februari 1915, kallades Agda Montelius upp till drottning Victoria för ett samtal. I hennes gemak fick hon lyssna till vad hon upplevde som ett förmanande tal om ”kvinnornas ‘dumma tilltag’ att blanda sig i politik”, och därtill en uppmaning att lägga ner alla förberedelser. Kungen hade också visat sig, men hade mildrat drottningens uttalande något genom att bedyra att han varken hade möjlighet eller egentligen ville sätta stopp för fredssöndagens möten. Enligt Agda Montelius anteckningar fortsatte han med orden: ”... kvinnorna ha full rätt att vädja till regeringen, men hela ställningen är sådan att det vore klokt att låta bli; farligt vill jag ej säga att det skulle vara för landet, ty då skulle jag förbjuda, även om jag ingen rätt har att så göra, men det kan öka svårigheten.”¹¹³ Den 19 februari kände centralkommittén sig tvingad att hålla ett brådskande möte, eftersom även en annan deltagare – Julia Svedelius – samma morgon hade fått en påringning från hovet som krävde att hela aktionen ställdes in. Kvinnorna tog kontakt med kungen och bad om ett samtal, men han hänvisade till utrikesministern K.A. Wallenberg. Emilia Broomé, Agda Montelius och Anna Whitlock besökte Wallenberg som bekräftade att läget var kritiskt, eftersom Tyskland hade förklarat krig mot handelsflottan. Sverige hade reagerat skarpt mot detta och överlade dessutom med Danmark och Norge om att låta krigsfartyg skydda handelskepen. Han ansåg att en fredsaktion i detta läge inte kunde vara till någon

¹¹⁰ Kristine Bonnevie till Anna Whitlock 16/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

¹¹¹ Foredrag ved kvindernes fredsmøte, s. 1. Flory Gates samling, v:8, KS.

¹¹² Kristine Bonnevie till Anna Whitlock 16/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

¹¹³ Anteckningsbok, AMS, II:A:1, MRS, Ata.

nytta eller ens skulle få uppmärksamhet. Ett snabbt beslut krävdes av centralkommittén och efter diskussion beslöt man att uppskjuta fredsaktionen till ett lämpligare tillfälle.¹¹⁴

Telefonsamtal och telegram om det nya läget nådde Kristiania och Köpenhamn. Från alla tre huvudstäderna gick därefter meddelanden i ilfart ut i respektive länder att sätta stopp för alla förberedelserna.¹¹⁵ Emilia Broomé reste till Norge och Kerstin Hesselgren for till Danmark för att möta reaktionerna där och om möjligt övertyga kommittéerna att endast låta den gemensamma fredsaktionen vila en tid.¹¹⁶ De danska kvinnorna beklagade djupt att actionen hade fått ett sorgligt slut. Thora Knudsen förstod hur svårt det var att sända ut meddelandet om att det inte blev något av, men betygade att de inte kände sig bittra. De svenska kvinnorna hade gjort så gott de hade kunnat. Det skulle emellertid nog bli svårt att få så stor uppslutning i Danmark vid ett senare tillfälle, ansåg hon. Något gott hade det ändå inneburit för Nordens kvinnor. De hade visat att de kunde samla sig kring en gemensam sak på så kort tid. Thora Knudsen avslutade brevet på följande sätt: "... , og min Tak for godt Samarbejde som førte os, i de nordiske Lande sammen – nærmere end vi i lang Tid har været det, jeg tror nu [?] sikkert paa at der gror noget godt af dette."¹¹⁷

I Norge var stämningen bland kvinnorna låg, men man trodde också där att man ändå fått ut något av actionen genom att ett samarbete mellan Nordens kvinnor hade kommit igång. Kristine Bonnevie var däremot kritisk mot förklaringen som givits från politiskt håll i Sverige. Hon hade nyligen varit i kontakt med den norska utrikesministern för att få veta om det fortfarande gick att hålla fredsmötena. Han hade gett henne klartecken och hade sagt att ingenting var på gång som skulle hindra dem från att genomföra fredsaktionen. Visserligen var Kristine Bonnevie medveten om att Tysklands planer efter den 18 februari påverkade situationen, men det hade man från högsta håll känt till en tid och haft möjlighet att avblåsa actionen tidigare om det hade varit nödvändigt. Var det inte så att det från högsta håll i Sverige fanns ett ogillande med hela planen, undrade hon?¹¹⁸ Kristine Bonnevie skrev ett nytt brev tre dagar senare och det avslutade hon så här: "Men lad mig ogsaa si, at denne voldsomme stansning av actionen mer end noget andet viser hvilken betydning man i virkeligheden kunde tillægge

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ Thora Knudsen till Anna Whitlock 21/2 1915 o. Kristine Bonnevie till Anna Whitlock 22/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

¹¹⁶ Protokoll, centralkommittén o. organisationskommittén för Stockholm 21/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

¹¹⁷ Thora Knudsen till Anna Whitlock 21/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

¹¹⁸ Kristine Bonnevie till Anna Whitlock 22/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

den, – en betydningslös aktion vilde nok ha faat gaa sin gang selv under de forandrede forhold.¹¹⁹

Vilka händelser låg bakom att hovet och utrikesministern i Sverige ansåg att det inte var lämpligt för kvinnorna att hålla sina fredsmöten den 28 februari 1915? Eftersom kriget till lands mer eller mindre var stillastående flyttade de stridande parterna konflikten till havs istället. När England satte centralmakterna i blockad blev livsmedelsförsörjningen och importen av råvaror till krigsmateriel ett svårt problem för Tyskland. Landet var beroende av handel med de neutrala länderna. I början av november 1914 hade England förklarat Nordsjön som krigsområde och tyskarna svarade med att lägga ut minor, vilket medförde fara för alla fartyg. Britterna i sin tur anvisade trygga rutter för den neutrala sjöfarten. Det innebar också att de skulle kunna kontrollera handeln till Tyskland. Redan från slutet av oktober 1914 hade representanter för de neutrala ländernas regeringar i Stockholm diskuterat hur de skulle svara på hotet mot handeln från de krigförande parternas sida. Representanter för den svenska, danska och norska regeringen kom överens om en protestnot ett par veckor in i november. Den fick tyska, franska och brittiska beskickningar ta del av, men skrivelsen påverkade inte förhållandena.¹²⁰ Den 4 februari 1915 lät Tyskland i sin tur meddela att vatten runt England var krigsområde och att de ämnade intensifiera striderna med hjälp av undervattensbåtar. Denna krigsvarning skulle börja gälla från den 18 februari och alla fartyg, både neutrala och de med brittisk flagg riskerade sänkning. Den amerikanska regeringen sände en skarp protestnot den 10 februari, den holländska den 12 och den 15 februari. Sverige, Norge och Danmark fick också två likalydande skrivelser till brittiska och tyska representanter i Stockholm, Köpenhamn och Kristiania den 15 februari.¹²¹

Å ena sidan handlade det alltså om en upptrappad situation från de krigförande ländernas sida. Å andra sidan förefaller det vara så, som Kristine Bonnevie uttryckte saken, att man hade känt till planerna på det intensifierade sjökriget länge. Om kvinnornas fredsmöten hade setts som en fara kunde den högsta ledningen i Sverige satt stopp tidigare. Kristine Bonnevie hakade på den misstro som troligen fanns mot Sverige från de andra nord-

¹¹⁹ Kristine Bonnevie till Anna Whitlock 25/2 1915. IKFFS, F II:1, KS.

¹²⁰ Danmark och Norge löste sina problem genom att privata redare själv gjorde avtal med destinationshamnarna. Förhållandet till Tyskland blev däremot sämre för Sveriges del. Gihl 1951, s. 50-59 o. s. 70-81.

¹²¹ Gihl 1951, s. 88-89. K.G. Westman, ecklesiastikminister, skriver i sina efterlämnade anteckningar att det inte var så lätt att komma överens om en gemensam skrivning. De danska och norska representanterna tyckte att förslaget var för undfallande mot Tyskland och för skarpt mot England. 15/2 1915 hade Tyskland gjort ett uttalande, enligt Westman, som innehöll ett besked om att neutrala fartyg ledsagade med konvoj gick fria. Överläggningar om konvoj till England diskuterades 15-16/2. K.G., Westman, *Politiska anteckningar juni 1914-mars 1917*, Stockholm 1983, s. 106-108.

iska länderna – trots det officiella samarbetet. Den 31 juli 1914 hade Sverige och Norge utfärdat en gemensam neutralitetsförklaring. Danmark var också neutralt, men inkluderades inte i det skandinaviska samarbetet i början av kriget. Däremot genomfördes trekungamötet i Malmö den 18-19 december 1914 på lika villkor mellan de tre länderna. Sammankomsten, i vilken även ländernas utrikesministrar deltog, sågs som en manifestation för att stärka den gemensamma neutrala utgångspunkten. Magnus Ericson har påpekat att det existerade ett officiellt samarbete mellan de neutrala nordiska länderna, men att det åtminstone mellan Norge och Sverige inte fanns fullt förtroende.¹²² Som framgått fanns det också samverkan kring försöket att gemensamt skydda de neutrala staternas självständiga handel, genom att tillsammans lämna protestnoter. Ändå var inte samarbetet gnisselfritt. Norge hade i stort rättat sig efter brittiska krav.¹²³ Sverige och Danmark var båda intresserade av att upprätthålla sin handel med Tyskland, men danskarna behövde foder från England för sin livsmedellexport.¹²⁴

Det är svårt att så här i efterhand bedöma om man inom regeringen trodde att en gemensam nordisk kvinnlig fredsaktion egentligen skulle kunna ha något negativt inflytande i det spända utrikespolitiska läget för Sveriges del eller om hovets ingripande ska förklaras som ett eget initiativ. Leif Kihlberg nämner händelsen i sin biografi över Karl Staaff och tolkar hovets och drottningens ingripande som ett exempel på deras ”tyska sinnelag”. Det skulle ha varit Sven Hedin som hade informerat drottningen om de pågående aktionsplanerna. Kihlberg uppger att han hade talat med Signe Bergman om saken.¹²⁵ I Erik Palmstiernas dagboksanteckningar finns också det inträffade noterat. Enligt honom var det utrikesminister Wallenberg som ansåg att det i den nuvarande situationen var bäst att uppskjuta aktionen, men att han skulle ha uppmanat kvinnorna att inte bry sig om vad drottningen

¹²² Ericson anser att den gemensamma norsk-svenska neutralitetsförklaringen, som byggde på en tidigare utfärdad neutralitetsförklaring i samband med Balkankrisen 1912, hade stort stöd i de båda länderna. Det var bara de högersinnade som inte var lika positiva. Han gör också gällande att det från svensk sida förelåg en dubbel inställning till Norge. Trots det officiella samarbetet fanns det från januari 1915 i Sverige utarbetade militära planer och förberedelser i händelse av att något skulle förändras i relationen med grannlandet. Magnus Ericson, *A Realist Stable Peace. Power, Threat and the Development of a Shared Norwegian-Swedish Democratic Security Identity 1905-1940*, Lund 2000, s. 79-80 och s. 97.

¹²³ Roald Berg, *Norge på egen hånd, 1905-1920*. Norsk utenrikspolitikk historie bind 2, Oslo 1995, s. 190-191.

¹²⁴ Gihl 1951, s. 72.

¹²⁵ Leif Kihlberg, *Karl Staaff. Regeringschef, oppositionsledare 1905-1915*, del II, Stockholm 1963, s. 386. Sven Hedin hade tidigare täta och förtroliga kontakter med drottning Victoria, Johanson 1997, s. 261, 268 o. 297.

hade sagt.¹²⁶ Både Kihlbergs och Palmstiernas åsikter om hur det hela hade gått till kan tolkas in i en liberal kritik mot regeringens högerfalang.

Hur upplevde kvinnorna som planerade aktionen det utrikespolitiska läget och hovets roll? Den svenska centralkommittén var intresserad av att skjuta på aktionen, inte att lägga ner arbetet. Kristine Bonnevie i Norge var som sagt kritisk till att det var det utrikespolitiska läget som skulle ha stoppat fredssöndagen. Hon befarade att det svenska hovet ännu en gång skulle kunna komma med en begäran om att få stopp på en ny samling. Ordföranden i den svenska centralkommittén, Anna Whitlock, bekräftade delvis de norska slutsatserna när hon senare försökte få Norge att ta upp arbetet igen. Eftersom den nordiska enigheten och neutraliteten utgjorde ett hinder för "vårt lilla, men hänsynslösa krigspartis ständiga arbete på att närma Sverige till Tyskland", hoppades hon på förnyat samarbete.¹²⁷ Thora Knudsen i Danmark menade att aktionen inte skulle ha gjorts politisk, och hon ansåg att det inte kunde ges någon garanti för att "en högstående dam" inte ännu en gång sätter en käpp i hjulet.¹²⁸ Varken de danska eller de norska kvinnorna gav den svenska centralkommittén skulden för det inträffade. Snarare var de tacksamma över initiativet och över att de hade lyckats så bra med förberedelserna och att samarbetet hade fört de nordiska kvinnorna närmare varandra. Signe Bergman var direkt arg och upprörd över drottningens tilltag och menade att hon nu kunde stoppa även en rösträttsdemonstration. Agda Montelius, som var den som blev uppkallad till hovet, gav drottningens oförstående hållning skulden. Det hade varit bättre om drottningen hade satt sig in i de nordiska kvinnornas situation. De hade sedan långt tillbaka tillåtit sig att ha åsikter och säga sin mening om händelseutvecklingen.¹²⁹ Ingen av kvinnorna, som jag har refererat till, nämner någon oro för det utrikespolitiska läget i sitt kvarlämnade personliga material. De ansåg att det var hovet, och i synnerhet drottningen, som låg bakom att aktionen hade fått ställas in. Däremot uppgav centralkommittén i sitt meddelande till lokalgrupperna att det var den ökade spänningen i samband med handelskriget som hade fått kommittén att "efter inhämtande av sakkunniga upplysningar" bestämma sig för att skjuta upp planen.¹³⁰

Spåren efter Kvinnornas fredssöndag kunde varit slut här. Men aktionen genomfördes så småningom i alla fall. Det skedde i juni månad 1915, men

¹²⁶ Erik Palmstierna, *Orostid, 1. 1914-1916, Politiska dagboksanteckningar*, Stockholm 1952, s. 95.

¹²⁷ Anna Whitlock till den norska centralkommittén 28/3 1915, IKFFS, F II:1, KS.

¹²⁸ Thora Knudsen till Anna Whitlock 19/3 1915, IKFFS, F II:1, KS.

¹²⁹ Koncept, AMS, II:A:1, MRS, Ata. Bokholm 2000, s. 311-314 redogör för Agda Montelius perspektiv.

¹³⁰ Viktigt meddelande från Centralkommittén för kvinnornas opinionsmöten för fredens återställande. IKFFS, F II:1, KS.

endast i Sverige. Det nordiska samarbetet, som man både från Danmarks och Norges sida uttalat sig så varmt om, avbröts emellertid inte helt. Det fanns länge ett hopp kvar från den svenska sidan att aktionen skulle kunna komma till stånd senare, och dessutom övergick samarbetet i andra former i samband med en internationell kvinnlig fredskongress i Haag den 28-30 april 1915. Haag-kongressen i sig ligger utanför mitt ämne och mycket har redan skrivits om den.¹³¹ Ändå är kongressen intressant i föreliggande arbete, eftersom delegaterna från Sverige, Norge och Danmark utnyttjade det samarbete som hade byggts upp i samband med fredssöndagen och hade ambitionen att uttrycka en skandinavisk identitet. Det internationella mötet kom dessutom att inspirera den svenska centralkommittén att på nytt ta fram de redan utarbetade planerna på en nordisk fredssöndag.

Mobilisering av delegater till Haag

Söndagen fick visserligen ställas in, men andra fredsmanifestationer pockade på uppmärksamhet. Socialdemokratiska kvinnor hade samtidigt som förarbetet till fredssöndagen pågått varit mitt uppe i planerandet av den internationella kvinnodagen den 7 mars. Den skulle bli en ljungande protest mot kriget över hela landet. Så skedde också. På 20 platser i Sverige höll kvinnoklubbarna möten och antog en gemensam resolution. Den började så här: "Vi veta att socialistiska kvinnor i de neutrala länderna, följda av deras tankar, som äro underkastade krigets fasa, i denna stund uppsända ett samfällt rop om fred."¹³² I texten betonades sedan nationernas rätt framför makten och att folket tänkte kämpa mot militarismen. Det var livet och freden man önskade, inte det vanvettiga kriget. De socialistiska kvinnorna sände hälsningar till varandra mellan de nordiska länderna och de svenska socialdemokratiska kvinnornas centralstyrelse skickade iväg en översatt häls-

¹³¹ Se t. ex. Bussey and Tims, 1965; Leila B. Costin, "Feminism, pacifism, internationalism and the 1915 international congress of women", *Women's Studies International Forum*, 1982:5 (3-4), Elgström, Stéenhoff och Wägner 1917; Isaksson och Linder 1977; Larsson 1985; Liddington 1989; Melin 1999; Jo Vellacot, "Women, Peace and Internationalism, 1914-1920: 'Finding New Words and Creating New Methods'", *Peace Movements and Political Cultures*, red. Charles Chatfield and Peter van den Dungen, Knoxville 1988; Anne Wiltsher, *Most dangerous women, Feminist peace Campaigners of the Great war*, London 1985. Nordiska kvinnor och deras aktiviteter berörs dock sällan.

¹³² *Morgonbris* 1915:4, april, s. 4. Förberedelserna går att se i protokoll 27/1, 10/2 o. 24/2 1915. SSKFs samling styrelse- och vuprotokoll 1906-1925, A2:1A, Arab. Planerandet av fredssöndagen och den internationella kvinnodagen följde i stort sett samma mönster: upprop i partipressen, hyrande av lokaler, sångkör och talare, tryckta affischer och tal om ekonomiska bidrag.

ning till kvinnor i de krigförande länderna.¹³³ I ett par av de neutrala staterna höll man extra stora möten. Så var fallet i Kristiania i Norge, där Alexandra Kollontay skulle tala. Anna Lindhagen reste dit för att medverka.¹³⁴ En internationell socialistisk kvinnokongress hölls i Bern den 26-28 mars 1915, men inga kvinnor från de nordiska länderna medverkade.¹³⁵ Manifestet, som trycktes i *Morgonbris*, vände sig direkt till arbetarkvinnorna och uppmanade dem att protestera eftersom männen inte kunde tala. ”Förenas Eder i en vilja, i en handling!” mot kriget och för socialismen.¹³⁶ Senare på den stora förstamajdemonstrationen i Stockholm bekräftades mäns och kvinnors olika relationer till kriget av Frida Stéenhoff, en av mötets talare. Hon sa att det var män som upprätthöll militarismen, åtminstone ett fåtal krigsherrar. Så fortsatte hon: ”Kvinnornas verk är militarismen icke.”¹³⁷

Rösträttskvinnorna satsade kraft på en ny fredsuppgift. Det var de lösa planerna på en internationell freds- och kvinnokongress i Haag som nu hade fått fastare former. Ett förberedande möte med representanter från ett par länder hade arrangerats i mitten av februari. Den 1 mars 1915 publicerades programmet och en invitation i *Jus Suffragii*. Egentligen hade IWSA tänkt hålla ett internationellt rösträttsmöte i september 1914 i Berlin, men den tyska sektionen hade inte ansett att det gick att samla kvinnor under brinnande krig i ett krigförande land. I stället bildades en kommitté i det neutrala Holland, som nu bjöd in till en internationell kvinnokongress. Samlingen skulle gå i allvarets tecken, utan några festligheter, endast i syfte att försöka stoppa kriget. Alla kvinnor oberoende av partifärg och nationalitet var välkomna. Delegationerna kunde representera organisationer eller komma som privatpersoner. Den förberedande gruppen gjorde upp ett förslag till ett dokument som innehöll uttalanden om kriget, inkluderande kvinnors synpunkter på krigssituationen.

Nyss avbrutna i sina ivriga förberedelser av fredssöndagen, dröjde det för

¹³³ Centralstyrelsen poängterade att hälsningen kom från ett litet land, som inte kunde göra mycket. Men tankarna på att krig i framtiden skulle försvinna och att socialismen skulle segra, förenade dem denna dag. Hälsningen togs in i den engelska *The Labour Women* och i den tyska *Die Gleichheit*. *Morgonbris* 1915:4, april, s. 4.

¹³⁴ ”Från Norge”, *Morgonbris* 1915:4, april. Från Schweiz, Förenade Staterna, Balkanstaterna och Paris kom rapporter om att möten hade hållits. I Berlin förbjöd polisen 17 sammankomster. *Morgonbris* 1915:4, maj.

¹³⁵ Wickert förmodar att anledningen till att inga danska kvinnor reste var att det hade varit en nordisk socialdemokratisk fredskonferens i Köpenhamn 16-17/1 1915. Hon skriver också att den socialistiska kvinnokongressen i Bern sände hälsningar till den kommande kvinnokongressen i Haag. Wickert 1987, s. 24.

¹³⁶ ”Från den första kvinnokongressen för fred”, manifestet från Bern s. 5, *Morgonbris* 1915:7, juli. Se också Evans 1987, s. 133ff.

¹³⁷ Titeln på hennes tal var: Krigets herrar – Världens herrar, ”Majdemonstrationerna – fredsdemonstrationer”, *SD* 3/5 1915, s.3.

de svenska kvinnorna att komma igång med någon form av mobilisering till kongressen i Haag. Än en gång tog LKPR initiativet, och det verkställande utskottet kontaktade Fredrika-Bremer-förbundets ordförande Agda Montelius. Syftet var att sända ut en inbjudan till de kvinnoorganisationer som hade en internationell förankring för att diskutera på vilket sätt och vem som kunde tänkas åka till Haag.¹³⁸ I slutet av mars stod så de båda organisationerna som värdar för ett möte, där styrelserna för de socialdemokratiska kvinnorna, Vita bandet, Svenska Kvinnors Nationalförbund och KFUK var representerade. En kommitté bildades vars uppgift var att utse de delegerade. I referatet från sammankomsten framkom att de som ville åka snarast skulle ta kontakt med kommittén.¹³⁹ Det var alltså en öppen mobilisering, men det förekom också att enskilda personer försökte värva någon de kände som delegat. Så gjorde Signe Bergman i ett brev till Frigga Carlberg: ”Men nu till mitt egentliga ärende. Kan och vill du resa till Haag till kongressen? / .../ På kommitténs uppdrag frågar jag nu, om du vill bli en av de svenska delegerade?”¹⁴⁰ De socialdemokratiska kvinnorna hade också erhållit en inbjudan till mötet om Haag-kongressen. De beslöt sig för att sända Anna Lindhagen, och be henne samtidigt skriva några artiklar för *Morgonbris*.¹⁴¹ Även Fredrika-Bremer-förbundet deltog i mobiliseringen genom att i början av april i den internationella rösträttstidningen *Jus Suffragii* publicera Fredrika Bremers upprop till kvinnorna världen runt att bilda ett kvinnornas fredsförbund. ”May we be permitted to hope that women, now internationally associated, may devote all their strength to promoting the thought Fredrika Bremer stood up for sixty years ago?”¹⁴² Det är värt att notera att två svenska kvinnors texter, Ellen Keys föredrag och Fredrika Bremers upprop, på kort tid hade använts i *Jus Suffragii*. Det säger något om vilket genomsnitt den svenska rösträttssektionen hade på ett internationellt plan.

¹³⁸ Styrelseprotokoll 17/3 1915, Fredrika-Bremer-förbundet, 1915-1918, A2:5. Se också Manns 1997, s. 202.

¹³⁹ Inbjudan till Haag-kongressen och en redogörelse för mötet den 24 mars publicerades i *RfK* 1915:7 1/4. Agda Montelius öppnade mötet, Lydia Wahlström valdes till ordförande och Signe Bergman föredrog sammankomstens syfte. Till kommittén valdes Signe Bergman, Agnes Ingelman, Gerda Meyerson, Axianne Thorstenson och Agda Östlund.

¹⁴⁰ Signe Bergman berättade att Anna Kleman och Anna Lindhagen hade meddelat att de skulle resa. Själv hoppades hon att Anna Bugge Wicksell kunde fara: ”Annars veta vi icke några, och det vore ju högeligen önskvärt att vi finge åtminstone några svenska representanter där nere, i synnerhet som det ser mycket mörkt ut med den andra stora planen, som man hoppats så mycket av. Att man ska ha lyckats hindra detta, det är nästan mera än man kan bära. Jag räknar det till en av mitt livs största missräkningar. Tänk vad det kunde ha blivit...” Signe Bergman till Frigga Carlberg i Göteborg 2/4 1915. Signe Bergmans samling, E 7322:1, RA.

¹⁴¹ Protokoll 17/3, 31/3 och 20/4 1915, SSKF, styrelse- och vu-protokoll, 1906-1925, A2:1A, Arab.

¹⁴² *Jus Suffragii* 1915:7, april, s. 270.

I samband med mobiliseringen till Haag-kongressen erhöll Anna Whitlock, ordförande i fredssöndagens centralkommitté, från Thora Knudsen i Danmark ett förslag som gick ut på att de tre nordiska kvinnornas delegater skulle uppträda gemensamt i Haag på grundval av det samarbete som redan var etablerat.¹⁴³ I början av april 1915 höll centralkommittén ett avslutande möte, där man kom fram till att det inte blev någon gemensam nordisk fredssöndag. Danmark hade definitivt tackat nej. Norge kunde då inte tänka sig att sätta igång igen, men tillstyrkte anbudet om att ha ett samarbete kring Haag-kongressen.¹⁴⁴ Centralkommittén föreslog ett möte med de valda Haag-delegaterna för att de skulle få kännedom om det arbete som redan hade gjorts. Slutligen bestämde sig de närvarande på mötet att inte upplösa kommittén utan låta den vila. Samtidigt anmodades sekretariatet att skriva en historik över fredsaktionien.¹⁴⁵

Fortfarande var det svalt intresse bland kvinnorna i Sverige för att resa till Haag. Då anlände en inspirerande kraft utifrån. Det var Rosika Schwimmer som på sin resa från USA till Haag genomförde en föredragsturné i Norden med syfte att få fler nordiska kvinnor att resa till Haag. Först talade hon entusiastiskt i Oslo på Nobels fredsinstitut måndagen den 19 april 1915.¹⁴⁶ Därefter framträdde hon i Stockholm på Grand Hotell onsdagen den 21 april. *Dagens Nyheter* rapporterade att alla platser i salen var fyllda och nästan alla ”socialt verksamma” kvinnor i staden var där. Rosika Schwimmer berättade om det fasansfulla kriget, om män som dog och kvinnor som blev våldtagna, om ett slaktande och mördande som om människor vore vilda djur. Hon väddade till de neutrala svenska kvinnorna att hjälpa till att stoppa kriget. Det församlade auditoriet fick höra att det enda kunde sättas mot var kvinnornas internationella band. Kvinnorna hade en viss skuld i kriget i och med att de hade framfört ord om moderlighet, men sedan inte hade agerat som mödrar, menade hon. Rosika Schwimmer avreste till Danmark fredagen den 23 april och for nästan direkt därefter till Haag.¹⁴⁷ Sam-

¹⁴³ Thora Knudsen till Anna Whitlock 27/3 1915. IKFFS, F II:1, KS.

¹⁴⁴ Protokoll, centralkommittén 3/4 1915. IKFFS, F II:1, KS. Angående dansk och norsk mobilisering till Haag-kongressen, se bilaga 1. På ett möte i Norge, som var sammankallat av Norske Kvinders Nationalraad og Norske Kvinders Fredsforbund, togs det upp att norska kvinnor hade haft ett eget fredsupprop i början av 1915: ”Til kvindene i de neutrale land”. Det hade dock fått läggas undan eftersom den svenska fredsaktionien hade kommit emellan. Det förfaller vara så att de norska kvinnorna tidigt hade lagt fram ett utkast till ett gemensamt fredsupprop. *Nylende, Tidskrift för kvindernes sak* 1915:7, april, hefte I, s. 103-102. Uppropet trycktes i *Nylende* 1915:6, mars, hefte II. Texten innehöll en stark anklagelse från de norska kvinnornas sida som redan hade fått den politiska rösträtten, mot det politiska systemet och mot principen att makt och våld skulle få råda.

¹⁴⁵ Protokoll, centralkommittén 3/4 1915. IKFFS, F II:1, KS.

¹⁴⁶ *Nylende* 1915:9, mai, hefte I, s. 138. I Sverige uppmärksammades hon av tidningspressen och bland annat frågade man henne hur hon hade sett på unionsupplösningen Norge-Sverige. ”Rosika Schwimmer i Stockholm”, *DN* 21/4 1915.

ma dag åkte också de svenska delegerade till Köpenhamn för att nästföljande dag möta de danska och norska delegaterna. En av dessa, Mia Leche Löfgren, har berättat att det var Rosika Schwimmers glödande tal som fick henne att i sista stund fara med till Haag.¹⁴⁸

Till Haag-kongressen reste 16 svenska kvinnor som delegater. Det var Nina [Benner] Andersson, Emilia Fogelklou, Anna Glasell-Andersson, Emma Hansson, Fernanda Hesselgren, Anna Holm, Anna Kleman, Mia Leche Löfgren, Anna Lindhagen, Ellen Palmstierna, Anna Petterson, Ruth Randall-Edström, Naima Sahlbom, Elisabeth Waern-Bugge, Matilda Widegren och Elin Wägner.¹⁴⁹ Endast en av dem, Elin Wägner, tillhörde fredssöndagens vilande centralkommitté. Av dessa delegater skulle sex stycken så småningom, när de väl återvänt från Haag, tillföra kommittén nya krafter. Hur gick det under tiden med det nordiska samarbetet?

Skandinavisk identitet

De svenska delegaterna fick ett informationsblad som innehöll praktiska råd kring pass, resvägar och hotell. På grund av kriget rekommenderades de att ta med minsta möjliga resgoods och att inte medföra något som helst tryckt eller skrivet material. Bladet slog fast att delegaterna reste "... som delegation för de svenska kvinnornas fredsintresse, däremot icke såsom delegerade för särskilda kvinnoföreningar".¹⁵⁰ För att kvinnorna från Norge, Danmark och Sverige skulle kunna diskutera kongressfrågor, och gemensamt ta ställning till de olika resolutionsförslagen, bjöd Thora Knudsen in de "skandinaviska delegerade" till ett särskilt möte i sitt hem i Köpenhamn innan resan gick vidare till Haag.¹⁵¹ I ett norskt häfte om kongressen och det efterföljande fredsarbetet avlades en rapport: "I Kjøbenhavn mødte man de fleste av de

¹⁴⁷ "Rosika Schwimmers tal om kvinnorna och kriget på Grand Hôtel igår", *DN* 22/4 1915. En räkning från Grand hotell utställd på Rosika Schwimmer 18-22/4 1915 och ett telegram med meddelandet att hon ämnade lämna Köpenhamn vid midnatt 23/4 1915, visar en del av hennes mobiliseringsresa i de skandinaviska länderna. The Schwimmer-Loyd collection, A:36, special collection, New York Library, USA. Henni Forchhammar berättade att Rosika Schwimmer framträdde med stor vältalighet på ett möte i Köpenhamn på vägen till kvinnofredskongressen i Haag. Elgström, Stéenhoff och Wägner 1917, s. 81.

¹⁴⁸ Mia Leche, "Med kvinnornas fredskongress i Haag", Elgström, Stéenhoff och Wägner 1917, s. 82-87. 37 år efter Rosika Schwimmers brandtal kunde Mia Leche Löfgren inte längre återge dess innehåll, men hon höll fast vid att det hade varit hennes "pacifistiska elddop". Mia Leche Löfgren, *Ideal och människor*, Stockholm 1952, s. 13.

¹⁴⁹ *Fred*, 1916, s. 29. Den officiella Haagrapporten, *International Congress of Women. The Hague - April 28th to May 1st 1915. Report*, Amsterdam 1915, s. 251, redovisar fler kvinnor: Elisabeth Krey-Lange, Gerda Planting-Gyllenbåge, Anna Ruuth och Anna Nilsson.

¹⁵⁰ Ett meddelande till Fru Elin Wägner, *Iduns* redaktion undertecknat av Axianne Thorstenson, Flory Gates samling, v:8, KS.

danske delegerte. Underveis traf man ogsaa de svenske.” Här berättas det vidare att de delegerade diskuterade kongressens arbetsprogram, och att det fanns en skandinavisk gemensam uppfattning, när det gällde vissa punkter, samt att kvinnor från de nordiska länderna hade beslutat sig för att träffas genast efter ankomsten till Haag.¹⁵²

Efter samkvämet hos Thora Knudsen reste delegaterna genom krigförande länder och väl framme vid sitt mål smälte de samman med över tusen andra delegater som hade anlänt mitt under brinnande krig.¹⁵³ Den största gruppen kom från Holland, men även långväga delegater från Amerika och Canada var på plats. 22 000 kvinnors namnunderskrifter till stöd för mötet hade anlänt från Norge.¹⁵⁴ Från Sverige kom mer än 27 000 signaturer. De hade samlats in på tre dagar, via en mindre notis i dagspressen som hade uppmanat kvinnor att stödja kongressen genom att sända in sina namnunderskrifter.¹⁵⁵ Selma Lagerlöf och Ellen Key hade skickat telegram. Journalisten Elin Wägner reste som tidningen *Iduns* korrespondent. I ett fylligt reportage använde hon ofta beteckningen skandinaver för kvinnor från de tre länderna: ”Där trängdes tyskor, österrikiskor, ungerskor, skandinaver blandade med holländska damer...” och ”När Jane Addams intog sin plats på estraden, hade hon omkring sig engelska, tyska, österrikiska, ungerska, holländska och skandinaviska kvinnor.” Hon berättade att ”Hälsningar från alla de tre skandinaviska länderna förekommo också på detta möte”.¹⁵⁶ Den norska kvinnosakstidningen *Nylønde* kommenterade samma sak så här: ”Kvinderne fra de nordiske land holdt meget sammen.”¹⁵⁷

¹⁵¹ Ibid.

¹⁵² *For retfærdig og varig fred. Kvindernes internationale kongres i Haag 28.april - 1.mai 1915. Beretning fra den norske komite*, Kristiania 1915, s. 4. Det som de skandinaviska delegaterna enades om handlade troligen om att det var viktigt på denna kongress att få fram just kvinnornas krav och syn på kriget. De allmänna fredskraven, vapenstillestånd och att parterna skulle uppge sina fredskrav, fanns redan i många resolutioner. De amerikanska och ungerska ville däremot gärna ha med de allmänna fredskraven också. Resultatet blev en kompromiss, enligt *Nylønde*, 1915:10, mai, hefte II, s. 150.

¹⁵³ Costin 1982, s. 310, uppger 1136 delegater från 12 nationer. Bussey and Tims 1965, s. 19, anger samma siffra, men lägger till mer än 300 besökare och observatörer. Larson 1985, s. 75, skriver att en av kongressdagarna var över 2400 närvarande.

¹⁵⁴ Antalet delegater från Danmark och Norge varierar i källorna. De danska delegaterna kan ha varit mellan sex och nio stycken. Holger Terp redogör för fem danska berättelser om Haag-kongressen och får fram olika uppgifter på antalet delegater och vilka organisationer de representerade. Holger Terp, ”Danske Kvinders Fredskæde og Kvindernes Internationale Liga for Fred og Friheds historie i perioden 1915-1924”, *Fred og Frihed*, jubilæumsnummer, 1995 28/4. Från Norge finns det uppgifter som säger att det var åtta norska delegater, *Jus Suffragii*, 1915:9, 1/6, s. 306. *For retfærdig og varig fred*, 1915, s. 4, omtalar att 12 norska kvinnor reste.

¹⁵⁵ Annonsen var införd måndagen 24/4. Sista tillfället att skicka in sitt namn var på torsdagmorgonen 27/4. *DN* 24/4 1915, s. 10.

¹⁵⁶ *Idun* 1915:20 16/5, s. 310.

I kongressens inledningsskede slogs två huvudpunkter fast: att alla internationella konflikter skulle lösas på fredlig väg och att parlamentarisk rösträtt skulle omfatta kvinnor. Därefter gick tiden åt till förhandlingar om olika detaljerade resolutionsförslag. Slutdokumentet innehöll bland annat en protest mot att kvinnor inte kunde skyddas i ett modernt krig, utan riskerade att utsättas för våld, vidare en begäran om att barn skulle uppfostras till konstruktivt fredstänkande och krav på kvinnors deltagande i inrikes- och utrikespolitik såväl som i medlingar och fredsförhandlingar. I kongressens slutfas restes frågan om hur resolutionerna skulle kunna föras ut till allmän kännedom. Mötet antog en idé om att så snart som möjligt sända kvinnodelegationer till olika länders regeringar, både krigförande och icke-krigförande nationer, och på ett personligt plan arbeta för medling och neutrala konferenser.

Kan man urskilja ett samlat uppträdande av de skandinaviska kvinnorna i den officiella rapporten? Endast i ett fall finns ett samfällt ställningstagande. Detta förekom emellertid i en slutdiskussion som omfattade alla redan antagna resolutionsförslag. Danskan Thora Daugaard avslutade sitt inlägg med orden: "In the name of the Norwegian, Swedish and Danish delegates I take great pleasure in seconding this resolution..."¹⁵⁸ Den nordiska kollektiva identiteten sträckte sig ända till Haag, men när fredssöndagen någon månad senare åter kom på tal i Sverige var den inte tillräckligt stark att bygga en gemensam handling på.

Fredssöndagens gamla planer dammas av

Haag-kongressens delegationer började besöka både de krigförande och de neutrala ländernas premiärministrar eller utrikesministrar i maj månad. En av delegationerna väntades anlända till Stockholm under de första dagarna i juni.¹⁵⁹ Medlemmarna i den svenska centralkommittén träffades för ett nytt möte den 1 juni. I denna sammankomst deltog några av de svenskor som hade besökt Haag-kongressen. Entusiastiskt föreslog resenärerna att slutdokumentet från Haag skulle kunna göras känt och också antagas av kvinnor i hemlandet.¹⁶⁰ Efter en kort diskussion beslutade man sig för att formulera en ny resolutionstext som inte baserades på hela slutdokumentet från Haag, men som byggde på tanken om en rättfärdig fred. Den nya fredssöndagen

¹⁵⁷ *Nylände* 1915:10, mai, hefte II, s. 149.

¹⁵⁸ *International Congress of Women, Report, 1915*, s. 133-134.

¹⁵⁹ Delegationernas medlemmar och deras besök hos olika länders premiärministrar och utrikesministrar finns redovisade i Larson 1985, s. 79-81.

¹⁶⁰ Protokoll, centralkommittén 1/6 1915. IKFFS, F II:1, KS.

skulle kunna genomföras i mitten av september, ansåg den församlade kommittén.¹⁶¹

Den 2 juni anlände en av kvinnodelegationerna från den internationella kvinnokongressen för att personligen till utrikesminister Wallenberg överlämna slutdokumentet och förslaget om medling. De svenska kvinnorna ordnade ett samkväm för gruppen på Grand Hotel. Rosika Schwimmer tillhörde deputationen. Även den här gången talade hon entusiastiskt inför en hänförd församling om kvinnornas möjlighet att påverka krigssituationen.¹⁶² Kanske var det mötet med sändebuden från Haag, som gjorde att centralkommittén vid nästa sammankomst ändrade uppfattning och flyttade den planerade fredssöndagen redan till slutet av juni. Det var främst de svenska kvinnorna som deltagit i den internationella samlingen i Haag som drev förslaget om att tidigarelägga aktionen. De erbjöd nämligen sitt samarbete med centralkommittén endast om aktionsdagen flyttades fram. Fredssöndagen skulle på så sätt kunna göras särdeles festlig eftersom kvinnodelegationen från Haag då förväntades återkomma till Stockholm från sitt besök i Ryssland.¹⁶³ Det var inget enkelt beslut för rösträttskvinnorna att lägga fredssöndagen i juni, eftersom LKPR skulle ha en stor rösträttskongress i Husqvarna och Jönköping den 19 och 20 juni. De mest engagerade inom centralkommittén skulle var upptagna med att förbereda mötet. Så avsade sig Signe Bergman all delaktighet i fredssöndagen på grund av Husqvarna-mötet.¹⁶⁴ Annan konkurrerande verksamhet var Svenska Freds- och Skiljedomsföreningens stora fredskongress i Varberg med början den 25 juni.¹⁶⁵

Det är tydligt att Haag-kongressens deputation och de svenska kongressdeltagarna, påverkade centralkommittén i sitt beslut att arrangera en ny fredssöndag. Det var inte längre det nordiska samarbetet som gav kraft utan det internationella. En extra skjuts fick Kvinnornas fredssöndag också av att deputationen hade tolkat det så att utrikesminister Wallenberg var villig att arbeta för att en neutral medlingskommitté skulle få säte i Stockholm. Hans villkor var dock, menade den lilla gruppen, att de båda krigförande sidorna skriftligt skulle intyga att de inte såg några hinder för detta. Det viktiga här

¹⁶¹ Ibid. Emilia Broomé, Anna Whitlock och Elin Wägner fick i uppdrag att utforma det nya resolutionsförslaget.

¹⁶² *R/K* 1915:12 15/6.

¹⁶³ Det var inte ett förslag som godkändes av alla. Agda Montelius och Eva Ramstedt lade ner sina röster. Protokoll, centralkommittén 7/6 1915. IKFFS, F II:1, KS. Vid nästa sammanträde meddelade Agda Montelius att hon inte kunde skriva under uppropet. Frälsningsarmén ställde sig av politiska skäl inte bakom Haag-kongressen och hoppade också av fredssöndagen. Protokoll, centralkommittén 10/6 1915. IKFFS, F II:1, KS.

¹⁶⁴ Signe Bergman till Anna Bugge Wicksell 10/6 1915. ABWS, 2:137, LUB.

¹⁶⁵ Annons i *DN* 24/6 1915.

är att kvinnorna från Haag uppfattade Wallenberg som den mest positiva av alla regeringsföreträdare de hade mött.¹⁶⁶ Margareta Larson menar dock att utrikesdepartementet hade gett besked om att det inte var förrän de krigförande länderna själva bad den svenska regeringen att hjälpa till som den skulle ta ett initiativ i frågan.¹⁶⁷ Entusiastiska över sammankomsten med Wallenberg reste delegationen vidare till Petrograd.

Så rullade fredssöndagens verksamhet igång igen. Ett nytt upprop under tecknat den 14 juni 1915 gick ut över landet. Kommittén betonade att de gamla planerna fortfarande gick att använda, lokalgrupperna skulle endast erhålla ett nytt föredrag och en ny resolutionstext. Ledningen i Stockholm menade, att trots att många hade rest till landet i slutet av juni, var det ändå viktigt att genomföra fredsaktionen söndagen den 27 juni. De motiverade sin ståndpunkt på följande sätt: De svenska kvinnorna hade med sin tidigare planerade aktion varit de första som anordnat en större protest mot kriget. Om nu inte aktionen blev av förrän i september, kanske svenskorna blev bland de sista, som visade sitt stöd för fredstankarna. I mobiliserande syfte införde kommittén i uppropet följande rader om hur kriget påverkade de skilda folkens män, kvinnor och barn:

Vi kvinnor kunna ej längre stillatigande uthärda, att det grymma världskriget offerar männens hälsa, lemmar och liv, sänker kvinnor och barn i sorg och nöd, kränker kvinnor, försvagar känslan för rätten, sår nationalhatets giftiga sådd, minskar mänsklighetens kulturkraft och tillintetgör brödrakänslan mellan folken. Vi vilja så mäktigt protestera mot kriget, så enigt uttala vår begäran om en rättfärdig och varaktig fred, att vår röst skall trots kanondundret göra sig hörd. *Vill Ni icke vara med om det?*¹⁶⁸

Ännu en gång skickades förfrågan till Norge och Danmark, men eftersom svar inte hann komma i tid blev den nordiska fredssöndagen en svensk fredsaktion.¹⁶⁹ Från internationellt håll efterlyste både Aletta Jacobs, ansvarig för Haag-kongressen, och Rosika Schwimmer ett norskt deltagande i fredssöndagen. En av de ledande kvinnorna i den norska Haag-kommittén,

¹⁶⁶ Uppfattningen grundas på ett brev från Emily Balch till Jane Addams 3/7 1915, Larson 1985, s. 83; o. Rosika Schwimmers dagboksanteckningar, Wiltsher 1985, s. 110-113.

¹⁶⁷ Larson 1985, s. 83-84.

¹⁶⁸ Upprop till Kvinnornas fredssöndag. Flory Gates samling, v:8, KS.

¹⁶⁹ I en svensk rapport om fredssöndagen i *Jus Suffragii* berördes helt kort frågan om det nordiska samarbetet. Idén dök upp redan i december 1914 i Sverige, berättade texten, och togs upp av kvinnor i Danmark och Norge: "In the three countries were formed Central Committees, consisting of women representing different classes of community and different political opinions." Så kom förklaringen till varför det inte gick som man hade planerat: "But February 28th was destined not to be a Peace Sunday. The time was found to be inopportune, and the action was stopped for the time being. The Swedish Central

Emily Arnesen, svarade att hon hade försökt kontakta Thora Daugaard i Danmark för att ännu en gång samordna en aktion. Hon hade inte fått något svar men menade samtidigt också att det i Norge inte fanns samma krigsivrande parti som i Sverige och därför behövdes fredssamlingen inte lika mycket.¹⁷⁰

Kvinnornas fredssöndag vann stor anslutning i Sverige. Över hela landet anordnades 343 möten på olika tidpunkter under dagen och man räknade med att 88 734 kvinnor lyssnade till det gemensamma talet och anslöt sig till en kort resolution.¹⁷¹ I Stockholm arrangerades från början sex sammankomster, men eftersom tillströmningen var stor fick ännu ett möte snabbt ordnas. På mängder av orter ute i landet samlades kvinnorna, ”ända uppifrån Riksgränsen ned till ön Hven i Öresund”.¹⁷² (Se tabell I.) Haagdelegationen från Ryssland medverkade vid det högtidliga mötet i Auditorium. Anna Whitlock var ordförande och Kerstin Hesselgren läste upp föredraget på Auditoriums scen.¹⁷³ Aktionens syfte, stod det i föredraget, var att mot ”krigets triumf- och smärte dagar” ställa en dag för freden. Målände betonades de favoriter krigets första år hade inneburit för befolkningen och samhället:

Vi kunde aldrig glömma, att under var och en av dessa dagar nedslaktades unga män i tusental, drevos kvinnor och barn ut ur skövlade hem, ur brinnande städer för att duka under för hunger, sjukdom och våld. Vi kunde aldrig glömma, att där kriget rasade, blevo icke blott kvinnor barnlösa utan hela landskap barnlösa, emedan späda barn icke kunna uthärda krigets hårda levnadsvillkor. Vi visste att åkrarnas skördar och framtida växtkraft offrades åt kriget, att oersättliga kulturskatter gingo förlorade, fädrens arv, som skulle givits barnen. Vi visste, att det intellektuella samarbetet mellan folken, den spirande samkänslan och förtroendet, resultaten av arbetet på den mellanfolkliga rättens uppbyggande, allt krävdes och gavs som krigets offer.¹⁷⁴

För att få ett slut på kriget hade kvinnor från krigförande länder bett de neutrala kvinnorna att agera. Det var inte bara en tillfällig fred svenska kvin-

Committee did not dissolve. The members agreed to take up the work again at a more suitable time. But the starting of a joint Scandinavian movement at a later date met with difficulties that could not be overcome.” *Jus Suffragii* 1915:11 18, s. 338.

¹⁷⁰ Rosika Schwimmer till Emily Arnesen 28/6 1915 o. Emily Arnesen till Rosika Schwimmer 30/6 1915.

¹⁷¹ *Fred*, 1916, s. 30. Aletta Jacobs skrev till Emily Arnesen att det var viktigt att de neutrala kvinnorna hade möten, även om ”you cannot have them on such a large scale as the Swedish could”, daterat i efterhand med ordet ”vermoedeljk” till 15/5 1915. WILPF papers, series III, box 23, fd 26, Norlin Library.

¹⁷² ”De svenska kvinnornas fredssöndag. Imponerande anslutning landet runt”, *DN* 28/6 1915, s. 1.

¹⁷³ *RfK* 1915:14 15/7.

¹⁷⁴ Föredrag till Kvinnornas fredssöndag, s. 2. Flory Gates samling, v:8, KS.

nor ville åstadkomma med sin fredssöndag, de önskade också att de folkvalda skulle ha mer att säga till om i utrikespolitiska frågor och att staterna skulle lösa sina konflikter via förhandlingar. En politisk lösning på stridigheterna var emellertid inte nog. Eftersom kvinnor var ”mödrar och uppfostrare” trodde de att människor som hade deltagit i krig bar på djupa skador. Männenn blev invalider och märkta för livet, de unga männenn skulle aldrig bli fäder till en ny generation, faderlösa barn växte upp och mödrarna fick ensamma försörja familjen.¹⁷⁵

Med sådana förhållanden runt omkring sig var det en plikt för kvinnor att arbeta för fred, fastslog föredragstexten. Hittills hade deras uppgift varit att på olika sätt mildra krigets effekter. Kvinnor hade trätt in på männenns platser där det behövts, tagit ansvar för hushållning och vårdat de skadade. Som icke delaktiga i kriget ansåg de sig ha rätt att protestera mot att omsorgen om det växande släktet föröddes på slagfälten. Eftersom stridigheterna fortsatte var kvinnornas plikt att kämpa för fred ännu större:

Kvinnornas uppfattning av kriget, där den icke förkvävts av kriget självt, deras protest mot våldets rätt, deras vilja till fred, är, likt en sådan låga, av betydelse för världen just nu. Fredsviljan bland folken behöver; för att vinna seger, detta tillskott bland kvinnorna. De bära icke vapen, ingen plikt tvingar dem ut i det blodiga värvet. Utan att beskyllas för feighet kunna de begära fred. De äro mera fria än de fredsvänner, som måste ligga i löpgravar och arbeta bakom kanoner.¹⁷⁶

I förlängningen av detta arbete låg också kvinnornas plikt att i framtiden försöka få inflytande över samhällsutvecklingen och medverka till att folken beträdde en fredlig väg. För att så skulle ske krävdes att den kvinnliga rösträtten godkändes, förklarade uppläsaren av föredraget.

Resolutionen var kort och sammanfattade i stort sett föredragets innehåll. Den betonade att de som anslöt sig till fredsaktionen kom från alla skikt i samhället och från olika politiska grupperingar. Vidare poängterade texten att både kvinnor från neutrala och krigförande länder låg bakom begäran om fred, vilket också Haag-kongressen hade visat. Kvinnorna uttryckte även en tacksamhet till regeringen för dess neutrala hållning, när de nu uppmanade den att arbeta för en rättfärdig och varaktig fred.¹⁷⁷

På vilket sätt skilde sig då uppöppet, resolutionen och föredraget som användes i juni från de som hade utformats till fredssöndagen i februari? En jämförelse mellan texterna visar att innehållet i sak i stort sett var detsamma.

¹⁷⁵ Föredrag till Kvinnornas fredssöndag, s. 3-4. Flory Gates samling, v:8, KS.

¹⁷⁶ Föredrag till Kvinnornas fredssöndag, s. 5. Flory Gates samling, v:8, KS.

¹⁷⁷ Resolutionen antogs i Stockholm av ca 5000 kvinnor och publicerades i *DN* 28/6 1915, s. 1.

Men det fanns ändå vissa skillnader. Tystnadsplikten hade fallit bort. Den nordiska framtoningen var borta. Identifikationen med företrädare för fred över hela världen och Haag-kongressens idéer var i stället tydlig. Den sista föredragstexten framstår dessutom som mer explicit vad gäller kvinnors rätt att bli erkända som medborgare och få ta del av den politiska rösträtten.

Drottning Victoria och utrikesminister Wallenberg

När de svenska kvinnorna höll sin fredssöndag var drottning Victoria inte i Sverige. Hon hade redan i början av april lämnat landet för att resa till Tyskland. På vägen till sin mor i Karlsruhe stannade hon till i Berlin. Under en ceremoni mottog drottningen där en krona gjord av krigsbyte från Belgien. Det var en händelse som uppmärksammades bland annat av den svenska skämtpressen.¹⁷⁸ Drottning Victoria anträdde resan hem under de första dagarna i juli. Söndagen den 27 juni 1915, samma dag som Kvinnornas fredssöndag samlade omkring 88 000 kvinnor på möten över hela Sverige, hyllades drottningen av studenter i Berlin. Händelsen inträffade på söndagskvällen. Uppvaktningen bestod av en musikkår och 600-800 studenter i ett fackeltåg. Folksamlingen sjöng både den svenska och den tyska nationalsången och det hurrades för drottningen som hade klarat sig undan ett luftanfall under sin vistelse i Karlsruhe, rapporterade *Dagens Nyheter*. Drottning Victoria hade djupt berörd gått ut på balkongen och sjungit med i nationalsångerna. Efteråt talade hon med studentkårens styrelse och sa att hon alltid skulle minnas hyllningen. Enligt tidningsreportaget avslutades samtalet med dessa ord: "Mina sympatier tillhöra Tyskland, det kan ni säga till hela världen." Ordvalet ledde till en debatt på ledarsidorna i svensk press om vad en drottning får säga och om vad Sveriges neutralitet egentligen betydde.¹⁷⁹

Den 10 juli var det så dags för tre kvinnor från fredssöndagen att uppvakta utrikesminister Wallenberg med sin resolution. Det var kvinnor med olika politiska tillhörigheter, som tog på sig den uppgiften. Agnes Eberstein representerade högerkvinnorna, Anna Whitlock liberalerna, och Agda Östlund socialdemokraterna.¹⁸⁰ Utrikesministern hade läst resolutionen i tidningen och han ansåg att den hade varit "klokt" skriven. Eftersom kvinnorna hade

¹⁷⁸ *Naggen* 1915:21 295; *Söndagsnisse* 1915:21 305.

¹⁷⁹ "Drottning Victoria hyllas i Berlin", *DN* 29/6 1915. Se också Heribert Jansson, *Drottning Victoria*, Stockholm 1963, s. 183; Nils-Olof Franzén, *Undan stormen. Sverige under första världskriget*, Stockholm 1986, s. 157 o. 166. Diskussionen i pressen syns bl. a. i "Rätten att vara människa", *DN* 30/6 1915; "Hos pressgrannar", *DN* 1/7 1915. Under den sistnämnda rubriken återopades Götesborgsposten som hade undrat om drottningen "på de svenska kvinnornas stora fredsdag" hade varit med sitt folk eller om hon hade följt sitt eget hjärta.

tackat regeringen för neutralitetspolitiken, passade Wallenberg dessutom på att poängtera att den lilla ”aktivistiska klicken” i Sverige borde kritiseras både officiellt på möten och privat.¹⁸¹

Utrikesminister Wallenbergs uttalande förorsakade inlägg i högerpressen de följande dagarna. Helst skulle fredssöndagens resolution förtigas och det var tydligt att Wallenberg hade tolkats för positivt av kvinnorna, menade man.¹⁸² Inom regeringen skapade utrikesministerns ställningstagande också oreda. Ecklesiastikminister Karl Gustaf Westmans anteckningar från den 11 juli sjuder av ilska över att Wallenberg hade talat för hela regeringen. Själv ansåg Westman att resolutionen var ”fjollig”. Han hade inget intresse av att regeringen skulle stödja Haag-kongressen, som han kallade ”det besynnerliga fredsmöte, som en del bortkollrade fruntimmer höllo i Haag för en [tid] sedan”.¹⁸³ Han fortsatte:

Dessutom slutar det hela med att Wallenberg ber kjoitygen hjälpa honom genom att agitera även i privatlivet mot aktivisterna. Det är just ingen heroisk attityd för en ’stor ministär’ att den organiserar ett karingparti till sitt stöd.¹⁸⁴

Statsminister Hammarskjöld och Westman önskade att utrikesministern dementerade vad han hade sagt, men eftersom han själv hade godkänt nyhetstelegrammet så var det uteslutet. Av Westmans anteckningar att döma löste sig saken ändå. Statsministern tog i ett tal en vecka senare tillfället i akt att varna för att Sverige kanske skulle försättas i ett läge där landet hade svårt att behålla sin neutralitet.¹⁸⁵

Det är intressant att en av landets ministrar uttryckte sig som han gjorde om kvinnor som närmade sig det politiska området. Han framställde fredskvinnorna som ”fjolliga kärringar”, som män i hans ställning absolut inte skulle ta hjälp av.

¹⁸⁰ ”... en deputation bestående av kvinnor ur alla partier.”, *Hertha* 1915 v/12 häfte 19, s. 414.

¹⁸¹ *RfK* 1915:15-16 15/8.

¹⁸² ”Ord, som krävas”, ledare i *SvD* 13/7 1915; Palmstierna 1952, s. 113.

¹⁸³ Westman 1983, s. 158-159.

¹⁸⁴ *Ibid.*

¹⁸⁵ W. M., Carlgren, *Ministären Hammarskjöld. Tillkomst, söndring, fall. Studier i svensk politik 1914-1917*, Stockholm 1967, s. 80-81. Carlgren uppger dock att statsministern talade till samma ”forum”. Det var dock inte gruppen från fredssöndagen som fick höra detta, utan SFSFs delegation som hade i stort sett samma ärende lördagen därpå 17/7 1915, Westman 1983, s. 160-164.

Rekryteringsnätverken

I min analys ser jag planeringen av fredssöndagen i februari, uppståndandet av delegater till Haag-kongressen och den genomförda samlingen i juni 1915 som sammanlänkade delar av en större aktion.

En liten kommitté inom LKPR, som i december 1914 riktade sig till ett fåtal enskilda kvinnor men fick ett nedslående svar, kunde en månad senare bilda en centralkommitté med bred sammansättning. Enskilda kvinnor försökte personligen rekrytera andra medlemmar från olika grupperingar i samhället. För att mobilisera i stor skala över hela landet användes uppbyggda rekryteringsnätverk i form av ett antal organisationer. Centralkommittén vände sig till lokala medlemmar i LKPR, Fredrika-Bremer-förbundet, Vita bandet, KFUK och de socialdemokratiska kvinnornas föreningar. Frälsningsarmén var också inblandad. Genom ett systematiskt kartläggande av kvinnors engagemang letade centralkommittén fram kandidater som lokalt hade stora kontaktytor. Enskilda kvinnor som lärarinnor, kvinnliga stadsfullmäktige, representanter för arbetarrörelsen och nykterhetsorganisationer, prästfruar, andra fruar till ledande män och kvinnor med höga positioner i samhället, var aktuella i mobiliseringen. Kommittén nådde danska och norska kvinnor genom att sätta sig i förbindelse med kvinnor från det nordiska kvinno­sakssamarbetet. Dessa mobiliserade sedan deltagare i sina länder.

Initiativet att samlas för att få fram kandidater till Haag-kongressen togs från LKPRs sida i nära samarbete med Fredrika-Bremer-förbundet. De kvinnoorganisationer som deltog i rekryteringen hade en internationell förankring. Även i den här situationen försökte några övertala sina vänner att åka. Den värtaliga Rosika Schwimmer anlände till Stockholm och verkade i princip som en utifrån kommande mobiliseringskraft. Fredssöndagen i juni drog helt enkelt nytta av det redan förberedda arbetet och de i februari redan mobiliserade kvinnorna. Det behövdes dock ny energi. Den fick centralkommittén dels av de svenska kvinnor som anlät från Haag-kongressen. Dels kom den från den kvinnodeputation som på uppdrag av kongressen besökte regeringarna i olika länder för att föreslå neutral medling mellan de krigförande länderna. Allt var inte bara framgångsrik mobilisering. Det var svårt att nå högerns kvinnor och det förekom avhopp.

Vad blev resultatet av mobiliseringen? Vilken räckvidd hade rekryteringsnätverket? En egenhändigt upprättad rapport över antal sammankomster och deltagare i varje län lämnades i efterhand till det upprättade sekretariatet i Haag. Resultatet framgår av tabell 1.

Tabell 1. Resultat länsvis från Kvinnornas fredssöndag 1915:

	<i>Antal möten</i>	<i>Kvinnliga deltagare</i>
1. Stockholms stad	7	5411
2. Stockholms län	41	5119
3. Uppsala län	3	979
4. Södermanlands län	14	2342
5. Östergötlands län	21	3882
6. Jönköpings län	15	3429
7. Kronobergs län	1	145
8. Kalmar län	9	766
9. Gotlands län	1	100
10. Blekinge län	15	3504
11. Kristianstads län	17	3858
12. Malmöhus län	14	6555
13. Hallands län	6	1474
14. Göteborgs o. Bohus län	22	12805
15. Älvsborgs län	32	6791
16. Skaraborgs län	9	1797
17. Värmlands län	12	4242
18. Örebro län	21	4497
19. Västmanlands län	11	1606
20. Kopparbergs län	13	2855
21. Gävleborgs län	14	7328
22. Västernorrlands län	13	2160
23. Jämtlands län	12	3020
24. Västerbottens län	7	2265
25. Norrbottens län	13	1864
	<i>343</i>	<i>88784</i>
Instämmanden		2472
		<u>91256</u>

Källa: Rapport till Haag, WILPF papers, series III, Box 25, fd 25, Norlin Library.

Rapporten berättar att samlingar förekom i Sveriges alla län, vilket betyder att centralkommittén hade lyckats nå ut till ansvariga över hela landet. Nätverket hade alltså en geografisk spridning. På Gotland och i Kronobergs län hölls endast ett möte och i Uppsala tre sammankomster. Stockholms, Älvsborgs, och Göteborgs och Bohus län befann sig överst på listan med 41, 32 respektive 22 möten. Tätt efter följde Östergötlands och Örebro län som hade arrangerat 21 möten. Göteborgs och Bohus län stoltserade med den

överväldigande siffran 12 805 mötesdeltagare. Älvsborgs och Malmöhus län räknade båda in över 6500 deltagare, medan Stockholms län och Stockholms stad hade samlat drygt 5000 närvarande vardera. Det går egentligen inte att se om de cirka 88 000 enbart bestod av kvinnliga deltagare, eller hur det gick till när respektive möte räknade hur många som hade anslutit sig till resolutionen. Att det också fanns en del män som var intresserade av mötena visar bland annat ett reportage från Jönköping.¹⁸⁶

Mobiliseringen skedde alltså inom ramen för redan uppbyggda nätverk i form av organisationer. Men också personliga kontakter hade betydelse. Centralkommittén nådde ut över hela landet i sin rekrytering och engagerade många människor inte bara en gång utan två gånger.

Det arbetande nätverket

Jag skiljer mellan rekryteringsnätverken och det aktivt arbetande nätverket i analysen. Medlemmarna i de olika nätverken går in i varandra. Poängen är att jag kan klarlägga två skilda nätverksfunktioner. Rekryteringsnätverken fick gärna vara så omfattande som möjligt och det förutsatte inte någon kontinuerlig personlig kontakt. Det arbetande nätverket bestod däremot av en mer sammanhållen grupp. Mobiliseringen och rekryteringen skedde i början av aktionens arbete. Det som var betydelsefullt då var vida vänskaper och breda kontaktytor. För att centralkommittén skulle kunna arbeta under en viss tid och även ta upp verksamheten igen sedan aktionen hade stoppats i februari krävdes det en kollektiv identitet, som åtminstone bar så långt att arbetet kunde fortsätta efter att kommittén hade befunnit sig i vilande läge en tid. En annan poäng med att skilja ut ett aktivt arbetande nätverk är att det utesluter de medlemmar i centralkommittén som var passiva, och ej deltog i möten, eller hoppade av. Dessutom kan ett arbetande nätverk inkludera även andra krafter som inte var invalda i kommittén. Centralkommittén var alltså inte helt jämförbar med det aktiva nätverket. Hur såg kontinuiteten och förändringen ut inom det arbetade nätverket?

Trots att jag inte anser att centralkommittén i sin helhet är överensstämmande med det arbetande nätverket får den vara utgångspunkt för diskussionen. Tabell 2 är en sammanställning av de kvinnor som deltog i centralkommitténs möten från januari till juni 1915 och vilka som skrev på det första uppropet den 9 februari (A) och vilka som skrev på det andra den 14

¹⁸⁶ *Jönköpingsposten* 286 1915, skrev att många deltagare hade samlats på Värebergets slutning till kvinnornas fredsmöte. Reportaget fortsatte: "I skaran befunno sig emellertid kvinnorna knappast i majoritet."

juni (B) samma år.¹⁸⁷ Först kommer namnen på de kvinnor som utgjorde den ursprungliga centralkommittén och därefter två deltagare från den lokala kommittén i Stockholm. De deltog nämligen i två centralkommittémöten vardera. Så följer sex kvinnor som länkade sig till kommitténs arbete efter Haag-kongressen och slutligen fyra mer eller mindre passiva medlemmar.

Tabell 2. Centralkommitténs möten och upprop i februari och juni 1915:

<i>Namn</i>	<i>19/1</i>	<i>22/1</i>	<i>8/2</i>	<i>A</i>	<i>11/2</i>	<i>13/2</i>	<i>17/2</i>	<i>21/2</i>	<i>26/3</i>	<i>3/4</i>	<i>1/6</i>	<i>7/6</i>	<i>10/6</i>	<i>B</i>
Maria Aspman	x		x	x	x	x	x				x			x
Louise von Bahr	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Signe Bergman	x	x	x	x	x	x	x	x	x		x			x
Elsa Beskow	x			x										x
Emilia Broomé, au	x	x	x	x	x	x	x	x		x	x			x
Tora Fries	x		x	x	x	x	x	x		x	x			x
Kerstin Hesselgren, au	x	x	x	x	x	x	x	x		x	x		x	x
Gerda Hulander			x		x	x								
Agnes Ingelman	x	x	x	x	x	x		x			x			x
Emmy Lindhagen	x			x										
Agda Montelius	x	x	x	x	x		x	x	x	x	x	x		
Ada Nilsson	x			x						x	x	x	x	x
Eva Ramstedt	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Maria von Rosen		x												
Eugenie Steinmetz	x	x	x	x	x		x							x
Anna Sterky		x		x	x	x		x				x	x	x
Julia Svedelius	x	x	x	x	x	x	x	x						
Signe Svensson	x			x	x	x	x	x	x	x		x	x	x
Alice Tegnér	x		x	x		x	x						x	
Eva Upmark	x													
Lydia Wahlström	x	x	x	x	x	x			x		x	x	x	x
Anna Whitlock, ordff/au	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Elin Wägner, press, H			x	x							x			x
Agda Östlund	x	x	x	x	x		x	x				x	x	x
Ezaline Boheman, Sthlm								x			x			
Lisen Bonnier, Sthlm								x			x			
Anna Kleman, H											x	x	x	x

¹⁸⁷ Det är oklart vilka som var närvarande vid den första sammankomsten den 19 januari, eftersom ingen närvarolista finns. Protokollet den gången registrerade de kvinnor som valdes in i centralkommittén. I källmaterialet saknas det tyvärr ett protokoll från ett möte den 28/1 1915.

<i>Namn</i>	<i>19/1</i>	<i>22/1</i>	<i>8/2</i>	<i>A</i>	<i>11/2</i>	<i>13/2</i>	<i>17/2</i>	<i>21/2</i>	<i>26/3</i>	<i>3/4</i>	<i>1/6</i>	<i>7/6</i>	<i>10/6</i>	<i>B</i>
Anna Lindhagen, H													x	x
Anna Petterson, H												x	x	x
Axianne Thorstenson											x	x		x
Elisab. Waern-Bugge, H												x	x	x
Mathilda Widegren, H											x	x	x	x
Agnes Eberstein														x
Ellen Key, passiv				x										x
Selma Lagerlöf, passiv				x										x
Kristina Ögrim				x										

Källa: Centralkommitténs protokoll och cirkulärskrivelser. IKFFS, F II:1, KS.
Kommentar: H = Haag-kongressens deltagare.

Av kommittémedlemmarna var följande socialdemokrater: Anna Lindhagen, Anna Sterky, Signe Svensson och Agda Östlund. Frälsningsarmén bidrog med två representanter, Gerda Hulander och Kristina Ögrim. Tora Fries var ordförande i Vita Bandet och Agnes Ingelman ledde Stockholms södra KFUK. Signe Bergman, Ezaline Boheman, Emilia Broomé, Ada Nilsson, Elisabeth Waern-Bugge, Anna Whitlock och Elin Wägner deltog i bildandet av Föreningen Frisinnade Kvinnor på våren 1914.¹⁸⁸ Anna Kleman, Axianne Thorstenson och Lydia Wahlström var medlemmar i Fredrika-Bremer-förbundet och Agda Montelius var dess ordförande. Julia Svedelius satt på en ledande post inom Röda Korsets kvinnoförening.¹⁸⁹ Anna Pettersons föreningstillhörighet är inte bekant för mig.¹⁹⁰ Flera av kvinnorna tillhörde LKPR.

Jag kan konstatera att kontinuiteten var tämligen god när det gällde att ställa upp på de båda uppropen. Tabell 2 visar att den första appellen, i februari, skrevs under av 24 kvinnor. Av tabellen framgår att 19 av dem också skrev under juniuppropet, och att 7 nya namn hade tillkommit så att det tillsammans blev 26 kvinnor som undertecknade den senare appellen. Fem av de nya medlemmarna hade varit i väg på kongressen i Haag. Av de två andra, hade Axianne Thorstenson varit aktiv i mobiliseringen av delegater till mötet i Haag, och även i Stockholmskommittén i februari. Vilken relation Agnes Eberstein hade till kommittén framgår inte, men en speku-

¹⁸⁸ Nilsson 1940, s. 12-13.

¹⁸⁹ Anteckning om centralkommitténs medlemmar, gjorda av Elin Wägner. EWS, F VII:1, KS.

¹⁹⁰ Det fanns en Anna Petterson, som stavade sitt namn med två s, bland de socialdemokratiska kvinnorna. Anna Petterson, med ett s, var läroverkslärarinna och tillhörde fr. 1916 Svenska Skolornas Fredsförening. Troligen var det den sistnämnda som for till Haag.

tion från min sida är att hon engagerades för att representera högerkvinnorna. Fem kvinnor hade alltså avbrutit sitt engagemang. Ett avhopp stod Frälsningsarmén för, eftersom de inte var intresserade av något som de tyckte hade utvecklats till en politisk aktion.¹⁹¹ Varför Emmy Lindhagen, som i och för sig förhållit sig passiv till kommitténs möten, inte skrev under uppropet i juni, lämnar källorna inget besked om. Av de andra avhopparna, Agda Montelius, Alice Tegnér och Julia Svedelius, är det egentligen bara Agda Montelius som har ett skäl till att hon inte ville vara med. Hon hade haft vända för sitt beslut, men eftersom inte Danmark och Norge skulle delta i fredssöndagen och tidpunkten var olämplig ansåg hon att det för tillfället inte var rätt av henne att sätta sitt namn under uppropet.¹⁹²

Även om det fanns en stor kontinuitet i undertecknandet av uppropen säger det inget om vilka som var aktiva i arbetet. Av tabellen att döma ser det vid en första anblick ut som om det var två grupper som var engagerade, en i februari och en i juni. Många av dem som skrev under både i februari och i juni var inte särskilt delaktiga inför juniaktionen. Eugenie Steinmetz hoppade av redan efter sammanbrottet i februari, men kvarstod ändå bland undertecknarna. Signe Bergman och Emilia Broomé skrev också under i juni, men lade sina krafter på LKPRs stora möte i Husqvarna och Jönköping. Varför Maria Aspman och Tora Fries inte deltog, men lät sina namn vara med, framgår inte. Tabell 2 visar alltså att kärntruppen i slutskedet kom att bestå av Haag-resenärerna, de socialdemokratiska kvinnorna samt Kerstin Hesselgren och Anna Whitlock, som höll i fredssöndagens samling på Auditorium, Louise von Bahr, Ada Nilsson, Eva Ramstedt och Lydia Wahlström. Agnes Ingelman får också höra till kärntruppen. Hon var visserligen inte aktiv i kommittén på slutet, men hon talade på ett av mötena i Stockholm.

Ändå vill jag tolka det som förefaller vara två grupper som *ett* aktivt arbetande nätverk från januari till juni 1915 av två anledningar. Det fanns nämligen åtminstone 11 kvinnor som var engagerade hela tiden: Louise von Bahr, Kerstin Hesselgren, Agnes Ingelman, Ada Nilsson, Eva Ramstedt, Anna Sterky, Signe Svensson, Lydia Wahlström, Anna Whitlock, Elin Wägner och Agda Östlund. Det var dessutom i stort sett de förberedelser som hade arbetats fram till februariaktionen, som sedan användes i juni. Därför anser jag att även de som hade deltagit i den tidiga planeringen har

¹⁹¹ Anteckning om centralkommitténs medlemmar, EWS, F VII:1, KS. Chefen för Frälsningsarméns slumverksamhet, Gerda Hulander, undertecknade aldrig det första uppropet. Det var i stället kommandörens fru, Kristina Ögrim, som satte sin namnteckning under.

¹⁹² Agda Montelius till Anna Whitlock 10/6 1915, brevkoncept o. Agda Montelius anteckningar från centralkommitténs möten. AMS, II:A:1, MRS, Ata.

en plats i det arbetande nätverket.

Att det arbetande nätverket inte kan göras liktydigt med centralkommitténs medlemmar visar exemplet Elsa Beskow, som hade antagit medlemskap och undertecknade båda uppopen, men som inte var aktiv på mötena. Ellen Key och Selma Lagerlöf var uttalat passiva medlemmar. Fördelen med att använda nätverksbegreppet är att det kan inkludera även andra verksamma krafter, som inte syns i fasta gruppers medlemsförteckningar och listor. Förmodligen spelade till exempel Anna Bugge Wicksell, som inte tillhörde kommittén, en roll bakom kulisserna. Framför allt genom att Signe Bergman via brev vid flera tillfällen rådfrågade väninnan från Lund och att denne även hade kontakter med den danska kommittén. Ändå är materialet för litet för att jag ska låta Anna Bugge Wicksell ingå i det arbetande nätverket. Min slutsats gäller också för Ezaline Boheman och Lisen Bonnier, som troligen hade något att säga till om i centralkommittén. Som framgått deltog de i två möten. De var engagerade i den lokala kommittén i Stockholm. Att nätverket inte heller enbart kan avläsas genom att se på vem som var närvarande vid centralkommitténs möten är Elin Wägner ett exempel på. Hon var medlem av både den gamla kommittén och den nya gruppen från Haag. Med tanke på de uppgifter hon hade i kommittén, att vara pressansvarig, och att hon sedan deltog i utformandet av den nya resolutionen är det anmärkningsvärt att hon faktiskt enligt protokollen inte kom att vara närvarande på mer än två möten sammanlagt. Tabell 3 är en sammanställning av det aktivt arbetande nätverket utifrån ovan gjorda överväganden.

Tabell 3. Det aktivt arbetande nätverket 1915:

<i>Namn</i>	<i>februari</i>	<i>Haag</i>	<i>juni</i>
Maria Aspmann	x		underskrift
Louise von Bahr *	x		x
Signe Bergman	x	mobiliserade	underskrift
Ezaline Boheman	lokalt		
Lisen Bonnier	lokalt		
Emilia Broomé	x		underskrift
Tora Fries	x		underskrift
Kerstin Hesselgren *	x		x
Gerda Hulander	x		
Agnes Ingelman *	x	mobiliserade	x
Anna Kleman		delegat	x
Anna Lindhagen		delegat	x
Agda Montelius	x	mobiliserade	
Ada Nilsson *	x		x

<i>Namn</i>	<i>februari</i>	<i>Haag</i>	<i>juni</i>
Eva Ramstedt *	x		x
Anna Peterson		delegat	x
Eugenie Steinmetz	x		underskrift
Anna Sterky *	x		x
Julia Svedelius	x		
Signe Svensson *	x		x
Alice Tegnér	x		
Axianne Thorstenson		mobiliserade	x
Lydia Wahlström *	x	mobiliserade	x
Elisabeth Waern-Bugge		delegat	x
Anna Whitlock *	x		x
Matilda Widegren		delegat	x
Elin Wägner *	x	delegat	x
Agda Östlund *	x	mobiliserade	x

Källa: Centralkommitténs protokoll och cirkulärskrivelser, IKFFS, F II:1, KS, samt *RfK* 1915:7 1/4 och *Fred*, 1916, s. 29.

Kommentar: * = De 11 kvinnor som deltog aktivt både i februari och i juni; mobiliserade = att de var engagerade i mobiliseringen till Haag-kongressen; underskrift = att de inte var särskilt aktiva i slutskedet, men skrev under uppropet.

För att sammanfatta visade upprensens namnsignaturer en god kontinuitet. Analysen av det arbetande nätverket visar att det omfattade något färre kvinnor än de som var engagerade i centralkommittén. Det har också framgått att en större förändring skedde i och med att gruppen från Haag kom med i arbetet. Men det var inte bara Haagdelegaternas inflytande som låg bakom förändringen. Att Danmark och Norge inte deltog, att aktionen fick en politisk framtoning och att en fredssöndag i juni kolliderade med andra planer, spelade också en roll. Till en närmare analys av nätverkets kvinnor återkommer jag i kapitel 7.

Den kollektiva identiteten

Alberto Melucci menar att den kollektiva identiteten förhandlas fram i deltagarnas kommunikation om mål, medel, och organisation. Hur syns detta i Kvinnornas fredssöndag? Någon ursprunglig förhandling om mål och medel går inte att spåra. Den svenska centralkommittén valde en kvinnlig särorganisering, ett offentligt massmöte och en gemensam resolution som medel för att visa opinionen mot kriget. Massmöten och insamlingslistor

med krav till politiker var en vanlig form för utåtriktade aktiviteter inom kvinnorörelsen omkring sekelskiftet 1900.¹⁹³ Målet var att få till stånd en neutral medling på högsta nivå och att i förlängningen kunna påverka utvecklingen genom den kvinnliga rösträtten. Begreppet fredssöndag var bekant i fredsrorelsen. År 1902 uppmanade SFSF de frireligiösa grupperna i Sverige att uppmärksamma fredsarbetet och varje år arrangera en fredssöndag.¹⁹⁴ Andra belägg för en fredssöndag finns hos nykterhetsorganisationen Women's Christian Temperance Union i USA, som bildade en fredsavdelning 1887 och som i slutet av 1890-talet firade fredssöndagar.¹⁹⁵

För att säkerställa att Kvinnornas fredssöndag blev en gemensam opinionsyttring, och troligen för att aktionen skulle kunna genomföras på kort tid över hela landet valde den lilla initiativgruppen redan från början att organisera sig som en brett förankrad centralkommitté. Den skulle sitta som spindeln i nätet och utarbeta ramarna för både innehållet och de praktiska arrangemangen. Även i Danmark och Norge fungerade centralkommittéerna på liknande sätt. Av de rent konkreta förhandlingarna går endast en liten del att vaska fram ur det kvarlämnade materialet. Inom Sverige rörde diskussionerna innehållet i resolutionen och föredraget, männens delaktighet och möjligheten att använda kyrkorumen för aktionen – ett offentligt rum där kvinnorna inte så självklart hade tillgång till talarstolarna. Mellan de tre nordiska länderna förhandlade företrädarna för de danska och norska kommittéerna också om innehållet i resolutionen. Ändringar utfördes i linje med de norska förslagen, medan de danska lämnades utan åtgärd. När pressen skulle få ta del av informationen var oklart och det var framför allt den norska kommittén som tryckte på för att reda ut den saken.

Den kollektiva identiteten anknöt till kvinnornas ansvar och inflytande i politiken, med hänvisning till den kvinnliga politiska rösträtten, och poängterade kvinnors utanförskap både i politiken och i kriget. Tillsammans med den neutrala identiteten gav det en tillräckligt stark vi-känsla att bygga på för de nordiska deltagarna. Trots att fredssöndagen fick ställas in, hade ändå nätverket och vi-känslan en positiv innebörd och mening också för de danska och norska kvinnorna. De betonade både under planeringen av aktionen och i efterhand att de tre ländernas kvinnor hade kommit närmre varandra.

¹⁹³ Agnete Birger Madsen, "Kvindekamp og kollektive aktioner omkring århundredskiftet", *Protest og oprør* 1986, s. 176-177.

¹⁹⁴ *Fredsfanan* 1904:6 s. 7; Fogelström 1983, s. 90. Svenska missionsförbundet var inte intresserade, medan metodisterna och baptisterna tog upp idén.

¹⁹⁵ Alonso 1993, s. 49-53. Olika kvinnogrupper samlades till möten på mer än 90 platser runt om i USA för att informera om den första Haag-konferensen 1899. En "Peace Sunday" kunde innehålla högläsning, böner, sånger, recitation och information om vad konferensen hade åstadkommit. Den första nykterhetsorganisationen i Sverige, ansluten till världsförbundet och som fungerade självständigt, var Vita Bandet i Stockholm. Den grundades 1900 av Emilie Rathou. Se Elsa Elgham, *Historik över Vita Bandets i Sverige 60-åriga verksamhet*, Hässleholm 1965.

När alla tre nationerna i samband med Haag-kongressen ville bygga på den befästa vänskapen, aktiverades de känslomässiga banden och relationerna igen. I den svenska ledningen trodde man länge att det skulle vara möjligt att genomföra fredssöndagen som en gemensam nordisk aktion. Den nordiska vi-känslan höll dock inte för att återuppta planerna i juni månad. Däremot var den stark nog att bygga en gemenskap på i Haag-kongressens vimmel.

Om nu inte den nordiska kollektiva identiteten räckte till för ännu ett stort arrangemang, dög den framarbetade plattformen för att de flesta i den svenska centralkommittén skulle kunna underteckna ett nytt upprop. Centralkommittén, utvidgad med Haag-kongressens hemåtvändande delegater, byggde på de gamla förberedelserna och arrangemanget var detsamma. Den kollektiva identiteten från planerna i februari till den genomförda aktionen i juni, som texterna ger uttryck för, förändrades egentligen inte i sak. Fortfarande var neutraliteten, kvinnors politiska ansvar och medinflytande, och ett utanförskap i frågor som hade med krig och fred att göra, viktiga aspekter. Men den politiska uppgiften blev mer accentuerad. Männen i skyttegravarna ropade på bistånd, och det var just kvinnor i egenskap av mödrar och uppfostrare som var tvungna att driva fredsarbete för att inte fler barn skulle bli faderslösa och för att ynglingar skulle få växa upp till familjeförsörjare. Vilka motståndarna till fredsaktionerna var framträder inte helt tydligt i texterna, men mellan raderna och i handlingarna syns det att det rörde sig om försvarsvänliga kvinnor med högerympatier som nöjde sig med att lindra nöden. Även krigsivrande debattörer och politiker fanns bland dem som sågs som motståndare. I uppropets och föredragstextens analys av krigssituationen levde världskriget och våldet ett eget liv orsakat av misstro mellan de krigförande staternas ledare. Mot våldsmakten sattes ett rättssystem, skiljedomsfördrag och tid att reda ut konflikter.

Med Eyerman och Jamisons ord skulle man kunna säga att ny kunskap producerades om kvinnor-politik-fredsarbete och sattes på dagordningen i och med krigets långsamma och ohyggliga förlopp, men att tonen och kanske förhoppningen om att kunna påverka situationen skärptes i samband med Haag-kongressen. Fredsaktionen kom att artikulera ett kombinerat rösträttsintresse och ett kvinnligt fredsarbete, som åtminstone två av initiativtagarna, Emilia Broomé och Anna Whitlock, var väl förtroagna med sedan tidigare. Hur mycket Elin Wägner fungerade som en av rörelsens intellektuella uttolkare går det bara att ana. Vilka texter hon låg bakom, förutom sina manande artiklar, reportage från Haag-kongressen och fredssöndagen i *Idun* är svårt att avgöra.¹⁹⁶ Att hon hade direkt inflytande över junimötets

¹⁹⁶ Elin Wägners texter om Haag-konferensen och om fredssöndagen: "Kvinnornas 'Ned med vapnen'. Internationella kvinnokongressen i Haag", *Idun* 1915:16; "Kvinnokongressen

föredrag och resolution, berättar protokollet.¹⁹⁷ Jag vill hävda att Elin Wägner åtminstone efter Haag-kongressen fungerade som aktionens rörelseintellektuella kraft.

Den planerade fredssöndagen blev aldrig offentlig, men mottogs ändå negativt av hovet och i februari månads krissituation kanske även av utrikesminister Wallenberg. Att döma av hans senare framträdande var han öppen för fredspåtryckningar. Om drottning Victoria kände till samlingen i juni, berättar inte mitt material om, däremot uttryckte högerpressen och en av landets ministrar sig negativt och nedsättande om aktionen.

Meluccis arbetssätt, att bryta ner en kollektiv handling i dess beståndsdelar för att kunna tolka den som ett sammansatt aktionssystem, har visat sig vara fruktbart i min analys. En läsning av fredsaktionen, endast utifrån officiella källor och rörelsetexter, hade inte visat förhandlingarna, samarbetet eller brytningen mellan de tre nordiska länderna. Det finns däremot i breven och protokollen. Drottning Victorias samband med att aktionen ställdes in hade heller inte kommit fram.

Sammanfattning

Jag har visat att Kvinnornas fredssöndag den 27 juni 1915 föregicks av en planerad fredsaktion i februari samma år. Det var det långvariga och stillastående kriget som var anledningen till att kvinnorna med krav på kvinnlig rösträtt började förbereda samlingen. Ellen Key manade offentligt kvinnorna till en resning för att skapa fred och så gjorde även Elin Wägner inspirerad av den internationella rösträttsrörelsen. Det praktiska initiativet togs inom den svenska rösträttsföreningen LKPR. Planerna sträckte sig långt ut i Sverige via organisationer och enskilda individer. Åtskilliga kvinnor på många orter var engagerade. Högerns kvinnor var svåra att övertala, däremot ställde liberala och socialdemokratiska kvinnor upp. Efter viss tveksamhet deltog även Norge och Danmark utifrån en nordisk neutral identitet. Den gemensamma nordiska fredssöndagen blev dock inte av, dels på grund av att en förtätad internationell krissituation uppstod i handelskriget, och

i Haag: ett vackert föredöme i enighet och fredsvilja", *Idun* 1915:20; "Färden genom Tyskland. Några intryck under resan till och från Haagkonferensen", *Idun* 1915:21; "Croquiser från Haag", *Idun* 1915:21; "Kvinnornas fredsombud. Det psykologiska ögonblicket", *Idun* 1915:24; "Kvinnornas Fredssöndag", *Idun* 1915:27; "Ett vägröjningsarbete", *Idun* 1915:34.

¹⁹⁷ Isaksson och Linder 1977, s. 205, menar att Elin Wägner själv skrev föredraget till fredssöndagen. Det är troligt, men jag har inte funnit något belägg för det. De uppger också att Elin Wägner läste upp föredraget i Stockholm, vilket inte har kunnat verifieras i dagspressens reportage.

dels för att det svenska hovet gav order om att aktionen skulle ställas in. Jag har också visat att det nordiska samarbetet inte avbröts, utan att det fortsatte att spela en roll på den internationella kvinnliga fredskongressen i Haag 1915. Slutligen har jag belyst hur alla förberedelser, som hade gjorts tidigare, kunde användas igen när arbetet med fredsaktionen togs upp igen i början av juni. Den gången var kopplingen inte nordisk, utan aktionen drogs in i och utnyttjade ett internationellt sammanhang skapat av Haag-kongressens kringresande delegationer, vilka förespråkade neutral medling i världskriget. Till de kollektiva handlingarna rekryterades deltagare via uppbyggda nätverk. Det vida nätverket, som mobiliserades för fredens sak, bestod av över 88 000 kvinnor. Det arbetande nätverket bestod enligt min analys av cirka 20 kvinnor, i huvudsak liberala och socialdemokratiska kvinnor i Stockholm. Som ”rörelsens intellektuella” framstår efter hand allt tydligare Elin Wägner. Den kollektiva identiteten som förhandlades fram grundades på argument om neutralitet, kvinnors utanförskap och krav på politiska medborgarskap samt deras moderlighet. Om en viss förändring över tid skall konstateras i argumenteringen för kvinnornas aktivitet i fredsfrågan, kan den uttryckas som *från* moderskap och medlidande *till* politiskt medborgarskap och ansvar för kommande generationer, *från* nordisk *till* internationell identitet.

3 Fredsarbete och försvarsfrågan i gaskrigets skugga, 1915–1935

Latenta perioder och uppblommande aktioner

Den kollektiva handlingen Kvinnornas fredssöndag genomfördes 1915 och Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget sattes i verket 1935. Mellan fredsaktionernas uppträdande på den offentliga scenen gick det 20 år. Vad hände under dessa år? Är det rimligt att karakterisera mellantiden som en latent period där de personliga nätverken i vilande tillstånd levde vidare i andra sammanhang? Gav mötesplatser som föreningar och andra sammanslutningar tillräckligt utrymme för fredsarbete så att någon organisering på bred front inte behövdes? Alberto Melucci anser att en rörelses latenta perioder och den synlighet som en kollektiv handling innebär hänger ihop. Han skriver: "Aktörerna blir synliga först när det uppstår ett offentligt konfliktfält, men i övrigt befinner de sig i ett tillstånd av latens."¹ Under den vilande tidsrymden ligger emellertid verksamheten inte nere. Det är snarare en aktiv period där individerna i nätverken utvecklar idéer och andra engagemang på grundval av de egna erfarenheterna. Rörelsen har sin potential och sin kraft i den dolda verksamheten under ytan.²

Så långt kan Alberto Melucci och jag vara överens. Innan jag applicerar Meluccis tankar, hämtade från forskning om rörelser från en annan tidsperiod och ett annat samhälle, vill jag emellertid klargöra hans utgångspunkt. Melucci bygger sin teoribildning på antaganden om att de nya rörelserna på 1970-talet inte var intresserade av att delta i en process för att förändra den traditionella makten. I stället avsåg de att i vardagslivet formulera nya livsstilar som i sig innebar en utmaning i förhållande till ett offentligt politiskt sammanhang. Melucci påpekar att de organisationer som skapades snarare uttryckte ett mål än ett medel. Han ser dem som ett slags "laboratorium" för idéer och som ett självreflexivt agerande förankrat inom vardagslivets ram. Organisationerna fanns alltså inte bara till för att nå ett yttre mål, utan aktörerna strävade också efter att leva sin utopi genom sitt sätt att organisera livet.³

Även om Melucci drar ett skarpt streck mellan de gamla och de nya rörelserna, anser jag att hans resonemang är användbart också för den latenta perioden mellan de fredsaktioner som är centrala i mitt arbete. Målet för

¹ Melucci 1991, s. 83.

² Ibid.

³ Melucci 1991, s. 12.

de kvinnor som var engagerade både i fredssöndagen och det vapenlösa upproret var att delta i den politiska beslutsprocessen som rörde krig och försvar. På det viset ville de onekligen reformera det befintliga politiska livet. Men det går att finna moment i fredsföreningarna under mellankrigstiden som mycket väl kan karakteriseras som självreflexiv verksamhet i idélaboratorium eller i verkstäder. Så kunde till exempel fredsprocessen brytas ner till en organiserad gränsmision, där kvinnor på båda sidor om en fiendegräns utbytte tankar om situationen över en kopp kaffe.⁴ Att samla in pengar så att arbetare i vapenproduktionen kunde köpas fria och att skriva på samvetsdeklarationer som innebar att man aldrig tänkte delta i ett krig, var inte heller aktiviteter som fick plats inom ett officiellt politiskt system. På så sätt hade fredsarbetet en radikal ambition och fick också konsekvenser för det privata livet och de personliga ställningstagandena. När Alberto Melucci hävdar att endast de nya sociala rörelserna från och med 1960-talet bygger på en förändring av livsstilen i vardagslivet vill jag istället argumentera för att en del människor inom freds rörelsen redan efter första världskriget arbetade för att freds idéer skulle få fäste inom individerna också i vardagslivet.⁵

Att använda teoribildningen om sociala rörelser som i mångt och mycket generaliserar utifrån de nya rörelserna efter studentupproret 1968 kräver alltså kritisk reflexion. Det antyder Leila J. Rupp när hon ersätter begreppet "politicization of everyday life", hämtad från forskning om den nya kvinnorörelsen, med det egna sökordet "personalized politics". Genom att Rupp förändrar beteckningen kan hon se hur medlemmarna i organisationerna förde in den internationella identiteten i sitt vardagsliv, istället för den ursprungliga tanken att analysera hur kvinnor gjorde motstånd i vardagslivet. Eftersom inte den äldre kvinnorörelsen hade någon ambition att totalt förändra sina livsformer behöver begreppet få ett nytt innehåll. Rupp visar på så vis att ett teoretiskt begrepp, utvecklat inom nyare rörelseteori, efter omformulering kan appliceras på ett äldre material.⁶

I detta kapitel vill jag alltså lyfta fram de mötesplatser i form av föreningar och organisationer som uppstod efter fredssöndagen 1915 och som hade sin betydelse för det vapenlösa upproret 1935. I mellanperioden var en eventuell nedrustning av försvaret en viktig inrikespolitisk fråga. Bedömningen av Sveriges läge i förhållande till andra länder efter krigsslutet, och hur olika grupper såg på det nybildade Nationernas Förbund, utgjorde en del av debatten. Inte minst agerade kvinnor med sin nyvunna politiska rösträtt i botten. Vid det första valet 1921 kom fem kvinnor in i riksdagen. Även om människor allmänt önskade fred, fanns det inom freds rörelsen ingen enig-

⁴ Se Greta Stendahl, *Matilda Widegren*, IKFF, Stockholm 1946.

⁵ Även äldre sociala rörelser, som arbetar-, nykterhets-, och frikyrkorörelsen, hade som mål att påverka människors livsstil i vardagslivet.

⁶ Rupp 1997, s. 7 o. not II s. 232.

het om vägen till en bestående fred. I föreningarnas idégoods rymdes allt från icke-våldsprinciper och total avrustning till balanserad nedrustning i ett internationellt samarbete. Under slutet av 1920-talet blossade diskussioner upp om huruvida de nya gasstridsmedeln var farliga eller inte. Vapenvägrarna organiserade sig i krigströtthetens Europa och i Sverige bildades Krigstjänstvägrareföreningen. De nationella kvinnliga fredskommittéerna som startade sin verksamhet efter Haag-kongressen 1915 konstituerade sig i Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet, IKFF. Förbundet flyttade till Genève för att kunna vara en pådrivande kraft i NFs arbete. Detta är några av de linjer jag har valt att följa för att identifiera en mobiliseringspotential till aktionen Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935. Först vill jag emellertid, i syfte att ytterligare sätta in Kvinnornas fredssöndag 1915 i ett sammanhang, dröja något lite vid andra aktioner inom den svenska fredsrörelsen, där neutraliteten ingick som ett betydelsefullt element i försöken att påskynda en fredsuppgörelse.

Neutrala medlingsförsök

Det var inte bara den kvinnliga fredssöndagen som byggde på hoppet om att de neutrala och de krigförande staterna tillsammans skulle ha en möjlighet att påverka fredsförhandlingarna. Socialdemokratiska partier och förbund i Skandinavien samlades på konferenser tillsammans med holländska socialdemokrater för att som tillhöriga neutrala nationer försöka påverka fredsarbetet. Sådana kongresser pågick från 1914 till 1917.⁷ Den 7-10 april 1915 inviterade Nederlandsche Anti-Oorlog Raad (direkt översatt –Anti-Krigs rådet) representanter för både krigförande och neutrala länder till en samling i Haag för att diskutera hur en fredsuppgörelse, som tog utgångspunkt i folkrättsliga principer, skulle kunna utformas. Ett trettiotal män och kvinnor från åtta nationer deltog. Från Sverige reste två män och en kvinna, Anna Bugge Wicksell. Resultatet av sammankomsten presenterades så småningom som ett miniprogram.⁸

⁷ Grass 1985, s. 10. Se också Martin Grass, *Friedensaktivität und Neutralität. Die skandinavische Sozialdemokratie und die neutrale Zusammenarbeit im Krieg, August 1914 bis Februar 1917*, Bonn - Bad Godesberg 1975.

⁸ De övriga var Theodor Adelswärd, ordf. i Svenska Fredsförbundet, och Karl Hildebrand, *DN* 21/4 1915, s. 3. Förutom de tre delegaterna underteckande följande personer programmet: Svante Arrhenius, Fridtjuv Berg, Richard Berg, N.A. Berg, ordf. i SFSE, Signe Bergman, Natanael Beskow, Manfred Björkqvist, Hjalmar Branting, Emilia Broomé, Bertil Buhre, Karl Fries, Tor Hedborg, Henrik Hedlund, Rurik Holm, ordf. i Sv. Freds- och Försvarsföreningen, Ellen Key, Selma Lagerlöf, Herman Lindqvist, Agda Montelius, Oscar Montelius, Daniel Persson, K.H. Gez. v.Schéele, Karl Staaff, Karl Stenström, Edward Wavrinisky och Anna Whitlock. *RfK* 1915:15-16 15/8, s. 4.

Samma helg, som kvinnornas stora fredsaktion gick av stapeln, höll som tidigare nämnts Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen, SFSF, en stor fredskongress i Varberg. Västkusten ansågs vara en lämplig plats med tanke på att även danska och norska delegater skulle kunna delta. Enligt Per Anders Fogelström samlade kongressen medlemmar från över 200 organisationer. I mötet deltog kvinnoorganisationer, fackliga föreningar, arbetarklubbar, nykterhetsföreningar, frisinna sammanslutningar och ungdomsorganisationer. SFSF hade låtit förändra sitt program till kongressen och flera delegater upplevde att föreningen hade radikaliserats. Nu betonades det nämligen att kapitalism och militarism var ett hinder för demokrati och fred, medan orden om det kristna broderskapet som en väg till fred ändå behölls. Förändringen innebar ett närmande till arbetarrörelsen.⁹ Föreningen var alltså framgångsrik när det gällde att samla fredsstyrkorna under brinnande krig. Ett uttryck för denna strategi var att SFSF 1916 utökade sin styrelse med fem ledamöter för att få med representanter för kvinnornas föreningar, arbetarrörelsen, nykterhetsfolket och de religiösa grupperna.¹⁰

Slutdokumentet från förhandlingarna utgjordes av tio resolutioner. I en av dem poängterade kongressen att det var alla regeringars ansvar att försöka få slut på kriget. En annan instämde i kvinnornas resolution från Haag. Dessutom antogs enhälligt ett uttalande för att de ”samvetsömma” skulle ha möjlighet att slippa göra militärtjänst.¹¹ Kongressen i Varberg beslöt att en deputation skulle besöka den svenska regeringen och de utländska regeringarnas sändebud för att överlämna sina tio resolutioner. Det var inför Varbergdelegationen som statsminister Hammarskjöld lördagen den 17 juli rättade till utrikesminister Wallenbergs tidigare positiva uttalande till fredssöndagens kvinnor. Som framgått slog statsministern fast att Sverige kanske inte skulle kunna upprätthålla sin neutralitet. Deputationen från SFSF reste även personligen till Norge och Danmark för att träffa ministrar.¹² Likheten med de omkringresande kvinnodelegationerna från Haag-kongressen är slående. Det är uppenbart att de fredsaktiva krafterna arbetade nära varandra under kriget, gav stöd åt varandra och tog intryck av idéer och arbetssätt i närliggande organisationer. Den kvinnliga fredssöndagen och Haag-kongressen var således knappast det enda försöket att få inflytande över utveck-

⁹ Fogelström 1983, s. 147-149.

¹⁰ Matilda Widegren och Anna Lindhagen engagerades i SFSFs styrelse. Fogelström 1983, s. 155-156.

¹¹ Anledningen till genväret var att en av SFSFs resetalare hade blivit dömd till sju års fängelse för vapenvägran. I samband med den allmänna värnpliktens införande runt sekelskiftet hade en motion om vapenfri tjänst lagts fram i riksdagen. Ett trettiotal unga män hade då dömts till 2 års fängelse för vapenvägran. En ny motion 1901 gav vägrare möjlighet att utföra vapenfri tjänst inom den militära organisationen. Fogelström 1983, s. 73, 145 o. 147.

¹² *DN* 18/7 1915; Fogelström 1983, s. 148.

lingen, snarare ett i raden av andra. Det speciella med just de initiativen var emellertid att frågan vinklades från ett kvinnligt perspektiv.

Under hösten 1915 bildade Haag-kongressens delegater särskilda fredskommittéer i många länder. Ett sekretariat upprättades i Haag och tidningen *Internationaal* gavs ut i syfte att hålla samman kommittéerna. I Sverige samlades en grupp under namnet Svenska sektionen av internationella kvinnokommittén för varaktig fred. Elin Wägner var en ivrig medarbetare som främst satsade sin kraft på att skriva artiklar och andra texter. Under hösten 1915 fick hon i uppgift av den svenska sektionen att arbeta fram en lista över vad kvinnorna hade gjort för freden under krigets första år. Hennes framställning ”Kvinnornas fredarbete under världskriget” var kronologisk. Månad för månad redogjorde Elin Wägner för borgerliga och socialistiska kvinnors insatser om vartannat. Texten spreds även internationellt.¹³ Kravet på den kvinnliga rösträtten fortsatte att vara ett mobiliserande och framträdande inslag i den svenska kommitténs arbete för fred. När sektionen gick ut med ett upprop om stöd i slutet av november 1915 tolkade Elin Wägner intentionerna bakom fredsarbetet i *Rösträtt för Kvinnor*. I stället för fysisk makt skulle ett rättssystem råda. Kvinnor, som varit jämställda med männen under kriget ifråga om lidande och skyldigheter, måste kräva medborgerliga rättigheter ”på det att aldrig mer ett krigshot måtte möta en vapenlös kvinnovärld”, skrev Elin Wägner.¹⁴ Anna Kleman från Fredrika-Bremer-förbundet berättade att visserligen förlöjligades ”de politiskt maktlösa kvinnornas ’välmenta’ fredssträvanden”, men att det nu fanns en nation utan namn, territorium och karta som utgjordes av många kvinnokommittéer i Australien, Sydafrika, Förenta Staterna och Europa. Det var en ”mödrarnas nation”, en ”kvinnornas entente”, som nu hade börjat arbeta.¹⁵ För både Elin Wägner, Anna Kleman och för kommittén var rösträtten kvinnornas vapen, ett vapen de inte hade haft möjlighet att använda under kriget. Inga-Brita Melin har i sin forskning betonat anknytningen till rösträttsrörelsen som en viktig utgångspunkt för de kvinnliga fredskommittéer, som verkade under kriget, och för IKFF som bildades vid krigsslutet.¹⁶ Flera nationella Haag-grupper arbetade vidare på det neutrala samarbetet genom att under våren 1916 sända en vädjan till Danmarks, Norges och Sveriges ministerkonferens i Köpenhamn. Skrivelsen, som krävde att en neutral medlingskonferens skulle upprättas, var undertecknad av de nordiska samt de schweiziska och holländska ländernas kvinnokommittéer för en varaktig fred.¹⁷

¹³ Melin 1999, s. 154. Listan publicerades i *Hertha*, 1915:19, december; i *Kvinden og Samfundet*, 1915:2, december; i en medlemstidning för International Committee of Women for Permanent Peace - *Internationaal* 1916:5 v:1, s. 47-50.

¹⁴ Elin Wägner, ”Det avgörande”, *RfK* 1915:23, s. 2

¹⁵ Anna Kleman, ”Kvinnornas entente”, *DN* 22/II 1915, s. 10.

¹⁶ Melin 1999, s. 201-205.

¹⁷ Flory Gates samling, v:8, KS; *Idun* 1916:12.

Idén om neutral medling låg också bakom Fordexpeditionen och Neutrala konferensen i Stockholm. Fordexpeditionen var ett privatfinansierat initiativ av den amerikanske bilkungen Henry Ford. Inspirerad av Rosika Schwimmer satte han ihop något som kan karakteriseras som en inofficiell medlingskommitté. Flera svenskar för tillsammans med Fordexpeditionen till Haag och höll sedan många möten runt om i Sverige.¹⁸ En efterföljare till Fordexpeditionen var Neutrala konferensen. Den hade sitt centrum i Stockholm och var sammansatt av delegater från Danmark, Norge, Sverige, Holland, Schweiz och USA. När USA inträdde i kriget 1917 miste tanken på den neutrala medlingen den starkaste bundsförvanten och verksamheten upphörde.¹⁹

Hopp om en rättfärdig fred

Freds rörelsen hade under hela kriget hoppats på en fredsuppgörelse som skulle utgöra en grund för en rättfärdig och varaktig fred. Många knöt stora förhoppningar till president Wilson, när han inför första världskrigets slut anlände till Europa för att presentera ett fredsprogram. Under rubriken ”De svenska kvinnornas fredsroster” i Fredrika-Bremer-förbundets medlemstidning *Hertha* presenterades två olika upprop, ett mer allmänt till stöd för en ”försonlig fred” och ett som direkt förordade Wilsons förslag. Det första spreds via svenska kommittén av Världsförbundet för mellanfolkligt samförstånd och kyrkans organisationer. Förutom KFUK, Vita Bandet och en kyrklig kvinnokommitté undertecknades skrivelsen av de moderata kvinnornas föreningar, Svenska Kvinnors Nationalförbund och Fredrika-Bremer-förbundet. Det andra utgick från kvinnors eget initiativ, påpekade *Hertha*, och bakom samlings stod De kvinnliga fredsorganisationernas Centrala samarbetskommitté. I den ingick Svenska sektionen av internationella kvinnokommittén för varaktig fred, Vita Bandets fredsdepartement och Svenska lärarinnors fredsgrupp. Styrelserna för Frisinnade kvinnor, LKPR, och Socialdemokratiska kvinnors föreningar gav också sitt bifall till uppropet.²⁰ Det är värt att notera att endast Vita Bandet stödde båda uppropen och att uppdelningen skedde utefter en klar skiljelinje mellan höger- och vänsterinriktade kvinnoföreningar.

¹⁸ Enligt Fogelström var Carl Lindhagen den som agerade mest inom expeditionen. Bland de övriga som följde med till Haag var Poul Bjerre, Anna Lenah Elgström, Emilia Fogelklou, Emil Larsson, Anna Lindhagen, Edward Wavrinsky, Matilda Widegren och Elin Wägner. Fogelström 1983, s. 152. Se också Elgström, Stéenhoff och Wägner 1917; Melin 1999, s. 151-153.

¹⁹ Fogelström 1983, s. 152. Frida Stéenhoff framställde Neutrala konferensens öde i dramatisk form i försvarsskriften för Rosika Schwimmer, se Elgström, Stéenhoff och Wägner 1917, s. 162-266.

²⁰ *Hertha* 1918:20 15/12, s. 313.

Kvinnornas samling till stöd för president Wilsons program var en kollektiv handling som både organisationer och enskilda kvinnor deltog i.²¹ Uppropet anknöt till Kvinnornas Fredssöndag 1915. För att så många som möjligt skulle kunna delta föreslog Centrala samarbetskommittén alla intresserade att arrangera egna möten och ta del av Wilsons förslag samt ge deltagarna möjlighet att ansluta sig till en resolution via en namnlista. Resolutionen kunde också läsas upp på andra sammankomster. De som inte hade tillfälle att övervara några av dessa möten fick en chans att skriva på utlagda namnlistor. I Stockholm fanns listorna hos flera bokhandlare, i Folkets Hus och på Dagens Nyheters kontor. Kommittén påminde om den eniga uppvisningen som Kvinnornas fredssöndag under midsommaren 1915 hade utgjort och hoppades att anslutningen också denna gång skulle bli stor. Enskilda kvinnor uppmanades att skriva på även om de tillhörde de organisationer som redan hade undertecknat uppropet. Den centrala samarbetskommittén höll ett stort offentligt möte kallat "Svenska kvinnors samling kring Wilsons program" den 28 januari 1919 i Auditorium i Stockholm.²² Namninsamlingen avslutades den 1 februari och resultatet redovisades i pressen. Sammankomsternas antal i hela landet uppgick till 106 stycken och 48 812 kvinnor hade stött resolutionen med sina namn.²³

Resolutionstexten betonade att det som hållit modet uppe under kriget var hoppet om att den fred som så småningom skulle komma blev en rättvis fred, byggd på rättsliga principer och skiljedom mellan länderna. Kvinnorna upprepade de gängse målen för sitt fredsarbete: inrättande av skiljedomstolar för att lösa frågor om gränsdragningar mellan nationerna, vikten av en öppen utrikespolitik och att de militära organisationerna skulle bort. De poängterade att dessa åtgärder, tillsammans med ett förbund mellan staterna, skulle utgöra ett hinder för nya våldsamheter.²⁴ De högersinnade kvin-

²¹ Ellen Keys upprop 1918 till förmån för Tysklands hungrande mödrar och barn var en annan appell. Ett tiotal kvinnoorganisationer från höger till vänster och 18 935 enskilda personer undertecknade skrivelsen. *Hertha* 1918:20 1512, s. 313-314, se också Bokholm 2000, s. 315-316. Jag tolkar appellen som ett humanitärt samarbetsprojekt. Inbördeskriget i Finland med början 1918 gav upphov till flera kollektiva upprop. Både kvinnor och män i Sverige skrev på en appell som anmodade regeringen att frånga sitt beslut att inte hjälpa grannlandet med vapen, utan i stället tillåta vapenexport. Ellen Key fanns med bland undertecknarna. Ett annat upprop från enbart kvinnor väckte ett krav på medling och i februari 1919 hölls ett opinionsmöte för medlingskravet. Ellen Rydelius och Anna Odhe, *Kvinnokavalkad. En bilderbok om svenska kvinnors liv 1918-1944*, Stockholm 1946, s. 14-15.

²² *SvD* 29/1 1919, s. 1. "Kvinnornas aktion för rättsfreden. Stor tillslutning till mötet i Auditorium. Stark opinion för det Wilsonska fredsprogrammet." En hälsning från Ellen Key lästes också upp.

²³ Tidningsnotis från 1919 19/2: "Femtio tusen svenska kvinnor för Wilson.

Kvinnokommitténs igångsatta opinionsyttring avslutad." Klippbok, IKFFS, L II:c:1, KS.

²⁴ Utskick, resolution och tidningsklipp rörande "Svenska kvinnors samling kring president Wilsons program", IKFFS, L II:c:1, KS.

norna valde att skriva på det mer allmänna uppropet som inte krävde att försvaret skulle avskaffas och att Sverige skulle ansluta sig till ett mellanstatligt förbund.

Freden undertecknades den 28 juni 1919. De nationella kvinnokommittéerna för en varaktig fred, som hade bildats efter Haag-kongressen 1915, hade tidigare gjort upp om att mötas igen på den plats där fredsförhandlingarna skulle hållas. Deras avsikt var att bevaka överläggningarna och fredsvillkoren för att ge sitt perspektiv på uppgörelsen. I maj 1919 höll de olika grupperna en konferens i Zürich.²⁵ Women's International League for Peace and Freedom, WILPF, konstituerades och började likt andra fredsorganisationer att kritisera Versaillesfredens villkor.²⁶ Den svenska sektionen tog namnet Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet, IKFF, men kallades under några år också för Kvinnornas Fredsförbund.²⁷

Jag kan konstatera att kvinnor med skilda politiska tillhörigheter skrev under olika kollektiva upprop för fredsavtalet vid första världskrigets slut. Det visar att perioden mellan fredssöndagen och det vapenlösa upproret inte enbart kan ses som en latent period, utan att synliga kollektiva aktioner förekom. Av min redovisning framgår att kvinnornas samling till stöd för president Wilsons förslag också kan karakteriseras som en uppblommade kollektiv handling i linje med Kvinnornas fredssöndag 1915 och Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935.

Freds rörelsen och socialdemokratin

Den folkliga opinionen för fred var stor i Sverige. Flera tusen deltagare mötte upp till fredssöndagar 1916, 1917 och 1918. Inte minst var arbetarrörelsen framträdande i manifestationerna.²⁸

Det socialdemokratiska partiet knakade i fogarna 1917. Ungdomsförbundet ordnade en egen fredskongress på våren 1916 och representanter för det

²⁵ Att det inte blev Paris eller Versailles finns det åtminstone två förklaringar till. Melin uppger att det inte fick arrangeras andra samlingar i Paris medan fredsförhandlingarna höll på i Versailles. Melin 1999, s. 156-157, som också har noterat att Ellen Key och Selma Lagerlöf skickade telegram till kongressen. Larson skriver att eftersom fredsförhandlingarna inte skedde i ett neutralt land skulle kvinnor från centralmakterna inte kunna närvara. Därför var Schweiz ett bättre alternativ. Larson 1985, s. 92.

²⁶ Melin 1999, s. 157-158.

²⁷ Larson 1985, s. 127.

²⁸ Den 6/8 1916 möten på 408 platser med 220 000 deltagare; 1:a sönd. i augusti 1917 150 möten med 20 000 åhörare; även 1918 fanns det många möten. Fogelström 1983, s. 157-158 o. 162. I Stockholm förefaller fredssöndagen 1917 framför allt ha varit ett kombinerat freds- och valupptaktsmöte, se Grass 1985, s. 12. Josefina Rönnbeck skriver att fredssöndagen 1917 var ett "samarangemang" där också LKPR deltog. Rönnbeck 2000, s. 39. Åtminstone i Nyköping och Östersund deltog rösträttsrörelsen, *R/K* 1917:17 19, s. 5.

socialistiska ungdomsförbundet för samma år på internationell fredskon- gress i Zimmerwald. Syftet med mötet var framför allt att återupprätta de internationella banden mellan socialisterna, som hade splittrats vid krigsut- brottet, och fördöma allt samarbete mellan klasserna under kriget. Följden blev att det socialdemokratiska partiet, som hade regeringsansvar tillsam- mans med liberalerna och därmed ansågs medverka i en upprustning av försvaret, splittrades 1917.²⁹ Eftersom de flesta som SFSF samarbetade med inom arbetarrörelsen blev medlemmar i vänsterpartiet fick föreningen, en- ligt Fogelström, efter 1917 sämre kontakt med socialdemokraterna.³⁰ Inom SFSF bemöttes den ryska revolutionen samma år till en början positivt när det gällde fredsarbete, men förhoppningarna grusades i och med det finska inbördeskriget. Föreningens tidskrift uttryckte sig negativt om våldet i Fin- land och krävde medling.³¹

Uppgifterna om samarbete mellan liberaler och socialdemokrater och res- pektive mellan SFSF och vänstersocialisterna väcker en fråga som den ringa forskningen om den svenska och nordiska fredsrorelsen samt anknytande organisationer tyvärr inte kan besvara. Hur nära samverkade den borgerliga pacifismen och den socialistiska antimilitarismen vid olika tidpunkter? Vil- ket utrymme hade de socialdemokratiska kvinnorna när det gällde att arbeta för fred tillsammans med borgerliga kvinnor? Hur såg samarbetet i fredsfrå- gan ut i de mindre städerna? Vad betydde det att Hjalmar Branting skrev under det svenska folkrättsliga miniprogrammet som publicerades efter Anti-Oorloog-Raads konferens i Haag 1915 och att han tog emot Nobels fredspris 1921? Om dessutom Fogelström har rätt, när han säger att de flesta som protesterade mot socialdemokraterna 1917 var de som SFSF samarbete- de med, blir frågan om hur antimilitarismen såg ut inom partiet intressant. Hade SFSF intagit en mer radikal fredsinställning än det socialdemokratis- ka partiet? Hur var relationerna under senare delen av 1920-talet och särskilt vid 1932 års kongress när många socialdemokrater kunde tänka sig avrust- ning, men partiledningen gick in för en annan linje? Vem stod för borgerlig pacifism respektive antimilitarism då? Är det kanske beteckningarna som inte räcker till för positionerna i början av 1930-talet?

Per Anders Fogelström, Bert Mårald och Martin Grass påpekar att det fanns gemensamma idémässiga utgångspunkter, praktiskt samarbete och personliga överlappningar mellan den borgerliga pacifismen och den socia- listiska antimilitarismen. Grass anser att socialdemokratin å sin sida närma- de sig fredsrorelsen genom att företrädesvis satsa på de preventiva åtgärder- na. Å andra sidan blev fredsrorelsen under första världskriget mer politisk och sökte också efter orsaker till krig som företeelse. Han menar också att

²⁹ Bäckström 1971, s. 206-207; Molin 1989, s. 319-320.

³⁰ Fogelström 1983, s. 155.

³¹ Fogelström 1983, s. 158-161.

samarbetet framför allt upprätthölls av det socialdemokratiska ungdomsförbundet och av dem som stod i opposition mot partiet.³² Både Grass och Mårald efterlyser mer undersökningar om förhållandet mellan freds rörelsen och arbetarrörelsen.³³ Grass ger Hjalmar Branting en mellanposition. Trots att arbetarrörelsen och freds rörelsen kunde samlas kring vissa mål och aktiviteter, kritiserade Hjalmar Branting också vissa initiativ som utopiska.³⁴ Varför Hjalmar Branting lade ner ett stort arbete på NF har av Torbjörn Norman förklarats utifrån Brantings syn på ordet ”rätt”. Det var en evig och allmän rätt, naturrätt, som han tänkte sig och som han såg som förbindelsen mellan arbetarrörelsen och ett förbund mellan folken.³⁵

En fråga, som det åtminstone någorlunda går att få ett svar på, är hur stor freds rörelsen var i början av 1920-talet, när förhoppningarna om att det aldrig skulle bli mer krig var stora. Som framgått hade SFSF under kriget varit en samlande punkt, men efter krigets slut minskade föreningens medlemsantal. Enligt Per Anders Fogelström var 20 077 personer anslutna till SFSF 1920. Tilläggas kan att många var kollektivanslutna genom olika föreningar. År 1922 var siffran nere i 3816 medlemmar. Det nybildade IKFF ökade däremot i omfattning, men nådde ändå inte upp till mer än hälften av SFSF:s medlemsantal. Förbundet räknade in 939 kvinnor i sitt register 1920 och siffran steg till 1634 under 1922.³⁶ Under samma tid var cirka 300 personer med i Svenska skolornas freds förening och 433 medlemmar deltog i Sveriges kristliga freds förbunds verksamhet. SFSF och IKFF beslöt att ge ut en gemensam tidning och det första numret av *Nya Vägar* kom december 1922. Förutom tidningssamarbetet fanns det en personlig överlappning i ledningarna av de båda föreningarna. Ordföranden i IKFF, Matilda Widegren, var vice ordförande i SFSF. Naima Sahlbom, som var styrelseledamot i IKFF, blev ansvarig utgivare för *Nya Vägar*. En annan fredsorganisation som växte till i omfattning under början av 1920-talet var Svenska Världsfredsmissionen. Den bildades 1919 av två präster ur SFSF:s styrelse och hade sina främsta

³² Grass 1985, s 12.

³³ Bert Mårald anser att det gemensamma hos liberaler och socialdemokrater i motståndet mot försvarsrörelsen åren före första världskriget inte lyfts fram i den historiska forskningen. Orsaken har varit ett större intresse av att poängtera skiljelinjerna mellan de olika politiska lägren, Mårald 1974, s. 267. Se också Bert Mårald, ”Från Krimkriget till unionsupplösningen. Den svenska freds rörelsens rötter”, *Arbetarhistoria. Meddelande från Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek* 1985:33; Grass 1985.

³⁴ Grass 1985, s. 11; Johansson, Alf W och Norman, Torbjörn ”Sveriges säkerhet och världens fred. Socialdemokratien och utrikespolitiken”, *Socialdemokratins samhälle. SAP och Sverige under 100 år*, red. Misgeld, Klaus, Molin, Karl och Åmark, Klas, Stockholm 1988 s. 251.

³⁵ Torbjörn Norman, ”Hjalmar Branting, Nationernas Förbund och naturrätten”, *Socialdemokratien och den svenska utrikespolitiken. Från Branting till Palme*, red. Bo Huldt och Klaus Misgeld, Stockholm 1990.

³⁶ Fogelström 1983, s. 167 o. 173.

framgångar i norra Sverige. Föreningen, som gav ut tidningen *Fredsmisionären*, ville intensifiera kampen mot kriget genom att propagera för en vapenvägran på kristen grund. När organisationen startade hade den 875 medlemmar och 1924 hade antalet ökat till 3375, men året därpå återvände många lokalgrupper till SFSF, uppger Fogelström.³⁷

Freds rörelsen var alltså inte någon stor grupp efter kriget. Den karakteriserades av splittring men utgick också från samarbete i syfte att samla sina resurser. Det är emellertid viktigt att komma ihåg att fredsarbete från olika utgångspunkter också var av betydelse för andra organisationer, för de politiska partierna och inte minst för de politiska kvinnoförbunden.

Kvinnor och nedrustning

Vid det första valet 1921, när kvinnor hade fått sin rösträtt, valdes fem kvinnor in i riksdagen. I åtminstone *ett* meningsutbyte om vad det skulle innebära att "Moders Sveas döttrar" nu hade trätt innanför politikens kamrar kom frågan om Haag-kongressen 1915 upp. Det var i en diskussion mellan Elin Wägner och rösträttskvinnan Gurli Linder. Elin Wägner trodde inte att det skulle få någon större effekt att kvinnorna kom in i det politiska livet, men hon önskade att de skulle visa sig vara modiga och självständiga och försöka komma med annorlunda synpunkter. Gurli Linder hoppades i sin tur att det Elin Wägner menade med självständighet och mod inte innebar att det skulle bli mer av det politiskt omöjliga arbete som framkommit ur Haag-kongressen, det vill säga att kvinnor reste runt i delegationer till stadsöverhuvuden i olika länder för att försöka få till stånd neutral medling. Elin Wägner replikerade: "För min del ser jag saken så att den gången hela världen var hysterisk och engagerad i ett improduktivt företag, medan kvinnornas idé var klok."³⁸

I 1924 års valrörelse fick försvarsfrågan en central position. Det var nu första gången kvinnor skulle delta i ett val, där försvaret diskuterades. De politiska kvinnoföreningarna mobiliserade sina styrkor efter rösträttens genomförande. Sveriges Moderata Kvinnoförbund hade blivit en riksorganisation redan 1915, men startade inte den egna tidningen *Medborgarinnan* förrän 1922.³⁹ De socialdemokratiska kvinnoföreningarna, som hade förfogat över sin medlemstidning *Morgonbris* sedan 1904, gick samman i ett

³⁷ Fogelström 1983, s. 178.

³⁸ Elin Wägner, "Moders Sveas döttrar i riksdagen", *Idun* 1921:6; Gurli Linder, "Sveas döttrar i riksdagen. Några randanmärkingar till Elin Wägners artikel", *Idun* 1921:8; Elin Wägner, "Kvinnornas Via Dolorosa. En replik från Elin Wägner till Gurli Linder", *Idun* 1921:9, s. 217.

³⁹ Nicklasson 1992, s. 78.

riksförbund 1920.⁴⁰ Föreningen Frisinnade Kvinnor beslöt, som tidigare nämnts, att ombilda sig till riksförbund 1921. Två år senare beträdde förbundet en egen väg, då det frisinnade partiet splittrades inför folkomröstningen om rusdrycker 1923. Många kvinnor hade inte velat göra ett eventuellt förbud mot rusdrycker till en avgörande fråga. Fulla av tillförsikt inför framtiden, med rösträtten i hamn, valde flera därför att stanna kvar i ett eget självständigt kvinnoförbund. De frisinnade kvinnorna var ivriga att påverka samhällsutvecklingen med sina åsikter och för att få ett eget forum som också kunde hålla ihop ett riksförbund satte de igång den politiska veckotidningen *Tidevarvet*. Första numret sjösattes i november 1923. För att utbilda kvinnor för det nya samhälleliga ansvar som rösträtten innebar, startade de 1925 dessutom Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad.⁴¹ Kjell Östberg skriver: "Detta märkliga kvinnliga nätverk var egentligen samtidigt en politisk organisation (Frisinnade Kvinnor), en bildningsanstalt (Fogelstad) och en tidning (*Tidevarvet*)."⁴²

Hur bröts åsikterna i försvarsfrågan i valet 1924? När första världskriget var slut hade de svenska politikerna en försvarsordning från 1914 och ett eventuellt medlemskap i Nationernas Förbund att ta ställning till. En försvarskommission började arbeta i november 1919.⁴³ Året därpå anslöt sig Sverige till NF. Högern var mot beslutet, eftersom de menade att Sverige skulle få ge upp sin neutralitet, och behöva ställa upp på sanktioner, när förbundet så krävde. Även vänstersocialisterna var rädda för att förlora den svenska neutraliteten och såg liksom högern en fara i att stormakterna skulle dominera inom förbundet. Efter anslutningen präglades den svenska utrikespolitiken av en mer gemensam syn från de olika partiernas sida än tidigare, menar Erik Lönnroth.⁴⁴ Frågan om försvaret kvarstod. Vad skulle det innebära för Sverige att vara en del av folkförbundet? Behövde landet upprustning eller nedrustning?

Under 1924 diskuterades kommissionens försvarsbetänkande ivrigt. Högern ansåg att Sveriges läge hade försämrats efter krigsslutet, medan socialdemokrater och liberaler menade att det var tvärtom. Försvarsförespråkarna betonade att Sverige behövde ett starkt försvar, eftersom Tyskland inte kunde hålla Sovjetunionen i schack hur länge som helst. Visserligen var det stora landet försvagat, men ingen visste vad framtiden förde med sig. Stödd av militära intressen framhöll högerkrafterna alltså att krigsfaran inte hade blivit mindre på grund av fredsbesluten. Ett medlemskap i NF innebar en plikt att hålla ett försvar. De grupper som önskade nedrustning, frisinnade och

⁴⁰ Karlsson 1996, s.73-81.

⁴¹ Östberg 1997, s. 46-49. Se också Levin 1989; Eskilsson 1991; Lindberg 2000.

⁴² Östberg 1997 s. 48-49.

⁴³ Herbert Tingsten, *Svensk utrikesdebatt mellan världskrigen*, Stockholm 1964, s. 169-170.

⁴⁴ Erik Lönnroth, *Den svenska utrikespolitikens historia 1919- 1939*, band V, Stockholm 1959, s. 30-36.

socialdemokrater, ansåg att alla måste arbeta i tron att folkförbundet skulle kunna bli en fredsgarant. Förhoppningarna om en period av fred var stora inom nedrustningslägret. De förordade ett försvar som skulle kunna byggas upp igen ifall den sovjetiska situationen förändrades.⁴⁵ När propositionen om den nya försvarsordningen lades fram under våren 1925 hade regeringen skiftat politisk färg från höger till socialdemokratisk. Förslaget innehöll omfattande organisatoriska ingrepp, besparingar som medförde att flera förband skulle komma att läggas ner.⁴⁶ Hur agerade de frisinna, de socialdemokratiska och de moderata kvinnoförbunden i frågan?

På ett centralstyrelsemöte i januari 1924 bestämde FKR att de skulle ställa upp i det kommande valet. Två av de ledande kvinnorna, Elisabeth Tamm och Kerstin Hesselgren, befann sig i riksdagen och förbundet behövde offentligt redogöra för sin inställning i olika frågor. Särskilda arbetsutskott tillsattes för behandling av vissa frågor, däribland försvarsfrågan. Mia Leche [Löfgren] och Elin Wägner utarbetade förslagsskriften *Ett nytt försvar*.⁴⁷ Elin Wägner förespråkade isolerad och omedelbar avrustning, kallad den korta vägen. Mia Leche stod för det som gick under beteckningen den långa vägen, det vill säga mellanfolkliga avtal om rustningar och avrustning i takt med andra länder.⁴⁸ FKR valde den korta vägen och kom därmed att stå för en radikalpacifistisk linje. Vad tog de upp i sina inlägg?

Den långa vägens förespråkare, i Mia Leches tappning, menade i sin text "Pacifistisk orientering" att för ett litet land var det bara lönt att hålla ett försvar om det fanns en tro på NF och den kollektiva säkerheten. Trots att hon var för nedrustning, en balanserad sådan i takt med andra nationer, var hon inte intresserad av att diskutera de tekniska problemen. I stället ville hon tala om en förändring av försvaret i en demokratisk riktning som skulle göra det humant för de ynglingar som utbildades. Försvaret skulle göra upp med pennalismen, ge officerarna pedagogisk utbildning och se till att kasernerna blev mänskligare. I ett lojalt försvar behövde soldaterna bra förhållanden. En översyn av militärlagarna och krigsrätten, en förkortning av övningstiden och att de samvetsömmas situation togs på allvar, var det hon betonade.⁴⁹

Elin Wägners text "Ögonblickets krav" genomsyrades av idén att krig och demokrati hör ihop på så sätt att det inte längre var möjligt för en statsman att

⁴⁵ Tingsten 1964, s. 172-175.

⁴⁶ Se Hans Wieslander, *I nedrustningens tecken. Intressen och aktiviteter kring försvarsfrågan 1918-1925*, Lund 1966.

⁴⁷ Mia Leche och Elin Wägner, *Ett nytt försvar*, Brännande frågor, Stockholm 1924. Andrea Andréén ingick också i utskottet. Ett centralstyrelsemöte hölls 20-22/6 1924 på Fogelstad med landsmöte i Katrineholm där frågan diskuterades. 25 länsförbund var representerade och förbundet hade ca 2430 medlemmar, Nilsson 1940, s. 122.

⁴⁸ Nilsson 1940, s. 121-122.

⁴⁹ Leche och Wägner 1924.

förklara krig om folket inte går med på det. Hon skrev: "Den charmanta gesten att utfärda krigsförklaringar har förvandlats till en straffbar, fördömlig handling. Folken betrakta nu endast nödvärnskrig såsom tillåtliga och rättfärdiga, ett bevis därför är, att de kalla alla sina rustningar för försvar."⁵⁰ Hon ville satsa på något som gav kraft till det internationella samfundet NF: "Den enda handling, som enligt min uppfattning möter situationens allvar med ett eget lika stort allvar är det fullständiga avståndstagandet, *nu i dag*, från allt vad militärväsen, allt vad krigsberedskap heter."⁵¹ Elin Wägner förespråkade isolerad avrustning för Sveriges del. Förbundet valde alltså att stödja hennes radikalpacifistiska ståndpunkt, men kritik förekom från dem som hellre ville satsa på gemensam nedrustning och internationell kontroll, som till exempel Anna Bugge Wicksell och Emilia Broomé.⁵²

Diskussionerna i försvarsfrågan 1924 förstärktes av att det hade gått tio år sedan världskrigets utbrott. Från den europeiska fredsrörelsen importerades slogan "Aldrig mera krig" och återigen planerades en fredssöndag. Denna gång den 3 augusti. De socialdemokratiska kvinnorna ägnade augustinumret av *Morgonbris* åt fredstemat och Agda Östlund berättade att det skulle bli en internationell demonstration för fred och att partistyrelsen hade tagit fram ett märke med en fredspalm. Hon förordade också en "kamp mot militarismen".⁵³ Andra inlägg talade för att det var arbetarnas internationa- lism som var grunden i fredsarbetet. Annars lönade det sig inte med pacifistisk idealism.⁵⁴ Under 1925 finns det spår av de socialdemokratiska kvinnornas balansgång mellan de frisinnade kvinnorna, vänstersocialisterna och kraven från de egna männen inom partiet i fredsfrågan.

Så uppmanades kvinnorna av statsminister Richard Sandler på IKFFs upplysningsveckor i januari 1925 att komma med något nytt just på fredens område när de nu deltog i det offentliga livet. Han menade att de inte skulle bli för lika männen.⁵⁵ I november 1925 tillbakavisade redaktionen på *Morgonbris* kritik från *Tidevarvet*, som innebar att de socialdemokratiska kvinnorna inte var tillräckligt självständiga i fredsarbetet.⁵⁶ När syndikalisten och den fredsengagerade Elise Ottesen-Jensen började ge ut den egna tidningen *Vi Kvinnor* under början av 1925 vände hon sig till styrelsen för det

⁵⁰ Leche och Wägner 1924, s. 31.

⁵¹ Leche och Wägner 1924, s. 34.

⁵² Emilia Broomé avgick ur FKR. Anna Bugge Wicksell ställde sig ytterst kritisk och skrev en artikel i *Tvt* som hette "Den långa vägen och den korta", 1924:34. Hon ansåg inte att man kunde tvinga avrustning på dem som inte ville och inte heller svika NFs rättsordning genom att inte kunna försvara sig. Se också Nilsson 1940, s. 122-126.

⁵³ "Fred", *Morgonbris* 1924:8, augusti, s. 2.

⁵⁴ Nelly Türing, "Aldrig mera krig", *Morgonbris* 1924:8, augusti.

⁵⁵ Hulda Flood, "Internationella Kvinnoförbundets fredsvecka", *Morgonbris* 1926:2, februari, s. 13. Rapport från IKFFs fredsvecka fanns även i *Morgonbris* 1925:2, februari.

⁵⁶ *Morgonbris* 1925:11, november, s. 15.

socialdemokratiska kvinnoförbundet för att få hjälp med annonser. Styrelsen nekade henne inte att annonsera i *Morgonbris*, men var inte själva intresserade av att göra reklam för sin tidning i *Vi Kvinnor*. I stället valde de att annonsera i IKFFs och SFSFs samproduktion *Nya Vägar*.⁵⁷ Elise Ottesen-Jensen producerade ett nummer om krig och fred samma år.⁵⁸ En manlig skribent tog upp att kvinnorna inte hade kämpat tillräckligt mot militarismen. Han skrev: "Arbetarkvinnorna har, sorgligt nog, hittills ställt sig ganska oförstående för den revolutionära kampen mot krig och militarism."⁵⁹ Ändå låg hans råd till kvinnorna långt ifrån en revolutionär kamp. Hans budskap var att kvinnor som mödrar skulle kämpa mot militarismen genom att uppfostra barnen till att bli fredsvänner och bland annat vända sig mot dyrkan av hjältekungar i skolornas historieundervisning. Det var ett budskap som också rymdes inom IKFFs ram.⁶⁰

Det moderata kvinnoförbundet, som hade fått en ny ordförande i den försvarsvänliga Eva Fröberg, arrangerade ett stort protestmöte på Musikaliska Akademin 1925. Hon agiterade för ökade resurser till försvaret och mot nedrustning.⁶¹ De äldre kvinnliga försvarsföreningarna som hade bildats på 1800-talet fortsatte sin verksamhet, men kvinnor organiserade sig också som landsstormslottor från och med 1924.⁶² Efter försvarets nedskärningar flyttade de militära intressena fram sina positioner. Intresseföreningen Riksförbundet för Sveriges Försvar konstituerades 1925 och började ge ut tidskriften *Sveriges Försvar* följande år.⁶³ *Ny Militär Tidskrifts* första nummer kom ut 1927.⁶⁴ Allmänna Försvarsföreningen med tidskriften *Vårt Försvar* firade sitt 40-årsjubileum 1930.⁶⁵ Försvarsföreningarna agiterade inte bara för ett starkt försvar i sina medlemstidningar, utan argumenterade också mot "ny-pacifismen".⁶⁶ Däremot närmast ignorerade de militära tidskrifterna kvinnornas pacifism under 1920-talet.

⁵⁷ Protokoll §3 1925. SSKFs styrelse- och vu-protokoll 1906-1925, A 2:1B, Arab.

⁵⁸ För en redovisning av Elise Ottesen-Jensens ställningstaganden, se *Arbetarrörelsen - männens eller mänsklighetens rörelse? Ett urval av Elise Ottesen-Jensens kvinnopolitiska artiklar i Arbetaren och Brand på 1920-talet*, inled. och urval av Ingrid Primander, Stockholm 1980.

⁵⁹ Sven Pettersson, "Kvinnan och militarismen", *Vi Kvinnor* 1925:13, s. 15.

⁶⁰ Sven Pettersson, "Kvinnan och militarismen", *Vi Kvinnor* 1925:13, s. 15-16.

⁶¹ Nicklasson 1992, s. 159-160; Östberg 1997, s. 186.

⁶² Östberg 1997, s. 209; Charlotte Tornbjær, *En god moder eller en käck kamrat i krigets skugga. Exemplet landsstormskvinnorna 1924-1938*, opublicerad seminarieuppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet 2000, s. 12-15.

⁶³ "Vårt försvar - ett fredsvärn", *Sveriges Försvar. Meddelanden från Riksförbundet för Sveriges Försvar* 1926:1, maj, s. 1 och 4.

⁶⁴ *Ny Militär Tidskrift* 1927:1, november.

⁶⁵ *Vårt Försvar*. Allmänna försvarsföreningens tidskrift, jubileumshäfte, 1930:4.

⁶⁶ "Pacifismen som slagord" o. "Den nypacifistiska rörelsens bakgrund", *Vårt Försvar* 1928:4 resp. 1929:1; "Tidskriften Frihet: Fredsnummer", *Ny Militär Tidskrift*, 1929:16-17;

"Pacifistpropagandans innebörd och syfte" o. "Varför vi måste bekämpa vulgärpacifismen.", *Sveriges Försvar* 1929:1 resp. 1930:1.

Efter beslutet om den nya försvarsordningen 1925 drev fler socialdemokrater och frisinna de frågan om nedrustning och i vissa fall även total avrustning. I avspänningens tecken flödade optimismen. Inom NF planerades en stor nedrustningskonferens. Sverige var medlem i en förberedande konferens från mitten av 1920-talet. För den svenska delegationen var det viktigt att förklara att det svenska försvaret redan hade nedrustats och hade gjort det på frivillig väg.⁶⁷ I slutet av år 1927 lade Sovjetunionens folkkommissarie för utrikes ärenden Maxim Litvinov fram ett förslag att Sovjet skulle genomföra en fullständig och omedelbar avrustning om alla stater förklarade sig villiga till samma åtgärder.⁶⁸ Kelloggpakten slöts 1928 mellan utrikesministrarna i Frankrike och USA. Till traktaten anslöt sig ett 60-tal andra stater. Genom denna överenskommelse fördömde parterna användandet av krig för att lösa konflikter på ett internationellt plan och föreskrev i stället fredliga metoder.⁶⁹

En ny försvarskommission tillsattes 1930. Den fick också i uppdrag att se över avrustningsalternativet. Motiven för att inte ha något försvar alls, vilket många socialdemokrater förordade i slutet av 1920-talet, var varken militära eller utrikespolitiska. I stället betonade de att försvar och rustningar i sig var en krigsprovocerande handling och framkallade krig. Det var bättre att satsa pengar på den sociala budgeten. Det var inte heller lönt för ett litet land att ha ett försvar, i stället kunde Sverige bli ett avrustat mönsterland i det internationella samarbetet inom NF. Andra socialdemokrater och frisinna de var kritiska. De menade att demokratierna utan försvar inte kunde hålla stånd mot diktaturerna. En isolerad avrustning skulle vara emot NFs stadgar, eftersom man inte skulle kunna uppfylla sin plikt som medlem.⁷⁰

Fredsöreningarna växte till sig i slutet av 1920-talet. SFSF räknade 1930 till 49 000 medlemmar, Världsfredsmissionen hade samma år 5000 anhängare och IKFFs medlemsantal hade ökat till 2100.⁷¹ Under mellankrigstiden gjorde svenska staten en skillnad mellan de föreningar som arbetade för isolerad avrustning och de som verkade för en internationell avrustning i balans med andra nationer. De som önskade isolerad avrustning och värnpliktsvägran fick inte några statsbidrag, medan de övriga till exempel IKFF, Föreningen för Informationsbyrå för Fredsfrågor och Mellanfolkligt Samarbete, Skolornas Fredsförening, NF-förbundet, den ekumeniska rörelsen och nykterhetsorganisationer erhöll bidrag.⁷²

⁶⁷ Förutom Sverige ansågs Danmark, Norge och Storbritannien också vara länder där försvaret hade minskat, medan de övriga ländernas budget för rustningar ökades mellan åren 1925 och 1930. Trönberg 1985, s. 36-37.

⁶⁸ Trönberg 1985, s. 43 och 93.

⁶⁹ *Nationalencyklopedin*, band 10, Höganäs 1993, s. 533.

⁷⁰ Tingsten 1964, s. 183ff.

⁷¹ Fogelström 1983, s. 194-197.

⁷² Det gällde för budgetåret 1931/1932. Trönberg 1985, s. 75.

Freds rörelsen ville gärna påverka nedrustningsförhandlingarna.⁷³ En folkriksdag i avrustningsfrågan öppnades i februari 1932. Bakom idén stod SFSE, olika fackliga organisationer och enskilda personer. Förutom att folkriksdagen hänvisade till de tidigare folkriksdagar som hållits i samband med rösträttskampen, nämligen 1893 och 1896, framhöll ledningen också att riksdagen såg sig som en "tvillingbroder" till SFSEs fredskonferens i Varberg 1915. Ombuden, som var 396 till antalet, kom från över 500 organisationer.⁷⁴ Även om fem kvinnor hade skrivit på uppropet, däribland Anna Lenah Elgström, Mollie Faustman och Selma Lagerlöf, var Elin Wägner den enda kvinnan som höll föredrag inom folkriksdagens ram. Hon förespråkade en officiell folkomröstning i avrustningsfrågan.⁷⁵ Till den permanenta kommittén, som skulle sammankalla fler riksdagar för fred, valdes bland annat Ada Nilsson.⁷⁶ Flera stora namnsamlingskampanjer startades, till exempel av IKFF och av arbetarrörelsen och lämnades in till nedrustningskonferensens president.⁷⁷

Folkförbundets nedrustningskonferens öppnades 1932 i Genève. Trönberg uppger att den svenska delegationen hade ett officiellt förhandlingsunderlag och ett hemligt, vilket troligen de andra länderna också hade. De olika nationernas beräkningar vad gällde fartygstonnage, antal flyg, manskap, officerare, uniformer och annat material skulle ställas mot varandra.⁷⁸ I överläggningarna nåddes inte några större resultat. Tyskland ville upphäva Versaillesfördraget och få rätt att upprusta, men motståndet gjorde att de tyska delegaterna lämnade arbetet redan på sommaren. Konferensen försökte få tillbaka den tyska gruppen, men i stället avsåde nationen sig sitt medlemskap i NF följande år. Förhandlingarna stannade upp. Nya försök bland annat på svenskt initiativ att få med Tyskland 1934 och 1935 strandade.⁷⁹

Elin Wägner skrev flera inlägg om konferensens förlopp i *Tidevarvet*.

⁷³ Trönberg 1985, s. 74-77.

⁷⁴ De över 500 organisationerna utgjordes av 24 fackförbund med 463 000 medlemmar, 21 fackliga centralorganisationer, 138 fackföreningar, 96 nykterhetsorganisationer, 30 religiösa föreningar, 25 socialdemokratiska ungdomsföreningar, 5 lokala samorganisationer, 9 socialdemokratiska kvinnoklubbar, 8 socialdemokratiska föreningar och ett 30-tal andra organisationer. *Svenska Folkriksdagen i avrustningsfrågan den 20-21 februari 1932*, Stockholm 1932, s. 5-6. Se också Trönberg 1985, s. 78-79. Om folkriksdagar med rösträttskrav se Torbjörn Wallinder, *I kamp för demokratin. Rösträttsrörelsen i Sverige 1886-1900*, Stockholm 1962; Carlsson 1986, s. 144-157.

⁷⁵ Övriga kvinnliga undertecknare var grevinnan Kerstin Hamilton och Marika Stiernstedt. 27 män skrev på uppropet, *Svenska Folkriksdagen i avrustningsfrågan*, s. 3-5.

⁷⁶ En annan kvinna som deltog i organiserandet av folkriksdagen var Anna Johansson-Wisborg, *Svenska Folkriksdagen i avrustningsfrågan*, s. 7.

⁷⁷ IKFF samlade 300 000 svenska kvinnors underskrifter och WILPF 8 miljoner internationellt. Från arbetarrörelsen kom 750 000 svenska namn och 38 miljoner medlemmar ställde krav från internationalen. Trönberg 1985, s. 77-81.

⁷⁸ Trönberg 1985, s. 54-60 och 95-96.

⁷⁹ Trönberg 1985, s. 161-169.

Hon var väl inläst vad gällde det förberedande arbetet i nedrustningskommissionen och de olika regeringarnas förslag. Hon poängterade noga de länder som hade idéer som aldrig så lite kunde räknas som avrustningstankar.⁸⁰ Hennes utgångspunkt var att folkviljans röst behövde komma till uttryck i en folkomröstning.⁸¹ Elin Wägner kritiserade den svenska delegationens sammansättning. Den bestod av 9 män och hon efterlyste någon kvinnas deltagande samt ett nordiskt samarbete.⁸² Om fredsvänner och civilbefolkningen världen över skulle förena sig vore det också bra.⁸³ Frontlinjen, menade Elin Wägner, gick mellan den äldre militarismen och en solidaritetspolitik. Hon hoppades att arbetare, kristna och kvinnor skulle kunna ha ett inflytande på nedrustningen. Kvinnorna hade visserligen arbetat för konferensen, eftersom 45 miljoner kvinnor inom olika organisationer hade gett sitt stöd till den. 8 miljoner av dem hade WILPF samlat in. Det var inte dåligt, men det innebar ingen kvinnlig fredssarmé, ansåg hon, eftersom de inte uttalat stod för avrustning.⁸⁴ Däremot blev hon glad då ordföranden Arthur Henderson hade tagit in två uttalanden av kvinnoorganisationerna i konferensens officiella dokument.⁸⁵ Trots alla misslyckanden var det ändå bra att konferensen höll ut och inte tröttnade. Det var rätt inställning, menade Elin Wägner, allt var inte förbi bara för att man hade så svårt att komma överens.⁸⁶

Fram till de första åren på 1930-talet var alltså nedrustning ett alternativ som allvarligt diskuterades av många människor. Även de politiska kvinnoförbunden engagerade sig i frågan inför försvarsbeslutet 1925. Under nedrustningskonferensens förberedelseperiod och vid dess öppnande fanns det hopp om resultat. Fredsrörelsen, enstaka kvinnor och kvinnoorganisationer försökte opinionsmässigt påverka arbetet.

⁸⁰ Trönberg redogör kort för Elin Wägners syn på de olika nationernas förslag utifrån en artikel i *Tvt* och några personliga arbetsboksanteckningar. Han uppfattar henne som "klarsynt" när det gäller de olika ländernas svårigheter att komma överens, men ändå i viss mån optimistisk. Trönberg 1985, s. 122-123 och 126.

⁸¹ Elin Wägner, "Tiden är mogen: Avrustningsfrågan går nu på remiss till folken", *Tvt* 1930:48.

⁸² Elin Wägner, "Filbunken", *Tvt* 1930:45; "Denna fruktansvärda konferens. Vad menar Sverige inför avrustningen?", *Tvt* 1931:12; "Säkerhet genom internationell ordningsmakt. Sverige inför nedrustningskonferensen", *Tvt* 1932:4. Melin 1999, s. 191, uppger att IKFF försökte få med en kvinna i delegationen.

⁸³ Elin Wägner, "De bästa i klassen", *Tvt* 1931:29; "Första akten i nedrustningsdramat", *Tvt* 1932:16.

⁸⁴ Elin Wägner, "Den stora frontlinjen", *Tvt* 1932:7.

⁸⁵ Elin Wägner, "Henderson för kvinnorna i elden på avrustningskonferensen", *Tvt* 1932:16.

⁸⁶ Elin Wägner, "Giv akt! Ett avgörande nalkas", *Tvt* 1933:36; "Nödvändigt och möjligt: denna konferens är icke en blodig satir men en blodig nödvändighet", *Tvt* 1933:39.

Vapenvägrarna samlas

Att vägra krigstjänst i en krigssituation eller att identifiera sig som vapenvägrare i ett samhälle med allmän värnplikt har ofta tolkats som en kontroversiell handling. Peter Brock, som är en av de första som har studerat pacifismens historia, menar att den viktigaste faktorn för en pacifistisk hållning är ett personligt ställningstagande och ett eget ansvar.⁸⁷ Han delar in pacifister i sex olika grupper, varav här ska nämnas fyra som jag menar på något sätt var relevanta i det svenska samhället under tiden från sekelskiftet 1900 till andra världskriget. Kväkarna placerar Brock i två olika grupper. I ett tidigt skede skapade de *egna sekter* och ville inte ha något med samhället att göra, de vägrade nämligen att betala skatt och att delta i statens angelägenheter. Deras vägran att döda andra människor byggde på ståndpunkten att gudomligheten bor i varje individ. Eftersom kväkarna under 1800-talet blev alltmer delaktiga i samhället anser Brock att de så småningom tillhörde gruppen *integrerade pacifister*. Författaren Leo Tolstoys tankar från slutet av 1800-talet om att människor måste ta ett personligt ansvar för sin pacifism låg nära kväkarnas. Tolstoyanerna avisade även alternativa arbeten, som sågs som ett accepterande av statens inflytande över människor. Jehovas vittnen kallar Brock *eskatologiska pacifister*, eftersom de predikade fred samtidigt som läran förutsätter en slutlig strid. Mahatma Gandhi som använde ickevåldstekniker för att omvandla samhället är en representant för en *målinriktad pacifism*.⁸⁸

Under första världskriget uppstod en intensiv rörelse i England till stöd för de män som nekade tvångsutskrivning. Fredsforskaren Nigel Young kallar den här formen av pacifism för *anti-conscriptionism*.⁸⁹ De som vägrade behandlades dåligt. Ofta utdömdes fängelsestraff som vägrarna fick avtjäna under usla villkor. En del blev dödade i hemlandet, några togs till fronten och sköts och deras familjer fick utstå repressalier.⁹⁰ Den internationella organisationen The War Resisters International bildades 1921 i syfte att organisera vapenvägrare. I Sverige restes åter krav på vapenfria tjänster och samma år blev religiösa vägrares vapenvägran laglig för svenska män.⁹¹ Religiös

⁸⁷ Harvey L. Dyck, "Peter Brock as a Historian of World-wide Pacifism: An Appreciation", *The Pacifist Impulse in Historical Perspective*, edit. Harvey L. Dyck, Toronto 1996.

⁸⁸ Brock 1972, s. 472-479. De två återstående kategorierna menar Brock utgörs av dem som är inspirerade av en egen kallelse och av dem som anser att det finns en orenhetskänsla förknippad med att spilla mänskligt blod.

⁸⁹ Nigel Young, *Why do Peace Movements Fail? An Historical Sociological Overview*, PRIO workingpaper, 1983:10; Santi Rainer, *100 years of peacemaking. International Peace Bureau and other international peace movement organisations and networks*, Göteborg 1991, s. 7-33.

⁹⁰ Se Caroline Moorehead, "Troublesome People. The Warriors of Pacifism", Maryland 1987.

⁹¹ Fogelström 1983, s. 167.

och etisk värnpliktsvägran stadfästes som tillåten i samband med försvarsbeslutet 1925 och samma år grundades Svenska Krigstjänstvägrareförbundet. Förbundet tillhörde Svenska Världsfredsmissionen och fick utrymme i tidningen *Fredsmissionären*.⁹² Ett internationellt manifest mot värnplikt utfärdades 1926. Det skrevs under av Elin Wägner men även Ellen Key hade hunnit bidra med sitt namn innan hon avled.⁹³

Elin Wägner deltog ivrigt i diskussionen om icke-våld och vapenvägran. Efter kriget reste hon runt i det ockuperade Rehnlandet och gav 1923 ut en resebok med sina intryck. Hon hade besökt olika grupper och enskilda människor och hade hört berättelser om livet efter Versaillesfreden. I boken tog hon upp det vapenlösa motstånd hon hade sett och kunde inte förstå varför kvinnorna inte stödde de vapenvägrade männen mer.⁹⁴ Elin Wägner visade alltså tidigt intresse för ett vapenlöst motstånd. En av kvinnorna inom det nybildade Frisinnade Kvinnors Riksförbund i Blekinge, Ebba Holgersson, hörde sig för om Elin Wägner kunde komma och hålla föredrag i september 1923. Det ville hon gärna, men bara om hon fick tala om Gandhis vapenlösa motståndsidé och om sina erfarenheter av det i Tyskland. Föredraget, varnade hon, skulle då bli ”radikalt om man drar ut de politiska konsekvenserna”.⁹⁵ I den nystartade tidningen *Tidevarvet* publicerade Elin Wägner fyra artiklar om Gandhi under 1924.⁹⁶ Att Elin Wägner såg det vapenlösa motståndet som ett radikalt politiskt alternativ är det ingen tvekan om.

Trots att det kom en lag som gav män en möjlighet att vägra vapen var inte alla myndigheter positiva till budskapet. Generalpoststyrelsen nekade att vidarebefordra brev om det pryddes av en kontroversiell uppmaning. Världsfredsmissionen hade 1927 utformat ett märke i rött och vitt med blodsdroppar, kors och texten ”Nytt världskrig = släktets självmord. Kristi kärlek vägrar krigstjänst”. Märket blev anledning till en strid som fick lösas på regeringsnivå. Generalpoststyrelsen menade att texten ”var ett försök att förleda till ohörsamhet mot lag eller laga myndighet”.⁹⁷ Tidskriften *Fredsmissionären* ställde sig frågan vilken lag det gällde, då värnpliktslagen gav möjlighet åt dem som var i samvetsnöd att i stället utföra statligt civilt upp-

⁹² Fogelström 1983, s. 184. Se också *Krigstjänstvägrarnas Internationell. Utdrag från den internationella rapporten från rörelsens internationella konferens i Hoddesdon Heris, England i juli 1925*, Hudiksvall 1926.

⁹³ Fogelström 1983, s. 184. I Sverige skrev Nathanael Beskow, Carl Lindhagen och många av SFSFs styrelseledamöter också på. I utlandet appellerade manifestet bl. a. till Norman Angel, Henry Barbusse, Martin Buber, Albert Einstein, Mahatma Gandhi, Romain Rolland, Bertrand Russell, Rabindranath Tagore, H.G. Wells m. fl.

⁹⁴ Elin Wägner, *Från Seine, Rehn och Ruhr*, Stockholm 1923.

⁹⁵ Elin Wägner till Ebba Holgersson 12/9-1923. Ebba Holgerssons samling, v:8, KS.

⁹⁶ Elin Wägner, ”Gandhi och hans lära”, *Tvt* 1924:6:14:17:18.

⁹⁷ *Fredsmissionären* 1927:5-6, s. 75.

byggnadsarbete.⁹⁸ Brevmärket förbjöds, men *Fredsmissionären* gav inte upp sin kamp. Föreningen skapade nio nya brevmärken och för säkerhets skull ansökte de om myndigheternas granskning innan de nya uppmaningarna klistrades på försändelser.⁹⁹

I samband med 10-årsfirandet av första världskrigets slut nådde berättelser från kriget ut till publiken både i bokform och genom filmmediet. Till exempel visades filmen "Krigets verkliga ansikte" samtidigt som SFSF ordnade föredrag runt om i landet 1929.¹⁰⁰ Läkarna Stig Holm och Axel Höjer publicerade samma år antologin *Krig eller kultur* med bidrag från många aktiva fredsarbetare. Förmodligen anspelade titeln på Gustaf Steffens *Krig och kultur*, en serie i fyra delar där författaren under första världskriget studerade kriget från olika perspektiv. Steffen propagerade för att Sverige skulle ansluta sig till kriget på Tysklands sida.¹⁰¹ Stig Holm var själv vapenvägrare. Hans budskap handlade om att kriget också kunde ses som ett personligt problem och han förordade civil tjänstgöring i stället för militär värnplikt.¹⁰² SFSF stödde i hög grad vapenvägrarna och hade i sitt organ *Freden* en hel del reportage med fotografier på unga män som utförde samhällstjänst. Tidsskriften berättade i början av 1930-talet i varje nummer om rättigheten för männen att följa sina samveten och uppgav återkommande i stigande siffror hur många som undertecknat en samvetsdeklaration.¹⁰³ Vapenvägrarnas krets ökade i antal och eftersom många ansökningar inte gick igenom hölls ett stort möte i protest på Auditorium där flera vapenvägrare talade.¹⁰⁴ I SFSF gick arbetaren och fredskämpen tillsammans i kampen mot militarismen för fred. Bilden av en ung muskulös arbetare i uppkavlade vita skjortärmar, som bryter sönder ett gevär över sitt huvud, var en uppmaning till en första majdemonstration 1931. Han vittnade om ett annorlunda manligt hjälteideal.¹⁰⁵ Att vägra bära vapen sågs som den mest radikala fredsiden, en

⁹⁸ *Fredsmissionären* 1927: 5-6, s. 73-81. Generalpoststyrelsens och *fredsmissionärens* inlägg finns här. Redaktionen hänvisade till värnpliktslagen av år 1913, 1920 och 1925.

⁹⁹ *Fredsmissionären* 1927:10, s. 145-146.

¹⁰⁰ *Freden* 1929:5, s. 1. Filmen behandlas av Lina Paulsson i en opublicerad seminarieuppsats *Krigets verkliga ansikte. Den desillusionerade krigsberättelsens genombrott i Sverige kring 1930*, Historiska institutionen, Lunds universitet, 2000.

¹⁰¹ Gustaf F. Steffen, *Krig och kultur. Socialpsykologiska dokumenter och iakttagelser från världskriget 1914*, Stockholm 1914. De övriga delarna kom 1915, 1916 och 1917.

¹⁰² *Krig eller kultur*, red. Stig Holm och Axel Höjer, Stockholm 1929. Elin Wägner och Elisabeth Waern-Bugge deltog med bidrag. En uppföljning med samma titel, men endast Stig Holm som redaktör, kom ut 1936, i vilken Elin Wägner och Emilia Fogelklou medverkade.

¹⁰³ "Ingen svensk medborgare kan tvingas att mot sitt samvete fullgöra militär värnpliktstjänstgöring. Hänvänd Eder till Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen.", *Freden* 1930:10; "4000 krigstjänstvägrare ha hittills undertecknat den internationella deklARATIONEN", *Freden*, 1931:5 och "7000 krigstjänstvägrare i Sverige varav 4700 medlemmar av SFSF", *Freden* 1932:2.

¹⁰⁴ Fogelström 1984, s. 204; *Freden* 1931:6, s. 1 o. 4.

¹⁰⁵ *Freden* 1931:5.

vision kvinnorna kunde stödja, men inte direkt delta i. *Fredsmissionären* tydliggjorde detta faktum genom att påpeka att organisationens medlemmar delades in i två grupper. I ”Samvetsfronten” släpptes ännu inga kvinnor eller kronvrak in. De var däremot välkomna i ”Syskonhjälpen”, som på så sätt kom att fungera som ett kvinnligt stödprojekt i broderskapets fredskamp.¹⁰⁶ Tidningen *Fredsmissionären* startade emellertid 1931 också ett praktiskt fredsarbete som både kvinnor och män kunde stödja. De som ville kunde satsa pengar i Frigörelsefonden. När fonden hade vuxit i storlek skulle avkastningen användas till att hjälpa arbetare i samvetsnöd inom rustningsindustrin, till exempel från Bofors, att finna en annan utkomstmöjlighet. De första uppropen publicerade *Fredsmissionären* under år 1931. I detta projekt deltog Elin Wägner tillsammans med fyra andra kvinnor från Fogelstadskretsen.¹⁰⁷

De militära tidskrifterna fortsatte på 1930-talet kampen mot pacifisterna och vapenvägrarna. Framför allt agerade Riksförbundet för Sveriges Försvar i sin publikation *Sveriges Försvar*. Det var särskilt de kristnas ställningstaganden och övriga ”samvetsömmas” inställning som redaktionen tog upp.¹⁰⁸ Inte heller nu kritiserade de militära förespråkarna kvinnornas pacifistiska orientering, förutom majoren Hjalmar Falk. När han publicerade sina reflexioner om pacifister, nämndes även Selma Lagerlöf och Elin Wägner. Falk menade att den beundrade sagoberätterskan Selma Lagerlöf, som tidigare hade haft fel när det gällde måsfåglars näbbfärg i berättelsen om Nils Holgersson, också hämtade inspiration från sagornas värld när hon skrev under ett upprop om att värnplikt var en form av slaveri.¹⁰⁹

¹⁰⁶ *Fredsmissionären* 1928:1.

¹⁰⁷ Uppropet infördes två gånger 1931:1 och 1931:10. Uppropet undertecknades av 39 respektive 38 personer. Vid det första tillfället var det 6 kvinnor och vid det andra 5 kvinnor. De var Elin Wägner, Carin Hermelin, Honorine Hermelin, Ada Nilsson, Elisabeth Tamm och Emilie Rathou, som ej fanns med vid det sista tillfället. I *Fredsmissionären*, 1936:5, kunde de ansvariga meddela att en arbetare hade blivit ”friköpt”. Han ägnade sig nu åt att tillverka trädgårdsmöblerna ”Pax”.

¹⁰⁸ I tidningen *Sveriges Försvar*, se t. ex. ”Samvetsömhet och värnpliktsvägran”, 1931:1; ”De kristna och försvaret”, 1931:2; ”Värnpliktslagens helgd”, 1933:1; ”Lagstiftningen rörande ’samvetsömma’ värnpliktiga”, 1933:2; ”Den etiska samvetsömheten”, 1934:2.

¹⁰⁹ Hjalmar Falk, *Pacifister och andra*, Allmänna Försvarsföreningen, Stockholm 1933, s. 9-10. Falk endast nämnde Elin Wägners namn.

Gasmolnen hopar sig

Under 1920-talet var det främst förespråkare för försvaret som uttalade sig om gasstridsmedel och de erfarenheter som hade gjorts under första världskriget. Syftet var utbildning men kunde också vara ett inlägg mot nedskärningen av försvaret. NF arbetade på att få fram ett förbud mot användandet av kemiska och biologiska stridsmedel. Resultatet blev Genèveprotokollet 1925.¹¹⁰ I slutet av decenniet diskuterade kemister och läkare gaskriget på en konferens i Frankfurt i IKFFs regi. Under de första åren av 1930-talet ställdes från olika håll krav på skydd för civilbefolkningen, medan försvaret redan hade sett över sin organisation och föreslagit skyddsåtgärder. Fredsrörelsen vände sig till civilbefolkningen med argument om att gasmaskerna var ett otillräckligt skydd, och militären ansåg att motståndarsidan överdrev faran, och använde sig av skräckskildringar.

Försvaret tog alltså tidigt tag i frågan om gasangreppen under första världskriget. De gaser som användes under kriget hade varit kända redan tidigt på 1800-talet, men det behövdes en kemisk industri som kunde framställa stora mängder för att det skulle vara möjligt att använda gas som stridsmedel. Redan 1907 förbjöd Haagkonventionen användningen av gift och förgiftade vapen. Man ville också sätta stopp för ämnen, vapen eller kulor som skulle kunna orsaka onödigt lidande. I *Gaskrig och gasskydd* från 1923, som först och främst var avsedd för truppofficerare, diskuterades vad som kunde menas med konventionens förbud. Resonemanget fördes för att utvärdera vilket land som först hade brutit mot Haagöverenskommelsen genom att använda stridsgaser. Gift, sade man från försvarets sida, är det som lägges i brunnar och i livsmedel och giftvapen hänsyftar på vilda folkstammars vapen; alltså kan gas inte falla in under dessa kategorier. Eftersom gaskriget tvingades fram av ställningskriget i skyttegravar och ett gasangrepp innebar övergående skador på soldaterna, ansåg man från militärt håll att gas var ett av de mera mänskliga stridsmedlen. Därför räknades vapnet inte in i den kategori som framkallade onödigt lidande. Därmed hade författarna klarlagt att ingen egentligen hade brutit mot Haagkonventionen.¹¹¹ De gasangrepp som markerade stridsgasernas införande på krigsskådeplatserna skedde i januari 1915. Då utsattes ryska trupper helt oförberedda för gasmoln från tysk sida. I april vid Ypern samma år möttes 5000 oskyddade soldater på den belgiska sidan av klogasmoln.¹¹²

För att förstå mellankrigstidens debatt om gasstridsmedlens eventuella

¹¹⁰ Ove Bring, *Nedrustningens folkrätt*, Stockholm 1987, s. 42-46.

¹¹¹ R. Hanslien och Fr. Bergendorff, *Gaskrig och gasskydd*, Militär-literaturföreningens förlag, Stockholm 1923, s. 10-11.

¹¹² Hanslien och Bergendorff 1923, s. 14-15.

farlighet är det viktigt att i stora drag känna till utvecklingen på området. Att föra krig med stridsgaser var inget lätt företag. Gasen kunde föras över till fienden med hjälp av vind, granater eller med speciella gaskastare och även spridas via minor. Det fick inte vara för kallt vid användningen av vissa gaser, till exempel blev giftiga bromföreningar till ofarligt pulver vid stark kyla. Väderleken var både en bundsförvant och en fiende; solsken fick luften att bli varm och stiga, häftiga regn liksom kylig luft påverkade gasen att sjunka och dimmig väder gjorde att fienden inte lika lätt såg gasmolnen. De skyddsåtgärder som användes under kriget delades upp i individuella och kollektiva skyddsmedel. Till de förra räknades olika typer av gasmasker med filter och även gasmasker för hästar, hundar och brevduvor. I de kollektiva innefattades gastäta skyddsrum vid fronterna först och främst till för sårade och för dem som behövde vila. Vidare kunde eld och rök för att fördriva gasmoln användas, och en slags alarmapparater som visade på spår av klorgas i luften. Angeläget var att ha en bra organiserad väderlekstjänst, som gav rapporter om när gasangrepp skulle vara möjliga att genomföra.¹¹³

Med flygets utveckling under mellankrigstiden kom möjligheten att nå bakom fronterna in över det civila samhället och därmed sprida gaserna på annat sätt. Det svenska militärflygets utveckling i siffror talar sitt tydliga språk. Enligt 1925 års försvarsförordning skulle regeringen satsa på ett flygvapen, men i verkligheten genomfördes det inte förrän i mitten av 1930-talet.¹¹⁴ 1926 fanns det 70 flygplan och 1936 hade antalet ökat till 260. Inom flyget var 1926 antalet sysselsatta man endast 1100, medan motsvarande siffra för 1936 var 4000.¹¹⁵ Då blev det också vanligt med övningar, både till sjöss och i luften. På följande sätt protesterade redaktionen på *Tidevarvet* i juni 1935 mot att övningarna betraktades som underhållning:

Ett stort flygöverfall med 25 kulspruteförsedda militärflygmaskiner samt motsvarande 'försvar' med luftvärnskanoner etc. anordnas i Norrköping som publikattraktion till Barnens Dag! Pressen, t.o.m. den socialdemokratiska, reklamerar med gillande. Borde man inte göra klart för sig att det handlar om oförenliga mål? Den som vill arbeta för bättre uppväxt- och livsvillkor för barnen kan inte samtidigt ge sig in på kapprustningarnas väg, vars yttersta konsekvens är förödelse.¹¹⁶

Både representanter för försvaret och fredsrörelsen hade kemister och specialister på sin sida som var väl insatta i ämnet. Som motståndare framträdde

¹¹³ Hanslien och Bergendorff 1923, se kapitlet "Gasteknik och gasskydd".

¹¹⁴ Trönberg 1985, s. 36.

¹¹⁵ Bertil M. Westergård, "Svenskt militärflyg 50 år", Tabell 1. Flygvapnets utbyggnad 1926-1962, Särtryck ur *Teknisk Tidskrift* 1962.

¹¹⁶ "Veckovakten", *Tvt* 1/6 1935, s. 1.

kemisten Naima Sahlbom och läkaren Axel Höjer. Skillnaden i de olika sidornas argumentering handlade inte så mycket om vilka gaser som användes utan vilka skydd det fanns och hur hotfull situationen var. Som den minst skadliga stridsgasen räknades tårgasen. Till gruppen kvävande gaser hördes klorgas, fosgen och difosgen. Senapsgasen verkade frätande både på andningsvägarna och på huden. Levisiten innehöll arsenik och framkallade kräkningar. Dessutom fanns det spräng- och brandbomber, som kunde innehålla både gaser och ämnen, som satte eld på omgivningen. Tårgasen gick att springa ifrån. För att skydda sig mot kvävande klorgas behövdes en indränkt trasa med koksalt, som också lätt kunde anbringas inuti en enkel gasmask. Emellertid framhöll både pacifister och militärer att ju fler olika gaser som utvecklades desto svårare blev det att skydda sig med bara en sorts gasmask och ett slags motmedel. Endast militären såg högaktivt kol som universalmedlet mot alla gaser, förutsatt att försvaret fick satsa på gasmasker. Pacifisterna betonade att senapsgasen krävde skyddsdräkter för hela kroppen, och att de kräkningar som levisiten gav upphov till, tvingade den som blivit angripen att ta av sig gasmasken.¹¹⁷

Perspektivet från militärens håll var soldaternas situation och försvarets budget för luftskydd. För fredsrörelsen stod civilbefolkningen i fokus. Argumenten handlade ytterst om att det inte fanns några effektiva garantier för att man inte skulle bli drabbad i ett gaskrig och framför allt att det skydd som diskuterades var otillräckligt. Genomgående framhöll man de olika skador som gasstridsmedlen kunde ge upphov till.

IKFFs internationella styrelse hade redan 1924 tillsatt en antigaskommitté med kemiprofessorn Gertrud Woker från Bern som expert. En av kommitténs medlemmar var Naima Sahlbom. Gruppen lyckades få till stånd en konferens om modern krigföring, Conference of Modern Methods of Warfare, i Frankfurt 1929. Konferensen antog tre resolutioner: För det första att något effektivt skydd ej fanns i ett modernt krig. För det andra att avtal mellan nationer inte utgjorde någon skyddsgaranti, eftersom regeringarna redan hade tillverkat vapen för den moderna krigföringen. Slutligen att det följande kriget skulle dra in civilbefolkningen och eventuellt förstöra all civi-

¹¹⁷ Texter från försvarets sida: Sekreterare i trängklubben G.A. Smith, *Gastjänst. Kortfattad orientering rörande de kemiska stridsmedlen samt skyddsmedlen mot desamma*, Stockholm 1925; Docent o. fil. Doktor Gustaf Ljunggren, *Stridsgaser och skydd däremot*, Riksförbundet för Sveriges försvar, Lindesberg 1929; "Den civila befolkningens skydd mot luftanfall", *Sveriges Försvar*, 1928:2; "Gasmasken. Förstklassig svensk konstruktion - försummad anskaffning", *Sveriges Försvar*, 1935:1. Texter från motståndarna till gasstridsmedel: D:R Naima Sahlbom, *Giffigasvapnet*, Stockholm 1927; Axel Höjer, "Giftgaser och fredsarbete", *IKFFs Medlemsblad* 1928:3; "Antigaskommittén 1924-1929", *IKFFs Medlemsblad* 1928:4; Franz Carl Endres, *Gaskriget - den stora faran*, Stockholm 1928, Sahlbom 1934; C. Carbone, *Det kommande kriget*, Stockholm 1935.

lisation.¹¹⁸ Bland föreläsarna fanns även Axel Höjer som enligt Elin Wägners rapport talade om sjukdomar i samband med gasförgiftning.¹¹⁹

Medan allt detta pågick gav Röda Korset 1929 ut en broschyr som handlade om hur civilbefolkningen skulle skydda sig. Samma broschyr trycktes åter 1935. Det är en indikator på att frågan om civilskyddet inte hade förändrats särskilt mycket fram till 1935.¹²⁰

Sammanfattning och diskussion

Tiden från 1915 och till 1935 har hittills setts som en lugn period vad gäller kvinnors kollektiva aktioner mot krig. Ändå kan den alltså inte karakteriseras som en latent period i Meluccis mening, eftersom jag har pekat på åtminstone ännu en kollektiv aktion i linje med de övriga, nämligen Kvinnornas samling till stöd för president Wilsons program 1919. I mobiliserande syfte refererade samlingen till Kvinnornas fredssöndag 1915. Jag ser 1920-talet snarare som en period fylld av en mängd fredsföreningar och mötesplatser, som kanaliserade större opinioners behov av fredsarbete.

Politiskt arbetade socialdemokrater och liberaler för fred genom att få till stånd nedrustning av försvaret och stödja arbetet i NF. Det var istället försvarsförespråkarna som tvingades att mobilisera, *defencisterna*, som historikern Martin Ceadel kallar dem. Han har i sin forskning undersökt hela skalan av åsiktsbildningar inom området krig och fred. Kategorin *defencism* ser han som en tradition som vill förhindra krig genom att ha ett starkt försvar.¹²¹ I Sverige var det högern, de militära intressena, lottarörelsen och det moderata kvinnoförbundet som agerade i försvarsfrågan mot den bristande försvarsviljan, personifierad av vapenvägrarna. På fredsfronten föddes flera nya föreningsinitiativ, som Världsfredsmissionen, IKFF och Krigstjänstvägrareförbundet. Kvinnorna, de religiösa fredsarbetarna och vapenvägrarna fick alltså sina egna organisationer.

Kvinnornas fredssöndag 1915 ska betraktas som en del av andra liknande initiativ i sin samtid. Hur samarbetet mellan fredsrörelsen och socialdemokratin såg ut är intressant för att få grepp om vilket handlingsutrymme det socialdemokratiska kvinnoförbundet hade. Det förefaller som om förbundet på 1920-talet hade möjlighet att praktiskt samarbeta med kvinnor över

¹¹⁸ Bussey och Tims 1965, s. 65-67.

¹¹⁹ Elin Wägner, "Vad är modern krigsföring?", *Tvt* 1929:2 12/1.

¹²⁰ *Civilbefolkningens skydd mot gasanfall från luften*, Svenska Röda Korset, Stockholm 1929 och 1935.

¹²¹ Martin Ceadel, *Thinking of Peace and War*, Oxford 1987, s. 5 o. 72-100. Ceadel tar också upp ideologiska positioner som förordar ett aggressivt krigförande: *militarism*, som anser krig är nödvändigt och bra då varje stat kämpar för sin egen överlevnad, *crusading*, som villigt för krig under goda omständigheter i syfte att uppnå fred så småningom.

partigränserna inom IKFF. I det sammanhanget kunde man däremot inte förespråka en socialistisk antimilitaristisk linje. Det budskapet drev kvinnoförbundet istället tillsammans med partiet och den internationella arbetarrörelsen. De frisinnade kvinnorna samlade sig runt Elin Wägners radikala pacifistiska linje, vilken var inspirerad av Mahatma Gandhis vapenlösa motstånd. Redan en kort tid efter aktionen Kvinnornas fredssöndag 1915 karakteriserade Elin Wägner kvinnorna som vapenlösa, i betydelsen av att så länge kvinnorna inte hade rösträtt var de vapenlösa i förhållande till krigssituationer. Efter rösträttens införande och mötet med Gandhi omformulerade hon, menar jag, betydelsen till att gälla icke-våldsaktioner. Elin Wägner spelade en stor roll i fredsaktionerna på 1930-talet.

Kampen mellan militären och de etiska och religiösa vapenvägrarna fördes på ett offentligt konfliktfält, där kvinnor inte inkluderades. Kvinnor kunde, på grund av sitt kön, inte delta i den mest radikala protesten som det innebar att vara vapenvägrare. För dem återstod att stödja männen i deras kamp. Den tilltagande radikaliseringen av fredsrorelsen, idén om vapenvägran och agitationen mot gasstridsmedel utgjorde mobiliseringspotentialen för Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935.

Det fanns således en mängd olika fredsriktningar i Sverige under 1920-talet och några år in på 1930-talet. Hur ska dessa karakteriseras? Martin Ceadel och historikern Charles Chatfield har uppmärksammat att termen *pacifism*, som myntades 1901, förändrades innehållsmässigt under mellankrigstiden.¹²² Från seklets början fram till och med första världskriget inkluderade begreppet pacifism alla som arbetade för fred. Under 1920-talet utvecklades icke-våldsidéer och vapenvägrarna växte till i antal, särskilt i Storbritannien. Som jag har visat fanns det dock liknande tendenser även i Sverige.¹²³ Beteckningarna *borgerlig pacifism* och *socialistisk antimilitarism* visar inte denna förändring.¹²⁴ Ceadel och Chatfield löser problemet på olika sätt. De behåller båda beteckningen *pacifister* för de människor som inte kan tänka sig krig i någon form och som vägrar att delta i alla sorters krigsaktiviteter. Sedan skiljer de sig åt. Ceadel kallar de personer som arbetar för fred och i princip är emot krig, men som menar att krig är nödvändigt i vissa

¹²² Ordet *pacifism* ansågs vara bra, eftersom det inte var antipatriotiskt och negativt. Charles Chatfield, "Thinking about Peace in History", *The Pacifist Impulse* 1996, s. 37.

¹²³ Ibid.; Martin Ceadel, *Pacifism in Britain 1914-1945: The defining of a faith*, Oxford 1980.

¹²⁴ Beteckningarna förekommer hos Fogelström 1983. Peterson 1992 använder moderat och radikal pacifism, men då blir alla pacifister även de som kan tänka sig krig.

fall, för *pacifcister*.¹²⁵ Chatfield i sin tur anser att samma grupp hellre ska kallas *peace advocacy*, ungefär ”fredsförsvare”.¹²⁶ Jag tycker att deras försök att komma runt den innehållsmässiga förändringen av termen pacifism är lovvärda. Deras beteckningar för de män och kvinnor, som kan tänka sig till exempel befrielsekrig eller krig för att stoppa något som anses vara värre, är emellertid svåra att använda språkligt sett.

Själv vill jag hellre använda fredsforskaren Nigel Youngs beteckningar. Han nyanserar diskussionen om kategorier ytterligare genom att frigöra termen *antimilitarism* från socialismen och dessutom använda begreppet *internationalister*. Han har också översiktligt tidsbestämt när olika fredstraditioner verkade internationellt sett. Young menar således att redan före första världskriget fanns det *religiösa pacifister*, *liberala internationalister*, *pacifister mot tvångsutskrivning*, *antimilitarister* och *socialistiska internationalister*. Under mellankrigstiden tillkom *feministiska antimilitarister* och *radikalpacifister*, som var inspirerade av Gandhis icke-våld. Efter andra världskriget samlades främst *kommunistiska internationalister* och *antikärnvapenaktivister*.¹²⁷

Hur stämmer de svenska riktningarna med hur utvecklingen av fredsrörelsen i andra länder enligt Young såg ut? Den svenska utvecklingen liknar den internationella, men jag anser ändå att den skiljer sig på ett par punkter. Pacifister som var emot tvångsutskrivning, fanns visserligen i Sverige i och med att den allmänna värnplikten infördes runt 1900, men någon svensk rörelse kan man inte tala om förrän en bit in på 1920-talet. Jag anser vidare att aktionen Kvinnornas fredssöndag 1915 kan inkluderas i den feministiska antimilitaristiska traditionen. Att Young ser den feministiska antimilitarismen som ny under mellankrigstiden, menar jag inte stämmer. Feministisk antimilitarism fanns alltså redan under första världskriget i Sverige. Jo Vellacot och Jill Liddington anser också att det fanns en nära koppling mellan feminism och antimilitarism i kvinnornas protester i Haag 1915.¹²⁸ Hos Elin Wägner kom den under 1920-talet att förenas med en radikalpacifism i Gandhis anda.

¹²⁵ Här finner Ceadel företrädare för olika ideologier: liberaler, socialister, radikaler, ekologer och feminister. Ceadel 1987; Martin Ceadel ”Ten distinctions for Peace Historians”, *The Pacifist Impulse* 1996, s. 25–26.

¹²⁶ Chatfield menar att förutom att ordet pacifcism är ett ord som är svårt att uttala och etymologiskt konstruerat, har det ingen anknytning till kontexten. Chatfield 1996, s. 37 och 39.

¹²⁷ Young 1983:10; Rainer 1991, s. 7–33. Norman Ingram talar om *pacifisme ancien style* och *pacifisme nouveau style* för den franska fredsrörelsen. Den senare uppstod i Frankrike efter 1930 och var knuten till politiska ideologier medan den förra utgick från internationella lagar och upplysning och fortsatte att finnas till brevid den nya radikala fredsrörelsen. Se Ingram 1991. Roger Chickering använder indelningen *utopisk (integral pacifism)* och *ideologisk pacifism* när han skriver om fredsarbetet i Tyskland före första världskrigets utbrott. Se Roger Chickering, *Imperial Germany and a World without War: The Peace Movement and German Society, 1892–1914*, New Jersey 1975.

¹²⁸ Liddington 1989, s. 87ff; Vellacot 1993.

4 Mobilisering via Lysistrate och Abessinien

En tändande gnista

Inspirationen bakom aktionen Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget tycks ha varit ett brev som anlände till *Tidevarvets* redaktion från författarinnan Amelie Posse-Brázdová den 2 juli 1935. Avsändaren var en svensk kvinna, gift och bosatt i Tjeckoslovakien. Hon hade utformat sitt brev som ett rop på hjälp. I brevet, som tidningen valde att offentliggöra, berättade hon om sitt gods, en lantlig idyll inför skördetiden, och om sina båda söner som hon var mäktigt stolt över. Hon talade emellertid också om hot i form av bakteriologiska vapen och sin rädsla för luftanfall. Hon bekymrade sig över gasmasker som var otillräckliga, och skyddsrum i källaren som inte heller räckte för alla. Krigsprofitörer och partipolitiska bråk höll på att äventyra Europas kultur och hela dess existens, skrev hon. Runt omkring sig såg hon endast upprustning. Hon menade att kvinnor nu måste göra något; organisera sig tillsammans med de ansvarstagande män som ändå fanns och ta kontakt med likatänkande i andra länder. Kvinnor borde använda den makt det låg i att män behöver kvinnorna. En omfattande generalstrejk kanske, eller i alla fall en handling för att varna och få människor att vakna upp. Sina egna söner hade hon inte fött till världen för att de skulle bli skadade eller dödade.¹ I brevet slutord formulerade hon en vädjan:

Ada Nilsson, Elin Wägner och alla Ni andra duktiga och oförfärade – var är Ni, vad gör Ni? Har Ni tagit sommarferier eller är det annat arbete som uppslukar Er? Bara Ni inte gått och blivit modlösa – också Ni, de modigaste – och låtit Er nedtryckas av någon sorts inbillning att Ert tändande verk skulle vara lönlöst och förgäves i de onda tider som på sistone går fram över världen? För Guds skull, för allas vår skull – släpp inte efter för sådant! Stå på Er, spotta i händerna och ta i på nytt, hur illa det än ser ut – vi behöver Er mer än någonsin nu. Tänk på hur många miljoner vi är som i denna stunden är färdiga till precis vad som helst – utom till ett fortsatt undergivet accepterande av det öde som nu igen förberedes oss.²

¹ "Upp till kamp. Brev till *Tidevarvet* från Amelie Posse-Brázdová", daterat 27/7 1935. *Tvt* 1935:26 137.

² "Upp till kamp", *Tvt* 1935:26 13/7, s. 6.

Texten publicerades i *Tidevarvet* den 13 juli 1935 under rubriken ”Upp till kamp”. Att Amelie Posse-Brázdová’s ord hade verkan framgår av ett brev som Elin Wägner avsånde från Småland sex dagar senare till Tjeckoslovakien. Hon beskrev artikeln som ”kraftig och tagande i sin omedelbara vrede och ångest och jag vet redan att den gjort effekt. Tvt [*Tidevarvet*] tänker visst göra särtryck av den för massspridning men man kan inte skicka ut den förr än man vet vad man vill uppmana folk till och det diskuteras nu.”³

Elin Wägner tillade i brevet att hon själv kände sig förlamad och trött. De unga fick engagera sig, endast om de bad henne kunde hon tänka sig att hjälpa till och ge lite av sina erfarenheter. Kanske var det ändå en önskan om uppror som fick Elin Wägner att bestämma sig för att ge sig av till Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad där diskussionerna pågick.

Lördagen den 27 juli befann sig Elin Wägner på Fogelstad för att ta del av diskussionerna om en eventuell fredsaktion. Samma lördag kommenterade *Tidevarvet* Amelie Posse-Brázdová’s vädjan på ledarplats under rubriken ”Upp till fred”. Ledaren stödde kravet att tidningen skulle ta ställning i en tid full av rustningar: Med ett ställningstagande mot rustningsindustrins vinstintresse och med en uppmaning att arbetare och kvinnor borde inse vilken makt de hade, om de gick samman i syfte att förhindra krig, förberedde *Tidevarvet* marken för sin massspridning av Amelie Posse-Brázdová’s budskap.⁴

På Kvinnliga Medborgarskolan hölls en sommarkurs. En viktig uppgift i skolans pedagogik var diskussionsklubbar och att kursdeltagarna lärde sig att föra protokoll över dess verksamhet.⁵ Klubben ”Isbrytaren” höll ett möte på lördagskvällen med titeln: ”Vad kunna vi göra inför den hotande krigsfaran?”. Ordföranden i klubben, Herta Wirén från Malmö, hade bett en av kursens föredragshållare kemisten Naima Sahlbom och tillika ordförande i IKFE, att stå för lördagskvällens sammankomst och hålla ett tal om krigsgaser. Elisabeth Waern-Bugge, en styrelseledamot i samma fredsförbund, berättade därefter om rustningsindustrin. Hon framförde påståendet att kostnaden för det stål som behövdes till en symaskin var lika stor som till en kanon. En livlig diskussion utbröt och mötet beslöt att tillsätta en fredskommitté.⁶

Fredskommittén kom att bestå av tretton kvinnor. Det var lärare på skolan, kursdeltagare och några kvinnor som hade anlät till skolan just för att delta i lördagskvällens diskussioner. Kommittén fick i uppgift av klubben att undersöka om några av de idéer som hade kommit fram i diskussionen var

³ Elin Wägner till Amelie Posse-Brázdová 19/7 1935. EWS, E Ia:14, KS.

⁴ Tvt 1935:27 27/7, s. 2.

⁵ Se Berit Lindberg, *Kvinnor – vakna, våga. En studie kring pedagogen och samhällsvisionären Honorine Hermelin Grönbech*, Landskrona 2000.

⁶ Klubben Isbrytarens protokoll, sommarkursen 27/7 1935. Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad A:7, KS.

genomförbara. Ett av förslagen, att sätta igång en kvinnofront mot kriget och kalla den "Ned med vapnen", skulle kunna gå att genomföra snarast, ansåg kommittén.⁷

Efter överläggningar i mindre grupper samlades hela kommittén igen för att gå igenom vad ett upprop skulle innehålla. Skissen godkändes och Elin Wägner tog på sig att utforma den färdiga texten. Planen gick ut på att trycka appellen i *Tidevarvet* och dessutom sända ut den över Sverige till enskilda medlemmar i freds- och nykterhetsföreningar. En vald kvinnoför-samling på cirka 70 deltagare skulle hålla ett offentligt opinionsmöte, godkänna en resolution mot kriget och utse en delegation som personligen skulle överlämna skrivelsen till Nationernas Förbund i Genève.

För att planen skulle vara praktiskt genomförbar utsågs ett arbetsutskott på fyra personer: Elisabeth Waern-Bugge och Naima Sahlbom, från IKFF, och Carin Hermelin och Ada Nilsson, *Tidevarvets* redaktör respektive ansvarige utgivare. Samman kallande i utskottet var Ada Nilsson. Fredskommitténs uppgift var slut, men den viktiga frågan om vem som skulle sätta sina namn under uppropet återstod. Man valde följande lösning: "Beslöts att inga institutioner, partier eller några som helst organisationer i sin egen-skap av sådana borde underteckna uppropet, ej minst av det skäl att komi-tén [kommittén], sedan den slutfört sitt uppdrag, ej utgjorde en vald för-samling utan endast enskilda personer."⁸ Ett deltagande i aktionen grunda-des alltså i ett personligt ställningstagande mot kriget. Efter detta klargörande kunde alla som deltagit i fredskommitténs arbete stå som undertecknare av appellen.⁹

På måndagen efter mötet befann sig Elin Wägner åter hemma i Småland. Hon skrev ett brev till Amelie Posse-Brázdová och bad henne att snabbt översätta sin text till engelska och franska och andra språk hon behärskade.¹⁰

Finns det en handling som kräver mod?

Vad stod det egentligen i uppropet? Texten började med att slå fast hur nära krigshotet kommit under de senaste åren och hur det trots allt tal om nedrustning ändå mest blivit upprustning. Därefter följde ett par rader om den upprörda reaktionen över att en stat som var medlem i NF kunde bryta mot överenskommelserna och hotade att ge sig på ett annat land inom förbundet, när andra lösningar erbjöds. Med starka ord beskrevs den senaste utvecklingen på krigets område:

⁷ Protokollsbok, fredskommittén på Fogelstad 28/7 1935. ANS, v:19, KS.

⁸ Ibid., punkt 5.

⁹ Protokollsbok, fredskommittén på Fogelstad 28/7. ANS, v:19, KS.

¹⁰ Elin Wägner till Amelie Posse-Brázdová 29/7 1935. EWS, E 1a:14, KS.

Krigsmaskineriet har utvecklats till en tekniskt fulländad massödare som går rätt på befolkningen tvärs över fronter, flottor och fästningar. Det tvingar därför med nödvändighet befolkningen att ikläda sig skyddsrustning och göra jorden till en fästning, sluten uppåt mot himlen.¹¹

Kvinnor hade varken hjälpt till med denna utveckling eller sagt ifrån att de inte ville ha den och nu måste de därför bestämma sig, menade upproppet. Kunde kvinnor göra något, fanns det något de var i stånd att göra som skulle "... hejda och oskadliggöra ..." detta krigsmaskineri? Jodå, svarade texten i *Tidevarvet*, det fanns det. Men en sådan handling krävde att kvinnor var aktiva, visade sig modiga och höll samman. De måste vägra att använda gasmasker, det vill säga totalt vägra att anpassa sig till "krigsmaskineriet":

Kvinnor, sammanslut er, kräv av männen att de besinna vart det bär hän med mänskligheten. De bästa och klokaste av dem se det och försöka vända utvecklingen, stöd dem, fordra att få hjälpa dem. Men när ni kräva av dem att lägga ner vapnen, låt dem då samtidigt förstå att Ni ämna lägga ner Edra! Att Ni vägra gå in i krigsmaskineriet, vägra källar- och gasmaskdisciplin!

Kvinnor, säg att ni icke tro på gasmasker, källare och andra skyddsvapen. Säg att ni genomskådat det orimliga i uppgiften att skydda alla, och att ni rygga tillbaka för det omänskliga i tanken att somliga skola uttagas till räddning och andra udämnas att förgås. Säg att ni icke vilja prisgivas med edra barn åt gift och eld utanför överfyllda skyddsrum men heller icke räddas på andras bekostnad för att sen stiga ut i en öde-lagd värld. Gör ni detta, då tvingas även männen i kraft av sina urgamla instinkter att försvara de sina, att göra en yttersta ansträngning för att skapa och sätta igenom respekt för nya samlevnadsformer mellan folken.¹²

Upproppet berättade vidare att kvinnor i flera länder hade börjat resa sig. Den omedelbara handling som kvinnorna uppmanades till var att före nästkommande torsdag, den 8 augusti, skicka in förslag på kvinnliga kandidater. Senare skulle de få möjlighet att per post rösta på dem som velat ställa upp på en röstlista och på så sätt välja representanter till en församling bestående av enbart kvinnor. Då hade de gått med i en kvinnlig vapenlös upprorshär som kämpade mot kriget. På samma sida i tidningen fanns en kupong där man kunde fylla i namn, adress, födelseår och föreslå kandidater, både andra och sig själv.¹³

¹¹ *Tvt* 1935:28 38, s. 1.

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*

Initiativkommittén upplöser sig själv – första veckan

Upprovet publicerades på första sidan i *Tidevarvet* lördagen den 3 augusti. Då gick startskottet för ”Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget”. Appellen var undertecknat av de tretton kvinnorna i initiativkommittén. Tidningen uppmanade också alla som instämde i kvinnornas resning mot kriget, att ansluta sig till aktionen och ge både pengar, tid och arbetskraft för att sprida upprovet och hjälpa till vid själva valet.

Söndagen den 4 augusti var arbetsutskottet och deltagarna i diskussionsklubben åter samlade på Fogelstad. Arbetsutskottets ordförande meddelade vilka åtgärder och beslut som redan hade tagits. Hos ett tryckeri hade man beställt 15 000 exemplar av Amelie Posse-Brázdová’s artikel som ett särtryck.¹⁴ Utskottet hade anställt Elisabeth Waern-Bugge som byråföreståndare för aktionen ”Ned med vapnen” med ett erbjudande om att rörelsen kunde betala en vikarie i hennes affär.¹⁵ Efter vissa ändringar, först av initiativkommittén och sedan av arbetsutskottet, hade nu appellen godkänts.¹⁶ Den hade därefter sänts ut till *Tidevarvets* läsare och till medlemmar i olika föreningar, till sammanlagt 7000 adresser. De första namnförslagen på kandidater hade redan kommit in. Åldersgränsen för att få rösta och för att vara valbar satte utskottet till 18 år. Representantmötet skulle bestå av sjuttio delegater. Det var tillåtet att rösta på minst en och på högst sjuttio representanter. Den stora opinionssamlingen planerades till omkring den 1–7 september och skulle benämnas Kvinnornas Representantskapsmöte Ned med Vapnen i Alla Länder. I protokollet tillade man ”att rörelsens internationella karaktär skulle understrykas.”¹⁷ Elisabeth Tamm fick i uppdrag att ta kontakt med två danska kvinnor och höra om man kunde sätta igång en aktion i Danmark.¹⁸ Lisen Bonnier erbjöd sig att stå för kostnaderna när upprovet sattes in som annonser i olika dagstidningar. Slutligen lät initiativkommittén upplösa sig själv. Dess deltagare förelades möjligheten att bygga upp lokala grupper ute i landet.¹⁹

¹⁴ Endast uppmaningen till Ada Nilsson och Elin Wägner var struken i särtrycket. Den var ersatt med en mindre personlig fråga: ”Ni alla duktiga och oförfärade – Var är Ni, vad gör Ni?” *Ned med vapnen. En kampsignal mot kriget*, Amelie Posse-Brázdová, Stockholm 1935.

¹⁵ Protokoll, arbetsutskottet 1/8 1935 i Stockholm. ANS, v:19, KS.

¹⁶ Protokollsbok, fredskommittén på Fogelstad 30/7 1935. ANS, v:19, KS.

¹⁷ Protokoll, arbetsutskottet på Fogelstad 4/8 1935. ANS, v:19, KS.

¹⁸ *Ibid.* De danska kvinnorna var Julie Arenholt, landstingspolitiker, och Marie Hjelm, kommunalpolitiker.

¹⁹ *Ibid.*; protokoll, fredskommittén 4/8 1935 på Fogelstad. ADN, v:19, KS.

En nätverksbaserad handling i medveten politisk form ...

Det gick tre veckor från det att *Tidevarvet* lät publicera Amelie Posse-Bráz-dovás brev till att uppropet kom i tryck. Ännu var aktionen i sitt allra första skede, men mycket hade redan hänt. En kollektiv handling var under upp-takt. Det är påfallande hur snabbt det gick att samla ihop intresserade kvin-nor till en aktion och hur fort det lyckades dem att få form på den.

Vilka var då de tretton kvinnorna som skapade Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget och ingick i fredskommittén på Fogelstad? Jag kan konstatera att en av dem, Elisabeth Tamm, ägde Fogelstads gods. Två av del-tagarna fungerade som lärare på kursen, nämligen Ebba Holgersson, från Karlskrona, och Honorine Hermelin. Den sistnämnda hade också i egen-skap av rektor på skolan sin bostad där. Andra var med för att de var kursdel-tagare. Det var Brita Ringqvist, Nyköping, Agda Schubert-Ström, Malmö, Hulda Skoglund, Sundsvall, och Herta Wirén, Malmö. Åtminstone var de båda sistnämnda socialdemokrater.²⁰ Förmodligen var de övriga inbjudna gäster. Carin Hermelin och Ada Nilsson representerade *Tidevarvets* redak-tion i Stockholm och Elin Wägner reste till skolan från sitt hem i Småland. Som föredragshållare och representanter för IKFF deltog Naima Sahlbom och Elisabeth Waern-Bugge.²¹

Hur såg den kollektiva identiteten ut som växte fram mellan fredskom-mitténs medlemmar? Vilka mål hade aktionen? Med vilka medel ville led-ningen driva sin sak? Målet i det vapenlösa upproret var att ställa en kvinno-front mot ett upplevt krigshot och att vidga den till andra nationer. Det viktigaste medlet utgjordes av samarbete mellan kvinnor. Att vägra skydds-vapen var en svår utmaning. Därför satsade kommittén på en aktion upp-byggt av enskilda kvinnor, som personligt skulle ta ställning till idén.

Aktionen startade inom redan etablerade fredsvänliga kvinnors kanaler och fick sin första skjuts under intensiva dagar i ett engagerat kurssamman-hang på en skola för kvinnor. Ambitionen var att intressera kvinnor över hela landet. Ledningen kom att ligga inom den ursprungliga initiativkom-mitténs kärna. När arbetsutskottet skulle väljas verkar det också som om kommittén hade det praktiska arbetet för ögonen. De knöt ihop några eta-blerade organisationer och därmed de kontakter som föreningarna hade till-

²⁰ Hulda Skoglund tackade SSKF för att hon hade fått vara förbundets stipendiat vid Fogelstadskolan. styrelseprotokoll 9to 1935, SSKFs styrelse- och vu-protokoll 1934-1935, A2:4, Arab. Herta Wirén var kommunalpolitiker för socialdemokraterna och valdes in som den första kvinnan i Malmö skolstyrelse 1934. *Nationalencyklopedin*, band 19, Höganäs 1996.

²¹ Vilken anknytning Alfhild Nordberg, Torshälla, hade är inte bekant för mig. Hon skrev protokollen i fredskommittén på Fogelstad, men finns inte med på sommarkursens deltagarlista. Förteckning över sommarkursens deltagare, se *Fogelstad. Berättelsen om en skola*, red. Elsa Björkman-Goldschmidt, Stockholm 1956, s. 216-217.

gång till. Dessutom använde de sig av en egen tidnings kanaler och röst. Organisationerna utgjordes till en början av IKFF och Svenska Kvinnors Vänsterförbund, SKV. Detta faktum återspeglades också av det faktum att två av de ledande kvinnorna i IKFF och de två viktigaste krafterna på *Tidevarvet*, redaktören och den ansvarige utgivaren, ingick i arbetsutskottet.

Slående är att organisationen, formen för upproret, höll sig inom de vanliga politiska arbetsmetoderna. Det handlade om möten och överläggningar, protokollskrivande och utskottsarbete. Deltagarna formulerade uppdrag, bestämde valbarhetsålder och röstförfarande för att skapa ett representantmöte, ett tillfälligt och opinionsbildande "kvinnoparlament".²² Kanske låg upproret och revolten i den bemärkelsen mer i innehållet än i organisationsformen. Men varför använde de sig av traditionella politiska former för en så omvälvande tanke som att kvinnor solidariskt skulle kunna gå ihop i syfte att hejda kriget? En förklaring kan ligga i att de ville ge protesten en seriös politisk inramning. Vad kan i så fall vara mer respektingivande än en accepterad politisk form, speciellt för de kvinnor som hade rösträttsrörelsens kamp i sin erfarenhetsvärld och på detta sätt visade att de kunde använda sig av det legitima politiska arbetssättet. Genom att skapa en formell politisk ordning för sitt uppror gjorde kvinnorna också ett inlägg i den samtida debatten om kvinnors politiska deltagande. Med sin organisation dementerade de bilden av politiskt ointresserade och okunniga kvinnor, den bild som Kjell Östberg menade att männen byggde upp, för att inte släppa in kvinnorna i de politiska församlingarna.²³

Det var framför allt de egna resurserna, i form av arbetskraft, pengar, kontakter och mötesplatser kvinnorna grundade sin aktion på. Tidningen *Tidevarvet* utgjorde basen, scenen för aktionen. Både redaktionens personal och lokaler samt tidningssidor blev utnyttjade. Det är uppenbart att de tagna besluten måste ha kostat pengar. Tryckningen av särtrycket betingade ett pris på cirka 300 kr. Sedan skulle det skickas ut med brev till 7000 adresser. Utskottet ansåg till och med att det hade råd att betala en vikarielön på 125 kr för Elisabeth Waern-Bugge, som fyllde en administrativt viktig funktion. Ekonomiskt vilade aktionen på frivilliga bidrag, däribland av Lisen Bon-

²² Ordet kvinnoparlament använde Elin Wägner redan i ett reportage om rösträttsrörelsen, "Kvinnoparlament i Jönköping", *Idun* 1910:4. Hon kallade också LKPRs 10:e centralstyrelsemöte 1913 för "Kvinnornas riksdag", *Idun* 1913:3. Med anledning av International Council of Women's världskongress i Stockholm sommaren 1933 betonade ledaren i *Tvt* att pressen benämnt kongressen "kvinnornas parlament", men att ICW ändå fick betraktas som en opolitisk arena. *Tvt* 1933:26-27 *V7*, s. 2.

²³ Östberg 1997, s. 78-81.

nier.²⁴ Aktionens ledning var alltså inte främmande för att satsa i stor skala.

Tydligt är också att rörelsen ganska tidigt hade en internationell ambition. Sannolikt bidrog Amelie Posse-Brázdová till det. Även IKFFs internationella kanaler kunde vara ett skäl till att bredda aktionen. Namnet ändrades för att betona att kvinnorna ville gå över nationsgränserna. Hur uppdraget att ta kontakt med de danska kvinnorna förlöpte syns inte i materialet. Möjligheten att sprida aktionen över hela landet och nå så många kvinnor som möjligt var aktuell redan i början genom att sommarkursens deltagare representerade många orter, från Malmö i söder till Östersund i norr.

Sammanfattningsvis kan jag konstatera att aktionen fick en stark och stabil förankring i redan uppbyggda nätverk och kanaler. Ledningen presenterade tidigt en gemensam plattform, som de bjöd in enskilda kvinnor att ansluta sig till. Någon förhandling och kommunikation med andra föreningar fanns inte i initialskedet av det vapenlösa upproret. Genom att välja bort möjligheten för organisationer att delta behövde initiativkommittén inte anpassa sig till andra intressegrupper. Även om mobiliseringen av enskilda deltagare delvis skedde via andra föreningar representerade de inte några organisationer.

... med ett förändringsbart genusmönster

Appellen hade karaktären av en mobiliserande rörelsetext där argumenten och bilderna utgjorde en grundsten i aktionens kollektiva identitet. Texten visar på många sätt likheter med brevet från Tjeckoslovakien, både vad gällde innehåll och formuleringar. Med vilka argument ville initiativkommittén övertyga kvinnor att ansluta sig till revolten? Vad var det för bilder som användes?

Analysen av uppropstexten ger upphov till flera intressanta reflexioner. Initiativkommittén började med att försvara sin handling. Det var främst krigshotet och upprustningen som gjorde ett agerande nödvändigt. Genom att betona att kvinnor hade varit passiva till eller stått utanför utvecklingen, och sedan anvisa en väg där förloppet kunde vändas och deltagarna själva kunde ta ett personligt ansvar som kvinnor, förvandlade aktionsledningen de stora sammanhangen till något som var möjligt för varje människa att påverka. Stormakternas spel i NF blev till kvinnors angelägenheter via deras vägran att söka skydd mot krigsgaser och andra faror. Kvinnor kunde protestera på sitt eget område och nå vad de ansåg var systemets kärnpunkt, nämligen männens försvar av livet, försvaret av kvinnor och barn.

²⁴ Lisen Bonnier och Karl-Otto Bonnier, liberaler, deltog inte i själva i offentlig politisk debatt, men gav ekonomiska bidrag t. ex. till arbetarrörelsens folkhögskola Brunnsvik. Lisen Bonnier var aktiv i freds-rörelsen under mellankrigstiden, se Staffan Sundin, *Från bokförlag till mediakoncern. Huset Bonnier 1909-1929*, Göteborg 1996, s. 40-46.

I krig och fred var det männen som satt på maktpositionerna, men kvinnor behövde inte uppleva sig som maktlösa. Så löd budskapet. Förutsättningen var att kvinnor solidariskt vägrade finna sig i konfliktlösningar som ledde till förstörelse av liv. Kvinnorna bakom uppropet förordade sådana betingelser för mänsklig samlevnad, som visade respekt för det levande. Det var de mest framsynta männen som kvinnorna ville ha till bundsförvanter i kampen för ett systemskifte, där försvaret inte skulle byggas på teknik och skydd utan på andra sätt att överbrygga konflikter.

Bilden av det kommande kriget var fylld av kontraster. Kriget sågs som ett tekniskt omänskligt vidunder, som kunde tränga in i varje vinkel och vrå i samhället och drabba alla. Mot det hemska kriget var människor försvarslösa och utan skydd. Den värld som kriget förväntades gå fram över framställdes efteråt som härjad och förstörd. Valet var omöjligt: Antingen tog man skydd i ett överfullt skyddsrum med vetskapen att alla inte hade fått plats. Eller så vägrade man att begagna de otillräckliga skyddsåtgärderna och gick då under tillsammans med barnen. En skräckfylld bild där inte alla, trots att de levde i ett demokratiskt samhälle, kunde bli räddade, ”det omänskliga i tanken att somliga skola uttagas till räddning och andra utlämnas att förgås”.²⁵

Vilka bilder av kvinnor och män byggde uppropstexten på? Kvinnor kunde välja att vara modiga, solidariska, snabba, fulla av kraft och viljestarka. Tillsammans var de starka nog att sätta krigets spelregler ur funktion. Män sågs egentligen som kloka och insiktsfulla. Aktionerna spelade på det rådande komplementära genusmönstret, där kvinnor tog hand om barnen och männen försvarade kvinnor och barn. Männens försvarsvilja knöts till instinkter. Men de nedärvda skyddsinstinkterna, ”urgamla instinkter att försvara de sina”, behövde inte uttryckas genom krigshandlingar. Förhandlingar var bättre för att säkra samhällets fortlevnad.

Min analys visar att de kvinnor som stod bakom uppropet hävdade att könsmönstret kunde genomgå förändringar. Passiva kvinnor lockades att bli både starka och modiga i syfte att engagera sig politiskt mot krigsförberedelser. I sin svaga politiska situation gjorde de klokt i att appellera till män som förhoppningsvis befann sig närmre maktens boningar. Män hade möjlighet att förändra uttrycket för sina försvarsinstinkter, genom att lägga ner krigsförberedelserna och i stället använda förhandlingar. I botten låg också en tro på samarbete mellan könen: ”Kvinnor, sammanslut er, kräv av männen att de besinna vart det bär hän med mänskligheten. De bästa och klokaste av dem se det ...”.²⁶

²⁵ *Tvt* 1935:28 38, s. 1.

²⁶ *Ibid.* Se också Bibi Jonssons analys av utopin i Elin Wägners 1930-tals romaner, som visar att huvudelementen var just försoning och samarbete mellan könen och ett könsöverskridande förhållningssätt. Jonsson 2001, s. 347-360.

Situationen

Kvinnornas vapenlösa protest behöver emellertid förklaras i sitt historiska sammanhang. För att göra det utgår jag från viktiga element i uppropet som visar det konfliktfält som fick kvinnor att samla ihop sig till en synlig kollektiv aktion. De punkter jag vill koncentrera mig på är upprustning och civilskydd, den kvinnliga vägran och det kvinnliga opinionsbildandet samt oron för Italiens inmarsch i Abessinien. Upprustningen tolkar jag genom försvarskommissionens arbete. Kommissionens betänkande blev offentligt i augusti 1935. Frågan om skydd för civilbefolkningen hade myndigheterna ännu inte ägnat någon större uppmärksamhet. Vad ett civilskydd skulle kosta, och vem som skulle ta sig an uppgiften att administrera ett sådant, var fortfarande olöst och därmed öppet för diskussion. Den kvinnliga vägran uppträdde i Aristophanes Lysistrategestalt på Dramatiska teatern 1934. Den fick också en litterär form i Elin Wägners roman *Dialogen fortsätter*. I boken, som kom ut 1932, skildrade Elin Wägner en gasmaskmadonna. Aktionen uppmärksammade Abessinienkrisen och svårigheten för det internationella samfundet att hantera situationen. Krisen utlöste en storm av stöduttalanden till NF i syfte att förhindra krig. Slutligen ser jag det vapenlösa uppropet som en del av en kvinnlig opinionsbildning, som försökte påverka kvinnopolitiska frågor.

Nedrustning eller upprustning?

Det vapenlösa uppropet går i själva verket att läsa som ett debattinlägg om kvinnors låga representation i politiken. Aktionen ville uppmuntra till ett större politiskt deltagande och även bibringa kvinnor ett engagemang i försvarsfrågan. I uppropstexten framhöll ledningen att nedrustning hade utlovats, men att det i stället var upprustning som erbjöds. Vad låg bakom det påståendet? Försvarskommissionen hade varit igång i fyra och ett halvt år och lade fram sitt resultat i slutet av augusti 1935. Vilken roll spelade försvarskommissionen arbete och det kommande betänkandet för kvinnornas vapenlösa revolt?

När kommissionen tillsattes 1930 fanns det en öppning för fortsatt nedrustning. Talet om avrustning var heller inte långt borta från diskussionerna. Mycket hände emellertid på den utrikespolitiska scenen under de sista åren kommissionen var i arbete och avrustningstankarna var inte längre aktuella. Japan intog Manchuriet, nationalsocialisterna vann framgångar i Tyskland och Hitler kom till makten. Italien var inblandat i stridigheter med Abessinien.²⁷ Trots att kommissionens förslag alltså inte offentliggjordes förrän

²⁷ Tingsten 1964, s. 304.

under sista veckan i augusti, hade antydningar om vad kommissionens förslag skulle komma att innehålla sipprat ut i ett tal hållet av statsminister Per Albin Hansson den 21 juli i Oskarsström och Hyltebruk. Han uppgav att en nedrustning inte var trolig, varken i Sverige eller internationellt. En samförstånds lösning var därför det bästa alternativet. Statsministerns tal noterades av *Tidevarvet* lördagen den 27 juli, alltså samma dag som fredskommittén samlades på Fogelstad.²⁸ Redan i april 1935 hade *Tidevarvet* i en annan notis meddelat sina läsare att en ökning av försvarsanslagen med en miljon hade gått igenom. Det var regeringen, folkpartiet och bondeförbundet som hade drivit frågan.²⁹ När initiativkommittén konstituerades på Fogelstad fanns det således hos åtminstone en del av deltagarna en medvetenhet om att den närmaste framtiden inte skulle präglas av någon nedrustning.

När försvarskommissionens betänkande offentliggjordes i slutet av augusti visade det sig att ledamöterna visserligen inte var eniga, men att det inom gruppen rådde en gemensam syn på att det inte var tal om att nedrusta. Bondeförbundet och folkpartiet förordade 148 miljoner, högern ville lägga till 11–12 miljoner, medan socialdemokraterna föreslog 120 miljoner.³⁰ En av de tretton ledamöterna, socialdemokraten Elof Lindberg, fortsatte däremot att hålla fast vid en avrustningslinje. Han föreslog bland annat en ordningsmakt på 5000 man istället för ett försvar. Fredens förlag gav ut Elof Lindbergs reservation och ställde hans linje mot de olika förslagen i försvarskommissionens betänkande. I broschyren påpekades det hur lite tid kommissionen hade ägnat åt frågan om civilskydd och gasfaran, samt att en del ledamöter ansåg att ärendet föll utanför det militära området, och skulle ligga på de civila myndigheternas bord.³¹ Detta ger en antydning om att frågan om civilskydd fortfarande var öppen 1935 och att grupper inom fredsrörelsen tog tillfället i akt och agerade i den olösta situationen i syfte att föra fram sitt fredsbudskap. Under 1936 kom däremot en utredning om luftskyddet till stånd. Den arbetade snabbt och lade fram sitt betänkande redan i slutet av samma år.³²

²⁸ *Tvt* 1935:27 277, s. 1. Se också *SD* 22/7 1935.

²⁹ *Tvt* 1935:15 13/4, s. 1.

³⁰ För en utförligare redovisning av positionerna, se Tingsten 1964, s. 304 ff.

³¹ *Upprustning, Nedrustning, Avrustning? Elof Lindbergs reservation i försvarskommissionen jämte sammanfattning av försvarskommissionens olika förslag*, Fredens Förlag, Stockholm 1935, s. 6-7.

³² SOU 1936:57.

Gasmaskmadonnan

Den vapenlösa aktionen målade upp en bild av ett krigsväsen som dödade allt i sin omgivning; inte ens det civila samhället gick längre fritt. Befolkningen var tvungen att skydda sig med hjälp av kläder och gasmasker och ta sin tillflykt till källare, löd beskedet i appellen. Som framkommit hade frågan om gasstridsmedel och dess verkan väckts av militära företrädare och inom freds rörelsen under 1920-talet. Luftförsvarsutredningens betänkande från 1932 konstaterade att det var problem med att låta en hel stadsbefolkning få gasmasker. En gasmask behövde en översyn då och då för att fungera och barn och ungdomar växte fort ur sina. I stället förordade utredningen att endast den utsatta befolkningen skulle få gasmasker och resten skulle kunna klara sig med vadd doppad i saltlösning och omlindad av tunt tyg.³³ Som framgått, föranledde inte utredningens betänkande några större åtgärder. Samma år kastade Elin Wägner ut tanken på en kvinnlig gasmaskvägran i offentligheten genom skriva in den i sin roman *Dialogen fortsätter*.

Boken är ett tidsfärgat skönlitterärt verk, som förutom moderskapsskydd och illegala aborter, också diskuterar kvinnors gemensamma politiska arbete och kvinnors vägran mot gaskriget. Romanen kan förstås som en förtext till det vapenlösa upproret. Berättelsen fångade så uppenbart de tankar som senare blev aktuella i aktionen 1935. Så här framställs gasmaskvägran i berättelsen:

En konstnär, som i all hemlighet har skrivit en bok med titeln ”Kriget mot kriget”, har fått i uppdrag att måla en fresk i riksdagens första kammare. Han väljer att utgå från Jesus, madonnan och de tre vise männen. Konstnären visar sin första skiss för den kvinna han är förälskad i. Den teckning hon får se har följande motiv:

De tre vise männen: vapenfabrikanten, giftgasfabrikanten, gasmaskfabrikanten med sina gåvor. En liten gasmask åt Jesus, en åt madonnan, en åt Josef och en helan massa i reserv som blir bra åt herdarna. Och luftvärnskanoner och handgranater, vad annars skulle de ge bort åt en nyfödd konung?³⁴

Nästa bild visar hur Josef och herdarna ordnar med frivilligt luftförsvar och på avstånd svävar Herodes luftflotta hotfullt över Betlehem i full fart med att kasta ner dimma och eldslågor. Den tredje skissen har en döende madonna i centrum. Madonnan sitter med Jesusbarnet i famnen, men vänder sitt nakna ansiktet mot den giftiga luften. Hennes gasmask skyddar inte längre. Konstnären förklarar: ”Jag tänker mig, förstår du, att kvinnan måste bli gasmaskvägrare till sist. Hur kan en mor uthärda att ha gasmask på, när barnet

³³ SOU 1932:3, s. 89-90.

³⁴ Elin Wägner, *Dialogen fortsätter*, Stockholm 1932, s. 219.

sträcker upp sina armar och vill slå armarna om halsen på henne?”³⁵ Kvinnan, som har studerat teckningarna, konstaterar att det är alldeles för sent för modern att bli gasmaskvägrare när Herodes flyg redan kretsar hotfullt i himlen.

Senare i Elin Wägners berättelse ombeds en kvinna i riksdagen att uttala sig om samma förslag. Hon hade nyligen blivit riksdagskandidat, eftersom en manlig partikamrat hastigt avlidit, och hon stod som nästa kandidat på listan. Riksdagskvinnan tycker inte om att madonnan har förlorat och kommer att dö. Hon utbrister: ”För jag tror på att kvinnorna kommer att vägra i massor att begagna de skydd som avrustningskonferenserna och militärerna vill erbjuda dem.”³⁶ I *Dialogen fortsätter* använde sig Elin Wägners alltså av den idé som kvinnornas vapenlösa uppror tre år senare byggde på. Genom riksdagskvinnan konstaterade författarinnan själv i sin roman att det var för sent att börja protestera när bombplanen började flyga över civilbefolkningen.

Civilskyddet

Inte mycket hade hänt när det gällde civilskyddet efter att luftförsvarsberedningens betänkande hade kommit 1932. Två kvinnoorganisationer agerade i det öppna diskussionsutrymmet om civilskyddet. Den ena var Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet, IKFF. Den andra var Radikala föreningen i Stockholm. Föreningen tillhörde Svenska Kvinnors Vänsterförbund, SKV, som före ombildningen 1931 hette Frisinnade Kvinnors Riksförbund. Nu bestod förbundet av fyra grupper, en frisinnad, en liberal, en radikal och en fri sektion. Grupperna organiserade medlemmar över hela landet. Det var emellertid Stockholmsavdelningen av Radikala gruppen, tillhörig SKV, som kallades Radikala föreningen. Framför allt var det kvinnor kring *Tidevarvet* som drev i föreningens verksamhet.³⁷

Radikala föreningen skrev ihop ett uttalande i försvarsfrågan i maj 1934. Endast internationella överenskommelser kunde skydda civilbefolkningen, ansåg man. Det skulle inte gå att bygga upp ett skydd för hela landets befolkning.³⁸ Under 1934 gav IKKF ut flygbladet *Hur ska det gå med civil-*

³⁵ Wägners 1932, s. 220.

³⁶ Wägners 1932, s. 329.

³⁷ Stockholmsföreningen hade redan 1929 tagit namnet Nyradikala föreningen, men under 1930-talet användes beteckningen Radikala föreningen. År 1937 öppnades föreningen även för män. Nilsson 1940, s. 130-131 o. 154. Se också Hjärdis Levin, ”SKV 75 år”, *Vi människor - Barrikaden valde oss - SKV 75 år i kamp* 1989:2-3; Streijffert 1983.

³⁸ ”Inför svensk upprustning”. I ingressen berättade föreningens styrelse att den och Elin Wägners tillsammans hade utarbetat förslaget, som inte gick utanför det som tidigare hade hävdats av FKR och Radikala gruppen av SKV. *Två* 1934:20 26/5, s. 1 o. 4. Se *Uttalande inför Andrakammarvalen 1932*, Radikala Gruppen av Svenska Kvinnors Vänsterförbund, Stockholm 1932.

*befolkningen? Gasmasker och bombflyg.*³⁹ Stockholmskretsen av IKFF arrangerade den 10 oktober samma år ett offentligt möte med titeln ”Kampen om kriget”. Elin Wägner var inbjuden att tala. Hon påpekade att om de civila myndigheterna skulle stå för stadsbefolkningens skydd vid ett luftanfall skulle kostnaderna för kommunerna bli mycket stora.⁴⁰ I december samma år rapporterade IKFF att en luftvärnsövning inte hade kunnat hållas i Paris under sommaren, eftersom för många människor hade protesterat mot att civilbefolkningen skulle tvingas delta. De berättade också att i London hade myndigheterna bestämt att det inte var lönt att bygga skyddsrum och dela ut gasmasker.⁴¹ Vid sitt årsmöte i april 1935 fortsatte IKFF sitt arbete mot civilskyddet. Förbundet antog en resolution mot att länsstyrelserna, i det ”oklara läge” som frågan om civilskydd befann sig, skulle få i uppdrag att tillsammans med privata grupper bygga upp anordningar som syftade till försvar. Frågan skulle ses som en militär angelägenhet och förbundet hänvisade till Danmark som exempel på ett land, där staten hade tagit hand om ärendet. I grannlandet hade man heller inte förordat gasmasker eller att källare gjordes gastäta, berättade texten.⁴²

Den civila luftskyddsutredningen, som avgav sitt betänkande i slutet av 1936, gick igenom hur olika länder hade ordnat sitt civilskydd. Det är då intressant att notera att England, Frankrike och Tyskland hade lagt sin organisation under civila myndigheter, medan civilskyddet i Belgien, Italien och Schweiz sorterade under försvarsdepartementet. Flera länder hade börjat mycket tidigare med att lösa frågan än vad Sverige hade gjort, medan England också tillhörde de länder som hade kommit igång sent, nämligen i juli 1935.⁴³ Av utredningen framgår alltså att frågan, om vilken myndighet som skulle ansvara för civilskyddet, hade lösts på olika sätt i Europa.

Hur förhöll sig det socialdemokratiska kvinnoförbundet till civilskyddet? Vad jag har funnit togs det inte upp som en särskild fråga. De socialdemokratiska kvinnorna var dock inte omedvetna om att det förekom en debatt om gasstridsmedel. Ett cirkulär till lokalföreningarna från kvinnoförbundets styrelse 1930 innehåller en redogörelse för en studieplan i fredsfrågan, som bland annat behandlade ”ett framtida krigs beskaffenhet, luftvapnets stridsmedel, giftgaser, spräng- och brandbomber.”⁴⁴ Även om civilbe-

³⁹ Sahlbom 1934.

⁴⁰ Elin Wägner, *Den positiva försvarslinjen*, IKFF, Stockholm 1934.

⁴¹ ”Civilskyddet vid luftanfall”, *IKFFs Medlemsblad* 1934:6, december.

⁴² ”Civilbefolkningens skydd åligger staten – är ingen privatsak.”, Resolution antagen av svenska sektionen av I.K.F.F. årsmöte, Stockholm 1935.

⁴³ SOU 1936:57, s. 20. Axel Höjer, chef för medicinalstyrelsen, var en av utredningens ledamöter.

⁴⁴ De andra delarna handlade om krigsorsaker och hur kriget skulle övervinnas. ”Fredsfrågan såsom studieämne i cirklarna”, cirkulär nr 6 1930. SSKF, utgående cirkulär med bilagor, 1908-1933, B II:1, Arab.

folkningens skydd inte kom upp speciellt inom förbundet, var fredsfrågan angelägen att arbeta med. Till internationella socialdemokratiska kvinnodagen 1930 erbjöd verkställande utskottet lokalgrupperna fredsblommor till försäljning under det manade uppropet ”Kvinnornas eniga insats – fredens betryggande”. Utskottet hoppades att det skulle bildas en fredsgrupp inom varje kvinnoklubb.⁴⁵

Det förefaller som att kvinnoförbundet blev försiktigare i sin hållning efter den socialdemokratiska partikongressen 1932. På kongressen lades det fram många motioner och uttalanden för avrustningslinjen. Ledningen lyckades ändå samla partiet inför hotet av en ny sprängning och majoriteten valde partistyrelsens linje, som gick ut på att invänta försvarskommissionens arbete.⁴⁶

Troligen är det den avvaktan och viljan till enighet som avspeglas i det socialdemokratiska kvinnoförbundets agerande inför två skrivelser i januari 1934. Den ena var en förfrågan om att göra en broschyr av en skrift om den privata rustningsindustrin, skriven av Carl J. Brunskog initiativtagaren till Informationsbyrån för fredsfrågor. Kvinnoförbundet menade att de ännu inte hade en egen linje klar och lade ärendet åt sidan.⁴⁷ Senare i samma månad hade styrelsen i uppgift att ta ställning till ett upprop från Internationalen. I diskussionen som följde ansågs det bland annat att det hade hänt så mycket på det utrikespolitiska området, varför förbundet snart blev tvunget att ha en ordentlig diskussion angående ”militärfrågan”. Styrelsen beslöt sig för att bearbeta texten för fredsarbetets skull, så att den skulle föreligga i en skepnad som visade på ”en lojal och med hänsyn till partiets ansvarspolitik försiktig hållning”.⁴⁸

Under våren 1935 firade det socialdemokratiska kvinnoförbundet 15-årsjubileum. Vid det kombinerade årsmötet och jubileumsfirandet den 14 april inleddes kampanjen ”Kvinnornas samhällssyn – Folkens framtid”. Styrelsen uppmanade lokalavdelningarna att ha liknande sammankomster under hösten och tryckte upp en affisch för detta ändamål. Högst upp till höger på affischen placerades ett fotografi på 9–10 skolbarn försedda med gasmask. Den inledande texten löd:

Om kvinnornas samhällssyn varit starkt inriktad mot kriget hade då folkens framtid sett ut så här? Nej! Om socialdemokratin varit starkt utbredd bland

⁴⁵”Meddelande för Internationella Soc. dem. Kvinnodagens hållande.”, cirkulär nr 1 1930, SSKF, utgående cirkulär med bilagor, 1908-1930, B II:1, Arab.

⁴⁶ Molin 1989, s. 324-327.

⁴⁷ Protokoll 117 1934. SSKF, styrelse- och vu-protokoll 1934-1935. A 2:4, Arab. För informationsbyrån, se Signe Höjer, Informationsbyrån som blev grunden till Svenska FN-förbundet”, *60 år för freden, Svenska FN-förbundet och dess föregångare 1929-1989*, red. Eriksson, Lars, Stockholm 1990.

⁴⁸ Protokoll 291 1934. SSKF, styrelse- och vu-protokoll 1934-1935. A 2:4, Arab.

kvinnorna i alla länder hade då folkens framtid sett ut så här? Nej! Då hade länderna haft regeringar, som varit mera förtrogna med fredsarbetet och representanterna i Genève, inriktade på nedrustning i alla länder i stället för upprustning och utbredning av nya folkförödande krigsmetoder.⁴⁹

Av ovanstående framgår att det socialdemokratiska kvinnoförbundet 1935 använde en gasmaskbild som argument för att diskutera samhällets utveckling. Texten poängterade att för en fredlig värld och för nedrustning var socialdemokratiska kvinnor i alla länder viktiga.

Konstateras kan alltså att kvinnor i SKV och IKFF försökte skapa opinion i civilskyddsfrågan under 1934 och 1935. Hur många var de egentligen? År 1924 hade FKR 25 länsförbund med 2430 medlemmar.⁵⁰ I slutet av 1930-talet, vid krigets utbrott hade siffran krymt till mindre än 1000 anslutna kvinnor i SKV.⁵¹ Det är viktigt att komma ihåg att SKV till sin hjälp 1935 hade två kraftfulla utåtriktade kanaler, nämligen Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad och *Tidevarvet*. Under tio år, mellan 1925 och 1935, besökte 646 kursdeltagare skolan.⁵² *Tidevarvet* nådde under sin tid, mellan 1923 och 1936, ut till omkring 1500–2000 prenumeranter årligen. Eftersom tidningen gick att köpa som lösnummer var upplagan större. I Stockholm såldes den på omkring 80 ställen och även runt om i landet.⁵³ IKFFs medlemsantal uppgick 1930 till 2100. I januari 1936 hade siffran ökat till 3360. Störst medlemsantal nådde förbundet 1939 då 5808 kvinnor var anslutna.⁵⁴ Även om det socialdemokratiska kvinnoförbundet måste ta hänsyn till partiets linje i försvarsfrågan fanns det utrymme för organisationen att engagera sig i ett arbete för fred. Kvinnoförbundets medlemsantal var betydligt större än SKVs och IKFFs och dessutom steg det i en brant kurva uppåt under 1930-talet. 1929 fanns det 6440 medlemmar i 223 kvinnoklubbar och 1935 hade förbundet ökat till 17 795 medlemmar i 442 klubbar.⁵⁵

⁴⁹ SSKF, styrelse- och vuprotokoll 1934-1935, A2:4, medföljande cirkulärbilaga, Arab.

⁵⁰ Nilsson 1940, s. 122.

⁵¹ Andrea Andréén, *Svenska Kvinnors Vänsterförbund. En femtioårsberättelse*, Stockholm 1964, s. 15.

⁵² Björkman-Goldschmidt 1956, s. 207-208.

⁵³ Irene Andersson, "Tidevarvet – plattform för ett vapenlöst uppror", *Presshistorisk årsbok 1999*, Stockholm 1999, s. 83-84.

⁵⁴ Siffran 3360 finns i *IKFFs Medlemsblad*, 1936 1/1. Larson 1985, s. 132, står för övriga uppgifter. Jämförelsevis hade Danmark en stor sektion: 10 802 medl. 1928 och 25 000 medl. 1937, Terp 1995, s. 20. Den norska gruppen var mycket mindre, 72 medl. 1926, 110 medl. 1933 och 600 medl. 1936, enligt *Norsk gruppe av Internasjonal Kvinnelige for Fred og Frihet 1915-1940. Et forsøk på internasjonalt samarbeid*. Utgitt til IKFFs 80-årsjubileum, 1995, s. 10, 20 och 63.

⁵⁵ Flood 1939, s. 232.

Lysistrate vägrar

Män kunde vara vapenvägrare och kvinnor hade möjlighet att solidarisera sig med dem. Det var däremot svårare för kvinnor att själv identifiera sig som vapenvägrare. Att vägra använda skyddsvapen blev en lösning.

I Aristophanes freds- och kvinnodrama *Lysistrate* är kvinnors vägran ett centralt tema. Pjäsen skrevs 412 f.Kr., då Athen hade befunnit sig i krig i tjugo år. Hjalmar Gullberg och Ivar Harrie översatte dramat till svenska 1932. I förordet förklarade de att *Lysistrate* ungefär betyder 'Ned med vapnen'.⁵⁶ 1930-talets kvinnliga engagemang i fredsfrågan slog igenom i förordet då Gullberg och Harrie på sitt sätt tolkade dramats aktualitet:

Säkert var Aristophanes, då han satte i scen kvinnointernationalens kampanj mot männens krigspolitik, omedveten om att hans komiska uppslag efter tvåusen år kunde te sig som självklart allvar – att han gjort en upptäckt för alla tider, när han slog samman fredssaken med kvinnosaken.⁵⁷

Dramat uppfördes första gången i Lund samma år, berättade Signe Höjer i boken *Mellan två världskrig*. Ivar Harrie besökte ofta Signe och Axel Höjers hem, ibland i sällskap med Hjalmar Gullberg. Det äkta paret var båda aktiva i fredsarbetet och de kom att intressera sig för översättningen. Signe Höjer var ordförande i Lunds IKFF och hon menade att pjäsen diskuterades mycket inom förbundet.⁵⁸

Lysistrate hade premiär på Dramaten i november 1934 och Anders Österling recenserade uppsättningen i *Svenska Dagbladet* följande dag.⁵⁹ Recensenten slöt sig till översättarnas syn på pjäsens aktualitet. Han menade att syftet med kvinnornas äktenskapsstrejk, att inte föda barn som skulle dö på slagfältet för att få männen att handla för fred, var en idé som hade föreslagits av feminister på konferenser efter världskrigets slut. Österling var positiv till uppsättningen, som poängterade ett könsöverbryggande gemensamt intresse för kulturen och inte bara höll sig fast i en kamp mellan könen. Som exempel anförde han *Lysistrates* ord, när det stod klart att kvinnorna segrat och hon vandrade ner från berget varifrån kvinnorna styrt sin strejk: "Jag föddes kvinna. Men tro ej mitt kön är väsen utan ande och förnuft. Naturen gav mig vett och forskningsvilja, och jag har övat mig i djupa frågor. Jag är förtrogen med de gamles skrifter. Vishetsgudinnans värld är också min."⁶⁰

⁵⁶ *Aristophanes Lysistrate*, Ett kvinnodrama, för svensk scen av Hjalmar Gullberg och Ivar Harrie, Stockholm 1932, s. 9.

⁵⁷ *Aristophanes Lysistrate* 1932, s. 8.

⁵⁸ Signe Höjer, *Mellan två världskrig*, Stockholm 1981, s. 35-36.

⁵⁹ Anders Österling, "Tidsenlig klassisk komedi", *SvD* 17/II 1934, s. 3 och 9.

⁶⁰ *SvD* 17/II 1934, s. 9.

Tidevarvet bevärdigade inte Dramatens uppsättning många ord. Endast en liten notis talade om vad redaktionen tyckte om den:

Lysistrate, Aristofanes kvinnokomedi i modern svensk översättning av Gullberg och Harrie, har uppförts på Dramaten. Men dess idé, kvinnornas äkten-
skapsstrejk för att få slut på det 20-åriga peloponnesiska kriget, trädde otydligt fram och föreställningen blev trots vissa förtjänster tämligen likgiltig.⁶¹

Trots kritiken, eller kanske på grund av den, sattes Lysistrate upp under höstkursen 1934 på Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad. Den finländska författaren och litteraturkritikern Hagar Olsson stod för regin och hon lär ha strukit ungefär två tredjedelar av den svenska översättningen för att få fram dramat mer effektivt.⁶² Hagar Olsson var kritisk till Harries och Gullbergs moderna översättning redan när den presenterades 1932.⁶³ Pjäsen spelades ”i kort sammandrag och med en del lokala inslag” på rektor Honorine Hermelins födelsedag den 19 oktober för gäster och kursdeltagare på Fogelstad.⁶⁴

En annan födelsedag firades också med Lysistrate. Det var det socialdemokratiska kvinnoförbundet som ville hylla sin tidning *Morgonbris*. Den hade funnits sedan 1904 och hade nu 30-årsjubileum. Över hela landet firades jubilumsfester.⁶⁵ I Stockholm ingick dramat Lysistrate i högtidlighållandet. En eftermiddag i december 1934 var salongen på Dramatiska Teatern fullsatt och programmet inleddes med en egen prolog om förbundets kamp mot våld för frihet och demokrati.⁶⁶

Det kanske mest intressanta är ändå den rubrik som tre kvinnors uttalanden om dramat fick i *Morgonbris*. Rubriken löd: ”Var finns vår Lysistrate? Kan man tänka sig en modern upprepning av Lysistrate?” Karin Boye besvarade frågan genom att säga att en ”kvinnornas specialfredlighet” över klassgränser var en myt. Eftersom de båda könen spelade olika roller vid mobilisering till krig ansåg hon att kvinnorna i möjligaste mån skulle vara solidariska med varandra mot kriget. Hon trodde att särskilt arbetarklassens kvinnor, intellektuella kvinnor och kvinnoorganisationer för fred skulle kunna ha ett stort inflytande. Kraften kunde de gärna hämta ur myten och symbolen Lysistrate. Den kvinnliga partisekreteraren Hulda Flood var mer skeptisk. Andrea Andréén ansåg däremot att den moderna tekniken stod på

⁶¹ *Tvt* 1934:43 24/1, s. 1.

⁶² Uppgifter från Honorine Hermelin i radioprogrammet ”Dagbok”, Sveriges Radio 1964, pr. nr. 64/K/7623, Arkivet för ljud och bild.

⁶³ Hagar Olsson, ”Lysistrate - du rappa själl!”, *Tvt* 1932:47 3/12, s. 1 och 6.

⁶⁴ Protokollsbok från höstkursen 1934 19/10, Kvinnliga Medborgarskolans vid Fogelstad arkiv, A:4, KS.

⁶⁵ *Morgonbris* 1934:II, november.

⁶⁶ *Morgonbris* 1934:12, julnummer, s. 7-9; Flood 1939, s. 53-54.

kvinnornas sida. Den moderna krigstekniken kanske inte var så tilldragande på männen som de enkla vapnen var på Lysistrates tid. Kvinnorna hade idag tillgång till teknik, som gav dem makt att vägra föda barn, när våldet var förhärskande. *Morgonbris* hade tagit sin rubrik från Andrea Andréén som i slut av sitt svar ställde frågan: "Var finns vår Lysistrate?"⁶⁷

Elin Wägner framförde sin syn på Lysistrate och kvinnornas vägran i *Dagens Nyheter* i januari 1935. Hon tog tillfället i akt att göra ett socialpolitiskt inlägg. Kvinnors minskande benägenhet att föda barn, betingad av dåliga ekonomiska och sociala villkor för både gifta och ogifta mödrar, ställde hon mot den politiska diskussionen om höjda försvarsanslag. Det faktum att kvinnor också arbetade för ett försvar, att kvinnoorganisationer inte blev tillfrågade, eller att de inte själva sade ifrån, när pansarbåtar och bombplan gick före åtgärder i befolkningsfrågan, var också ett tecken på att Lysistrates tid inte hade infunnit sig ännu, poängterade Elin Wägner.⁶⁸

Dramat Lysistrate engagerade alltså kvinnor både inom de borgerliga radikala och de socialdemokratiska leden. Klart är i varje fall att de fredsengagerade kvinnorna var ytterst angelägna att skådespelets ideologiska budskap skulle gå fram tydligt, och att det också fanns män som såg den omedelbara kopplingen till samtidens freds- och kvinnosak. Teater kunde också vara politik, men som aktion var uppsättningen i Stockholm otillräckligt profilerad för *Tidevarvet* och Fogelstadskvinnorna.

En mindervärdig stat

Abessinien var medlem i NF sedan 1923. Med sina kolonier omringade Italien och Storbritannien geografiskt det ännu fria Abessinien. Landet hade kommit överens med den italienska grannen att använda ett förliknings- och skiljedomstraktat vid konflikter. I slutet av 1934 förekom oroligheter vid Abessiniens gräns mot det Italienska Somaliland. Konflikten trappades upp

⁶⁷ *Morgonbris* 1934:12, julnummer, s. 7 o. 10-11.

⁶⁸ Elin Wägner, "Lysistrate och fredens tünna", *DN* 11/1 1935. För en analys av artikelns femininitet och maskulinitet se *Elin Wägner. Vad tänker du mänsklighet?*, 1999, s. 40-45. En som i efterhand tyckte att det hade hänt något nytt i Elin Wägners utveckling i samband med artikeln om Lysistrate var Emilia Fogelklou. Emilia Fogelklou till Elin Wägner 30/6 1936: "Jag är så intresserad av din gärning, mer än någonsin. Utifrån sett vände något på sig i Lysistrate-artikeln och sen dess tycker jag du så att säga vidgat din värld rent vetenskapligt genom fördomsfritt studium också av allt det olikartade, som hjälper till att skapa nya medvetenhetslägen i världen, för en som likt dig kan skriva, som alla *vet* kan skriva, också lekande. Människor som aldrig eljest skulle lyssnat tvingas försöka sig på, och så får du, som Anders Österling sa i sin recension, bli den kvinnan som undervisade prästerna i berget." Gunnel Vallquist, *Kära Ili, Käreste Elin. Emilia Fogelklou och Elin Wägner växlar brev åren 1924-1949*, Delsbo 1988, s. 39.

och Italien vägrade förhandla, medan Abessinien flera gånger vädjade till NF. Mussolini började sända trupper till Afrika i februari 1935 och förkastade samtidigt Englands och Frankrikes förlikningsförslag. Under sommaren steg spänningen ytterligare kring frågan och människor oroade sig för att konflikten skulle kunna utlösa ett nytt krig. Krav på att förbunds församlingen skulle handla hördes från många håll.⁶⁹

I Sverige var opinionen redan tidigt på året mycket upprörd. Den samlade pressen från höger till vänster fördömde Mussolinis överfall på ett litet land. Småstater kunde alltså inte känna sig säkra innanför det kollektiva säkerhetssystemet. De som ville nedrustning arbetade för att stödja NF och valde att hoppas och tro på att förbundet skulle kunna lösa konflikten, speciellt om det fick tillräckligt folkligt stöd. De som inte såg NF som någon garanti för freden och inte litade på det kollektiva säkerhetssystemet talade för upprustning.⁷⁰ Herbert Tingsten menade att Sverige och andra länder, som inte låg precis i stormens centrum, fortfarande 1935 trodde att den besvärliga situationen skulle gå att lösa. Han ansåg att det egentligen inte var förrän 1936–37 det internationella läget betecknades som allvarligt.⁷¹ Det kan förklara varför människor ändå såg NF och sanktionssystemet som en möjlighet och ett hopp. Vädjanden, demonstrationer och möten skulle ge kraft åt folkförbundet.

De ledande kvinnorna runt *Tidevarvet* och Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad hade som frisinnade ställt sig positiva och hoppfulla inför det nya mellanfolkliga samarbetet i NF efter krigsslutet. Ordföranden i FKR, senare SKV, Kerstin Hesselgren var dessutom under 1920- och 1930-talet engagerad i folkförbundets arbete, antingen som sakkunnig eller som medlem av den svenska delegationen. Redaktionen hade alltså direkt kontakt med verksamheten i Genève genom henne. *Tidevarvet*, som uttalade sig mycket i utrikespolitiska frågor, följde också Abessinienkrisen noga. Sista numret i juli månad 1935 innehöll ett meddelande om att både SFSF och IKFF hade bett den svenska regeringen respektive de nordiska regeringarna att försöka förhindra krig. Ärkebiskoparna i Canterbury och i Uppsala sände en vädjan direkt till generalsekreteraren i NF.⁷² Det var i den här situationen som kvinnornas vapenlösa protest föddes.

⁶⁹ Ingemar Ottosson, *Krig i fredens intresse eller neutralitet till varje pris? Sverige, NF och frågan om kollektiv säkerhet 1935-36*, Lund 1986, s. 7 o. 84-85; Tingsten 1964, s. 195-196. Se också Marcos Cantera Carlomagno, *Ett folk av mänsklig granit. Sverige i den italienska utrikespolitiken 1932-1936*, Lund 1995.

⁷⁰ Tingsten 1964, s. 198-199; Lönnroth 1959, s. 137.

⁷¹ Tingsten 1964, s. 189.

⁷² *Tvt* 1935:27 27/7.

Kvinnor skapar opinion

Flera forskare har påvisat att 1930-talet var ett årtionde då det förekom mycket samarbete mellan kvinnoföreningar i syfte att skapa opinion i angelägna frågor.⁷³ En överbyggande samverkan förefaller ha varit en drivande del av Svenska Kvinnors Vänsterförbunds funktion.⁷⁴ Därför är det påfallande att just samarbetet mellan kvinnor syntes tydligt i genomläsningen av *Tidevarvet*, 1933–1936. Självklart fanns det frågor, där man inte kunde samarbeta, och där man hade olika politiska ståndpunkter. Jag vill ändå genom ett par exempel från 1933 visa att *Tidevarvet* deltog i samlande breda kvinnoopinioner.

Ett brett uppdrag samarbete var de opinionsbildande möten som hölls i Stockholm och runt om i landet under samlingsparollen: ”Kvinnorna inför världskrisen”. I slutet av oktober 1933 öppnade Konserthusets stora sal sina portar för ett offentligt opinionsmöte. Fackliga kvinnliga sammanslutningar, politiska kvinnoförbund, kvinnopolitiska föreningar och kvinnliga fredsintresserade föreningar hade gått samman för att slå vakt om kvinnors medborgerliga rättigheter och rätt till arbete. När *Tidevarvet* redogjorde för mötet anmärkte redaktionen att medlemmar från kommunisterna och högern saknades.⁷⁵ Tidningen följde noga kvinnornas gradvisa utestängande från det offentliga livet i Tyskland och varnade för att samma sak skulle kunna hända i Sverige. När Fogelstadsförbundet, en förening för alla tidigare kursdeltagare, höll sitt årsmöte midsommaren 1933 förhöll sig flera föredragshållare till mötetets samlande rubrik: ”Inför diktaturen. Var stå kvinnorna?” Rektor Honorine Hermelin kallade sitt föredrag ”I stället för diktatur”, Lydia Wahlströms tal hade titeln ”Vår tids diktaturer” och Naima Sahlbom berättade om diktaturens övergrepp mot de tyska kvinnorna. Lydia Wahlström pekade i sitt föredrag på att solidaritet och enighet behövdes bland kvinnorna för att de skulle kunna påverka samhället.⁷⁶ Årsmötet på Fogelstad skrev

⁷³ Se t. ex. Lindholm 1990, s. 75, 119 o. 237; Östberg 1997, s. 173–174; Frangeur 1998, s. 221–225; Björk 1999, s. 171–178. Gunnel Karlsson uppmärksammar kvinnors aktioner under senare delen av 1930-talet, se Karlsson 1996, s. 95–96. Se också Christina Carlsson Wetterberg, ”Med eller utan fäder och bröder – kvinnor i 1900-talets politiska liv”, *Mot halva makten – elva historiska essäer om kvinnors strategier och mäns motstånd*, red. Ingrid Hagman, SOU Stockholm 1997:113, s. 51–52.

⁷⁴ Det var dock inte alla SKV var villiga att samarbeta med. När förbundet 1933 önskade att de socialdemokratiska kvinnor som var medlemmar skulle bilda en egen grupp inom förbundet, tog ledningen samtidigt avstånd från anhängare av ”kommunismens våldsmetoder”. *Tvt* 1933:2 14/1, s. 2.

⁷⁵ Annonsen för opinionsmötet, *Tvt* 1933:40 21/10, s.1. Bakom mötet stod 19 föreningar, däribland Fredrika-Bremer-Förbundet, IKFF, Svenska Kvinnors Nationalförbund, Svenska Kvinnors Medborgarförbund, och Vita Bandet. Referatet från sammankomsten, *Tvt* 1933:41 28/10, s. 1 o. 4.

⁷⁶ *Tvt* 1933:26–27 1/7; *Tvt* 1933:28 22/7, s. 5.

ihop en resolution som skulle publiceras i ett lämpligt sammanhang. Den trycktes dock inte i *Tidevarvet* förrän i samband med Konserthusmötet i oktober.⁷⁷ Det var socialdemokratiska kvinnor som stod som initiativtagare till opinionsmötet på konserthuset. En jämförelse mellan vem som talade och innehållet i föredragen, på Fogelstadsförbundets midsommarmöte 1933 och på Konserthuset i oktober, visar att det fanns en samverkan i frågan. Det stora mötet följdes av mindre i landsorten. *Tidevarvet* redovisade att SKV och socialdemokratiska kvinnor i Nässjö höll ett möte med lokala talare om kvinnorna och världskrisen, och att båda föreningarna tillsammans med Svenska Kvinnors Medborgarförbund inbjöd boende i Eskilstuna till ett möte i frågan.⁷⁸

Andra samarbetsområden under 1933 var preventivmedelslagens upphävande och abortfrågan. I Göteborg ordnade lokala politiska kvinnoförbund från höger till vänster ett föredrag för att informera om de folkhygieniska frågorna. Tidigt på året berättade *Tidevarvet* att socialdemokratiska kvinnor och fackliga centralorganisationen hade gått ihop om en skrivelse med anledning av preventivmedelslagen. Tidningen tillade att Radikala gruppen av SKV hade haft nästan samma ordalydelse i sin skrivelse.⁷⁹ Fredrika-Bremerförbundet och 13 andra kvinnoorganisationer bildade en radiokommitté för att försöka få kvinnliga sakkunniga att delta i en utredning om radion.⁸⁰

Helt klart är att kvinnor skapade politik utifrån sina villkor, precis som Kjell Östberg menar. Endast ett fåtal fanns i den formella politiska sfären. Istället arbetade man på tvärs i olika grupperingar, för att nå in med sin röst till de beslutande församlingarna och få upp sina synpunkter på dagordningen.⁸¹

Grupper och förbund samverkar emellertid inte med varandra av sig själva. Det måste finnas personliga kontakter och nätverk. Kontakterna mellan kvinnor inom vänsterradikala kretsar och de socialdemokratiska kvinnorna var uppenbara.⁸² En annons i *Tidevarvet* i februari 1935 pekade ut tidningarna *Morgonbris* och *Tidevarvet* som "bundsförvanter" i kampen för ett rättvisare samhälle.⁸³ Under en nordisk socialdemokratisk vecka i augusti 1935 gjorde delegaterna studiebesök och utfärder. En av utflykterna gick till både det socialdemokratiska sätet Brunnsvik och till Fogelstad, där Elisabeth Tamm bjöd på middag.⁸⁴ När Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad

⁷⁷ Båda resolutionerna trycktes alltså i samma nummer, *Tvt* 1933:41 28/10, s. 2.

⁷⁸ Om Nässjö, *Tvt* 1933:43 11/11, s. 3-4; om Eskilstuna, *Tvt* 1933:48 16/12, s. 2.

⁷⁹ Om Göteborg, *Tvt* 1933:42 4/11, s. 2; om skrivelsen, *Tvt* 1933:6 11/2, s.1.

⁸⁰ *Tvt* 1933:48 16/12, s. 1.

⁸¹ Se Östberg 1997.

⁸² Se också Lena Eskilsson, "Kvinnlig vänsterhållning och radikalism i 30-talets kultur- och samhällsdebatt", *Kulturradikalismen. Det moderna genombrottets andra fas*, red. Bertil Nolin, Stockholm/Stehag 1993.

⁸³ *Tvt* 1935:7 16/2, s. 3.

startade 1925 valdes några socialdemokratiska och fackligt aktiva kvinnor in i skolans förtroenderåd. Som vice ordförande i rådet satt Signe Vessman, från Stockholm, ordförande i det socialdemokratiska kvinnoförbundet. Andra socialdemokrater var Karin Nilsson, fackligt aktiv textilarbeterska från Norrköping, Agnes Söderqvist, Västerås, ledamot av socialdemokratiska kvinnoförbundets styrelse och Elvira Vedberg, Stockholm, tobaksarbeterska och medlem i befolkningskommissionen för industriarbeterskorna.⁸⁵ I en kursbroschyr som inbjöd till kurser 1938 fanns de fortfarande med i skolans förtroenderåd.⁸⁶ När skolan under pingsthelgen 1935 firade 10-årsjubileum överlämnade Signe Vessman en minnessak från SSKF.⁸⁷ Besöket av de nordiska kvinnorna på Fogelstad sommaren 1935 och valet av medlemmar i skolans förtroenderåd tyder på samarbete och personliga kontakter mellan de radikala frisinnaade kvinnorna och de socialdemokratiska.⁸⁸

Nätverk och mobilisering

Alberto Melucci poängterar att kända och uppbyggda nätverk har stor betydelse för att rekrytera deltagare till en kollektiv handling. Rekryteringsnätverken finns i ett sammanhang där en redan diskuterad och reflekterad gemensam syn har gjort sig gällande, det vill säga i en mobiliseringspotential. Enskilda människors motiv för ett deltagande anser Melucci också skapade tillsammans med andra individer i ett socialt sammanhang.⁸⁹ Dru de Dahlerup finner däremot, i sin undersökning av den nya danska kvinnorörelsen, att den största rekryteringen skedde via en identifikation med rörelsens idéer. I en enkätundersökning med 1300 kvinnor, som tidigare deltagit i ”rödströmpebevægelsens” aktiviteter, uppgav påfallande många att identifikation med idéerna varit en väg in i rörelsen. 38 % rekryterades till rörelsen genom vänner och bekanta, medan 45 % berättade att de kom med efter att ha läst om rörelsen och dess aktiviteter. En delförklaring kan ha varit att den danska kvinnorörelsen fick ett stort utrymme i pressen, uppger Dah-

⁸⁴ *Morgonbris* 1935:9, september, s. 15.

⁸⁵ Listan på förtroenderådets medlemmar finns i Björkman-Goldschmidt 1956, s. 206. Av de 22 kvinnorna i rådet är det möjligt att det finns fler socialdemokratiska kvinnor än de fyra jag har kunnat identifiera.

⁸⁶ *Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad. Kurser under 1938*, Stockholm 1938, s. 2. Fogelstadsförbundet, F II:1.

⁸⁷ Protokoll 1/8 1935. SSKFs styrelse- och vu-protokoll 1934-1935. A2:4, Arab. Socialdemokraten Elvira Vedberg deltog också i firandet. *Tvt* 1935:23, 15/6, s. 1-2.

⁸⁸ En stor grupp av skolans kursdeltagare var industriarbeterskor, Eskilsson 1991, s. 196. Kurser med kvinnliga deltagare intresserade de socialdemokratiska kvinnorna som 1924 lyckades få till stånd en sådan på Brunnsvik. Året efter räckte inte platserna till och lösningen blev att Fogelstad tog hand om en veckokurs under sommaren, Lindberg 2000, s. 162-163.

⁸⁹ Melucci 1991, s. 46-47.

lerup. Sitt resultat ställer hon mot en annan vanlig förklaring till ett gemensamt agerande, nämligen ”ansikte-mot-ansikte-modellen”. Hon menar att den inte hade lika stor betydelse för rekryteringen till den nya kvinnorörelsen i Danmark som idéidentifikationen hade.⁹⁰

Förvisso finns det en skillnad i att rekryteras via personliga vänner och bekantskaper, och endast bli inspirerad av att gå med efter att ha läst om en rörelse, men som Dahlerups resultat visar var båda processerna trots allt viktiga i hennes undersökning. En identifikation med idéerna sker sannolikt först när det redan finns en synlig och artikulerad rörelse. Så skedde i det vapenlösa upproret när initiativkommittén väl hade formulerat sin gemensamma plattform och arbetsutskottet kastade ut appellen i offentligheten. Genom att betona rekryteringsnätverkens roll visar Melucci på en väg från mobiliseringspotentialens idésammanhang till en kollektiv handling.

Jag har använt protokoll och personligt material för att studera rekryteringen till det vapenlösa upproret. Av protokollen att döma ämnade arbetsutskottet för aktionen i det första skedet sända ut 15 000 exemplar av Amelie Posse-Brázdovás artikel. De uppgav att de hade 7000 adresser förtecknade. Utskottet gjorde upp en lista över freds- och nykterhetsorganisationer, men jag har inte funnit någon uppgift om vilka föreningar som fick appellen. Vad säger då det privata källmaterialet om hur kvinnor rent konkret blev mobiliserade till den vapenlösa aktionen?

IKFF och Clarté som rekryteringsnätverk

Mellan IKFF och SKV fanns troligen en del medlemsöverlappningar, och föreningarnas samarbete med det socialdemokratiska kvinnoförbundet växte under 1930-talet. Även en annan tråd från IKFF ledde till det vapenlösa upproret.

Under våren 1935 skrev ordföranden i IKFF, kemisten Naima Sahlbom och tillika medlem i den internationella styrelsen, till huvudsätet i Genève och berättade att ett samarbete i fredsfrågan hade inletts med de socialdemokratiska kvinnorna. Hon rapporterade till den internationella sekreteraren Emily Balch från USA: ”The womens group of the socialist party has decided to cooperate with W.I.L for peace propaganda. That is very encouraging because they were always so afraid of bourgeois movements.”⁹¹ I april 1935 var det tjugo år sedan kvinnor från flera länder sammanstrålade i Haag på den stora fredskongressen i hopp om att då göra något för att få ett slut på

⁹⁰ Dahlerup 1998A, s. 430-431, 443-446 o. 449.

⁹¹ Naima Sahlbom till Emily Balch 19/4 1935. WILPF papers, serie II, box 10, fd 11. Norlin Library. WILPF förkortades ibland till WIL.

kriget. Nu firade det internationella kvinnliga fredsförbundet, som uppstod efter mötet i Haag, sitt 20-årsjubileum. Den internationella sekreteraren Emily Balch skickade ett hälsningsbrev till Naima Sahlbom: "Will you give my special greeting to the Swedish Section on the 27th? I wish I could be with you. Tell them how much we all count on Scandinavia in general but very especially on Sweden."⁹²

En internationell plan för en fredsaktion höll på att förberedas inom WILPF. Ett förslag skulle komma från den amerikanska sektionen. Förväntningarna var stora i Sverige, berättade den svenska ordföranden Naima Sahlbom, för sin kontakt i Genève, efter att delegaterna från 1915 hade samlats: "Today all delegates from 1915 came together at Mrs Ruth Randall-Edström, whom you will remember. We spoke of the wonderful spirit and unity in the Hague, and I hope that the new action will revive the same will to act. If only the plan will come soon, before it is to late."⁹³

Enligt Naima Sahlbom hade alltså två förbund närmast sig varandra i fredsfrågan under våren 1935, den kvinnliga internationella fredsföreningen och det socialdemokratiska kvinnoförbundet. Protokollen från IKFF visar också ett annat samverkansprojekt. Förbundet diskuterade om de skulle gå med i Svenska kvinnoföreningars samorganisation som skapades 1935. Kjell Östberg framhåller att det mest var fackorganisationer som kom att ingå. Han tolkar emellertid sammanslutningen som ett försök att bilda "en ny kvinnopolitisk topporganisation", där syftet var att verka för kvinnors solidaritet, upplysning och opinionsarbete, rätt till arbete och politiskt inflytande.⁹⁴ Medlemmarna i IKFFs verkställande utskott var positiva om det handlade om att skapa en "permanent samarbetskommitté".⁹⁵ Ett nordiskt IKFF-förslag om att bilda en bred nordisk kvinnofront mot krigsfaran och för kvinnors rättigheter, förelåg också under våren.⁹⁶ Allra viktigast för min studie är kanske ändå att ett nätverk från förr träffades och firade ett jubileum, väckte minnena till livs och kom ihåg stämningen i Haag. Ett officiellt 20-årsjubileum hölls nämligen i samband med IKFFs årsmöte och medlemstidningen redogjorde för sammankomsten.⁹⁷

Elisabeth Waern-Bugge arbetade i IKFFs styrelse i Sverige och fick också brev under sommaren från Emily Balch i Genève om den kommande centralt organiserade fredsplanen "The People's Mandate". Av olika anledning-

⁹² Emily Balch till Naima Sahlbom 23/4 1935. WILPF papers, serie II, box 10, fd 11. Norlin Library.

⁹³ Naima Sahlbom till Emily Balch 29/4 1935. WILPF papers, serie II, box 10, fd 11. Norlin Library.

⁹⁴ Östberg 1997, s. 171.

⁹⁵ IKFFs vu-protokoll, 12/1, 4/2, 9/3 1935. IKFFs huvudkontor.

⁹⁶ Ibid. Den nordiska kvinnofronten inom IKFF diskuterades även följande år på en nordisk sommarkonferens, se "Kvinnofront för internationell rättsordning", *Tvt* 1936:32 29/8.

⁹⁷ *IKFFs Medlemsblad*, 1935:4, juni.

ar var den lilla skara styrelsemedlemmar, som gick att uppbringa under ferietiden, inte nöjda med förslaget från de amerikanska kvinnorna. I ett av svarsbrevet berättade Elisabeth Waern-Bugge för det internationella sekretariatet istället om den mobilisering som skett i samband med upptakten till Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget på en sommarkurs vid Fogelstadskolan under juli månad:

But we of the League have been bitterly disappointed in the American initiative – as you know. Now, two of us, Dr Sahlbom and myself, were last Saturday among the lecturers at the School for Citizenship, started and maintained by a lady, former M.P. on her state Fogelstad. The school counts among its pupils young and middleaged women of all classes, mostly working people, ardent, warm women. At a discussion after the lecturers, there really opened a gulf of despair – the common feeling was: let us sacrifice everything, even our own life, to turn the tide, to drive the development over to a new course. Don't imagine that it was any kind of hysteria – not at all, – everybody was grave, the debate was clear, firm, even prudent – you know the Swedes, you know that they do not react quickly to everything, they think slowly and do not easily give away to impressions. So you will understand that when they take a resolution, it is after a ripe consideration, but that then they mean to carry it out. The meeting resulted in the nomination of a small ommitté of intellectuals and working women, to form a plan for immediate action. This we did, and put it before the "assembly" on Sunday. /.../ What this plan is, you will find from the enclosed copy of an appeal, which we send out in tenthsousands all over the countries, to the members of the W.I.L.P.F., White Ribbon and other Temperence Unions, the Peace-people of different societies, the Socialist Women's Clubs – and others. To prepare the ground, the radical Women's Paper "the Era", distributes, on demand of our sections among our members a letter from countess Amelie Posse-Brázdová, a Swedish lady and authoress married to a Tjeckoslovakian, a most wonderful letter, written to the paper. I will try to find the time to translate it and send you a copy.⁹⁸

Elisabeth Waern-Bugge förmedlade, som framgår, en sprudlande bild av det som hände på Fogelstad lördagen den 27 juli. Hon gav också uppgifter om vilka som brukade delta i kurserna på Fogelstad. Det var unga och medelålders kvinnor, mest arbetarkvinnor, men alla klasser fanns representerade. Fredskommittén bestod av intellektuella och arbetande kvinnor. Hon rapporterade också att tidningen *Tidevarvet* användes för att föra fram idén om

⁹⁸ Elisabeth Waern-Bugge till Emily Balch 18 1935. WILPF papers, serie III, box 26, fd 4. Norlin Library.

den fredsaktion, som skulle komma att kallas det vapenlösa upproret. Dessutom talade hon om att det var Naima Sahlbom och hon själv som bestämt att alla medlemmarna i den svenska sektionen av IKFF skulle få ut brevet, som hade publicerats i *Tidevarvet*, och som utåt sett fungerat som inspiration till aktionen. Hon namngav också flera andra kända rekryteringsnätverk i form av organisationer, nämligen Vita Bandet och andra nykterhetsorganisationer, fredsföreningar och även de socialdemokratiska kvinnoklubbar. I Elisabeth Waern-Bugges brev till Genève framkommer det att kvinnorna i den svenska sektionen hade blivit besvikna över det amerikanska initiativet, men att de varit med om att starta en ny aktion och hade dragit sin förening in i den. Det var ett faktum de gärna ville meddela sekretariatet.

En annan organisation som också delvis kom att bli inblandad var Clarté. Det berättar Barbro Alving om. I ett brev i augusti till en god vän omtalade Barbro Alving hur mycket hon hade att göra varje dag; hur hon rusade fram och åter och mellan sitt arbete på *Dagens Nyheter* och *Tidevarvets redaktion*, där hon hjälpte till med aktionen. Så där i förbifarten skulle hon dessutom ”ut på middag med clartéflicka som skulle upplysas och helst vampas till Den Sanna Läran”⁹⁹ Till Elin Wägner skrev Barbro Alving senare om ett besvärligt clartémöte, dit hon själv anlände lite sent. Karin Boye och Ulla Alm [Lindström] hade redan en god stund arbetat hårt för att försvara idén med fredsaktionen. Resultatet, enligt brevet, blev ett försök att inom föreningen engagera kvinnorna i ett stöd för fredsaktionen, men också kämpa för andra åtgärder.¹⁰⁰

Vänner och privata hem

Som informella mötesplatser fungerade engagerade människors hem, restauranger och kaféer, tidningsredaktioner, kurser och skolor. Här spelade de personliga nätverken stor roll.

Två hem där fredsaktionens medlemmar träffades och där andra kvinnor också blev indragna i arbetet var advokaten Eva Andéns bostad och läkaren Andrea Andréens våning i Stockholm. Hos Eva Andén bodde också Elin Wägners kusin advokaten Lisa Ekedahl. Eva Andén var styrelseledamot i AB Vår Tidning som ägde *Tidevarvet*. Hon skötte en del juridiska ärenden åt tidningen. I hennes hus övernattade den småländska författarinnan ofta då hon kom resande till Stockholm för arbete och besök. Barbro Alving

⁹⁹ Barbro Alving till Cilla Frankenhaeuser (CF) 218 1935. *Barbro Alving: Personligt. Dagböcker & brev 1927-1935*. Hedemora 1990, s. 159-160.

¹⁰⁰ Barbro Alving till Elin Wägner 5/9 1935. EWS, E Ia:1, KS.

tillbringade mycket tid hos Eva Andén för att kunna sammanträffa med Elin Wägner. I ett brev den 1 augusti aldeles i början av det vapenlösa upproret berättade Barbro Alving om sällskapet och vad det betydde för henne:

Jag ringde till Elin igår med en namnsdag som camouflag för min fruktliga tillgivenhet. Hon ska försöka komma upp till söndan, då jag axlar mina fina byxor och åker ut till Eva Andén och har det ljuvligt. Där är alltid en sagolik samling bra fruntimmer, Eva själv och Elin som brukar bo där och så en som heter Ekedahl och är andre jurist hos Eva. Radikala och kloka och söta och vitala och rena stimulansen för en annan. Du skulle se dem för det är sån som jag vill bli.¹⁰¹

Barbro Alving fortsatte att träffa Elin Wägner hos Eva Andén och hjälpte även till att svara på de angrepp det vapenlösa upproret fick i pressen. Hon skrev: "Så här såg min dag ut: upp sex och ut till Nora [Eva Andéns hem] för att råjobba i tre timmar med Elins svarsartikel på allt skäll vi fått."¹⁰²

Elin Wägner hade också en övernattningsplats hos Andrea Andréén. Elin Wägner erinrade sig i sin arbetsbok att det förberedande arbetet med mötesresolutionen, som skulle presenteras på fredsaktionens stora möte, hade gjorts hos "Dea" [Andrea Andréén]: "Mötesresolutionen tog form, vi filade på den uppe i Deas kollektivvåning och fick den slutligen gillad. Barbro följde mig som en page eller hund. Eva [Andén] och Lisa [Ekedahl] drogs med i virveln och jobbade med. Signe Höjers tvekan försvann åtm. för tillfället."¹⁰³ Barbro Alving var där och hjälpte bland annat till med det föredrag, som Elin Wägner skulle hålla i Auditorium för hela den representativa församlingen och alla ditresta åhörare.¹⁰⁴

Läkaren Ada Nilsson bodde i Stockholm och förenade både bostad och praktik på Triewaldsgränd nära Slussen. Hon var också *Tidevarvets* ansvarige utgivare och redaktionen låg i anslutning till hennes bostad. Det vapenlösa upproret huserade emellanåt där. Elin Wägner har i sin arbetsbok gett en glimt av ett stormigt sammanträde fredagen den 30 augusti 1935. En mindre detalj visar att mötesdeltagarna befann sig hos Ada Nilsson. Elin Wägner berättade hur arg hon blivit då en annan mening om resolutionens ordalydelse dök upp: "Då blev jag så arg så jag slog sönder min klocka då jag slog handen i Adas vedlår över denna oefterrättelighet."¹⁰⁵ En förtjust Barbro Alving meddelade sin brevvän hur det hade gått med fredsaktionens stora möte den 1 september och även här finns ett belägg för att Ada Nilsson

¹⁰¹ Barbro Alving till CF 18 1935. Barbro Alving: *Personligt, 1927–1935*, 1990, s. 155–156.

¹⁰² Barbro Alving till CF 21/8 1935. Barbro Alving: *Personligt, 1927–1935*, 1990, s. 159.

¹⁰³ Arbetsbok nr 14, s. 22, ant. 14/10 1935. EWS, F II:5, KS.

¹⁰⁴ Arbetsbok nr 14, s. 30, ant. 14/10 1935. EWS, F II:5, KS.

¹⁰⁵ Arbetsbok nr 14, s. 29, ant. 14/10 1935. EWS, F II:5, KS.

öppnade sitt hem: ”På kvällen var vi hos Ada och drack champagne och levde rövare i det klassiska segerruset för vi sändes ut i radio med en omsorg så man skulle trott det var sammanträde i Genève, ...”¹⁰⁶

I ett visst läge användes till och med Ada Nilssons gynekologpraktik. En liten lapp avsedd att meddela någon i räkninglaget en uppgift visar på det: ”Vill du se till att alla listbunter till sist är kirrade i alla 4 hörnen – obs! de som ligger i soffan i hörnrummet! – för att sedan samlas in i undersökningsrummet, där Barbro tar hand om räkningen.”¹⁰⁷ Klart är att det vapenlösa upproret gick över de privata gränserna, när det gällde mötesplatser för arbete och engagemang. I hemmiljön fanns naturligtvis också vännerna och de nära nätverken. Kvinnorna runt Tidevarvet hade känt varandra länge och många hade inte bildat familj på traditionellt sätt. Förmodligen blev de nära vänskapsbanden i det gemensamma arbetet för kvinnopolitiska förändringar viktiga.¹⁰⁸

Många av kvinnorna i det vapenlösa upproret kände varandra tidigare och hade samarbetat förr. Historikern och rektorn Lydia Wahlström, som tidigt reagerade mot nazismen och judeförföljelserna, deltog till exempel aktivt i de överbyggande samlingar 1933 ”Kvinnorna mot världskrisen”. I sin självbiografi nämnde hon uppdraget och berättade att hon reste ”i politik” tillsammans med Elin Wägner.¹⁰⁹ Lydia Wahlström skriver att de representerade olika partier och att hon fick ta på sig en högerroll. Hon uppger också att de vid ett par tillfällen också hade tid att tala mer personligt med varandra, samtal som ibland handlade om religion och Elin Wägners dragning till kväkarna:

¹⁰⁶ Barbro Alving till CF 29 1935. *Barbro Alving: Personligt. 1927-1935*, 1990 s. 171.

¹⁰⁷ Biljetten skrevs en augustidag 1935 på Triewaldsgränd 2 när rösträkningen för det vapenlösa upproret pågick som bäst. ”Utdrag ur brev från Honorine Hermelin som i någon form berör Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935”. Honorine Hermelins samling, E:2, KS. Troligen var lappen avsedd för Ragna Kellgren, som fungerade som tekniskt biträde vid sammanräkningen av rösterna. Meddelandet finns också i Ragna Kellgrens samling Acc 1994/43, KB.

¹⁰⁸ För en diskussion om betydelsen av kvinnors vänskaper och nära relationer, se Lena Eskilsson, ”Älskade Hagar, mitt morgonbarn och min kvällshemlighet”. Kvinnors vänskap – Honorine och Hagar”, *Ume-ethnologi. Meddelanden från Etnologiska institutionen vid Umeå universitet* 1991:20.

¹⁰⁹ Lydia Wahlström, *Trotsig och försagd. Mitt livs minnen*, Stockholm 1949, s. 295. Det vapenlösa upproret berörs inte. Lydia Wahlström valdes in som representant och skapade dessutom en del rabalder genom att hon ifrågasatte idén på det stora offentliga opinionsmötet. I boken finns annars många små incidenter, där författaren har haft en avvikande åsikt, men kraftfullt stått för sin syn på saken. Jag tycker mig ha märkt att en viktig ingrediens i de självbiografiska berättelser som publicerades ett par år efter andra världskriget var behovet av att rättfärdiga sig och visa att författarna hade stått på rätt sida. Kanske var det viktigare för Lydia Wahlström att skriva om sina åsikter om nazismen under rubriken ”30-talet och politik” än att ta en poäng på det vapenlösa upproret.

Som det var viktigt att i detta upplysningsarbete få med kvinnor ur alla tre politiska partierna, utskickades vi i grupper om tre personer och sålunda kom jag i december 33 och i januari 34 att 'resa i politik' både i Skåne och Norrland. Mitt starkaste minne från Norrlandsresan är min närmare bekantskap med Elin Wägner, ...¹¹⁰

Lydia Wahlströms självbiografi är ett bra exempel på hur minnesskildringar kan visa bekantskaper och nätverk, åtminstone de författaren valde att poängtera i ett senare skede av sitt liv. En del av kvinnorna runt *Tidevarvet* framträder som tidiga bekanta till Lyda Wahlström. Så gjorde Ada Nilsson, som hon träffade redan i Uppsala i slutet av 1800-talet och Elisabeth Tamm, en bekant från dennes ungdom, gissningsvis runt sekelskiftet. Amelie Posse beskrevs som en "märkvärdig vän".¹¹¹

Hur blev Elin Wägner engagerad?

Elin Wägner trädde rakt in i skeendet på Fogelstadskolan i slutet av juli 1935. Det hade hon meddelat Amalie Posse-Brázdová. Till Flory Gate skrev hon så här ett par dagar innan hon reste:

Kära du! /.../ I Sthlm och på Fogelstad håller de nu på att organisera massanslutning till något upprop till NE att ta upp avrustningen och göra fred. Jag skall fara till Fogelstad lördag natt och komma hem till måndan. Jag gör det för att man inte kan låta bli och för att få ett finger med i uppropet, men jag känner det inte som något betydelsefullt. Jag har fått nog av sånt i mitt liv. /.../ Din Elin¹¹²

Andrea Andréén fick dessa ord efter att Elin Wägner hade kommit hem från mötet på Fogelstad:

Käraste du! Om måndag som du vet börjar den där kommittén kl.12 midd. Jag far upp fredag till Fogelstad och tänkte fara till Sthlm söndag, för så vitt jag kan träffa dig något på e.m. /.../ Du vet att de har satt igång med en fredsaktion, men Ada är redan förargad på Fred och Frihet dvs Naima. De ville ordna ett representantmöte med val till slutet på aug. Men jag undrar vem som har tid och organisatorisk förmåga att ta hand om det. /.../ Det ska bli roligt att ses igen, synd att du inte var med och hjälpte oss i söndags. /.../ Din Elin¹¹³

¹¹⁰ Wahlström 1949, s. 295.

¹¹¹ Wahlström 1949, s. 96-97, 192-193 o. 285.

¹¹² Elin Wägner till Flory Gate 26/7 1935. EWS, E II:1, KS.

¹¹³ Elin Wägner till Andrea Andréén 31/7 1935. EWS, E Ia:1, KS.

Båda breven nämner att Fogelstad var mötesplatsen i aktionens inledningskede, men även att Elin Wägner hade tagit del av de diskussioner som hade förts. Förmodligen visste hon inte riktigt vad som skulle hända när meddelandet till Flory Gate skrevs. I brevet till Andrea Andréén antyder Elin Wägner att mottagaren också kände till fredsaktionen och kommittén, trots att hon inte hade varit närvarande på söndagens möte. Inledningsorden och avslutningarna visar att brevskrivaren hade nära relationer med både Andrea Andréén och Flory Gate. I det sista citatet förekommer Ada Nilsson och Naima Sahlbom. Hur ställde Elin Wägner sig till dem? Man kan se att hon refererade till Ada och Naima med förnamn i brevet till Andrea Andréén. Detta antyder en krets av gemensamma nära bekantskaper. Förutom att båda breven visar inledningskedet av aktionen, åtminstone i Elin Wägners ögon, finns det två intressanta berättelser. En handlar om Elin Wägners inställning till det som var på gång och den andra rör oenighet. Elin Wägner intog till en början en reserverad ståndpunkt till saken och lät Andrea Andréén förstå att det var andra som hade satt igång en aktion. Själv trodde Elin Wägner inte riktigt på idén och kunde inte heller se att någon skulle ha tid eller förmåga till det. Det förefaller som om hon kände sig utanför skeendet, men inte kunde låta bli att delta och se vad som hände. Andrea Andréén, som också aktivt engagerade sig i massanslutningen, var inte närvarande på Fogelstad den aktuella söndagen under den första diskussionen. Elin Wägner hade gärna velat ha med henne, stod det i brevet. I sin arbetsbok skildrade Elin Wägner att Elisabeth Tamm också var ledsen över att Andrea Andréén inte hade kommit.¹¹⁴ Mer än så berättar inte korrespondensen och det andra källmaterialet röjer inte heller hur Andrea Andréén blev engagerad.

IKFF-medlemmen Signe Höjer, gift med läkaren Axel Höjer, tog stor del i den vapenlösa aktionen. Makarnas brevsamling ger emellertid inga svar på vare sig hur Elin Wägner eller Signe Höjer drogs med. En av Signe Höjers många självbiografiska skildringar är intressant som uttryck för hur hon senare i livet uppfattade aktionens bakgrund och start. Hon formulerade sig så här:

Men nu var det kvinnornas 1 september-revolt eller *Ned med vapnen-aktionen* som jag omedelbart blev inblandad i. Initiativet hade kommit från Elin Wägner, med Tidevarvet som språkrör. Hon hade, som jag skildrat tidigare, följt några av Axels föreläsningar för studenter och officerare i Lund om gaskrigets patologi. Ännu mera upprörd hade hon blivit som delegat vid Fred och Fri-

¹¹⁴ Arbetsbok nr 102, s. 197, ant. 307. EWS, F II:5, KS. Andrea Andréén var Elisabeth Tamms läkare. Det finns mycket lite personligt material bevarat som gäller Elisabeth Tamm. Däremot skrev Elin Wägner och Andrea Andréén ofta till varandra under många år. De diskuterade ibland de andra kvinnorna i gruppen runt Fogelstad och *Tidevarvet*. Som vanligt är det tyvärr mest Elin Wägners brev som finns kvar.

hets giftgaskonferens i Frankfurt 1929 och året därpå tagit upp ämnet i sin bok *Dialogen* fortsätter. /.../

Elin hade skrivit någonstans, att lika väl som soldaterna kunde ge sina liv i kriget, så kunde kvinnorna dö för freden genom att vägra ta på sig gasmasker, vägra gå ner i skyddsrum. Hon fick ytterligare stimulans genom Amelie Posse, som från Tjeckoslovakien där hon då bodde, bl.a. skrev ett uppfordrande brev som publicerades i *Tidevarvet*. /.../

Elin ville ha Fred och Frihet med i denna kamp och skrev en lång artikel i *Tidevarvet* om förbundets bakgrund – hon hade själv varit med vid dess bildande i Haag 1915. Detta skulle bli en ny, liknande aktion, tänkte hon. /.../

Läkaren Stig Holm hade några år tidigare aktualiserat en annan kamp av liknande art: värnpliktsvägran av ”etiska” skäl. Elin Wägner hade medverkat i den bok *Krig eller kultur?* som Stig Holm och Axel Höjer gav ut 1929.¹¹⁵

Det är slående att Elin Wägners egna upplevelser beskrivna i breven inte överensstämmer med Signe Höjers syn på saken i sin självbiografi. Elin Wägner förmedlade en upplevelse av att inte i början tillhöra den grupp som bjöd in till en planering av aktionen. I Signe Höjers skildring får Elin Wägner stå för initiativtagandet till aktionen. I en ren och klar följd knyts Elin Wägner till enskilda personer som Signe Höjers man, läkaren Axel Höjer, Amelie Posse och vapenvägraren Stig Holm. Nätverket bakom och runt Elin Wägner syns knappast alls. Endast hennes förhållande till organisationen IKFF får stort utrymme, kanske för att Signe Höjer själv under många år fungerade som ordförande i förbundet. Hon framställde det som att det var Elin Wägner som ville ha med IKFF. Jag har emellertid utifrån det samtida materialet visat att det i väntan på det amerikanska förslaget fanns en stor beredskap för en kollektiv handling inom förbundet. När Elin Wägner anlände till Fogelstad var IKFFs ordförande Naima Sahlbom redan djupt upptagen med diskussioner om vad kvinnor kunde göra mot kriget. Signe Höjers berättelse är tydlig, bestämd och färdig. Elin Wägner gick enligt hennes skildring från Axel Höjers föreläsningar, över giftgaskonferens i Frankfurt och bearbetning i egen roman, till kontakten och arbetet tillsammans med Stig Holm och Axel Höjer.¹¹⁶

Att Signe Höjer i efterhand lät Elin Wägner få rollen som initiativtagaren till fredsaktionen kan bero på olika saker. Signe Höjer var inte själv med i starten. Hon skildrade den egna anslutningen till upproret som något hon

¹¹⁵ Ur kapitlet ”Med Elin Wägner i ’1 september-revolten’”, Signe Höjer, *Mitt i livet*, Stockholm 1982, s. 19-20.

¹¹⁶ Elin Wägner antecknade 3/8 1935 att läkaren och vapenvägraren Stig Holm och hans hustru, Emma Holm, varit på Fogelstad på besök dagen innan. Kanske lockade sommarkursen fler personer med engagemang i krigsprotester. Arbetsbok nr 102, s. 198. EWS, F II:5, KS. Elin Wägners text ”Fred och Frihet”, *Tid* 1935:16 2/4 innehöll endast ett allmänt krav på en kvinnoopinion mot krig.

drogs in i och vilade sig mot sitt engagemang i IKFF, utan att ta upp frågan om civilskyddet. En annan tolkning är att Elin Wägner var aktuell i början av 1980-talet då Signe Höjer skrev sin självbiografi. Ulla Isakssons och Erik Hjalmar Linders biografi hade just kommit ut. Eventuellt ville Signe Höjer i sin livsberättelse skildra Elin Wägners roll i sitt sammanhang och de egna kontakterna med henne. För en detaljerad bild av ”septemberrevolten” hänvisar Signe Höjer till och med till Isaksson och Linder.¹¹⁷ Signe Höjers skildring och Isaksson-Linders Elin Wägner-fokuserade bild av Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935 är de mest spridda framställningarna av aktionen. Jag kommer att ta upp Isaksson-Linders bild i kapitel 6.

På väg mot en kollektiv identitet

För att binda samman individer med en kollektiv handling behövs en gemensamhetsskapande process. Att deltagarna förhandlar och beslutar om ett mål, och på vilket sätt de skall gå till väga för att nå målet, fyller den funktionen. I förhandlingarna bekräftar deltagarna sin relation till varandra och en vi-känsla blir resultatet. En gemensam handlings kollektiva identitet består av en sådan process. Identiteten är inte stabil, den behöver ständiga omförhandlingar och personliga satsningar för att fungera som en grund för ett agerande, säger Alberto Melucci.¹¹⁸ Vad säger det privata materialet om enskilda och kollektiva identiteter i samband den vapenlösa revolten?

Självbiografiskt skrivande är utmärkt för identitetsfunderingar av olika slag. Läkaren Gerda Kjellgren var en av dem som ställde upp på kandidatlistan till det vapenlösa upprorets representantförsamling. Hon reflekterar över sin inställning till fred i en av sina minnesböcker: ”När jag som barn läste Berta von Suttners ‘Ned med vapnen’ blev jag övertygad fredsvän och har förblivit det.”¹¹⁹ Hänvisningar till Berta von Suttners roman förekom ofta i fredssammanhang före andra världskriget och ibland även i samband med det vapenlösa upproret. Mia Leche Löfgren uppehöll sig kring sitt fredsarbete i speciellt två av sina självbiografiska berättelser. Hon nämner också boken *Ned med Vapnen*, men även unionskrisen och framför allt kongressen i Haag 1915 som grunden till sitt engagemang.¹²⁰

Ulla Lindström var 26 år när hon deltog i det vapenlösa upproret. Hon blev invald i representantförsamlingen och ställde också upp som protokollsekreterare tillsammans med Barbro Alving på det stora mötet i Auditorium den 1 september 1935. Ulla Lindström tillhörde en yngre generation och för

¹¹⁷ Höjer 1983, s. 20.

¹¹⁸ Melucci 1991, s. 49–51.

¹¹⁹ Gerda Kjellberg, *Hänt och sant*, Stockholm 1951, s. 159.

¹²⁰ Leche Löfgren, 1952, s. 13–18; Leche Löfgren, 1962, s. 184.

henne, liksom för Barbro Alving, kom fredsaktionen och Elin Wägner att fungera som en källa till identifikation för framtida engagemang i livet.¹²¹ Så tackade Ulla Lindström som ny i riksdagen 1945 nej till förslaget att medverka i en civilförsvarsutredning på grundval av sitt deltagande i Elin Wägners arbete på 1930-talet. Hon försvarade också Barbro Alving, när denna vägrade gå en luftskyddskurs på 1950-talet. När Ulla Lindström berättar om uppståndelsen runt Barbro Alving minns hon varifrån hon fick sitt eget ställningstagande: ”Det var en vägran med rötter i 1930-talet då Elin Wägner, Alving, jag och många andra kvinnor protesterade i en kampanj mot skyddsrumbyggen som ett led i den psykologiska krigföringen. Min aversion hade hållit i sig.”¹²²

Enskilda personers lojaliteter mot varandra är inte samma sak som en kollektiv identitet, men på ett personligt plan kan de ingå i och underlätta engagemanget i en kollektiv handling och tillhör då mobiliseringszonen. De kan också skapas ur ett deltagande i en kollektiv samling och utgöra grunden för en ny mobilisering så småningom, när frågorna i tiden åter blir aktuella.

En kastad snöboll

En idé om en broschyr mot ett kommande gaskrig kom upp på några ställen i dialogen mellan Elin Wägner och Amalie Posse-Brázdová. Vems var egentligen vägrar-tankens i det vapenlösa upproret?

Amelie Posse-Brázdová och Elin Wägners vänskap var relativt ny. De hade lärt känna varandra under sista halvåret 1932. I ett brev från februari följande år uttryckte Elin Wägner sin syn på deras vänskap: ”Kom ihåg att du är min framtidsvän och jag din!”¹²³ Att de båda förde diskussioner om krigshot och vad man kunde göra åt det framgår av en förfrågan till Elin Wägner från vännen i Tjeckoslovakien. I augusti 1934 kom Elin Wägners svar, som handlade om en antigasbroschyr:

du frågar vad jag gör – det vill säga i samband med krigsfaran. ja sen jag var i paris och bryssel i vintras gör jag ingenting egentligen. det som händer är för stort för mig och kvinnorna är för tröga och för fångna i fördomar. jag tror att jag dock i höst skall försöka göra någon antigasbroschyr jag har fått lite pengar

¹²¹ I samband med att Ulla Lindström lämnade sitt personliga material till Riksarkivet skrev hon ett brev 27/8 1989 där hon uttryckte sig om sitt fredsengagemang: ”Som en ’röd tråd’ genom alla mina åldrar löper den eviga fredsfrågan där mitt engagemang på 30-talet i Elin Wägners sällskap följdes upp av aktivt motstånd mot svenska atomvapen (1957-58) och opinionsbildning mot kärnkraft ...”. Ulla Lindströms samling, v:17, RA.

¹²² Ulla Lindström, *I regeringen. Ur min politiska dagbok 1954-1959*, Stockholm 1969, s. 65.

¹²³ Elin Wägner till Amelie Posse-Brázdová 18/2 1933. EWS, E Ia:14, KS.

till hjälp till tryckning, men tills jag fått boken färdig, åtminstone så att bara putsning återstår, skall jag sitta kvar här.¹²⁴

Några dagar in i februari 1935 reflekterade Elin Wägner kring kvinnornas situation och menade att i debatten om befolkningskrisen hade kvinnorna och barnen blivit en sorts maktfaktor. Den var lika märklig som den roll de grekiska kvinnorna intog i Aristophanes verk, skrev hon.¹²⁵ Under ett par vårmånader hälsade Elin Wägner på hos Amelie Posse-Brázdová i Tjecko-slovakien och i breven efteråt påminner gästen sin värdinna om de långa pratstunderna och historieberättandet de ägnat sig åt då och då. Elin Wägner återkom till en idé om hur länge människor skulle kunna vistas i ett skyddsrum och bad alldeles i slutet av juni om uppgifter som hade med godsets källare att göra:

Nån gång när du kan så ta reda på åt mig det där om er källare: 10 personer kan leva där i X timmar, 50 bara X osv. Jag skulle göra något av det nu då de fortfarande envisas med sina skydd. En novell tror jag att jag gör därav.¹²⁶

I början av juli sände Amalie Posse-Brázdová det brev till *Tidevarvet*, som redaktionen publicerade i mitten av månaden. Varför skrev hon brevet? I en självbiografisk berättelse från mitten av 1940-talet gav Amelie Posse-Brázdová sin syn på aktionens uppkomst. Hon menade att tidevarvskvinnorna sedan en tid tillbaka hade letat efter något som kunde väcka upp kvinnorna och så anlände då hennes rop-på-hjälp-brev, lämpligt att trycka som en artikel.¹²⁷ Det motsägs heller inte av ett samtida brev från Amelie Posse-Brázdová till Tor Bonnier den 2 september 1935. I brevet berättade hon att all hennes tid hade gått åt till att översätta tidevarvsartikeln till fem språk. Hon hade inte väntat sig att det skulle bli så mycket uppmärksamhet runt texten och att aktionen skulle sprida sig till andra länder. Anledningen till att brevet kom till beskrev hon så här: ”Jag anade inte allt detta när jag kramade min lilla snöboll – impulsivt och oöverlagt, egentligen bara för att få luft och skrika – innan jag fortsatte med min bok.”¹²⁸

Av ovanstående citat att döma speglades tankarna på en protest redan tidigt i brevdialogen och fick sedan förmodligen näring av det personliga

¹²⁴ Elin Wägner till Amelie Posse-Brázdová 22/8 1934. EWS, E Ia:14, KS. Elin Wägner underlät i bland i sina maskinskrivna brev att sätta ut stor bokstav efter punkt.

¹²⁵ Elin Wägner till Amelie Posse-Brázdová 3/2 1935. EWS, E Ia:14, KS.

¹²⁶ Elin Wägner till Amelie Posse-Brázdová 30/6 1935. EWS, E Ia:14, KS. Det är möjligt att de båda vännerna hade sett broschyren *Tekniska anvisningar – för anordnande av skyddsrum för civilbefolkningen*, Stockholm 1934. Där fanns nämligen uppgiften att 3 kubikmeter luft ”torde tillåta vistelse i rummet i 3 timmar utan nämnvärt obehag och i nödfall upp till 4,5 timmar.”, s. 3.

¹²⁷ Amelie Posse, *Mellan slagen*, Stockholm 1944, s. 237.

¹²⁸ Amelie Posse-Brázdová till Tor Bonnier 2/9 1935, Bonniers förlagsarkiv.

besöket. Det visar att en nära vänskap hade betydelse för det vapenlösa upproret. Idéer och reflexioner kunde få fritt spelrum och byggdes på i en dialog. Med Meluccis ord skulle det kunna kallas för ett tanke- och idélaboratorium i en latent period. Kravet på en handling slog igenom när Amelie Posse-Brázdová's brev publicerades i *Tidevarvet* och just anti-gasmaskprotesten blev Elin Wägners bidrag till handlingen mot kriget. Elin Wägner menade i efterhand i sin arbetsbok att vägraridén hade kommit från henne:

Det var bara en förmiddag och då kastade jag ut idén att det enda kvinnorna kunde göra var att neka begagna sig av civilskyddet. Därmed skulle de kunna öva ett starkt tryck på männen och göra kriget omöjligt, det vill säga om vi vore många och eniga i vår vädjan. Jag sa att jag inte ville vara med om någon fredsaktion på andra villkor och jag tror att jag varit lika nöjd om de sagt att då var det omöjligt, då fick jag resa hem och de skulle fortsätta efter egna linjer. Men i stället gingo de alla med på idén och jag reste hem och satte ihop ett förslag till ett upprop.¹²⁹

Elin Wägner antecknade däremot ingenting om att det var hennes idé i en samtida arbetsbok. Då skrev hon följande: ”I söndags var det 13 kvinnor i biblioteket på Fogelstad som höll sina händer som gasmaskvägrare. Kanske betydde det något. Jag vet ej. Jag skrev uppropet sen igår och skickade det.”¹³⁰

Initiativkommitténs 13 kvinnor utförde en gemensam handling för det som Elin Wägner troligen tolkade som en gasmaskvägrar-identitet. Trots en tveksam hållning, dokumenterad i sin arbetsbok, tvekade hon själv inte att göra ett utkast till ett upprop. Även om idén var Elin Wägners hade den troligen vuxit fram i samtal och brevväxling med Amelie Posse-Brázdová. Uppropet var visserligen i stort ett verk av Elin Wägners hand, men protokollen har visat att initiativkommittén aktivt deltog i utformandet, inte bara vid ett tillfälle utan vid två. Först drog de upp linjerna i appellen och sedan godkände de med en del ändringar Elin Wägners utkast. Dessutom tog arbetsutskottet på sig att göra den slutliga formuleringen. Här syns tydligt dialogen mellan rörelsens uttolkare och rörelsen, som Abby Peterson också har lyft fram.¹³¹

¹²⁹ Arbetsbok nr 14, s. 3-4, ant. 12/10. EWS, F II:5, KS.

¹³⁰ Arbetsbok nr 102, s. 197, ant. 30/7. EWS, F II:5, KS.

¹³¹ Peterson 1994, s. 61.

”The common feeling was: let us sacrifice everything. . .”

Elisabeth Waern-Bugge var en av sommarkursens föreläsare på Fogelstad. Som jag tidigare nämnt skrev hon till den internationella sekreteraren i IKFF Emily Balch och berättade om fredsaktionen. Några rader i texten beskrev känslan bland kursdeltagarna, lusten att vilja göra något, att till och med offra sina egna liv för att vända utvecklingen: ”At a discussion after the lecturers, there really opened a gulf of despair – the common feeling was: let us sacrifice everything, even our own life, to turn the tide, to drive the development over to a new course.”¹³² Elisabeth Waern-Bugge framhöll speciellt det gemensamma i känslan. I brevet betonade hon sedan att det absolut inte var fråga om en hysterisk stämning, något som föddes i stunden, utan ett genomtänkt och allvarligt övervägande.¹³³

När den internationella sekreteraren Emily Balch bad IKFF-ordföranden Naima Sahlbom att framföra en alldeles speciell hälsning till de svenska Haag-delegaternas jubiléumsträff i april 1935, tryckte hon på de stora förväntningarna i Genève på skandinaviska kvinnor och särskilt på den svenska sektionen. Tänkte Emily Balch på den stora fredssöndagen som arrangerades i Sverige i juni 1915 till stöd för Haag-konferensens resolution? En annan association till Sverige kunde handla om kemisten Naima Sahlboms kunskaper och insatser i IKFFs konferens om gasstridsmedel i Frankfurt 1929. Förväntningarna på den svenska gruppens styrka byggde upp en beredskap för en kollektiv identitet hos de svenska kvinnorna, ett mod att till och med våga skilja ut sig från det internationella sammanhanget, åtminstone hos några inom det svenska ledarskiktet inom IKFF.

Kanske var det därför Naima Sahlbom, Elisabeth Waern-Bugge och Matilda Widegren dristade sig till att uttrycka sin besvikelse över den internationella fredsplanen som kom från den amerikanska sektionen i juli 1935. Vad hade de egentligen emot planen? Elisabeth Waern-Bugge och Matilda Widegren, två av de styrelseledamöter som inte var på sommarferier, diskuterade den i deras tycke utslätade planen och meddelade sitt svar till Genève:

I discussed the Resolution with miss Widegren, and I am sorry to state that we were sadly disappointed in it. We have been waiting impatiently for this new initiative of our fresh, energetic American section, and our expectations have been great. We were sure that our comrades would produce something strong, something impressive. Once before, in 1915, the women sent their

¹³² Elisabeth Waern-Bugge till Emily Balch 18 1935. WILPF papers, Serie III, box 26, fd 4, Norlin Library.

¹³³ Ibid.

delegates to the governments. You were yourself one of those delegates, you know, that it was said of their message that it was the single stroke of state-manship which had appered since the outbreak of the war. What we offered then was a positive proposal, a suggestion for activity, a plan for succouring the world in need. What are we now presenting to the governments, what are we offering them to help them in their difficulties? A sheet of paper with a lot of well-meaning words, such as they have had presented to them by the dozen many times before now, and which will make no impression whatsoever where it is needed and which are not needed with others who do their best in any case. I really hoped that the woman, many of whom still belong to the glowing souls of 1915 should have shown themselves capable of more than this!¹³⁴

Tio dagar senare skrev även Naima Sahlbom till Emily Balch och förklarade att hon hade förstått det amerikanska förslaget som en ramskiss, vilket kunde fyllas ut med egna förslag:

We find it impossible to approach our government with such a vague text in this moment when war is imminent. Nor can we expect other organisations to join, or to sign an appeal in general terms, which they have already done many times. /.../ Please forgive our opposition, we are eager to work but we want to succeed and not only make a demonstration.¹³⁵

Sommaren 1935 var situationen sådan att ledningen inom en stor kvinnlig fredsförening inte var nöjd med de föreslagna planerna. Att protestera i allmänna ordalag dög inte. Med internationella förväntningar som stöd, ville de åstadkomma något mer storslaget än en vanlig intetsägande demonstration. De uppgav att de dessutom hade börjat samarbeta med ännu en organisation, de socialdemokratiska kvinnorna, som i sin tur tidigare hade tagit initiativet till flera partipolitiskt överbryggande samlingar i opinionsbildande syfte över hela Sverige. Många av kvinnorna kring Fogelstad och *Tidevarvet* var medlemmar i IKFF, ledande socialdemokratiska kvinnor satt i Medborgarskolans förtroenderåd och kursdeltagarna representerade också kvinnor med olika politiska tillhörigheter. Det var ett samarbete som i viss mån innebar möten över politiska och traditionellt klassbaserade gränser.

¹³⁴ Elisabeth Waern-Bugge till Emily Balch 8/7 1935. WILPF papers, serie III, box 26, fd 4, Norlin Library.

¹³⁵ Naima Sahlbom till Emily Balch 18/7 1935. WILPF papers, serie II, box 10, fd 11, Norlin Library.

Sammanfattning

Jag ser det vapenlösa upproret som ett inlägg i försvarsdebatten 1935. Det kvinnorna och även fredsrörelsen riktade in sig på var det ännu öppna konfliktområdet, som gällde civilbefolkningens skydd. Civilskyddet kom att bli en arena för ett kvinnligt agerande, både för försvarsvänner och för dem som ville nedrusta försvaret under 1930-talet. Både IKFF och Radikala föreningen av SKV uttalade sig i frågan, medan de socialdemokratiska kvinnorna var mer försiktiga. De använde emellertid pjäsen *Lysistrate* för att manifestera socialdemokratiska kvinnors arbete för demokrati och fred. Den omedelbara historiska kontexten bakom mobiliseringen till det vapenlösa upproret utgjordes emellertid av Abessinienkrisen och ett eventuellt krigshot.

Forskningen om sociala rörelser har pekat på mobiliseringen som en avgörande fas på väg mot en fullständig aktion. En rörelse kan ha ”vilande” faser då med Meluccis ord ”latenta idélaboratorier” ändå är i verksamhet. För att åstadkomma en aktion krävs en mobilisering av flera medlemmar och handlingar som baserar sig på en kollektiv identitet.

I detta kapitel har jag bland annat med hjälp av ett betydande opublicerat brevmaterial, men också arbetsböcker och memoarer, kunnat visa att idén om att protestera mot luftskydd och gaskrig växte fram mellan Elin Wägner och Amelie Posse-Brázdová. Tanken hade bollats fram och tillbaka i en rik vänskap mellan två skapande författare, som gärna diskuterade varandras tankar. Ett idélaboratorium i Meluccis mening. Vidare har jag visat att idén tog en mer artikulerad form på Fogelstad där tanken mötte en stark gemensam känsla som blommade under sommarkursens diskussioner. Förslaget passade in i redan tänkta planer om en massanslutning för freden. Det är också uppenbart i det redovisade materialet att mobiliseringen vilade på nätverk av olika slag, både privata kontakter och organisationer som IKFF, SKV, Fogelstadsförbundet, *Tidevarvets* läsare, det socialdemokratiska kvinnoförbundet, Clarté, freds- och nykterhetsorganisationer. Bland de personer som tidigt drev tankarna framåt fanns inte bara Elin Wägner utan också till exempel Barbro Alving, Eva Andén, Andrea Andréen, Carin Hermelin, Honorine Hermelin, Signe Höjer, Ada Nilsson, Naima Sahlbom, Elisabeth Tamm och Elisabeth Waern-Bugge. Mobiliseringen hade känslomässiga inslag som stärkte den kollektiva identiteten.

Könsperspektivet i det vapenlösa upprorets kollektiva identitet handlade inte längre om att formellt kämpa för den kvinnliga politiska rösträtten utan att förändra könsmonstret så att kvinnor kunde påverka utvecklingen genom att använda sina politiska rättigheter. Visserligen föreföll könsmonstret vara byggt på en traditionell och komplementär könssyn, men

inom det kunde det ske förskjutningar till förmån för samhällets överlevnad. Det berodde framför allt på om kvinnorna hade mod att uppträda tillsammans som handlade subjekt.

5 Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935

Situationen på Tidevarvet

Tidevarvet rubricerade sig i början av 1930-talet som en radikal politisk veckotidning, mot våld, klass- och rasförtryck samt diktatur, men för demokrati, pacifism och rättssamhälle.¹ Politiskt stod tidningen nära den krets av frisinnade och radikala kvinnor som en gång hade startat Frisinnade Kvinnors Riksförbund, men som 1931 omvandlade sin sammanslutning till Svenska Kvinnors Vänsterförbund.

Tidningen gavs ut mellan åren 1923 och 1936. Uppskattningsvis låg antalet prenumeranter på cirka 1500–2000 de flesta åren. Upplagan var emellertid större eftersom tidningen såldes som lösnummer på många ställen.² Elin Wägner avslutade sitt redaktörskap i slutet av 1927, men ingick därefter i en redaktionskommitté. Journalisten Carin Hermelin anställdes som redaktionssekreterare och när Elin Wägner i mitten av 1930 flyttade till Småland tog Carin Hermelin över redaktörsuppgiften. Hon höll ut tills tidningen lades ner. Genom åren förekom samarbete och glädje, men även konflikter och kriser både på redaktionen och i styrelsen.³ Inte minst var det problem med ekonomin. Insamlingar sattes igång för att ge stöd till tidningen. Det var tal om likvidation 1932 och några nummer ställdes in. Elisabeth Tamm, som ägde en stor del av aktierna, avgick från styrelsen.⁴ Året efter avsåg sig Kerstin Hesselgren sitt styrelseuppdrag. En ny styrelse valdes. Nu gällde det att spara. Redaktionen bad om gåvor. *Tidevarvet* sade upp sina lokaler och fick disponera en dublett hyresfritt hos den ansvarige utgivaren Ada Nilsson. Kassörskan och redaktören gick ner i lön, man skrev ner aktiekapitalet och tog ett riksbankslån.⁵ Förvaltningsberättelsen från 1936 visar att enskilda

¹ Se t.ex. *Tvt* 1933:13 v4, s. 1. Texter ur tidningen finns samlade i *Kvinnor i politiken. Ur den radikala politiska veckotidningen Tidevarvet (1923-1936)*, urval av Ragna Kellgren, Stockholm 1971. För en genomgång av *Tidevarvets* engagemang på sexualpolitikens område se Hjärdís Levin, *Kvinnorna på barrikaden. Sexualpolitik och sociala frågor 1923-36*, Stockholm 1997.

² För mer om redaktionens lokaler, anställda, löner och tidningens prenumeranter, se Andersson, 1999b.

³ Isaksson och Linder 1980, s. 52-68.

⁴ Elisabeth Tamm fortsatte dock sitt intresse för tidningen. Hon ville gärna donera en summa pengar till tidningen för att den åter skulle kunna ges ut efter nedläggningen 1936. Donationsbrev 23/2 1937. Vår Tidning/Tidevarvet, A:3, KS.

⁵ Styrelse- och bolagsstämmoprotokoll. Vår Tidning/Tidevarvet, A:1-2, KS.

kvinnor under årens lopp hade tillfört tidningen ansevärliga summor.⁶ Trots stora ansträngningar försvann emellertid tidningen för gott.⁷ Det socialdemokratiska kvinnoförbundets ordförande Disa Västberg meddelade redaktören Carin Hermelin att de hade fått brev från tidigare läsare av *Tidevarvet* som nu undrade om inte tidningen *Morgonbris* kunde ta över deras prenumerantlistor. Själv trodde hon att *Tidevarvet* skulle komma ut igen och ville inte ”förstöra marknaden” för dem. Den nerlagda tidningens redaktion fick fälla avgörandet själv, men kvinnoförbundets ordförande påpekade att de hade en gemensam kamp att föra för kvinnorna på vänsterkanten.⁸

Tidevarvet fungerade, som redan framgått, som en plattform och en scen för Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935. Via tidningens sidor och kontakter spreds aktionen och på redaktionen föregick det mesta arbetet. De anställda var involverade. *Tidevarvet* ägdes och producerades till stor del av de kvinnor som stod bakom aktionen. Utan tillgång till en kanal, en egen tidning, skulle inte upproret ha sett ut som det gjorde. Både *Tidevarvets* textsidor och redaktionen tjänade som en mötesplats för flera kvinnor, en verkstad för idéer och tankar, ett ställe för att knyta kontakter och få inspiration från i en rörelse som vid vissa tillfällen kunde förmås att mobiliseras till större kraftsamlingar.

Redaktionen på *Tidevarvet* brottades alltså med både ekonomiska svårigheter och personliga konflikter. Ändå lyckades man samla sig till den kraftansträngningen som Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935 innebar. Eller behövde *Tidevarvet* aktionen?

Tidevarvets texter

I *Tidevarvet* finns ett 70-tal texter från juli till årets slut 1935 med anknytning till det vapenlösa upproret. Några har redan redovisats i föregående kapitel. Jag ska i detta kapitel koncentrera mig på vad som hände under aktionens mest intensiva skede i augusti och en del av september. Två moment är särskilt framträdande under den här perioden, nämligen aktionens röst-

⁶ Ansvarig utgivare Ada Nilssons gåvor uppgick till 52 375 kr, Elisabeth Tamm hade bidragit med 36 945 kr plus att hon hade betalat Elin Wägner 12 000 kr för journalistiska uppdrag. Honorine Hermelins gåvoandel bestod av 5818 kr. Redaktören Carin Hermelin hade skänkt 6785 kr och kassörskan Lilly Olssons andel uppgick till 4200 kr, men i deras fall handlade det också om lön de hade valt att avstå från. Övrigas gåvor redovisades i en klump på 22 316 kr. Tillsammans hade *Tidevarvet* under åren 1924-1936 erhållit en summa av ca 128 440 kr i gåvomedel. *Vår Tidning/Tidevarvet*, A:3 och G III:2, KS.

⁷ Bolaget AB *Vår Tidning* upplöstes inte förrän 1943. Då hade tidningen varit nerlagd i sju år och det fanns ingen utsikt att den skulle komma ut igen. Styrelseprotokoll 1943. *Vår Tidning/Tidevarvet*, A:3, KS.

⁸ Disa Västberg till Carin Hermelin 23/1 1937. *Vår Tidning/Tidevarvet*, A:3, KS.

ningsförfarande och genomförandet av opinionsmötet den 1 september. Mottagandet av delegationen i Genève och vad som hände under de sista mötena i Stockholm utgör aktionens slutfas.

I föreliggande kapitel får arbetsutskottets protokoll fortsätta att berätta om de handlingar som aktörerna bestämde sig för att utföra. Texterna i *Tidevarvet* vill jag läsa som ideologiska aktionstexter som visar den självbild upproret valde att föra fram. Texterna ger visserligen en officiell bild av upproret, en sammanhållen och optimistisk bild av en framgångsrik aktion i vardande. Men den är inte mindre intressant att studera. I självbilden fanns upprorets relation till omvärlden och bundsförvanterna. Även motståndarna träder fram mellan raderna. Redaktionen producerade olika slags texter. Det var rena aktionsanknutna upprop, annonser, röstsedlar, kandidatlistor, men också informerande och uppmuntrande artiklar, som andades tro och hopp om seger. Ledartexter och svarsartiklar visade på det motstånd aktionen fick främst i övrig press. Det är klart att jag aldrig kommer åt alla de meningar och relationer som det vapenlösa upproret bestod av. Jag anser ändå att protokoll, personligt material, övrig press och *Tidevarvets* texter sammantaget kan ge en god bild av den kollektiva identiteten i det vapenlösa upproret. En identitet som visserligen visade sprickor, men som i stort höll ända fram till Nationernas Förbund i Genève. Genom att följa aktionen vecka för vecka i min framställning motverkar jag också att den kollektiva handlingen framstår som ”ett faktum”, utan i stället får karaktären av en process.⁹

Aktionen flyttar till Stockholm – andra veckan

När aktionen var igång flyttade arbetsutskottet sin verksamhet till *Tidevarvets* redaktion på Triewaldsgränd i Stockholm. Utskottet, som bestod av Carin Hermelin, Ada Nilsson, Naima Sahlbom och Elisabeth Waern-Bugge, hade rätt att adjungera fler medlemmar om det behövdes och det var främst Andrea Andréén, Honorine Hermelin, Elisabeth Tamm och Elin Wägner som kom att delta i arbetet. Under den andra veckan, från söndagen den 4 till lördagen den 10 augusti, träffades utskottet två gånger och tog beslut om en mängd praktiska angelägenheter. Man beställde förtryckta papper och kuvert, hyra av postfack, telefon- och elabonnemang. Eftersom rörelsen riskerade att bli för stor för att kunna lita till frivilligt arbete, ville utskottet anställa personer från Kontoristföreningen. Kontoristen Lilly Olson, som redan arbetade på *Tidevarvet*, fick i uppgift att sköta kassan och för uppgiften använda sig av både ett nyöppnat postgirot och en sparkasseräkning.¹⁰

⁹ Melucci 1991, s. 59.

Uppgiften att formulera ett upprop som skulle tryckas i dagspressen gick till Elin Wägner som i sin tur fick hjälp av Barbro Alving.¹¹ Utskottet hyrde också en lokal för rörelsens räkning på Triewaldsgränd 3, på andra våningen.¹² Redaktionen väntade spämt på om det skulle komma in några kandidatförslag.

Hur gick det då? Kom det in några förslag? Under rubriken "Fredskampanjen går vidare" i *Tidevarvet* lördagen den 10 augusti fick läsarna veta att cirka 300 förslag på kandidater till representantmötet hade anlänt till redaktionen och att den första delen av aktionen var slut. I nästa skede väntade framröstningen av de sjuttio kvinnor, som skulle få förtroendet att utgöra kvinnornas representanter på mötet den 1 september. Gensvaret på de tiotusentals utskick som sänts iväg hade varit stort över hela landet, berättade redaktionen.¹³ I en fristående ruta på samma sida lyste en uppmaning till kvinnor att engagera sig som ombud i valarbetet för "Kvinnornas representantmöte 'Ned med vapnen i alla länder'". Anmälan kunde skickas till rörelsens postbox.¹⁴

Det frapperande med *Tidevarvets* texter den andra veckan är hoppet och optimismen. Resultatet av kandidatförslagen blev bättre än ledningen tänkt sig. I sin privata dagbok mindes Elin Wägner att de inte visste vad som väntade dem: "Ada och jag vittjade den första satsen av förslag i postboxen vid Nygatan. Vi sa att 20 förslag med rätt goda namn var ju varken succes eller fiasko och det här skulle nog inte heller bli någondera."¹⁵ Det första momentet var slut. Nu gällde det att övertyga dem som redan hade engagerat sig att arbeta vidare och även att delta i den kommande röstningen.

Ledaren med överskriften "Handen till plogen" behandlade de positiva reaktioner som aktionen hade fått. De förslag på kandidater som kommit in tydde på att rörelsen skulle få en utmärkt representativ församling. Ledarskribenten fortsatte:

Alla som gett sin mening tillkänna för kommittén eller Tidevarvet, ha utan undantag fattat betydelsen av att starta en resning mot den roll och det öde som det moderna kriget tilldelar kvinnorna. De ha förstått att om kvinnorna vilja tvinga fram andra former för avveckling av tvister och för umgänge mellan folken, så återstår dem intet annat än en så förtvivlad åtgärd när böner och petitioner tjäna till intet.¹⁶

¹⁰ Protokoll, arbetsutskottet 5/8 1935. ANS, v:19, KS.

¹¹ Arbetsbok nr 14, s. 9, ant. 12/10. EWS, F II:5, KS.

¹² Protokoll, arbetsutskottet 8/8 1935. ANS, v:19, KS.

¹³ *Tvt* 1935:29 10/8, s. 1.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Arbetsbok nr 14, s. 6, ant. 12/10. EWS, F II:5, KS.

¹⁶ *Tvt* 1935:29 10/8, s. 2.

Nu var det emellertid viktigt att föra fram saken både på det nationella och det internationella planet, konstaterades det med tillägg: ”Kommittén har sökt känning med kvinnornas fredsörelser i olika länder, för att så öka vidden och slagkraften av denna resning.”¹⁷ Genom IKFF hoppades aktionsledningen på större internationellt intresse, uppgav ledaren.

Med hänvisningen till kvinnans roll och öde, som skapats av det moderna kriget, förespråkade aktionen att det var nödvändigt att kvinnor var med och bestämde om något nytt skulle komma till stånd. Visserligen erkände de ansvariga att aktionen hade ett förtvivlat drag. Det grundades i att kvinnorna hade känt sig tvungna att överse med det gängse förfarings sättet för politisk handling. Så legitimerade det vapenlösa upproret sin handling.

Under aktionens andra vecka var det socialdemokratiska kvinnoförbundets medlemmar djupt engagerade i sin nordiska konferens i Stockholm. Förutom gäster från de nordiska länderna deltog 33 kvinnliga medlemmar ur det engelska arbetarpartiet. Redaktören på *Tidevarvet*, Carin Hermelin, intervjuade ledaren för den engelska gruppen, Miss Mary Sutherland, som också var redaktör för de engelska arbetarkvinnornas tidning *The Labour Women*. Vid samtalet visade Carin Hermelin *Tidevarvets* fredsupprop och fick till svar att fredsarbete var ett av de mest betydelsefulla uppdragen för arbetarkvinnor i hennes land. Arbetet med de sociala villkoren inom landet hängde samman med ett engagemang för fred mellan folken, annars var det första inget värt, menade Mary Sutherland:

I England tog arbetarkvinnorna på denna grund en aktiv del i den bekanta fredsomröstningen, *the Peace Ballot*, som nyligen avslutats. Det var för oss ett värdefullt sätt att få visa vad den stora kvinnomassan tänker i dessa frågor. Vi var överallt med i det frivilliga arbetet för omröstningens genomförande och är glada över resultatet, som ju blev en stark majoritet för avrustning och för Nationernas förbund.¹⁸

Vad som framgår är att de ansvariga i Ned med vapnen-rörelsen handlade och tänkte praktiskt. De satsade på en lokal, en fast förankring, investerade i uppmuntrande information och propaganda för sin sak och visade upp eventuella bundsförvanter. Uppenbarligen visste de hur de skulle utnyttja sina resurser.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ ”Fredsarbete – en nödvändig grundval för kvinnornas insatser”, *Tvt* 1935:29 10/8.

Del av en internationell pacifism

Mary Sutherland, redaktören för de engelska arbeterskornas tidning refererade till "the Peace Ballot", en fredsomröstning i England. Den 6 juli 1935 berättade *Tidevarvet* om resultatet av den engelska aktionen: "Den bekanta fredsomröstningen i England har nyss avslutats och lämnat överväldigande majoritet *för* avrustning, *för* Nationernas Förbund, *för* avskaffandet av den privata rustningsindustrin."¹⁹ Omröstningen hade initierats av en stödförening för NF, i vilken 38 olika fredsföreningar var representerade. De hade velat veta hur stort förtroende folkförbundet åtnjöt i landet. Resultatet visade att Englands befolkning stod bakom folkförbundet i mycket stor utsträckning.²⁰

Ett annat möte hade anordnats i Albert Hall i London den 14 juli 1935. Tusentals människor var närvarande för att stödja en vapenvägrarkampanj. I mitten av oktober 1934 hade en man vid namn Dick Sheppard i England skrivit ett brev till *Times* och berättat varför han tog avstånd från krig. Samtidigt uppmanade han alla män, som kände på samma sätt, att skriva ett kort till honom med orden: "We renounce war and never again, directly or indirectly, will we support and sanction another."²¹ Efter några veckor hade antalet kort varit uppe i över 100 000. Kampanjen och det stora mötet gav i sin tur upphov till en ny organisation – the Peace Pledge Union.²²

Det är inte lätt att veta hur mycket av dessa aktiviteter som kvinnorna på *Tidevarvet* och Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad, inom IKFF eller Amalie Posse-Brázdová kände till, men likheterna vad gäller organisation och medel är slående. Det handlade om röstning, opinioner som tar avstånd, brev med uppmaning till en tidning att handla på ett eller annan sätt och ett stort samlande möte. Skillnader fanns också, speciellt i fråga om innehållet. De engelska kampanjerna, som jag har visat på här, hade andra mål. I fokus stod stöd till NF respektive en manlig vapenvägrarkampanj. Det svenska upproret inriktade sig på en kvinnovägran och använde civilförsvaret som argument för att nå både kvinnor och män. Man ville emellertid nå männen genom kvinnorna. Det vapenlösa upproret vädjade också direkt till NF. Trots att jag inte vet hur spridd kunskapen om de engelska aktionerna var, är det tydligt att den svenska aktionen var en del av sin tids internationella pacifism, och inte alls så unik som man skulle kunna tro. Jag hävdar att det

¹⁹ *Tvt* 1935:25 67, s. 1.

²⁰ Röstningen skedde 27/6 1935. Ottosson 1986, s. 78; Moorhead 1987, s. 120-121; Ceadel 1980, s. 156.

²¹ Ceadel 1980, s. 177.

²² Ceadel 1980, s. 177-180; Moorhead 1987, s. 124-125. Kvinnor kunde inte gå med förrän 1936, men de var välkomna att delta som sponsorer redan från början.

mest särskiljande låg i innehållet, i talet om den kvinnliga vägran att bära gasmask och kvinnornas personliga ställningstagande. Rent teoretiskt skulle detta kunna innebära ett personligt offer i kampen för fred. Inte ens för sina barns skull skulle man acceptera att bära gasmask.

Del av en svensk opinion

Den nordiska socialdemokratiska veckans arbete resulterade i resolutionen ”Kvinnor till kamp mot reaktion och fascism” och en vädjan till Genève ”Vi tro på NF”.²³ Inte bara kvinnliga socialdemokrater vädjade till folkförbundet i augusti 1935. Från flera andra samlingar riktades en resolution eller en förhoppning till NF att göra allt för freden.²⁴ Det var inte bara fredsföreningar och ärkebiskopen, utan även kristna föreningar, lärarmöten, nykterhetsfolk, sjuksköterskor, transportarbetare och borgerliga kvinnoföreningar ställde sitt hopp till NF. *Tidevarvet* redovisade flitigt opinionen. Så vädjade Nationaltemplarorden, som representerade 40 000 svenskar, och hundratals personer på Nordiska skolmötet till folkförbundet, noterade tidningen.²⁵ Ekumeniska kongressen sände en förhoppning direkt till Genève om en fredlig upplösning av konflikten mellan Italien och Abessinien. Förbundet för Kristet samhällsliv hade på sitt årsmöte i Gävle vänt sig till den svenska regeringen för att den skulle se till så att NF försökte hindra att ett krig bröt ut.²⁶ Internationella transportarbetarfederationen hade hållit kongress i Köpenhamn och skickade en enhällig resolution till Genève att de tänkte göra allt för att det inte skulle bli något nytt krig. *Tidevarvet* ville att både Fackföreningsinternationalen och Socialistiska Arbetarinternationalen också skulle göra sina röster hörda hos NF.²⁷ Tidningen förmedlade under sista hälften av augusti en bild till sina läsare att det fanns en intensiv opinionsbildning som många människor var engagerade i.

²³ *Morgonbris* 1935:9, september, s. 2. Bakom vädjan till NF stod danska socialdemokratiska kvinnoföreningar, finska och svenska socialdemokratiska kvinnoförbund och norska arbetarpartiets kvinnörörelse. De instämde i ett uttalande som gjorts av Fackföreningsinternationalen och Socialistiska arbetarinternationalen och som handlade om att de som inte försökte förhindra kriget var medskyldiga.

²⁴ Svenska föreningen för Nationernas Förbund ordnade ett opinionsmöte med 1500 deltagare i Blasieholmskyrkan 30/8 1935. Bland annat talade Lydia Wahlström. ”Freden måste säkras genom folksamverkan”, *SD* 31/8 1935. Tilläggas kan att den 4/9 1935 demonstrerade 12 000 män och kvinnor i Stockholm för fred och socialism. ”Socialistisk världsfrent mot barbariets makter!”, *SD* 5/9 1935

²⁵ *Tvt* 1935:30 17/8.

²⁶ *Tvt* 1935:31 24/8. Sjuksköterskornas kongress i Köpenhamn sände telegram till folkförbundet, *SD* 23/8 1935.

²⁷ *Tvt* 1935:32 31/8.

Nio borgerliga kvinnoföreningar vände sig i början av september till NF-delegaten och statsrådet Rickard Sandler. Det var viktigt att delegationen betonade att alla stater skulle stå för sina förpliktelser i folkförbundet, ansåg de.²⁸ Fredrika-Bremer-förbundet ville i slutet av augusti ha med det socialdemokratiska kvinnoförbundet i appellen, men förbundet avböjde och hänvisade till sina resolutioner från den nordiska veckan.²⁹ Kvinnor från höger till vänster deltog alltså i opinionsbildandet till stöd för NF.

Från Norrbotten till Skåne

Vilka var kvinnorna som godtog kandidaturen till det vapenlösa upproret och ställde upp på röstsedeln? Varifrån kom de? Den största gruppen kom från Stockholm och dess omnejd. 93 kvinnor angav själva huvudstaden som adress, medan 29 bodde i Stockholms län. Alltså var lite mer än en tredjedel, 122 sammanlagt av de 317 kvinnorna, från detta område. I Malmö hade 11 och Göteborg hade 9 kvinnor antagit utmaningen. I tabell 4, som visar varifrån kandidaterna kom, har jag utgått från en länsindelning. Göteborg och Malmö bakas in i respektive län:

Tabell 4: Kandidater länsvis i Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935:

<i>Län</i>	<i>Kandidater</i>
Stockholms stad	93
Stockholms län	29
Uppsala län	4
Södermanlands län	58
Östergötlands län	7
Jönköpings län	9
Kronobergs län	2
Kalmar län	5
Gotlands län	—
Blekinge län	4
Kristianstads län	4

²⁸ *Idun* 1935:37 149, s. 2. Sex föreningar räknas upp i *Idun*: Allmänna Valmansförbundets CK, Fredrika-Bremer-förbundet, Folkpartiets Kvinnogrupp, KFUK, Sveriges Husmodersföreningars Riksförbund och Yrkeskvinnors Riksförbund. De övriga tre var Svenska Kvinnors Nationalförbund, Sveriges Moderata Kvinnoförbund och Vita Bandet, *SD* 49 1935.

²⁹ SSKF styrelse- och vuprotokoll 27/8 1935, 1934-1935 A2:4. Arab.

Malmöhus län	23
Hallands län	7
Göteborgs och Bohus län	11
Älvsborgs län	3
Skaraborgs län	3
Värmlands län	7
Örebro län	4
Västmanlands län	7
Kopparbergs län	5
Gävleborgs län	14
Västernorrlands län	8
Jämtlands län	1
Västerbottens län	6
Norrbottnens län	1

Källa: Röstsedel som bilaga till *Tidevarvet* 1935:30 14/9.³⁰

Tabell 4 visar att Södermanlands län ställde upp med 58 kvinnor, därefter kom Malmöhus läns 23 kandidater. Med 14 representanter låg Gävleborgs län på tredje plats. Från Göteborgs och Bohus län hade 11 kvinnor varit intresserade och 9 i Jönköpings län. Västernorrlands län samlade 8 representanter. Övriga län följde efter i en fallande skala. Det är emellertid värt att notera att endast 2 var intresserade från Kronobergs län, som var Elin Wägners hemlän. Jämtlands län och Norrbottens län hade fått med 1 representant var, och från Gotlands län kom ingen alls.

Tabellen antyder en viktig omständighet. Trots att koncentrationen var stor i och runt Stockholm och i Södermanland, där för övrigt Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad låg, är det tydligt att aktionen hade ambitionen att via kandidatnomineringen nå ut till hela Sverige. Alla län utom Gotlands län hade ”upprorskvinnor”. Även på andra orter än storstäderna fanns det gruppbildningar. Norrköping och Oxelösund samlade många, 21 respektive 11, Lund hade 7, Motala 5, Eskilstuna 5, Uppsala 4, Gävle 4, Färila 4 (Gävleborgs län), Sundsvall 4, Kneippbaden 4 (förmodligen utanför Norrköping), Laholm 3, Västerås 3 och Tystberga 3 (Södermanlands län). På flera mindre orter ställde 2 kvinnor upp, men på över sjuttio platser i landet var kandidaterna ensamma om att stå på röstsedeln för det vapenlösa upproret.

Frågan om vilka anknytningar kandidaterna hade är svår att svara på. En utgångspunkt kan vara att studera listan över Fogelstads sommarkurs 1935. Kursen tog emot 35 kursdeltagare. Hur många av dessa var med på röstse-

³⁰ Två av orterna, Verveln och Kärrgruvan, har jag inte kunnat spåra. Alltså saknas 2 av 317 kandidater.

deln? Alla ställde inte upp, men 23 av dem återfinns på kandidatlistan.³¹ Ett annat sätt kan vara att utgå från SKVs länsförbund och IKFFs förgreningar i landet. Av det verkställande utskottet på 6 kvinnor inom SKV var 4 delaktiga i det vapenlösa upproret och i hög grad i ansvarig ställning.³² Listor över kallelser till ett centralstyrelsemöte inom SKV 1931 och en troligen något ofullständig inventering av medlemmarna inför ombildningen av FKR till SKV visar att det var ganska få kvinnor av de övriga i landet som stod på upprorets kandidatlista. Sammanställningen innehåller 223 namn (ej Stockholmsområdet). 12 av dessa kvinnor finns med som kandidater.³³ IKFFs centralstyrelse tillsammans med avdelningsordförandena i distrikten runt om i landet utgjorde en grupp på 24 kvinnor. Av dessa ställde 15 upp som kandidater i det vapenlösa upproret.³⁴ På kandidatlistan har jag också identifierat 22 socialdemokratiska kvinnor, både på ledande poster inom kvinnoförbundet centralt och i andra grupper lokalt. Av 23 kvinnor från Fogelstads sommarkurs, 4 ur SKVs verkställande utskott, 12 från SKV ute i landet, 15 IKFF-kvinnor i ledande ställning och 18 socialdemokratiska kvinnor, blir det en summa på 76 namn. Av dessa förekommer 9 stycken på mer än en lista. Alltså återstår 67 identifierade kvinnor som kom från Fogelstads sommarkurs eller tillhörde SKV, IKFF eller den socialdemokratiska rörelsen. Klart är med andra ord att många ur ledarskiktet från SKV, IKFF och det socialdemokratiska kvinnoförbundet fanns med bland kandidaterna och att det fanns upprorenskvinnor bland alla tre organisationerna ute i landet. (Se bilaga 4.)

Att sprida entusiasm och valsedlar – tredje veckan

Under den tredje veckan, från söndagen den 11 till lördagen den 17 augusti, träffades arbetsutskottet två gånger. Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget annonserade i dagspressen och uppmanade kvinnor att delta i omröstningen. Utskottet beslöt att trycka upp den nya versionen av uppropet som särtryck i 7000 exemplar och att även beställa valsedlar.³⁵ Inom ledningen påbörjades en planering av det stora opinionsmötet som bestämdes till söndagen den 1 september. Det handlade om att hyra en lokal, engagera talare och att få fram en resolution. Elin Wägner fick i uppdrag att utforma resolutionen.³⁶ Kritiska röster började komma bland annat i brev till redaktionen,

³¹ Av de kvinnor som ledde kursen är endast Naima Sahlbom medräknad eftersom hon var inkluderad i listan över kursdeltagare. Björkman-Goldschmidt 1956, s. 216-217.

³² Nilsson 1940, s. 156.

³³ SKVs medlemslistor. ANS, v:19, KS.

³⁴ IKFFs årsmötesprotokoll 274 1935. IKFFs huvudkontor.

³⁵ Protokoll, arbetsutskottet 128 1935. ANS, v:19, KS.

³⁶ Protokoll, arbetsutskottet 168 -1935. ANS, v:19, KS.

i landsortspressen och av en försvarsvän i en högertidning. Aktionerna hann endast ta upp en del av kritiken i lördagens nummer av *Tidevarvet*.

I vilka dagliga tidningar spred det vapenlösa upproret sitt budskap? Arbetsgruppen valde ut fem tidningar i Stockholm och *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*.³⁷ Av tabell 5 framgår vilka tidningar som synliggjorde aktionen den 15 augusti genom att ta in stora annonser.

Tabell 5. Upplagesiffror och partifärg för den dagspress som tryckte annons för Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935:

<i>Tidning</i>	<i>Upplaga</i>	<i>Partifärg</i>
<i>Svenska Dagbladet</i>	72 100	(h)
<i>Dagens Nyheter</i>	100 000	(lib)
<i>Stockholms-Tidningen</i>	118 700	(lib)
<i>Svenska Morgonbladet</i>	31 600	(fp)
<i>Social-Demokraten</i>	43 000	(soc.dem)
<i>Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning</i>	24 000	(lib)

Källa: Sven Tollin, *Svensk dagspress 1900–1967*, Stockholm 1967.

Den sammanlagda upplagesiffran var ansevärd och aktionen nådde många med sitt budskap. Annonsen bredde ut sig över två spalter och upptog minst en halv sida på längden. Budskapet fördes fram i höger- och vänsterpress, men mest frekvent i den borgerliga mitten. Hade utskottet gjort några större förändringar i uppropet, när aktionen mötte andra läsare och då omröstningen skulle ske? Mitt intryck är att innehållet i stort sett var detsamma, så när som på några tillspetsade formuleringar. Den laddade världssituationen och förhållandet i Abessinien och NF var mer markerat, förmodligen eftersom krisen hade förvärrats. Fortfarande lyfte man fram de bästa och klokaste bland männen, men nu var det inte bara frågan om att gå via männen och stödja dem. Betoningen låg i stället på att krigsapparaten inte kunde fungera om kvinnorna lät bli att delta. Att bara kräva att vapnen skulle läggas ner var inte nog, utan kvinnorna måste säga ifrån ordentligt att de inte tänkte använda det skydd som männen velat ge dem. I texten uttrycktes det på följande sätt: ”Det är detta vi måste säga ifrån i tid. Ingen har frågat oss, men låt oss ändå svara med handling.”³⁸ Resten av texten berättade att aktionen hade möjlighet att växa till en internationell rörelse och att rörelsen behövde en

³⁷ Utskottet hade planer att också vända sig till *Arbetet* i Malmö och *Nya Samhället* i Sundsvall men det fanns inget upprop i dessa tidningar. Protokoll, arbetsutskottet 88 1935. ANS, v:19, KS.

³⁸ Se t. ex. ”Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget”, *SD* 15/8 1935, s 3.

organisation. För att visa att många redan stödde aktionen namngavs 43 kandidater som kunde tänka sig att ställa upp på kvinnornas representantmöte den första september. Särskilda hälsningar kom från Selma Lagerlöf, KFUK-ordföranden Elsa Cedergren f. Bernadotte, Lisen Bonnier och Amalie Posse-Brázdová. Tyvärr kunde de inte närvara vid det kommande mötet, men de ville ändå stödja aktionen med hela sitt hjärta. Allra sist framförde aktionen en bön om frivilligt arbete i hela landet, om ekonomiska bidrag och en uppmaning att följa rörelsen i *Tidevarvet*.³⁹

Carin Hermelin fortsatte att informera om framgångarna. Hon berättade att trots att det varit knappt om tid och semester, hade det kommit in 700 talonger med kandidatförslag. Hon betonade den geografiska, den yrkesmässiga, den sociala och politiska samt den åldersmässiga bredden och variationen i uppslutningen kring aktionen. Det var också betydelsefullt att män instämde och visade sin välvilja:

*Hela Sverige, både städer och landsbygd, Norrland och Skåne, yrkeskvinnor, husmödrar, ungdomar, olika politiska och sociala läger, har givit sin mening till känna: Detta är vad vi väntat på – med tacksamhet för denna kvinnornas aktivitet i fredens tjänst vill jag sända mitt förslag – en varm önskan om välgång och tillslutning i arbetet.*⁴⁰

På expeditionen satt nu ”en trogen stab, stockholmare och landsortsbor, som enkom rest hit för att hjälpa till”, berättade Carin Hermelin.⁴¹ Hon uppmanade kvinnor att beställa röstsedlar och valkuvert.

Det är slående att tidningen lade ner mycket kraft på att föra fram bredden och omfånget i uppslutningen kring aktionen. Alla hade reagerat positivt, meddelade redaktionen. Men i det personliga materialet framträder också andra känslor än den kampkänsliga glädjen i Carin Hermelins artikel. Elin Wägner kom ihåg sin oro och rädsla för vad de hade satt igång. I sin arbetsdagbok från oktober berättade hon att det i inledningsskedet kändes som om allt skulle brista i vilket ögonblick som helst.⁴² Aktionsidén var stark nog att bygga vidare på och förmodligen fick redaktionen många uppmuntrende tillrop i inledningsskedet. Nu började emellertid också de negativa rösterna höras.

³⁹ Ibid.; Bilaga till protokoll, arbetsutskottet 88 1935. ANS v:19, KS.

⁴⁰ ”Kvinnornas resning mot kriget”, *Tvt* 1935:30 17/8, s. 1.

⁴¹ ”Kvinnornas resning mot kriget”, *Tvt* 1935:30 17/8, s. 4.

⁴² Arbetsbok nr 14, s. 13-14, ant. 12/10. EWS, F II:5, KS.

Vad är realpolitik?

En svarsartikel, signerad av Elin Wägner, visar att åtminstone ett brev som ledningen fick ta emot innehöll kritik. Den kritiske brevskrivaren hade meddelat att aktionen inte handlade om realpolitik. Den kunde dessutom ge människor ångest och dåligt samvete för att de inte skulle ha mod att bli martyrer i det ögonblick det gällde. Elin Wägner gick i svaromål i lördagens *Tidevarv* under rubriken ”Vad vi offra”. Det var viktigt att fundera på vad vägrarnas sida innebar, framhöll hon. Trots att aktionens förespråkare inte kunde tvinga någon att gå med hade många kvinnor anslutit sig, fler än de hade trott. Martyrskap ansåg hon inte att det var, möjligen kunde aktionen tolkas som ett ofrivilligt martyrskap. Att aktionen framkallade samvetsqual ville Elin Wägner inte hålla med om. Hon vände på ångesttanken. Eftersom inte alla kunde räddas var det tanken på vem som skulle offras i ett krig som gav upphov till ångest: ”Skall urvalet ske med den starkares, med den rikares rätt? Eller skall man offra alla kvinnor över prokreationsåldern, alla män som samhället kan undvara?”⁴³ Jag tolkar Elin Wägner så att ett otillräckligt civilskydd enligt hennes mening skulle tvinga samhället att utpeka de människor som skulle räddas. Kvinnorna skulle väljas ut efter om de var fruktsamma eller ej, medan männens urval var betingat av behovet i samhället. Detta var enligt hennes mening absurt och orättfärdigt, man kunde inte välja mellan olika människoliv. Aktionen syftade till att synliggöra detta. Något positivt i offret såg Elin Wägner däremot inte.⁴⁴

Möjligheten till ett tillräckligt försvar för alla skulle kosta mycket pengar, skrev Elin Wägner. Det skulle gå ut över socialbudgetens tilldelning och behovet av att stödja föräldrar så att fler barn föddes i landet: ”Invändningen att detta icke är realpolitik är allvarlig. Men det beror på vad man menar med realpolitik. Vi anse att den räknar mer med verkligheten än den gasmaskpolitik som nu föres och som för länge sedan lämnat verklighetens mark.”⁴⁵ Elin Wägner konstaterade således att uppfattningen om vad som var realistisk politik var olika. Hon hävdade bestämt att det aktionen höll på med var realpolitik. Protesten var för Elin Wägner ett politiskt handlade tänkt att i förlängningen leda till förändring av ett samhällssystem. Aktionen deltagare ville också kunna försvara landet, men med ett system som byggde på andra samlevnadsformer mellan folken: ”Protesten mot gasmasker och källare är ett medel att sätta fart på detta systemskifte. Om vi blir så många att vi kunna protestera och demonstrera marscherande, så låt oss göra det.”⁴⁶ Elin

⁴³ *Tvt* 1935:30 17/8, s. 2.

⁴⁴ Bibi Jonsson finner också att Elin Wägner tog avstånd från ett offerideal, Jonsson 2001, s. 319.

⁴⁵ *Tvt* 1935:30 17/8, s. 2.

⁴⁶ *Ibid.*

Wägner avslutade sin artikel med en redogörelse för den uppmärksamhet rörelsen fått i andra länder:

Från Danmark och Norge har beredvillig anslutning kommit. Motsvarande rörelse i Frankrike har sänt oss sin sympatihälsning och villighet att förbereda ytterligare aktioner. Många medlemmar ur den kvinnliga engelska arbeterskedeglegationen uttalade sin anslutning till idén och gingo in för, att vi skulle byta erfarenheter. Från ett diktaturstyrt land nådde oss också en hälsning från en av dess mest framstående kvinnor: 'Det var er plikt att göra detta, ni som kan få göra det!'⁴⁷

Att det även fanns kvinnliga motståndare till aktionen vittnar veckans ledartext "En hemsk värld" i *Tidevarvet* om. Att alla kvinnors skulle gå med i upproret hade inte aktionsledningen föreställt sig, men de menade att kvinnor hade fått sitt medborgarskap och därmed hade rätt att skapa opinion:

När nu kvinnorna samla sig omkring freden och som fullmyndiga medborgare ämna säga ifrån, att vi inte vill ha krig, är det ingenting att förvåna sig över, om några äro tvivlande och tveksamma. Det hör nästan till. Det vore inte riktigt naturligt annars. Där måste alltid finnas några, som tvivla och tveka, som gör det svåra ännu svårare. Varför skulle alla kvinnor vara eniga?⁴⁸

Ledartexten uttryckte sin ilska över att bli hånade för något som ingen kunde veta något om och dessutom av andra kvinnor. Vi vet inte vad som kommer att hända, om kvinnorna i den stund det verkligen gäller går ner i källare och använder sig av gasmasker: "Det är så lätt att misstänkliggöra och förlöjliga. Men hitta på något bättre sätt för kvinnorna att förhindra kriget, den som kan! Eller också låt bli att störa dem som arbeta."⁴⁹ Tönen i ledaren var klart irriterad och man bad om att få arbeta i fred.

En hållbar aktionsyta utåt sett skapades genom att aktionsledningen bemötte kritiken, höll ihop kring en uppmuntrande stil och lät publiken veta att kapacitet fanns för att klara av röstningen hur stor den än blev. Förutom de internationella bundsförvanterna lockade aktionen med kända kandidatnamn i det andra uppropet, men inte minst framhöll man Selma Lagerlöf och KFUK-ledaren Elsa Cedergren f. Bernadotte. Syftet kunde vara att nå ett helt nytt nätverk inom kristna kvinnliga kretsar. Att Amalie Posse-Brázdová inte hade övergett rörelsen, berättade hennes namn om. Ledningen ville inte gärna ha några överraskningar på sitt stora möte och

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ *Tvt* 1935:30 178, s. 2.

⁴⁹ Ibid.

förberedde en resolution i god tid. Aktörerna hade ingen plats eller tid för kritik. Inget tvivel eller farhågor i de egna leden syntes. De negativa rösterna som besvarades kom utifrån.

Eva Fröberg kritiserar aktionen

Vilka var de kvinnliga motståndarna som ledartexten talade om? Ordföranden i Sveriges Moderata Kvinnoförbund Eva Fröberg var i alla fall en av dem. *Nya Dagligt Allehanda* publicerade i sin kvällsupplaga, fredagen den 16 augusti, artikeln ”Eva Fröberg varnar för pacifistagitationen. Bör Sverige avrustas?”⁵⁰ Tidsmarginalen var förmodligen för liten för att någon på redaktionen skulle ha hunnit svara i lördagens utgåva av *Tidevarvet*.

I sin bitvis ironiska text betonade Eva Fröberg att det var alldeles omöjligt att nedrusta nu när situationen såg ut som den gjorde. Det vore att lägga landet öppet för envar som hade behov av utvidgat område eller mer föda. Inte skulle ”pacifistdamerna” heller tro att det skulle gå att behålla kulturen och livsformen, om landet stod utan försvar. Hon framhöll sig själv som försvarsvän. Upplevelserna under detta århundrade hade väl verkligen visat på betydelsen av ett försvar. Pacifisterna däremot, de ville inte ens ha gasmasker – kanske var de till och med emot att begagna sig av medicin vid ormbett, undrade Eva Fröberg.

Egentligen tyckte den upprörda försvarsvännen att det var friskt och bra att kräva fred, men hon menade att den tjeckiska damen i sitt slott hade vänt sig i fel riktning med sitt rop. Det var till Sovjet pacifisterna skulle ställa kraven. Talar man om ett tyskt bakteriekrig kan väl lika gärna titta in i de ryska laboratorierna, ansåg Eva Fröberg. Det fanns många kvinnor engagerade i den ryska försvarsmakten, en armé som dessutom stod för en stor del av världens vapen och flyg. Rörelsen blev inte trovärdig om den bara adresserade sin protest till Nationernas Förbund och det svenska folket. De intellektuella, arbetarna och regeringen var lika ensidiga då de ofta glömde bort att kritisera Sovjet, fastslog hon. Hennes fredsrecept innehöll en uppmaning om att låta den offervilja som framskymtat i aktionen bli till ett missionerande om fred i Sovjet. Hon tyckte även att de som egentligen var för ett försvar skulle rycka upp sig, ta ansvar för sina personliga åsikter och inte tillåta nedrustning.

Artikeln avslutades med ett P.S., en kommentar till det vapenlösa upproppet som nyss kommit ut i dagstidningarna. Visst ansåg Eva Fröberg att kvinnor hade stor betydelse för fredsarbetet, men hon kritiserade aktionen för dess tro på NF, liksom dess sätt att framhålla att de svaga hade mindre möj-

⁵⁰ *NDA* 168 1935, s. 1 o. 3.

lighet att klara sig i ett krig. Det hade väl ingen bevisat, utbrast hon. Ändå trodde hon att kvinnor kunde nå långt med ett fredsengagemang, speciellt i framtiden, om bara både pacifister och försvarsförespråkare kunde vara eniga om i vilken riktning fredspropagandan skulle gå.⁵¹

Det vapenlösa upproret fick alltså bland alla positiva tillrop också ta emot kritiska röster. Det kom brev till redaktionen, men reaktioner visades sig också i övrig press av försvarsvännen Eva Fröberg och i vissa landsortstidningars ledare. I de större Stockholmstidningar som hade aktionsannonsern inne den 15 augusti har jag inte funnit mycket intresse för upproret. *Dagens Nyheter* kommenterade kvinnornas planerade revolt under rubriken ”Pressgrannar”. Tidningen lyfte fram vad *Östgöta-Correspondenten* (h) med säte i Linköping hade sagt och senare även åsikter av *Eskilstuna-kuriren* (fp), *Falukuriren* (fp) och *Östergötlands Dagblad* (h), med Norrköping som huvudort.⁵² I nästa nummer av *Tidevarvet* kom svaret på de negativa inläggen. Argumentationen kretsade kring kvinnors utanförskap och rätt att skapa opinion.

Svar på tal – fjärde veckan

Under den fjärde veckan, som inleddes söndagen den 18 och avslutades lördagen den 24 augusti, hölls endast ett utskottsmöte. Det handlade om att alla inblandade skulle enas om både resolution och opinionsmötets program. I mötet deltog också Kerstin Hesselgren, medlem av den svenska delegationen i NF och fyra socialdemokratiska kvinnor, nämligen Signe Vessman, ordförande i det socialdemokratiska kvinnoförbundet Disa Västberg, Elvira Vedberg och Kaj Andersson, redaktör och ansvarig utgivare på *Morgonbris*. Programmet skulle innehålla fyra föredrag. Efter föredragen skulle den representativa församlingen delas upp i fyra grupper för att på olika sätt diskutera vad kvinnorna kunde göra mot kriget. Pressen fick endast möjlighet att närvara vid föredragen, men hade inte rätt att bli kvar under de efterföljande diskussionerna. Det skulle utfärdas speciella inträdeskort. Utskottet berättade att många hade anmält sig frivilligt till uppgiften att räkna röster. Signe Vessman meddelade att hon skulle resa till Internationella Kvinnokommitténs möte i Bryssel den 1 september. Utskottet ansåg att konferensen var ett bra tillfälle att inleda ett samarbete på den internationella arenan.⁵³

Vad betydde det att arbetsutskottets möte hade utökats med fyra socialdemokratiska kvinnor och tillika Kerstin Hesselgren, den enda svenska kvin-

⁵¹ Ibid.

⁵² DN 17/8 o. DN 19/8 1935.

⁵³ Protokoll, arbetsutskottet 21/8 1935. ANS, v:19, KS.

nan som var delegat i NF? Min tolkning är att aktionsledningen ville vara säkra på att både resolutionen och opinionsmötets program på så sätt blev förankrat inom IKFF, SKV och i de socialdemokratiska kvinnornas led. Därför skedde det ett samarbete kring resolutionstexten. Det låg också i utskottets intresse att ge manifestationen en så bred omfattning som möjligt genom att låta gasstridsmedelsexperten och tillika ordföranden Naima Sahlbom, en av folkförbundets delegater Kerstin Hesselgren, den yngre socialdemokratiska fyrbarnsmodern Signe Höjer och rörelsens ideolog och uttolkare Elin Wägner inleda aktionens stora möte med tal. Samarbetet skulle skapa enighet. Det var förmodligen inte alltid så lätt att hålla ihop den kollektiva plattformen. Elin Wagners dagbok rymmer i efterhandsperspektiv insikter om många konflikthärdar bakom aktionsytan:

Inom den närmaste kretsen var Naima besvärlig och bråkig och avig fast vi inte fäste så mycken vikt vid det då, Lisse [Elisabeth Tamm] intresserade sig mest för hur Kerstin skulle kunna vara med på resolutionen och hur den skulle kunna göras smaklig för henne, vilket förstås oroade oss andra.⁵⁴

Axel Höjer var sympatisk och uppmuntrande. Ibland hade vi motgångar, t.ex. då det såg ut som om flera ledande soc.dem.kvinnor skulle backa. Men de kom med så när som på Sonja Branting som måste bekämpa Hitler med vapen. Hitler var vår ovissa fiende. DN:s Kihlberg höll mot oss på att demokratierna ha plikt att bjuda en stark vapenmakt mot fascismen och hålla ut tills diktaturerna ramla av sig själva.⁵⁵

Vad som skedde i de socialdemokratiska kvinnornas led och om det var Naima Sahlbom själv som var svår att ha att göra med eller om det gällde IKFF:s inblandning som organisation, framgår inte av mitt material. Varför Kerstin Hesselgren eventuellt inte kunde acceptera resolutionen besvaras inte heller. Vad Axel Höjers stöd till rörelsen betydde och därmed till sin hustru Signe Höjer, den enda socialdemokratiska kvinnan som skulle tala på opinionsmötet och dessutom var mor till fyra barn, är också höljt i dunkel. Elin Wagners anteckningar väcker flera frågor som jag inte kan ge svar på utifrån protokollet och materialet i *Tidevarvet*. I en kommande analys av vad som hände efter aktionen, som också i viss mån visar aktörernas personliga relationer

⁵⁴ Arbetsbok nr 14, s. 14, ant. 12/10. EWS, F II:5, KS. Sonja Branting riktade ingen udd mot det vapenlösa upproret, när hon höll tal i augusti på den socialdemokratiska nordiska kvinnoveckan. Däremot pläderade hon kraftfullt för att kvinnor, som på grund av sitt utanförskap inte var "bundna av de traditionella formerna", skulle ta itu med krigsfaran och fascismen. De skulle försvara demokratin genom att bygga upp socialismen. "Krig och fascism. Riskmoment i världsläget. Ur advokat Sonja Brantings tal under nordiska kvinnoveckan", *Morgonbris* 1935:9, september.

⁵⁵ Arbetsbok nr 14, s. 16-17, ant. 12/10. EWS, F II:5, KS.

och nätverk, presenterar jag åtminstone några förslag till tänkbara lösningar. Vad jag under alla omständigheter kan uppfatta är att trädarna inför mötet flätades ihop, talarna fanns bland de inre gruppmedlemmarna, och dagen delades in i olika programbitar, där pressen bara fick tillträde till den officiella delen, det vill säga talen.

Det började dra ihop sig. Carin Hermelin formulerade positiva ord om ett aktivt arbete på expeditionen och på många ställen i landet. Hon berättade med entusiasm att man hade sänt ut 80 000 valsedlar, 50 000 upprop och 50 000 särtryck av Amalie Posse-Brázdovás artikel över landet och att ”i flera städer och orter ha små kommittéer bildats för att organisera spridandet och insamlandet av röstsedlar”.⁵⁶ Hon betonade att följande måndag, den 26 augusti, var slutdatum för röstningen. Det var också viktigt att uppge om man ville delta i opinionsmötet, eftersom storleken på lokalen skulle avgöras efter hur många som önskade komma. Att de röstande på så sätt fick möjlighet att närvara på det avslutande opinionsmötet, tolkar jag som att ledningen ville understryka den demokratiska framtoningen, som också låg i framröstningen av en vald församling. I artikelns sista del lät Carin Hermelin ännu några välvilliga synpunkter från anhängare av aktionen komma fram:

’.../En mans vilja har skapat diktaturen. Samlade kvinnors vilja kan bräcka diktaturen.’, ’Jag är gammal, orkar inte vara med i de ungas arbete, men jag hoppas jag skulle kunna och våga dö utan gasmask och skyddsrum om det kräves av mig.’, ’Ett varmt tack för det behjärtade initiativet att ge praktisk form åt de tankar och önskningsar, som i dessa dagar fylla så många av oss,...’ och ’Vi tro att Ni vid Eder vädjan funnit den väg, på vilken krigen komma att avskaffas, nämligen de enskildas massvägran att lämna sitt deltagande till detta för civiliserade människor ovärdiga sätt att göra upp tvister.’⁵⁷

Hennes positiva artikel kompletterades med en annons som uppmanade den som ville att skicka in förslag på en symbol för aktionen ”Ned med vapnen i alla länder”. *Tidevarvet* utlyste en tävling om en symbol för rörelsen och bad att förslagen, i svart och vitt eller i tre olika färger, skulle postas snarast.⁵⁸ Att erbjuda läsarna att delta i utformandet av en symbol som skulle användas till brevmärke, på en knapp och en fana var ytterligare ett sätt att hålla ihop rörelsen och att låta alla deltagare innefattas av en vi-känsla. Det svenska materialet stöder här Leila J. Rupps tankegång. I sin undersökning av den kollektiva identiteten i internationella kvinnoorganisationer under 1900-talets början anser hon att gemensamma symboler som broscher och

⁵⁶ ”Kvinnornas Representantmöte. Ned med vapnen i alla länder.”, *Tvt* 1935:31 248, s. 1.

⁵⁷ *Tvt* 1935 1935:31 248, s. 2.

⁵⁸ ”Tävlan”, *Tvt* 1935:31 248, s. 1.

märken att bära på kläderna, och större fanor och mindre bordsflaggor att använda på konferenser stärkte vi-känslan.⁵⁹

Svar till landsortspressen och Eva Fröberg

Veckans försvar i *Tidevarvet* riktade sig mot landsortspressens kritik och Eva Fröberg. Elin Wägner var inte ensam om att tolka rörelsens budskap. Det fanns åtminstone en till som hon menade var delaktig i den sysslan, men som inte syntes på samma sätt, nämligen Barbro Alving. Elin Wägner antecknade följande i sin arbetsbok: "... Barbro var rörande. Jag skötte det ideologiska försvaret och hon hjälpte mig. En middag satt vi på Stadshuskällaren och skrev en insändare med svar till åt DN som alldeles ignorerade oss. Men den kom aldrig in. Vi hade i alla fall roligt under tiden."⁶⁰ Ledartexterna, som också ingick i det vapenlösa upprorets försvar, är emellertid överlag osignerade och arbetsprocessen bakom dem kan alltså inte lika lätt synliggöras.

I Elin Wägners svarsartikel "Realiteter" i *Tidevarvet* lördagen den 24 augusti framkom det en viss besvikelse över att de stora tidningarna inte uppmärksammade aktionen. Hon började sin utläggning på följande sätt:

Vi startade denna rörelse fullt medvetna att vi skulle få pressen emot oss, tiggande eller hånande. Veckans skörd av tidningsklipp bekräftar denna uppfattning. De stora stockholmstidningarna anse det under sin värdighet att själva spilla ord på oss men skicka fram landsorten i sina pressöversikter.⁶¹

Att motståndarna använde sig av landsortstidningarna verkade aktionsledningen tycka var ett utslag av feighet. För mig ger detta mönster upphov till flera frågor. Var polariseringen mellan fredsvänner och försvarsvänner faktiskt skarpare i landsorten? Eller var det en strategi hos fredsaktionens motståndare att inte driva motståndet i de stora tidningarna, en förtigandets strategi med marginalisering som mål? Man kan också fundera över landsortens syften. Reagerade tidningarna på en eventuell aktivitet i sina städer, Örebro och Eskilstuna, eller agerade de på aktionen i sig?

Hur uttryckte sig tidningarna om aktionen? I *Östergötlands Dagblad* har jag ej hittat någon text, i dess ställe låter jag *Örebro Dagblad* (h) tala. Alla tidningar utom *Örebro Dagblad* (h) visade aktning för kvinnorna och deras fredsvilja. De beskrevs ha "äkthet", vara "varmt idealistiska" och man sade

⁵⁹ Rupp 1997, s. 160-162.

⁶⁰ Arbetsbok nr 14, s. 15, ant. 12/10. EWS, F II:5, KS.

⁶¹ *Tvt* 1935:31 24/8, s. 1.

sig ha ”djup och uppriktig respekt” för dem. Alla höll också med om att situationen i världen riskerade att utvecklas mot ett nytt krig, men de var inte överens med det vapenlösa upproret om att deras idé var den bästa. *Falukuriren* (fp) var den som var mest sympatiskt inställd och hoppades att kvinnorna skulle kunna göra något åt kriget, även om tidningen inte trodde att det skulle vara möjligt.⁶² Det andra folkpartistiska pressorganet, *Eskilstuna-kuriren*, kunde inte förstå att skulden för upprustningen lades på männen. Kvinnor hade ju haft rösträtt sedan en tid tillbaka. Om krigssystemet inte skulle kunna fungera utan kvinnor, och kvinnor inte hade varit delaktiga i att bygga upp det, hur kom det sig då att en upprustning hade skett, undrade tidningens ledare.⁶³ *Östgöta-Correspondenten* (h) framförde uppfattningen att kvinnorna faktiskt inte hade kunnat ta reda på om civilbefolkningen skulle kunna skyddas i ett krig. Att bygga civilskydd i fredstid var det bästa, ansåg tidningen.⁶⁴ *Örebro Dagblad* (h) slog ett slag för ett starkt försvar och menade att aktionens budskap bara gjorde försvarsviljan i landet mindre. Kvinnorna i aktionen, även de offentligt kända och respekterade deltagarna, använde känslorna mer än förnuftet, betonade ledaren.⁶⁵

Elin Wägners huvudsakliga svar var inriktat på det otillräckliga civilskyddet och aktionens stöd till NF. Någon vettig och bra kritik tyckte Elin Wägner inte att de hade fått. Argumentet att kvinnor skulle stå utanför det militära systemet förklarade hon så här:

Emellertid stå vi så tillvida i en särställning att vi icke skapat krigssystemet – hur skulle vi stackars kvinnor kunna det som bara ’tänka med hjärtat och inte med hjärnan’ enligt *Örebro Dagblad*? – Ej heller äro vi inrangerade i detsamma. Inför utsikten att bli infångade som vissa länders kvinnor blivit det, protestera vi på den punkt där vi närmast äro berörda.⁶⁶

Frågan om varför inte aktionens skapare satte sin tillit till sådana realiteter som gasmasker, källare och skyddsrum, besvarade hon genom att säga att det bara var en realitet för militärer och för en del civila. De fattiga människorna hade ingen möjlighet att köpa dyra gasmasker, skaffa hem konserver och packa in både mat och familj i bilar och medan tid var söka skydd i sommarstugor. Elin Wägner gick också in på Eva Fröbergs kritik:

Vidare hånas vi samtidigt för att vi tro på Nationernas förbund och för att vi ställa oss i opposition mot männen. Detta förbluffar oss något, ty det är väl

⁶² ”Kvinnornas vädjan”, *Falukuriren* 17/8 1935.

⁶³ ”Kvinnorna och freden”, *Eskilstuna-kuriren* 17/8 1935.

⁶⁴ ”Kvinnorna och kriget”, *Östgöta-Correspondenten* 16/8 1935.

⁶⁵ ”Tidevarskvinnorna”, *Örebro Dagblad* 17/8 1935.

⁶⁶ *Tvt* 1935:31 248, s. 2.

snarare rörande av oss att vi hålla på det system till fredens bevarande som skapats av manlig intelligens. Fröken Fröberg vill lära oss att N.F. icke har någon makt. Men Nationernas förbunds makt är summan av dess staters makt, därest de enas om att använda den, så enkelt är det.⁶⁷

Aktionens budskap vilade på synsättet att det var realistiskt att ha invändningar mot ett samhällssystem som räknade med krig som ett konfliktlösningssmedel. Elin Wägner uttryckte sig på följande sätt: ”Vi som gjort uppror ha flyttat utanför systemet åtminstone i vårt tänkande. Det är därför vi vilja sticka vår käpp i ödets hjul. Kanske hejda vi farten. Kanske går bara käppen sönder. Det kan inte hjälpas då.”⁶⁸

Det är slående hur Elin Wägner och förmodligen Barbro Alving vände på kritikernas argument och återanvände dem i sina svar. De raljerade över kritikens bild av manligt och kvinnligt. Att tro på NF blev till att lita på intelligenta män, inte att vara motståndare till dem, framförde de, och slog samtidigt ett slag för sina manliga bundsförvanter. Att motståndarna beskyllde kvinnorna för att vara alltför känslomässiga förvandlades till ett bevis för att kvinnorna stod utanför krigsväsendet, eftersom de inte kunnat skapa något sådant med sina känslor. Därmed stärkte deras resonemang i sin tur ståndpunkten att kvinnorna intog en särskild position i förhållande till systemet.

I ledartexten denna vecka är det markant att aktionsledningen fortfarande var irriterad på kritiken och inte riktigt ville bemöta den. Eva Fröbergs ironiska ord behandlades i bitande och nonchalant ton, det ryska hotet togs egentligen inte upp. I stället svarade ledaren att ingen kunde ha något emot att arbeta för fred även i Ryssland. Men för att det skulle ske behövdes det tungt arbete för att röja väg så att kvinnor så småningom skulle kunna påverka en del av fredsarbetets resultat. Både Eva Fröberg och *Eskilstuna-kuriren* hade poängterat att kvinnor också kunde vara försvarsvänliga. Aktionsledningen hävdade i stället att kvinnor inte var involverade i krigssystemet och höll på så sätt ihop bilden av en enig kvinnofront.⁶⁹

Det var uppenbarligen lätt för kritikerna att slå ner på aktionen genom att ta upp två centrala punkter, nämligen kvinnors utanförskap och enighet. Att inte alla kvinnor skulle vara eniga hade *Tidevarvet* själv tidigare medgivit, men de framhärddade ändå i att det skulle kunna gå att bygga en kvinnofront mot kriget. Resonemanget om kvinnors utanförskap var mer motsägelsefullt. Jag tolkar det så att den viktigaste grunden i den kvinnliga säraktionen mot kriget, som förvisso förordade ett samarbete med män, handlade om att kvinnor och män ansvarade för olika områden, och hade olika positioner i

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ ”I förbigående”, s. 2, *Tvt* 1935:31 24/8.

samhället. Den allmänna värnplikten omfattade inte kvinnor och trots den politiska rösträtten satt det inga kvinnor i de församlingar som hade med krig och fred att göra. Följden blev ett slags dubbelt utanförskap. Men utanförskapet gav inte kvinnor mindre ansvar utan tvärtom. Just genom att vägra tog kvinnor sitt samhällsansvar, menade aktörerna. Enligt min mening var aktionen ett medvetet kvinnopolitiskt utspel med civilförsvarsfrågan som utgångspunkt.

Även doktors patienter räknar röster – femte veckan

Den femte aktionsveckan, som också var den sista före det stora opinionsmötet, sträckte sig från söndagen den 25 till lördagen den 31 augusti. Det var bråda dagar och arbetsutskottet höll fyra möten under veckan. Rösträkningen slutfördes och alla förberedelser inför sammankomsten på Auditorium skulle vara klara. Försvarskommissionen offentliggjorde sitt betänkande, något som det vapenlösa upproret använde sig av i sin slutplädering.

Måndagen den 26 augusti skulle alla röster vara inlämnade. Ordföranden Ada Nilsson berättade att 16 000 röster hade kommit in. Av de röstande hade 1300 angett att de ville vara med som åhörare på mötet den 1 september. Därför beslöt den närvarande gruppen sig för att hyra Auditorium. På frågan om män fick delta, svarade ledningen nej och menade att det inte var praktiskt möjligt.⁷⁰

Det var nu bråttom att räkna de inkomna rösterna och alla krafter som gick att uppbringa behövdes, både frivilliga och anställda. Barbro Alving gav sin bild av hur det kunde vara delta i det arbetet i ett brev onsdagen den 28 augusti:

Ack att du vore här, dvs. på Tidevarvet. Rena generalstaben, ett rum spikat med dödstysta fruntimmer som räknar röster. Har gnott där hela middan. Du vet hur man känner sig när man läser om rösträttskampanjen. Det här är precis likadant, att springa på lilla Nygatan med Elin och hämta röstsedlar i en hattask är rena himlen, vi är som barnungar. Det strömmar in, 4000 idag, nu har de blivit galna och gissar på 20 000.⁷¹

På torsdagen, den 29 augusti, var det dags för ett mindre möte i utskottet. Rösträkningsledaren Honorine Hermelin och hennes tekniska biträde Rag-

⁷⁰ Protokoll, arbetsutskottet på eftermiddagen 268 1935. ANS, v:19, KS.

⁷¹ Barbro Alving till CF 28/8 1935. *Barbro Alving: Personligt 1927-1935*, 1990, s. 161.

na Kellgren rapporterade hur långt de kommit. Hittills var de första tiotusentals rösterna genomgångna. I stället för sjuttio valdes åttio kvinnor ut. Det var de som hade erhållit mer än eller precis 515 röster. Som sista punkt på mötet bestämde arbetsutskottet sig för att skicka telegram till de ordinarie representanter som inte bodde i huvudstaden.⁷² Trots att söndagens opinionsmöte närmade sig höll alltså räkandet fortfarande på. En som inte gav upp och som dessutom fortsatte att informera om sin insats i brev till sin vän, var Barbro Alving. Följande utdrag är från den 29 augusti:

Nu har jag bokstavligen slickat frimärken, 600 i morse i Ada Nilssons väntrum, det är där vi håller till nu. Mindre än 20 000 blir det inte, det var sista dan igår och idag stod två klädkorgar fulla på posten. Det är fullkomligt sagolikt men ett helsike att räkna. 1500 lär komma på mötet, säger dom. Vi störta-
de ner på Freden igår ett helt gäng fruntimmer och gluffade i oss ettusen kräftor och hade fantastiskt roligt för alla var så trötta så de var rubbade.⁷³

Sista gången arbetsgruppen träffades före mötet på Auditorium var fredagen den 30 augusti. Ada Nilsson berättade om valresultatet och mötet godkände resolutionens ordalydelse. De närvarande bestämde därefter vem som skulle fungera som ordförande och sekreterare på opinionsmötet och gjorde dessutom upp ett förslag på hur den valda kvinnoförsamlingens deltagare skulle fördelas på fyra utskottsgrupper.⁷⁴ Även denna dag skrev Barbro Alving ett brev och berättade om rösträkningen: "Vi är en sagolik samling men har ohyggligt roligt. Det kom en patient till Ada, en högerdoktorinna, och den satte Honorine att räkna röster. Jag önskar jag kunde skriva lika fort och hektiskt som det hela nu går."⁷⁵

Lördagen den 31 augusti berättade *Tidevarvet* att det hade gått mindre än tio dagar sedan vallistor hade spritts över landet. Cirka en fjärdedel hade hunnit komma tillbaka. Till opinionsmötet väntades nu nästan 2000 deltagare. Artikeln gav följande rapport:

Frivilliga krafter ha strömmat till, industriarbeterskor, lärarinnor, kontorister, advokater och husmödrar, arbetet har delats upp i grupper och pågått på en fem-tio lag i fem eller sex rum samtidigt. Många röstsedlar ha åtföljts av ekonomiska bidrag, insamlade på arbetsplatser av olika slag eller från enskilda givare. Fabrik efter fabrik, sjukhus efter sjukhus, försäkrings- och affärskontor ha sänt sina röster och insamlingslistor: 'från lagerskorna', 'lagning och bered-

⁷² Protokoll, arbetsutskottet 29/8 1935. ANS, v:19, KS.

⁷³ Barbro Alving till CF 29/8 1935. *Barbro Alving: Personligt 1927-1935*, 1990, s. 165.

⁷⁴ Protokoll, arbetsutskottet 30/8 1935. ANS, v:19, KS.

⁷⁵ Barbro Alving till CF 30/8 1935. *Barbro Alving: Personligt 1927-1935*, 1990, s. 167.

ning', 'personalen på sjukhuset med välgångsönskan', 'från de fredsintresserade' på det eller det kontoret.⁷⁶

Från Göteborg kom ett reportage om att man där hade organiserat en valbyrå i ABFs lokaler. De som arbetade där hade noterat att intresset var mycket stort: "Och så några snapshots från valbyrån. Vilka kommer? Det är kvinnor ur alla stånd och klasser. Där är det välklädda unga butiksbiträdet."⁷⁷ Andra besökare utgjordes av "högerkvinnan", "studentskan" och en manlig "organiserad nykterhetsvän". Ändå var det en annan grupp som hade gjort störst intryck:

Men först och sist är det mödrarna, som komma upp på byrån. De komma med fyllda torgkorgar, som de sätta vid dörren, medan de mödosamt leta bland de många namnen på valsekeln, de ha glömt glasögonen och det är inte så lätt. Hur många gånger under dessa dagar har jag ej hört samma ord: det här är viktigt, jag lämnade allt arbete därhemma, det var svårt att hitta hit, men den som har pojkar på sjön, måste vara med om det här.⁷⁸

Som om aktionen vore en vanlig politisk valkampanj inne i sitt slutskede förtröttades inte *Tidevarvet* att upprepa sitt budskap. Det var att samhällets kostnader för gasmasker till alla skulle bli för stor och därmed gå ut över stödet till åtgärder för att befrämja moderskap. In i det sista försökte redaktionen locka sina allierade att ansluta sig, denna gång med konkreta siffror på hur mycket en gasmask kostade för olika grupper:

En enda gasmask för 31–32 kronor motsvarar en hel veckolön för tusentals svenska arbetare. En enda gasmask slukar mer än halva den kontanta månadslönen för flertalet lantarbetare. En gasmask överstiger hela den kontanta månadslönen för otaliga hembiträden och kvinnliga 'tjänare' i lantbruket. En gasmask kostar fyra kronor mer än vad en barnaföderska får i statligt moderskapsunderstöd för alla sina utgifter och alla sina mödor i samband med havandeskap och förlossning.⁷⁹

Uppenbart är att aktionen i slutskedet lade stora ansträngningar på att få ytterligare kvinnor att ansluta sig. Framför allt gällde det nu mödrar och arbetande kvinnor med olika yrkestillhörigheter. Den noggranna planläggningen av opinionsmötet visade på en vilja att förankra besluten hos olika delaktiga grupper och att även ha situationen under kontroll.

⁷⁶ "I slutsurten", *Tvt* 1935:32 31/8, s.2.

⁷⁷ "Lavinen har börjat röra på sig", *Tvt* 1935:32 31/8, s. 1 o. 4.

⁷⁸ *Ibid.*, s. 4.

⁷⁹ "Få vi gasmasker gratis? - Nej!", *Tvt* 1935:32 31/8, s. 1.

En ledamot i försvarskommissionen griper in

Under den sista veckan i augusti släpptes försvarskommissionens betänkande i sin helhet och *Tidevarvet* var inte sen till en kommentar under den braskande rubriken ”Svensk upprustning. Från 119 miljoner till 148 miljoner”. Tidningen redogjorde för det centrala förslaget på 148 miljoner som bondeförbundet och folkpartiet stod bakom. Förutom att påvisa en satsning på flygvapnet, poängterade *Tidevarvet* intressant nog att det var socialdepartementet som skulle få hand om ledningen och planeringen av civilskyddet. Överståthållareämbetet och länsstyrelserna skulle vara ansvariga inför regeringen. Dessutom rapporterade de att förslaget innehöll utsträckt värnplikttid och inrättandet av en gaskemisk industri.⁸⁰ *Tidevarvet* bröt helt enkelt ut sina hjärtefrågor ur betänkandet och kommenterade dem, som vilken annan valkampanj som helst skulle ha gjort.

Trots att kvinnorna i upproret tyckte att de blev ignorerade i de stora tidningarna, hade de ändå åstadkommit en viss rörelse i politiken, en krusning på ytan. I sista stund hade en socialdemokrat och ledamot av försvarskommissionen, Allan Vougt i Malmö, tagit till orda. Fyra dagar innan kommissionens betänkande kom ut hade han förbehållit sig rätten att vara ”indiskret”. I en ledare i tidningen *Arbetet* den 23 augusti avslöjade han att kommissionen aldrig hade tänkt föreslå eller ens hade diskuterat ett fullt utbyggt civilskydd. Därför, menade han, saknade det grundläggande argumentet i kvinnornas aktion verklighet. Han skrev följande:

Måhända bygger man på antagandet att försvarskommissionen skulle komma att framlägga vittgående förslag i den riktningen. Med risk för att begå en indiskretion må det vara oss tillåtet att omtala att så icke blir fallet. I försvarskommissionen betänkande, som påyrkar vissa förstärkningar av det aktiva luftvärnet, framföres ett helt allmänt resonemang om de passiva luftskyddsåtgärderna. Men några konkreta förslag göras icke.⁸¹

Troligen var Vougts inlägg ämnat att skjuta det vapenlösa upproret i sank. Hela aktionen var desperat, ansåg han. Ingen hade helt enkelt förordat ett civilskydd och då kunde ingen göra det till basen för en aktion och kalla det ett system som måste förändras, löd hans argument.

Tidevarvet reagerade på Vougts kritik och på ett par ord i *Social-Demokraternas* ledare denna vecka. Rubriken ”SVAR.” tryckte redaktionen i stora kraftiga bokstäver över två spalter. I texten framhöll aktionsledningen att redaktör Vougt inte kom med någon större nyhet, när han berättade att

⁸⁰ *Tvt* 1935:32 318, s. 1.

⁸¹ ”Kvinnornas revolt”, *Arbetet* 23/8 1935.

civilbefolkningens skydd inte fanns med i organisationen av försvaret. Det hade inte varit så svårt att förstå av de tidigare diskussionerna i pressen, eftersom siffrorna för försvaret i så fall hade sett helt annorlunda ut. Ledaren medgav att aktionen hade karaktären av förtvivlan och desperation, men dessa känslor handlade snarare om att kvinnorna hade varit för sent ute med sin reaktion. Protesten hade nämligen startat redan tidigt på året då IKFF hade anmärkt på tanken att lägga ansvaret och kostnaden för civilförsvaret hos kommunerna och de sociala myndigheterna. Men ingen brydde sig då om IKFFs kritik, som också stöddes av *Tidevarvet*. Allan Vougt var socialdemokrat och många kvinnor i upproret tillhörde samma parti. Här gällde det för redaktionen att slå tillbaka på hemmaplan och använda sig av en annan socialdemokrat, som stod på deras sida, nämligen stadsläkaren i Malmö, Axel Höjer:

... men nu då en revolt mot civilskyddet tagit fart bland kvinnorna, har en medlem av försvarskommissionen, redaktör Allan Vougt, tagit till orda. Han gör det märkliga påståendet att förutsättningen för kvinnoaktionen är oriktig, emedan man här i Sverige icke söker uppnå någon trygghet genom passiva luftskyddsåtgärder av olika slag. Detta påstående är dess mera besynnerligt som han vet hur nära ögat det var att hans egen stad Malmö fått sig en detaljerad organisation för passivt försvar pådyvlad med hjälp av landshövding Ramels auktoritet. Hade inte där funnits en socialdemokratisk majoritet i stadsfullmäktige och en sakkunnig stadsläkare som kunnat genomdriva de argument vilka gävos från militärt håll, så hade det gått där som i andra skånska städer, vilka nu ha sådana luftskyddsorganisationer.⁸²

Tidevarvet undrade vidare om det inte kommit till Vougts kännedom att det förra året i Stockholmstidningarna hade publicerats många artiklar som handlade om skydd och varningssignaler för befolkningen bosatt i huvudstaden. Redaktionen ställde också frågan om han inte kände till att Röda Korsets arrangerade kurser i gasskydd.⁸³ Upprorskvinnorna i *Tidevarvet* satade på trovärdighet genom att inför sina läsare framträda som kunniga och väl insatta. De uppvisade en förtrogenhet med försvarskommissionens diskussioner.

Ledarskribenten passade också på att angripa pressorganet *Social-Demokraten*. I samband med en redogörelse för Vougts artikel ansåg nämligen *Social-Demokraten* att om det nu var så att försvarskommissionen inte hade tagit upp civilskyddet tillsammans med det övriga försvaret, så borde man

⁸² *Tvt* 1935:32 318, s. 2.

⁸³ *Ibid.*

göra det. Men det skulle ske ”lugnt och nyktert, utan hysteri”.⁸⁴ Ledaren i *Tidevarvet* svarade på kritiken på följande sätt:

Vår hållning är i själva verket släkt med internationella transportarbetarförbundets hållning eftersom strejktanken ingår i båda. Vi hoppas att Social-Demokraten skall inse detta och ta tillbaka sin brännmärkning av kvinnoupproret som hysteri. Rubriken ’flammande appell’ som transportarbetarna fingo på sin aktion kan lämpligen användas också på vår.⁸⁵

Det vapenlösa upproret jämförde sig med arbetarna och påpekte att kvinnornas appell kunde liknas vid transportarbetarnas, som genom kontrollen över olika transporter ansågs ha en nyckelroll i krigsförberedelser. Därmed antydde *Tidevarvet* att kvinnorna också besatt en nyckelroll om de tillsammans utförde sin vägrarplan.

Aktionens stora opinionsmöte

Kvinnornas representantmöte Ned med vapnen i alla länder samlades på Auditorium söndagen den 1 september 1935. Kvinnornas vapenlösa uppror skulle alltså hålla sitt stora opinionsmöte.

Vilket material finns kvar från sammankomsten och vilken bild av mötet ger källorna? Tidningen *Tidevarvet* ägnade stort utrymme åt aktionens slutskede. I det första septembernumret redogjorde redaktionen för hur mötet hade gått och publicerade tre av de fyra talen samt den färdiga resolutions-texten. Följande nummer av *Tidevarvet*, som inte kom ut förrän två veckor senare, innehöll en skildring av delegationens resa till Genève och det sista av talen från Auditorium. Anledningen till att tidningen hoppade över en veckas utgivning var att redaktören Carin Hermelin hade fått möjlighet att arbeta på Nationernas Förbunds informationsavdelning i Genève under september.⁸⁶ Förutom *Tidevarvets* reportage finns det protokoll från förhandlingarna och tre utskottsreferat från de fyra gruppernas överläggningar som underlag för analysen. Förhandlingsprotokollen har olika karaktär, det föreligger två besluts- och ett fylligare diskussionsprotokoll.⁸⁷ Särskilt det sistnämnda är viktigt att beakta för frågan om vilken bild av aktionen som kom ut i offentligheten eftersom jag kan konstatera – genom att jämföra med

⁸⁴ ”Pressgrannar”, *SD* 258 1935, s. 5.

⁸⁵ *Tvt* 1935:32 31/8, s. 2.

⁸⁶ *Tvt* 1935:33 7/9, s. 1.

⁸⁷ Beslutsprotokollen undertecknades av Elisabeth Tamm och diskussionsprotokollet av Ulla Alm [Lindström].

Tidevarvets redogörelser – att det fanns sådant som tidningen inte redogjorde för. Slutligen är som tidigare nämnts en del privata brev, dagböcker och minnesanteckningar intressanta.

Dagspressen rapporterade också om mötet.⁸⁸ Journalisterna var, som tidigare nämnts, endast välkomna till den officiella delen, där talen utgjorde programmet. Vid en jämförelse mellan dagstidningarnas reportage har jag funnit att de är mycket lika varandra innehållsmässigt. Läsarna fick i korta referat veta var man samlats, vem som stod för ordförandeskapet, vad de olika talarna framförde, hur resolutionen slutligen såg ut och vem som skulle resa till NF. Tre av tidningarna tog upp att en efterföljande diskussion hade förekommit, men två av dessa hade bara en kort mening om debatten. Endast i *Dagens Nyheter* behandlades diskussionen mer ingående. Alla rapporterna i tidningarna var neutrala i sina texter. Den neutrala stilen väcker en annan fråga. Var det ett tecken på att man ville förbise mötet, och inte längre kommentera det, eller kan det tolkas som respekt? Kanske gjordes texterna av en pressgrupp. Möjligen var reportaget i *Dagens Nyheter*, som skiljer sig från de övriga både till stil och innehåll, hopsatt av Barbro Alving.

Sammankomsten började 9.15 med ett konstituerande möte i Auditoriums tennishall. Den valda representativa kvinnoförsamlingen, som infann sig, bestod av 75 kvinnor. När Ada Nilsson hälsade alla välkomna använde hon intressant nog uttrycket ”kvinnornas fredsricksdag”.⁸⁹ Som framgått hade arbetsutskottet redan ett färdigt förslag på vem som skulle besätta de olika funktionärsposterna. Ingen hade något att invända mot planen. Ada Nilsson valdes till ordförande och på de två biträdande ordförandeposterna tillsattes Kerstin Hesselgren och Disa Västberg. Elisabeth Tamm utsågs till huvudsekreterare. Ulla Alm [Lindström] och Barbro Alving tog på sig uppgiften att föra protokoll. Mötet valde också en presskommitté bestående av journalisten Barbro Alving på *Dagens Nyheter*, redaktörerna Carin Hermelin på *Tidevarvet*, Birgit Hedström från *Arbetets Kvinnor* och Kaj Andersson från *Morgonbris*. Till ansvarig för arbetet i ”Resolutionsutskottet” tillsattes Andrea Andréen Svedberg. Naima Sahlbom valdes till ordförande i ”Utskottet för internationellt samarbete”. Socialdemokraterna Agnes Söderqvist och Anna

⁸⁸ Jag har använt följande reportage: ”Kvinnor som bekämpa luftskyddet”, *SvD* (h) 29, ”Hur kvinnorna skola revoltera mot kriget”, *NDA* (h) 19, ”Krigets mardröm måste vika för fredens vision.”, *DN* (lib) 29, ”Kvinnlig revolt mot ’källarskedet’ i Europa”, *Stockholms-Tidningen* (lib) 29, ”Första gången ett krig möts av världsprotest”, *Svenska Morgonbladet* (fp) 29, ”Kvinnor som bekämpa luftskyddet”, *SD* 29, ”Allt liv förtvinar i krigets skuggor. Kvinnomötet i Auditorium imponerande”, *Folkets Dagblad* (kom) 29, ”Kvinnornas uppror mot kriget.”, *Östgöta-Correspondenten* (h) 29, ”Kvinnornas revolt mot krigshetsen”, *Falukuriren* (fp) 39.

⁸⁹ Protokoll fört vid Kvinnornas Representantmöte ”Ned med vapnen i alla länder” i Auditorium söndagen den 1 september (diskussionsprotokoll), s. 1. ANS, v:19, KS.

Lindhagen tog hand om ”Utskottet för fortsatt arbete inom landet” respektive ”Utskottet för andra åtgärder till krigets bekämpande”.⁹⁰

En timma senare öppnades mötet i den stora salen. Under förmiddagen höll Naima Sahlbom, Signe Höjer, Kerstin Hesselgren och Elin Wägner sina föredrag. På denna programpunkt följde en öppen diskussion. Den arbetande representantgruppen samlades efter lunchrasten, mellan ett och två, i de olika utskotten och fortsatte överläggningarna medan åhörarna hade ledigt. Halv fem återsamlades publiken och den valda församlingen för att diskutera resolutionen och redovisa vad utskotten hade kommit fram till.⁹¹

Redan i samband med det konstituerande mötet tog socialdemokraten Teres Svensson från Göteborg upp frågan om hur delegaterna egentligen skulle tolka det vapenlösa upprorets idé om att vägra använda skyddsvapen. Själv hade hon kommit för att få diskutera på vilka sätt kvinnor kunde arbeta mot kriget, utan att i förväg förbinda sig till något. Teres Svenssons fråga utlöste en samstämmig kör av röster, som ansåg att de som satt i representantförsamlingen var valda just på vägrartanken, och att de nu inte kunde svika sina väljare. Ebba Holgersson förklarade ”att det givetvis fanns många vägar att arbeta för freden på, men att den speciella väg som upproret gjort till sin, icke fick bortblandas med de övriga.”⁹² Den diskussion som nu hade seglat upp skulle få en fortsättning senare på eftermiddagen inför sittande publik.

Jag har tidigare konstaterat att många kvinnor i hela Sverige hade engagerat sig i det vapenlösa upproret. Ändå blev inte åhörarskaran så stor som arbetsutskottet hade räknat med. Dagspressen i Stockholm angav att 700 kvinnor var närvarande, medan diskussionsprotokollet menade att antalet kunde ha stigit till omkring 1000 kvinnor vid eftermiddagens förhandlingar.⁹³ *Tidevarvet*, som tidigare hade trott på cirka 2000 åhörare, berörde däremot inte publikens storlek. I stället skildrade Carin Hermelin samlingen som ”intresserad och solidarisk”. Hon skrev också att förutom från Stockholm kom åhörarna mest från Sörmland och Sundsvall.⁹⁴

Tidevarvet nämnde ingenting om att Barbro Alving och Ulla Alm utnämndes till protokollförande sekreterare. Varför inte? Det är möjligt att det finns fler förklaringar. När det gäller Barbro Alving var det kanske viktigt att hennes namn inte syntes i rörelsen mer än nödvändigt. Hennes chef på *Dagens Nyheter* var häpen över att hon deltog och han hade diskuterat rörelsen upprört med henne. Elin Wägner hade enligt Barbro Alving sagt: ”... jag

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ Tryckt PM. Kerstin Hesselgrens samling, II:22, KS; diskussionsprotokoll. ANS, v:19, KS.

⁹² Kerstin Hesselgren, Eva Andén, Andrea Andréén, Rut Adler, Ebba Holgersson och Signe Höjer uttalade sig vid detta tillfälle. Diskussionsprotokoll, s. 2. ANS, v:19, KS.

⁹³ Diskussionsprotokoll, s. 7. ANS, v:19, KS.

⁹⁴ ”Representanter för 20.000 kvinnor i arbete”, s. 3, *Tvt* 1935:33 7/9.

kan inte ta ansvaret om du får sparken så det är kanske bäst du stryker dig, när hon hela tiden vet att jag inte stryker mig och att hon visst tar ansvaret.”⁹⁵ I presskommittén och på den protokollförande posten satt kvinnor från olika tidningsredaktioner.⁹⁶ Varken om det eller om att det förelåg ett redan utarbetat förslag till utskottens sammansättning, berättade *Tidevarvet*. Det är möjligt att rörelsen gärna ville framstå som en till stor del folklig och spontan aktion. Kanske var det därför de inte ville flagga för mycket med hur förberett mötet egentligen var eller att rörelsen hade ett stort aktivt stöd av professionella journalister.

Fyra tal – om NF, giftgaser, mödrar och mänsklighet

I sitt öppningstal påminde Ada Nilsson alla om att aktionen faktiskt endast hade sex veckor bakom sig.⁹⁷ Enligt *Tidevarvet* uttryckte sig Ada Nilsson på följande sätt: ”Man har givit oss pengar, man har givit oss sitt arbete, men framför allt har man givit oss sin brinnande tro på att det var en mening med denna rörelse.”⁹⁸

Naima Sahlbom inledde med föredraget ”Kriget”. Hon började tala om hur industrin kunde använda vetenskapens tekniska rön både i en produktion avsedd för krig och en för att bidra till mänsklighetens framåtskridande, eftersom det material som används i den ena delen också utgör grunden i den andra verksamheten.⁹⁹ Som exempel anförde hon kväve, av vilket både gödningsmedel och ammunition kunde framställas. Cellulosa brukar man till konstsilke, men det är även en ingrediens i sprängämnen. Slutligen färgämnet indigo, som kom ur stenkolstjärnan och revolutionerade den syntetiska färgningen inom industrin. Av stenkolstjärnan tillverkades även giftgaser. Att gasvapnet skulle vara det mest mänskliga vapnet och att endast 2% skulle

⁹⁵ Barbro Alving till CF 318 1935. *Barbro Alving: Personligt 1927-1935*, 1990, s. 168.

⁹⁶ Barbro Alving till CF 2/9 1935 hur hon ”lekte protokollssekreterare och var jädrans märkvärdig” och hur hon som en i presskommittén ”for ut och in och matade T.T.”. *Barbro Alving: Personligt 1927-1935*, 1990, s. 169. Ulla Alm var egentligen folkskollärare, men satt som redaktör för Sveriges folkskollärarynnors tidning 1934-1946. Hon var också ordförande i den socialdemokratiska Allmänna kvinnoklubben 1935-1945. Se *Svenska kvinnor. Föregångare och nyskapare*, 1990; Camilla Norrbin och Mikael Sjögren, ”Polisväsen, civilförsvar och allt arbete med landshövdingeutnämningar är minsann inget roligt! Om kvinnors arbete i riksdag och regering under 1950-talet”, *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800-1950*, red. Christina Florin och Lars Kvarnström, Stockholm 2001, s. 223.

⁹⁷ Jag har i min framställning utgått från 5 veckor, eftersom jag satte startpunkten till 27/7 när mötet i initiativkommittén hölls. Tidigare redovisade brev från Elin Wägner till Flory Gate och Andrea Andréen visar att en aktion dryftades redan en vecka tidigare.

⁹⁸ *Tvt* 1935:33 7/9, s. 3.

⁹⁹ *Tvt* 1935:33 7/9, s. 5.

ha avlidit under världskriget till följd av gasstridsmedel, menade hon inte stämde med verkligheten. Man tog nämligen inte upp att många ej kunnat försvara sig, när de utsatts för gas, och därför lättare blivit måltavlor för beskjutning. Dessutom hade det utvecklats nya sorters gaser under tiden efter kriget, fortsatte hon, och gick över till en redogörelse över de giftgaser som fanns och dess verkningskraft. Fosgen och senapsgas hade varit kända ett tag, medan polyvisiten och stonyl var nya. Polyvisiten satte eld på allt som kunde brinna, som kläder, gummit i gasmasker och trä. Stonyl verkade genom att svälla när luften var fuktig och satte sig i gasmaskens filteröppningar så att människor kvävdes eller var tvungna att ta av sig masken. Farligast av allt var en speciell sorts bomber, som exploderade och bidrog till svårsläckta antändningar och eldhav. Flyget hade gjort det möjligt att kunna överösa civilbefolkningen med sprängämnen, brandbomber och giftiga gaser.

Påståendet att det fanns skydd mot allt detta, avfärdade Naima Sahlbom, och fortsatte: "Hela landet skulle förvandlas till ett befäst läger redan i fredstid, och befolkningen i tid tränas för ett liv i denna underjordiska värld. I privathuset rekommenderas källaren som tillflykt vid sprängbombsattacker, men övre våningen vid giftgasfara."¹⁰⁰ Det var inte fredsarbetarna som skrämde människor. Det gjorde däremot rustningsivrarna som ekonomiskt tjänade på att sälja vapen. Hennes slutord lydde: "Det var en kvinna, Bertha von Suttner, som en gång utslungade ett Ned med vapnen. Låt det också bli vårt lösenord."¹⁰¹

Nästa inlägg stod Signe Höjer för. Hon talade om "Mödrarnas världsuppror".¹⁰² Kvinnorna befann sig inte längre bara inom familjen, menade hon. De var intresserade av att förstå och ta del av samhällsfrågorna, vilket för kvinnornas del medförde en annan syn på krig. När det nu talades om för små födelsetal och mödrarnas ansvar för livet, önskade man dessutom att kvinnor skulle delta i krigsförberedelser. Även om det var män som länge hade bestämt utvecklingen, påpekade Signe Höjer, hade kvinnor idag runt om i Europa fått ta ansvaret för den största delen av familjebudgeten, och förstod därför väl att krigsförberedelser kostade mycket. Fredens budget var däremot försvinnande liten, sa hon och tillade: "Man får då förlåta oss att vi inte kan låta bli att lägga oss i nationernas finanser, när vi tar del av försvars- och rustningsutgifterna i de skilda länderna."¹⁰³ I samband med de ekonomiska argumenten tog Signe Höjer upp det vapenlösa upprors idé: "För

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Talet publicerades i *Tvt* två veckor senare. Signe Höjer höll samma tal vid en stor fredsdemonstrationen i Göteborg 12/9 inför en publik på 25 000 bestående av "socialdemokrater, kommunister, kvinnoklubbar, ungdomsföreningar, nykterhetsförbund och idrottsfolk". *Tvt* 1935:34 21/9, s. 3.

¹⁰³ *Tvt* 1935:34, 21/9, s. 3.

en betryggande fredsorganisation är vi redo att offra inte bara miljarder utan också våra liv.”¹⁰⁴

Vad beträffar civilskyddet, ansåg hon att det faktum att staten inte hade medel nog, innebar att andra maktgrupper skulle komma att lägga sig i, till exempel militärer och privata ekonomiska intressenter. Hade någon tänkt på gasmasker för barn? undrade hon. Kommunerna var fattiga och civilbefolkningens skydd utgjorde tunga åtaganden. Annat viktigt socialt uppbyggnadsarbete skulle få vänta. Att utbilda barn och unga män för att de sedan skulle dö på slagfältet, och att dessutom försöka bygga upp goda förhållanden för medborgarna i ett samhället, där de ändå skulle behöva tillbringa sina liv i befästa bostäder under jorden, var dålig ekonomi. Signe Höjer menade att kvinnorna inte bara måste reagera känslomässigt ”utan också som ekonomer.”¹⁰⁵

Kvinnor arbetade för fred i de stater, där det fortfarande gick att vara verksamma, framhöll föredragshållaren, och betonade hur många som var engagerade i USA och i England. IKFF fanns i tjugofyra medlemsländer och även kvinnliga socialdemokrater fanns med bland de som protesterande. Men det fanns också stöd för idén i diktaturländer, berättade Signe Höjer. Reservofficerare i Italien ville inte anmäla sig som frivilliga mot Abessinien, eftersom de satte barnen och familjeförsörjansvaret i första hand. Hon slog fast att om kvinnornas resning endast hade förekommit i Sverige kunde den kallas desperat, men protester fanns på många håll. Signe Höjer formulerade sig om kvinnorna och NF innan det var hennes tur att lämna talarstolen: ”Kvinnorna tog 1915 i Haag det ursprungliga initiativet till Nationernas Förbund. Vi ha ansvar för dess liv eller död. Nationernas Förbund blir vad nationerna gör det till. Nationerna kan bli vad kvinnorna göra dem till.”¹⁰⁶

Så kom Kerstin Hesselgren med föredragstiteln ”Nationernas Förbund och vi”.¹⁰⁷ Hon betonade att redan i uppbyggnadsskedet av NF hade kvinnorna varit aktiva och krävt att arbetet också skulle handla om de sociala områdena och hälsovård. Så hade skett, menade föredragshållaren. Tack vare kvinnorna hade frågor som rörde hela livet byggts in i arbetet. Kerstin Hesselgren nämnde två paragrafer, vilka visade på kvinnornas inflytande. De handlade om att alla tjänster i NF skulle vara öppna för både kvinnor och män och att en av experterna borde vara kvinna i de frågor som särskilt

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Ibid. Signe Höjer anspelade på att IKFFs slutdokument från Haag skulle påverka president Wilsons punkter i fredsuppgörelsen. Margareta Larsson har jämfört slutdokumentet och Wilsons punkter, men fann inte att det gick att belägga ett direkt samband. Snarare var det idéer i tiden, Larson, 1985, s. 85-88. Liknande argument framfördes av SFSF om Varbergsmötets resolutioner, se Fogelström, 1983, s. 151.

¹⁰⁷ *Tvt* 1935:33 7/9, s. 1 o. 6.

berörde kvinnor. Folkförbundet hade alltså gärna sett att kvinnor medverkade i det internationella arbetet och hade även efter 1930 särskilt värdjat till alla stater som var medlemmar i förbundet att aktivt verka för att fler kvinnor engagerades i arbetet för en fredlig värld. Denna uppmaning till kvinnorna hade bland annat resulterat i den stora namninsamlingen med tillhörande petition till NFs nedrustningskonferens, framförde Kerstin Hesselgren.

Men vad hade hänt med den? undrade talaren. Jo, petitionen hade i detta ögonblick en funktion igen, eftersom kvinnornas representantmöte gjorde den levande och refererade till den. Kerstin Hesselgren liknade NF vid ett barn som växte upp. Under 15 år hade många krafter försökt bygga upp ett fungerande förbund, men alla mödrar vet att barn behöver stöd och uppmuntran för att komma vidare. Istället för att svika barnet, när det gjort dumma saker, var det viktigt att arbeta så att det ur kriser och nederlag kan lära sig något, och än en gång våga välja att möta svåra saker. Kvinnorna hade en stor roll att fylla här, menade föredragshållaren, genom att med en samlad opinion stödja goda beslut i Nationernas Förbund. Hon hänvisade till kvinnornas arbete under första världskriget: ”1914 blevo vi tagna med överraskning, vi hade hela katastrofen över oss innan vi förstodo vad som skett och sedan, ja, sedan var det som att sticka ut ett halmstrå i en fors att försöka påverka makterna.”¹⁰⁸ Talaren betonade att det inte bara var kvinnorna som opponerade sig, utan det skedde invändningar världen runt. Även om NF inte hade blivit vad man hoppats på, var det möjligt att framföra sina invändningar mot kriget via förbundet. Kerstin Hesselgren avslutade sitt tal med orden:

Låt oss söka att få hela världens kvinnor med oss. Låt oss genom vår tro på förbundet göra det starkt, låt oss med våra krav på det ge det mod och handlingskraft och låt oss vara färdiga att bära de svårigheter och försakelser, som en sådan handlingskraft kan komma att pålägga oss.¹⁰⁹

Sista chansen att engagera publiken gick till Elin Wägner. ”Vad tänker du, mänsklighet?” hade hon satt som rubrik.¹¹⁰ Hon kastade åhörarna rakt in i äldre stridigheter mellan danskar och svenskar och berättade om en händelse i en by i Småland. Historien förtäljde att den danske mannen brände alla boställen, men sparade det hus där en kvinna höll på att föda. Förre kunde man i krig ändå se individerna, menade föredragshållaren, och gav som mot-sats en bild av det nutida kriget, där soldaten inte kunde ta sådana hänsyn

¹⁰⁸ *Tvt* 1935:33 7/9, s. 6.

¹⁰⁹ *Ibid.*

¹¹⁰ *Tvt* 1935:33 7/9, s. 3, 4 o. 5.

utan skulle se sig tvingad att i människors vardagsliv döda både äldre personer och små barn. Hon ställde frågan: ”Hur kan en man av kvinna född förmås till något sådant? – Jo, därför att han är en fånge i det moderna krigets system.”¹¹¹ En krigsflygare skickade man upp i bombplan och fick honom att tro att han utförde sin uppgift för sitt lands bästa. Han hade ingen möjlighet att vägra, i så fall riskerade han att själv att dö för en kula. ”Hur kan vi tala om slaveri i andra världsdelar när sådant slaveri existerar i vår? Är det inte en skam för Europas kvinnor att de ingenting gjort för att befria sina söner ur detta förtryck?”, undrade Elin Wägner.¹¹² I sitt tal kallade hon sig för ”vulgärpacifist” och för att inte publiken skulle tycka att hon gick för långt, bad hon dem jämföra med Englands premiärminister, som i ett sammanhang sagt att i ett krig måste landet försvara sig med angrepp mot fiendens kvinnor och barn för att inte de egna leden skulle tunnas ut först.

Kvinnorna hade reagerat. Aktionen mot civilförsvaret och kriget kom just i sista minuten, ansåg Elin Wägner. Ett eventuellt kommande luftkrig skulle försvåra skötseln av hem och uppfostran av barn. Hon förklarade vilka dilemman kvinnor kunde ställas inför:

Varenda husmor som försummar att rymma ut sitt vindskontor, att betryka dess trävirke med lämpligt impregneringsmedel mot eld, att strö ett tjockt lager med sand på dess golv, att gastäta sitt skafferi och skaffa isskåp att skydda familjens mat mot förgiftning, hon *är* redan en vägrare, om hon vet det eller ej.¹¹³

Och hur gör mödrar till söner som vill flyga stridsplan? Det är absolut förbjudet i fredstid att döda och skada människor genom att orsaka bränder och sprida giftiga gaser, men i krig är det ingen som straffar en soldat om han gör det. Då anses det som rätt. Visserligen var, enligt försvarskommissionen, inte Sveriges bombplan avsedda för att döda civilbefolkning, men i ett krig tillhörde det ändå spelreglerna.

”Jag tror ändå aldrig det var meningen att vi fruntimmer skulle sätta oss in i det här eller få tycka något om det”, menade Elin Wägner.¹¹⁴ Men genom det förändrade förhållandet mellan krigsväsendet och befolkningen kom kvinnor i kontakt med krigssystemet och förstod att staten inte tog sitt ansvar för de civila människorna. I stället för att låta försvaret ta ansvar hade socialdepartementet fått ta över. De sociala myndigheterna hade i sin tur gett ansvaret att bygga upp en civil försvarsordning vidare till länsstyrelser, kommuner och lokala polismyndigheter. På så sätt blev det tydligt att

¹¹¹ *Tvt* 1935;33 79, s. 3.

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ *Ibid.*

¹¹⁴ *Ibid.*

hemmen också drogs in i krigsfronten. ”Detta att hemmen bli stridsfront är det nya i situationen för kvinnornas del och det som försvarar att vi på denna punkt gått till aktion som kvinnor.”¹¹⁵ Så legitimerade Elin Wägner kvinnornas rätt att protestera.

I Stockholm på Hälsovårdsnämnden satt en flitig och duktig tjänsteman och arbetade med detaljerna i befolkningens skydd, berättade hon.¹¹⁶ Han och andra medarbetare hade reda på skyddsrum, samlingsställen för människor med skador efter gasanfall och varningssirener. Allt visste de redan och hade planerat för:

Alla dessa civila personer som skynda från och till sitt arbete, sin mjölkbar, sin saluhall och sin bio, som inte är vana att underkasta sig polisordning annat än för prinsesskorteger, dem dirigerar han en vacker dag eller mörk natt till alla tillgängliga hål i Stockholm och tror väl att i dörren till varje hål står en utkastare som har mod att säga till de obehörig: ge er i väg, ni förbrukar 20 liter luft i minuten, här finns icke rum för er.¹¹⁷

Tjänstemannen hade i sin hand både klorkalk och gasmasker, och hade maktbefogenhet att trycka på knappar och därmed sända iväg räddningskårer för bränder och explosioner. Genom att trycka på fler knappar kunde hela Stockholm mörkläggas, 18 000 elektriska lampor och 2500 lampor med gas skulle bli mörka. Elin Wägner ställde frågan om man inte i hastigheten samtidigt hade råkat trycka på den knappen som även släckte allt omdöme. Hon ville inte klandra just denne tjänsteman, men hon ville säga att myndigheterna inte skulle lita på att kvinnorna tänkte foga sig: ”Räkna inte med kvinnorna som krigsrobotar! Antingen de vägra medvetet eller försöka foga sig så kommer de att spränga systemet.”¹¹⁸

Kvinnor hade för tjugofem år sedan inte heller låtit sig påverkas av argumentet att de inte behövde rösträtt, utan de hade sett till att få vara med i politiken. Idag, menade talaren, ville kvinnor ha möjlighet att säga något om försvaret mot luftkriget och inte bara lita till försvarets utredningar. Mänskligheten hade börjat tröttna på dessa rader av krigare, som dragit förbi i historien, och som nu spelade en ny roll med i särklass farliga vapen producerade för att förgifta, kväva och bränna över hela jordklotet. Hon förordade ett annat sätt att tänka, ett nytt system: ”Det är inte lätt för staterna att

¹¹⁵ *Tvt* 1935:33 79, s. 4.

¹¹⁶ Barbro Alving till CF 28/8 1935. Barbro Alving berättar stolt hur hon hade ”blivit en gangster”. Hon hade under falska förespeglingar lånat ett tal av en kapten Nordlund, som hade ansvar för Stockholms luftskydd, och sedan skickat det till Elin Wägner för att hon skulle använda ”siffrorna” i sitt tal. *Barbro Alving: Personligt 1927-1935*, 1990, s. 164-165.

¹¹⁷ *Tvt* 1935:33 7/9, s. 4.

¹¹⁸ *Ibid.*

släppa sitt krigsmaskineri när den nuvarande fördelningen av jordens utrymmen och tillgångar i så hög grad vilar på våld.¹¹⁹

Rörelsen hade fått mycket kritik, erkände talaren. Hon konstaterade vidare att fredskvinnorna hade blivit kallade för optimister, men betonade att deras aktion visade att alla människor inte tog krigssystemet som något självklart. I historien hade människor offrat sig för det de trodde på. Om förfärliga levnadsvillkor var livets förutsättning kunde kanske ett offer för en god sak vara värdefullt. Men alla får ta ställning själva, underströk Elin Wägner:

Rörelsen tvingar inga samveten. Dess uppgift är att på bredast möjliga front kämpa mot det fega accepterandet av kriget, riva upp den falska tryggheten, ställa människor inför verkligheten, slåss mot denna nya befästning av våra hem som om vi vore tillbaka i medeltiden, opponera mot att vi dras in i krigsmaskineriet, söka komma själva krigssystemet till livs.¹²⁰

I talen syns den retoriken som i sista stund skulle övertyga och samla auditoriet. Naima Sahlboms tal präglades av kunnighet och saklighet. Genom att lyfta fram de dubbla möjligheterna inom kemisk industri, produkter som kunde användas både till nyttiga ting och förstörelse, visade hon att det fanns val att göra. Utvecklingen gick att påverka. I en dialog med det förflutna sträckte hon sig långt bak i tiden, till Bertha von Suttner – en kvinna som också hade ropat ”Ned med vapnen”.

Aktionen hade i Signe Höjer, en mor till fyra barn som inte drog sig för att tala om ekonomi, om rustningsbudget och om nationens finanser. En mor som förklarade att hon kunde tänka sig att offra sitt liv. Hon drog mödrarna ur familjen och tog med dem ut i det internationella livet. Där fick aktionen en mening, eftersom det fanns fler människor som ville vara med. Som moder talade hon om sjunkande födelsetal och om skydd för barnen. Men det låg också ekonomiska argument bakom, när hon påpekade det oförnuftiga i att lämna ut söner till gifter och gaser. Hon drog in männen i familjen som ansvarsfulla familjeförsörjare. Så lät hon kvinnorna ta sitt ansvar i förhållande både till den egna nationen och NF. Hennes dialog med historien handlade om Haag 1915, då kvinnorna hade tagit ett initiativ.

Kerstin Hesselgren, delegaten i NF, gjorde med sin argumentering hela protesten möjlig i sitt tal. Hon berättade att det internationella förbundet velat ha kvinnornas medverkan och att kvinnorna hade haft inflytande i arbetet i Genève. I fredsfrågan hade man till och med bett om kvinnornas insatser. Genom att lyfta upp och koppla samman IKFFs stora namnsamling från 1931 med det vapenlösa upproret betonade hon kontinuiteten bak-

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ *Tvt* 1935:33 79, s. 5..

om aktionen. Upproret skulle få namnlistorna att återuppstå. Att metaforiskt reducera NF till ett barn, som behövde uppfostran och kvinnorna till dess mödrar, innebar att hon gjorde folkförbundet till en vardaglighet. Bakom tanken låg också att ett folkförbund behövde tid på sig för att växa upp och bli något. I en dialog med det förflutna hänvisade hon till 1914, då kvinnorna inte hade hunnit med. Därför var det bäst att protestera i tid.

Elin Wägner byggde sitt tal på motstridigheter i systemet och på motsatsbilder. Kvinnor som krigsrobotar eller i livets tjänst, att gömma sig i håll i marken eller att njuta av prinsesskorteger, att vara fångar och slavar i ett krigssystem hemmavid och samtidigt fördöma annat slaveri långt borta, att uppfostra barn i fredstid eller i krigstid, hemmafront och krigsfront, var antiteser hon arbetade med. Hon talade för människorna, den födande kvinnan, de äldre, de små barnen, husmödrarna, söner, mannen född av kvinna och de eviga soldaterna. Dialogen med historien gällde inte bara kvinnorna, utan hela mänskligheten långt tillbaka i tiden, Hon önskade ett systemskifte åt mänskligheten så att unga män slapp att marschera mer.

Det låg troligen en medveten strategi bakom talen – de fyra kvinnorna argumenterade efter olika linjer för samma sak, så att olika åhörargrupper hade möjlighet att känna samhörighet med åtminstone någon av dem.

Lydia Wahlström tänkte inte skyddsvägra

När talarna hade gjort sitt och ordet var fritt blommade det meningsutbyte upp, som hade börjat tidigt på förmiddagen. I *Tidevarvets* reportage från mötet på Auditorium lyste diskussionen med sin frånvaro. Framför allt var det *DN* som kort rapporterade att Lydia Wahlström hade ifrågasatt vägrartanken och talat om den som en ”vacker gest”. Martyrskap var inte något man kunde söka själv utan det skulle betraktas som en nådegåva, hade hon sagt.¹²¹ I protokollet, som fördes av Ulla Alm, finns däremot debatten och ett inlägg av Lydia Wahlström mer utförligt framlyft.¹²² Diskussionerna under dagen är betydelsefulla att redovisa, de utgör i stort sett det enda tillfället i det kvarlämnade materialet där skiljaktigheterna inom rörelsen kommer fram medan aktionen ännu glödde och levde. Först ut i diskussionen, enligt protokollet, var kväkaren Greta Stendahl. Det viktigaste i arbetet för fred var inte tillfälliga aktioner utan ett långsiktigt arbete. Hon menade att överläggningarna under dagen skulle visa på andra vägar och handlingar mot kriget, även om hon ansåg att just offret i deras handling var det starkaste i aktionen. Kväkarnas budskap låg i linje med upproret, betonade hon.

¹²¹ ”Krigets mardröm måste vika för fredens vision”, *DN* 29/1935.

¹²² Diskussionsprotokoll, s. 3-6. ANS, v:19, KS.

Inför hela den församlade skaran tog därefter Lydia Wahlström till orda och ville diskutera det personliga ställningstagandet. Hon refererade till författaren Anna Lenah Elgström som i *Social-Demokraten* samma morgon hade berömt det vapenlösa upproret och kvinnornas samling. Det var en fin sak att kämpa för freden, menade Anna Lenah Elgström, men det var nog bara kvinnor utan barn, som kunde tänka sig att gå med och verkligen vägra använda sig av skyddsmedel. Hon förordade kedjebrevsметoden istället.¹²³ Enligt protokollet yttrade Lydia Wahlström följande:

Min utveckling har alltmer gått mot radikal pacifism, ”bekände hon.” Men jag är alltid en motvalls kärning – också här. Jag hade inte fattat mitt mandat som ett imperativt mandat, och då jag inte helt och hållet kan svära på mästarrens ord dvs. på upproret borde jag kanske ha kastat det i papperskorgen enligt mångas mening. Men jag ville vara med, ville diskutera positiva åtgärder och framkomliga vägar mot kriget och jag tog upproret som en klok människa brukar ta ett partiprogram – inte alltför bokstavligt. Jag är vapenvägrare, men inte skyddsvägrare, och jag tror på ett internationellt styrt flyg – en internationell ordningsmakt. Vad skyddsmedlen beträffar vet vi inte, hur situationen blir i ett eventuellt krig – vi borde inte avfordra de närvarande några löften. Hur ska t.ex. mödrar med småbarn kunna lova att inte skydda sina barn? På den punkten har jag samma syn som Anna Lenah Elgström i dagens artikel i *Socialdemokraten*.¹²⁴

Gunhild Tegen ställde sig på Lydia Wahlströms sida. Eftersom det fanns mer än en åsikt bland deltagarna ville hon att mötet skulle ta upp formuleringarna i resolutionen innan den antogs.

Elise Ottesen-Jensen förespråkade en varubojkott, iscensatt av enskilda kvinnor, som den bästa sanktionsvägen. Kvinnor stod ändå för den största delen av alla inköp. Gärna en bojkott som hölls samman internationellt med hjälp av en varaktig kommitté. Hon trodde inte på NF, eftersom Japan och USA höll sig utanför, och därför att de insamlade miljonerna kvinnliga röster mot kriget inte hade betytt så mycket i nedrustningskonferensen. Elise Ottesen-Jensen reserverade sig mot en vädjan till NF och stod konsekvent för sin reservation hela mötet igenom.

¹²³ ”Kvinnornas vapenlösa uppror.”, *SD* 19 1935.

¹²⁴ Diskussionsprotokoll, s. 3-4. ANS, v:19, KS. En av de vänner Lydia Wahlström lyfte fram i sin självbiografi var Anna Lenah Elgström, se Wahlström, 1949, s. 282-283. Jag har gjort nedslag i de båda vännernas brevväxling, som förvaras i respektive arkiv på KB, men fann inget av betydelse för deras hållning i det vapenlösa upproret. Att Anna Lenah Elgström engagerade sig i fredsarbete under första världskriget tillsammans med Frida Stéenhoff och Elin Wägner framkommer i Cathrine Brödjes avhandling *Ett annat tiotal. En studie i Anna Lenah Elgströms tiotalprosa*, Stehag 1998.

Fler kvinnor ställde sig i sina inlägg på det vapenlösa upprorets sida och talade för aktionens vägrartanke. Andrea Andréén poängterade offrets betydelse i pacifismen:

Pacifismen har anklagats för sin menlöshet. Den behöver en offerttanke och det är detta som är det nya i vår rörelse, det som väckt gensvar, detta att kvinnorna fått sin krigstjänstvägran organiserad. Det betyder ingalunda att vi avkräver den enskilde löften. Men det betyder, att vi tro på betydelsen av personliga offerhandlingar i mänsklighetens historia. Vi känner oss höra samman med alla dem som genom tiderna offrat allt intill livet för en idé. Vi tro på betydelsen av de enskilda människornas insats och vi drar en gränslinje mellan dem, som tror, att de som offrat för en idé hjälpt fram mänskligheten, och dem, som inte tror så. Den som anser krigsskyddsvägran dåraktig och meningslös – kan inte vara en av oss.¹²⁵

Anna Lindhagen förklarade därefter att det var bra att något nytt hade hänt på fredskampens område. De metoder som växt fram ur fredsrörelsen i slutet på 1800-talet behövde förändras för att människor skulle vakna upp och förstå hur förfärligt det var med krig. En metod, hävdade Elvira Wedberg, var att de kvinnor som arbetade inom industrin inte på några villkor skulle delta i krigsproduktion. Viola Markelius tog upp frågan om Sverige som producent och säljare av vapen. Hon förordade att några borde utreda hur svensk rustningsproduktion fungerade. Karin Boye, som fick slutordet i debatten, talade för att det var viktigt att kvinnor satte sig till motvärn och vägrade vara med i någon som helst krigsförberedelse. Kvinnor hade möjlighet att trycka på, ansåg hon. Att göra motstånd var ett bra vapen. Att i händelse av krig vägra arbeta som ställföreträdande för män i till exempel industrin var ett sätt att visa sitt ställningstagande mot krig.

Utskottens arbete och det framåtblickande

Tidevarvet

Från utskottens arbete finns tre redogörelser bevarade. Endast resolutionsutskottets protokoll saknas. Å andra sidan gav Barbro Alving i samtida brev och Elin Wägner i sin arbetsbok, skriven under hösten, vissa inblickar i vad som hände i den gruppen. De fyra utskotten bestod sammanlagt av 68 kvinnor, det vill säga nästan hela den representativa församlingen på 75 deltagare. (Se bilaga 4.) I sitt reportage i *Tidevarvet* från opinionsmötet ägnade Carin

¹²⁵ Diskussionsprotokoll, s. 5. ANS, v:19, KS.

Hermelin många rader åt utskottens förslag till fortsatt arbete och därmed framgången för rörelsen.¹²⁶ De tre utskottsprotokollen ger däremot en livligare tidsbild av entusiastiska överläggningar med ett spretigt innehåll. I utskottet hade fler röster möjlighet att höras.

Enligt *Tidevarvet* redovisade Andrea Andréén för resolutionsutskottets räkning den färdiga texten och fick publikens eniga godkännande, så när som på en reservation.¹²⁷ Med sin vana trogen att hålla en enhetlig linje utåt, så meddelade tidningen endast att protesten hade med NF att göra, medan det egentligen var Elise Ottesen-Jensen som hade framhårdat i sin kritik av NF och hellre ville införa köpbojkotter.¹²⁸ Vad säger det personliga materialet om arbetet i resolutionsutskottet? Teres Svensson och Lydia Wahlström, som båda hade ifrågasatt att vägran skulle tolkas bokstavigt, deltog i gruppens arbete. Elin Wägner och Barbro Alving berättade båda om ett fortsatt meningsutbyte och att Lydia Wahlström så småningom hade gått med på en kompromiss.¹²⁹ I det ursprungliga förslaget till resolution stod det: ”Vi vägra källar- och gasmaskdisciplin ...”. Dessa ord kom att bytas ut mot följande formulering: ”Vi resa oss mot källar- och gasmasksystem ...”. Det var inte bara Lydia Wahlström och Teres Svensson som opponerade sig i resolutionsutskottet mot aktionens grundidé. Socialdemokraten Nathalia Ahlström från Göteborg ville inte delta i aktionen om inte orden ändrades. Hon ämnade stå fast vid en reservation när publiken återsamlades. Enligt Elin Wägner gjorde hon ändå inte det, eftersom stödet uteblev. Kvinnornas vägran mot tvånget, mot disciplinen, var den centrala punkten för Elin Wägner och i hennes dagbok föll orden om Nathalia Ahlström så här: ”Om all mening och det nya och det radikala togs bort ur rörelsen, då skulle hon vara med, då skulle vi få mycket folk med oss och då skulle inte herrarna påstå att vi var löjliga.”¹³⁰

Det andra utskottet behandlade frågan om det internationella samarbetet.¹³¹ Av gruppens protokoll framgår att Amelie Posse-Brázdovás brev hade

¹²⁶ Carin Hermelins text låg mycket nära den sammanfattning som diskussionsprotokollet redovisade.

¹²⁷ I resolutionsutskottet ingick förutom ordf. Andrea Andréén, Ruth Adler, Nathalia Ahlström, Barbro Alving, Louise von Bahr, Karin Cardell, Gaby Gyberg, Ellen Hagen, Frida Härner, Signe Höjer, Maja Johansson, Elise Ottesen-Jensen, Dagmar Swartling, Teres Svensson, Lydia Wahlström, Hanna Wanngård och Elin Wägner. Konstituerande beslutsprotokoll, 1/9 1935. ANS, v:19, KS. Eftersom Gaby Gyberg sände en hälsning till mötet deltog hon förmodligen inte, *Tvt* 1935 7/9.

¹²⁸ Reservation i tre punkter undertecknad av Elise Ottesen-Jensen. ANS, v:19, KS.

¹²⁹ Barbro Alving till CF 2/9 1935, *Barbro Alving: Personligt 1927-1935*, 1990, s. 170-171; arbetsbok nr 14, s. 37-39, ant. 14/10. EWS, F II:5, KS.

¹³⁰ Arbetsbok nr 14, s. 39, ant. 14/10. EWS, F II:5, KS.

¹³¹ I det andra utskottet ingick förutom ordf. Naima Sahlbom, Ebon Andersson, Kaj Andersson, Gerda Brunskog, Greta Engkvist, Carin Hermelin, Helena Klein, Anna T. Nilsson, Ebba Palmstierna, Frida Stéenhoff, Ellen Svedberg, Elisabeth Tamm, Ingeborg

översatts till tjeckiska, tyska, franska och engelska. Aktionen skulle sända telegram till den socialdemokratiska kvinnokongressen i Bryssel samt till ett stort IKFF-möte i Danmark. Delegationen, som skulle resa till NF i Genève med resolutionen, uppmanades att tala med så många grupper som möjligt. En ny internationell sammanslutning borde inte skapas, ansåg utskottet. Det var bättre att arbeta tillsammans med andra politiska och opolitiska organisationer, enskilda män, kvinnor och ungdomar.

Det tredje utskottet, som hade sysslat med det fortsatta arbetet inom landets gränser, förespråkade fredsupplysning bland både elever och lärare i skolorna.¹³² Framför allt var det socialdemokratiska kvinnor i gruppen som ansåg att sanningen om upprustning behövde komma ut bland industri- och fackföreningsfolk och att kvinnorna behövde organisera sig för att vägra delta i produktionen av krigsmaterial. Någon föreslog att det skulle skapas "en liga, vars medlemmar förbinder sig att under inga förhållanden deltaga i någon som helst förberedelse för krig samt att iakttaga en obrottslig solidaritet gentemot andra medlemmar i ligan."¹³³ En annan medlem önskade att alla riksdagskandidater skulle avge en "självdeklaration" utifrån personliga ståndpunkter vad gällde försvar, rustningar och civilskydd, så att alla röstande visste var de stod.¹³⁴

Det fjärde utskottet hade till uppgift att föreslå olika medel för att stoppa krig.¹³⁵ De önskade att en aktivt arbetande kommitté etablerades för att rörelsen skulle kunna fortsätta. Gruppen kunde inte lägga fram något gemensamt förslag på en bojkott av varor, eftersom de visade sig ha olika åsikter. Däremot krävde utskottet stopp av vapenexport, handel med krigsmaterial, en förändring av vapenindustrin till fredlig produktion och ett stöd till de

Tegnér, Elisabeth Thiel och Ester Åkesson-Beskow. Kerstin Hesselgren deltog i en stor del av utskottets diskussioner. Konstituerande beslutsprotokoll, 19 1935. I utskottsprotokollet finns ej Ingeborg Tegnér och Elisabeth Thiel med i gruppen. Protokoll fört med utskottet för internationellt samarbete 19 1935. ANS, v:19, KS.

¹³² I det tredje utskottet ingick förutom ordf. Agnes Söderqvist, Ulla Alm, Eva Andén, Malla Andersdotter, Maja Björkman, Flory Gate, Birgit Hedström, Honorine Hermelin, Jane Hermelin, Maja Håkansson, Erika Häckner, Maggie Johansson, Greta Lamm, Karin Nilsson, Anna Pallin, Elin Wickman, Inez Wickström, Herta Wirén, Elvira Wedberg och Disa Västberg. Konstituerande beslutsprotokoll, 1/9 1935. Enligt utskottsreferatet yttrade sig även Elvira Wedberg i gruppen. Protokoll fört i tredje utskottet 1/9 1935. ANS, v:19, KS.

¹³³ Ibid. Eva Andén förespråkade en liga. Citat ur *Tvt* 1935:33 77, s. 3.

¹³⁴ Ibid. Ulla Alm var intresserad av självdeklarationen.

¹³⁵ I det fjärde utskottet ingick förutom ordf. Anna Lindhagen, Sophie-Louise Alexandersson, Nina Benner-Andersson, Margareta Bohlin-Alvén, Anna Bohlin, Ingrid Dale, Augusta Ekman, Elisabeth Eurén, Mollie Faustman, Maria Fogelqvist, Ebba Holgersson, Mia Leche-Löfgren, Rut Malm, Viola Markelius, Alva Myrdal, Ester Röhl, Greta Stendahl, Gunhild Tegen och Agnes Vall. Konstituerande beslutsprotokoll 1/9 1935. Enligt utskottsprotokollet deltog inte Ester Röhl och Mia Leche Löfgren i överläggningarna, medan Kerstin Hesselgren var närvarande en stund. Protokoll fört i det fjärde utskottet 1/9 1935. ANS, v:19, KS.

arbetare vars inkomstmöjligheter skulle försvinna. Slutligen ville de införa fredsfostran i skolan och i familjen, bilda en ”lärarnas och mödrarnas framtidsarmé” för att nästa generation skulle kunna känna sig trygga mot ett nytt krig.¹³⁶

Tidevarvets läsare fick veta att förslagen från utskotten ”mottogos med enhälligt ja och hjärtliga applåder”. Särskilt det tredje och fjärde utskottet hade varit medvetna ”om att rörelsen måste fortsätta”.¹³⁷ Nu återstod endast att komma överens om fortsättningen. Ulla Alms diskussionsprotokoll innehåller även på denna punkt en mindre överläggning om formerna för det fortsatta arbetet. Ebba Holgersson och Honorine Hermelin hade yrkat på att representantmötet skulle vara vilande och att arbetsutskottet vid behov skulle kunna sammankalla mötet igen. Alva Myrdal menade att man kunde ha olika delverksamheter, en som sysslade med information, en som arbetade med protester mot krig, en för hur kvinnorna skulle kunna engagera sig i bojkotter mot att vara förberedda på krig. Förslaget med det vilande representantmötet gick igenom. Arbetsutskottet skulle kvarstå och ha rätt att adjungera ett antal kvinnor från de församlade representanterna.¹³⁸

Biträdande ordföranden Kerstin Hesselgren riktade en förhoppning till alla deltagare på mötet att de skulle fortsätta med sitt fredsarbete. Skildringen av representantmötet i *Tidevarvet* slutade med en uppläsning av hälsningar:

Hälsningar till mötet hade sänts från Amalie Posse-Brázdová, Tjeckoslovakiet, Mathilda Zahle, Danmark, Marianne Oeri, Basel, Herta Svensson, Stockholm och Västerbottens socialdemokratiska kvinnor, samlade till möte i Vindeln, med anslutning till det vapenlösa upproret.¹³⁹

Delegationen och resolutionen

I Genève delegationen ingick Andrea Andréén, Hulda Flood, Flory Gate, Carin Hermelin, Ada Nilsson, Anna T. Nilsson, Naima Sahlbom, Signe Vessman och Elin Wägner. Det framgår av diskussionsprotokollet att de ändå hade planerat att resa till förbundshuvudstaden i ärenden, som gick att kombinera med framläggandet av resolutionen. Det framhölls också att de reste ”på egen bekostnad”.¹⁴⁰ Elin Wägner avslöjade i sin arbetsbok i oktober följande: ”Mötet [på Auditorium] beslöts till d.1 sept. delvis för att Ada och

¹³⁶ Ibid. § 11.

¹³⁷ *Tvt* 1935:33 7/9, s. 3.

¹³⁸ Diskussionsprotokoll, s. 9-10. ANS, v:19, KS.

¹³⁹ *Tvt* 1935:33 7/9, s. 3.

¹⁴⁰ Diskussionsprotokoll, s. 8. ANS, v:19, KS.

jag tänkt fara till Genève då.”¹⁴¹ Flory Gate skulle också resa tillsammans med dem. Redan i början av augusti hade hon gett Elin Wägner ett löfte att åka med.¹⁴² Syftet med deras Genèveresa var ursprungligen att besöka en internationell kvinnokonferens som hölls den 2–8 september i regi av Wiener Call-Club, en grupp som troligen Ada Nilssons syster Anna T. Nilsson hade förmedlat kontakterna med. Klubben och dess program hade presenterats i *Tidevarvet* den 6 juli 1935.¹⁴³ Ordföranden i The Call-Club, österrikiskan Anna Helena Askanazy, var ivrig att få dit de svenska kvinnorna för att lära känna dem. Det framgår av två brev till Elin Wägner i augusti 1935.¹⁴⁴

Signe Vessman skulle besöka den socialdemokratiska kvinnokonferensen i Bryssel och anslöt sig senare till gruppen, medan socialdemokraten Hulda Flood hoppade av delegationen.¹⁴⁵ Carin Hermelin hade som tidigare nämnts fått ett arbetsstipendium för att delta i NF informationsarbete. Naima Sahlbom tillhörde det verkställande utskottet i WILPF i Genève och hade en internationell konferens inbokad den 12–16 september.¹⁴⁶ Anna T. Nilsson, teckningslärare i Malmö och syster till Ada Nilsson, vistades efter sin pensionering ofta i Genève och for därifrån runt i olika länder för att försöka bilda nya IKFF grupper.¹⁴⁷ Det var alltså ingen slump att delegationen såg ut som den gjorde. Medlemmarna hade redan anledningar att resa till folkförbundsstaden, med den reservationen att jag inte har funnit något om varför Andrea Andréen for. Delegationerna slog alltså samman framförandet av resolutionen från det vapenlösa upproret med andra angelägenheter. Resolutionen fick följande utseende:

¹⁴¹ Arbetsbok nr 14, s. 16, ant. 12/10. EWS, F II:5, KS.

¹⁴² Elin Wägner till Flory Gate 1/8, 7/8 och 15/8 1935. I brevet 15/8 talas det om att tre personer skulle resa. Troligen var den tredje personen Ada Nilsson. EWS, E II:1, KS.

¹⁴³ *Tvt* 1935:25 6/7; Anna T. Nilsson, ”Fannina Halle”, *Tvt* 1935:28 3/8. I konferensen deltog Flory Gate, Carin Hermelin, Anna T. Nilsson, Ada Nilsson och Elin Wägner. De träffade bland andra de kända tyska fredskvinnorna i exil, Anita Augsburg och Lydia Gustava Heiman. Under konferensen bildades W.O.W.O., Women’s Organisation World Order. Se kongresslista, Flory Gates samling v:7, KS, och Irene Andersson, *Wiener Call-Club och Women’s Organisation for World Order – WOWO. En internationell organisations kamp för en ny värld*, opublicerad seminarieuppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet 1993. Se också Isaksson och Linder 1980, s. 165–180.

¹⁴⁴ Anna Helena Askanazy till Elin Wägner 1/8 och 29/8 1935. EWS, E Ia:2, KS.

¹⁴⁵ Enligt SSKF, styrelse- och vuprotokoll 1935, 17/8 1935 skulle Hulda Flood också resa till Bryssel. Hon skrev rapporten om Brysselmötet i *Morgonbris* 1935:10, oktober, s. 2–4. Varför Hulda Flood hoppade av delegationen framkommer ej. Hon stod nära de borgerliga ”tidevarvsfeministerna”, anser Marianne Swedmark, ”Hulda Flood. Socialist, agitator, kvinnopionjär”, Umeå 1993, s 59.

¹⁴⁶ International executive committee, Genève 12-16/9 1935. WILPF papers, serie I, box 32, fd 5, Norlin Library.

¹⁴⁷ Anna T. Nilsson, *Tio lyckliga år. På resa i fredsarbetets tjänst*, Stockholm 1945.

Vi här närvarande, genom fri omröstning utsedda deltagare i Kvinnornas representantmöte Ned med vapnen i alla länder, göra följande uttalande: En djupt otidsenlig och dödsmärkt våldsfilosofi går nu till attack mot de krafter som börjat bygga upp en världspolitik, grundad på rätt och solidaritet. Med alla sina maktmedel vill den tvinga hela mänskligheten med i krigshetsen. De moderna rustningarnas karaktär gör perspektivet av ett krig med var dag ohyggligare.

Livet förtvinar i krigshotets skugga. Det moderna krigsväsendet griper in och förvrider hela samhällslivet, pressar ned dess andliga och materiella nivå. Luftskyddsanordningar äro ägnade att fördölja sanningen om civilbefolkningens öde och vänja medborgarna vid tanken på krigets oundviklighet. Vi och de tjugotusen kvinnor som sänt oss vägra att drivas in i krigsmaskineriet. Vi resa oss mot källar- och gasmasksystemet. Vi tro ej heller att vi kunna skapa trygghet genom att hota med bombanfall. Den tanken griper omkring sig i kvinnovärlden att det är meningslöst att föra livet vidare, om tillvaron skall präglas av krigsförberedelser. Krigssystemet måste avlösas av ett nytt system för samlevnad mellan folken. Grunden till detta nya system är redan lagd. Vi kräva att Nationernas Förbund nu inlöser sina högtidliga löften och i yttersta nödfall i enlighet med förbundspakten tillämpar ekonomiska sanktioner mot den fredsbrytare, som i detta ögonblick hotar en förbundsmedlem med krig.

Genom att i den nu aktuella situationen fasthålla vid solidaritetsprincipen får N.F. möjlighet att gripa sig an med det större problemet att säkra världsfreden. Avrustning är en förutsättning för världsfred. Vi kräva att den ajournerade avrustningskonferensen snarast inkallas, återupptar sitt arbete och genomdriver ett fördrag om verklig avrustning med internationell kontroll som ett första steg mot universell avrustning.

I de krav vi här framföra och den revolt vi gett uttryck åt äro vi ej ensamma. I Bryssel sammanträder i denna stund den internationella socialdemokratiska kvinnokommittén och på Kronborg äro de nordiska sektionerna av Internationella kvinnoförbundet för Fred och Frihet samlade, alla enade i samma vilja att avskaffa kriget.

I alla länder resa sig just nu kvinnor med lösenordet Ned med vapnen i alla länder. Tillsamman ämna vi framhärda och på varje punkt kämpa för ett rättssamhälle, befriat från krig.¹⁴⁸

Resolutionen ger ett mer högtidligt och välavvägt intryck än de båda uppropen gjorde. Texterna hade också olika funktioner. Aktionsuppen fungerade i rörelsens initialskede, medan resolutionen speglade fler åsiktsriktningar och var ett dokument som lades fram i ett internationellt sammanhang. Förändrades själva rörelsens grundtanke genom att orden ”väg-

¹⁴⁸ *Tvt* 1935:33 79, s. 1.

ran” och ”disciplin” byttes ut mot ”resa oss mot” och ”system” i formuleringen? Kompromissen öppnade en möjlighet för de kvinnor som inte ville vägra skydd för sig själv och sina närmaste. Mest troligt är att idén miste sin kraft, då rörelsen utan den personliga vägran inte längre så uppenbart skilde sig från andra fredskrav.

Den öppna vädjan till männen är borta i resolutionen. I stället innehåller texten budskapet att kvinnor inte vill föda barn till en värld, där kriget ständigt är närvarande och civilförsvarsanordningar breder ut sig. I manifestationen är ett ställningstagande för demokratin framträdande, man använde signalord som *frivillig omröstning*, *solidaritet* och *rättssamhälle*. Det moderna kriget ställdes mot den moderna sättet att lösa världsfreden på. Mot ett system byggt på våldstänkandet satte kvinnorna livets fortlevnad och ett nytt system för konfliktlösning. Tillsammans med de internationella organisationer, de socialdemokratiska kvinnorna, det internationella kvinnliga fredsförbundet och Nationernas Förbund krävde mötet internationell kontroll av rustningarna och i förlängningen avrustning. Aktionens kvinnor ville genom sin högtidliga vädjan stödja och påverka det internationella samfundet.

På den internationella arenan

Tidevarvet manifesterade delegationens resa till Genève och framlämnandet av resolutionen med den stolta rubriken ”Från Första-septembermötet till Genève”. Därunder trycktes Ada Nilssons franska tal till Nationerna Förbunds rådsresident: ”La révolte des femmes est en marche”. Elin Wägner skrev en ”inofficiell” rapport om resan och besöket i folkförbundsstaden. Hon kallade den ”Våra öden och äventyr”.¹⁴⁹

För att få bli mottagna av M. Ruiz Guinazu, presidenten för rådet, gällde det att skriva en anhållan på franska. Den svenske ministern K.G. Westman hjälpte delegationen att få tillträde. Det var för övrigt samme minister som 1915 i sina privata anteckningar uttalade sig i negativa ordalag om delegationen från Kvinnornas fredssöndag. Gruppen fick så småningom träffa rådsresidenten och Ada Nilsson läste upp sitt franska tal. Enligt Elin Wägners rapport hade Ada Nilsson uttrycksfullt sagt ”att kvinnorna inte kunde leva i det krigssystem som staterna uppehålla samtidigt med sitt medlemskap i folkförbundet, och att detta system skulle bryta samman, eftersom det inte kunna fungera utan kvinnorna.”¹⁵⁰ Signe Vessman hade några ord att säga med en hälsning från den nordiska socialdemokratiska kvinnokonferensen. Rådsresidenten hade tackat dem och lovat att skicka deras resolution vida-

¹⁴⁹ *Tvt* 1935:34 219, s. 1 o. 4.

¹⁵⁰ *Tvt* 1935:34 219, s. 4.

re. Gruppen valde emellertid att på egen hand dela ut sina papper till delegaterna i folkförbundet.¹⁵¹

Delegationen försökte också få till stånd ett möte med församlingens nyvalde president Dr Edvard Benesj från Tjeckoslovakien. Ett tillfälle uppenbarade sig då ett antal stora internationella kvinnoföreningar skulle presentera sig för Benesj, men det vapenlösa upprorets organisation ansågs inte formell nog.¹⁵² Strax före de andra kvinnoorganisationernas audiens, fick de i alla fall tre minuter ensamma med presidenten. Detta förmodligen för att delegationen hade bett presidentens landsmaninna Amelie Posse-Brázdová att skriva ett brev till honom.¹⁵³ Kerstin Hesselgren presenterade dem för presidenten, stod det i *Tidevarvet*. Benesj noterade, medan han lyssnade, och svarade därpå med ett eget litet anförande. Han kom själv från ett land, som inte ville ha krig, och där kvinnor hade stort inflytande. Situationen var mycket allvarlig. Trots att han betecknade sig som en optimist, trodde han det kunde bli svårt att lösa alla konflikter och komma förbi de många olika åsikterna. Benesj avslutade besöket med följande ord: ”De ideal som ni uttryckt i er resolution äro oss ett stöd, och jag tackar er svenska kvinnor för att ni kommit. Jag ber er fortsätta med ert arbete till nytta för er själva och för oss här i Genève.”¹⁵⁴

Skildringen i *Tidevarvet* handlade om hur gruppen försökte påverka både delegater i folkförbundet och andra kvinnoorganisationer. Många föreningar var upptagna av annat. En del kvinnor hade emellertid lyssnat och blivit förvånade över att så många svenska kvinnor hade ställt upp på att vägra använda skydd, som var tänkt att för civilbefolkningen, rapporterade Elin Wägner. ”Däri låg ändå något nytt, det ansågo både journalister av olika nationer och ledare av fredsorganisationer”, framhöll hon.¹⁵⁵

I september skulle WILPF, förutom ett exekutivt möte som Naima Sahlbom förväntades delta i, också hålla ett möte om den nya amerikanska kampanjen; the People’s Mandate. Det var den plan som några medlemmar av den svenska IKFF-styrelsen under sommaren hade blivit besvikna på. Mötet hölls den 11 september och Elin Wägner fick tillfälle att lägga fram de svenska kvinnornas idé för WILPF. Av diskussionsprotokollet framgår att aktionen fick ett positivt mottagande.¹⁵⁶ Ingen talade emot dess handlingsplatt-

¹⁵¹ Ibid.

¹⁵² Ibid.

¹⁵³ ”Brev från Genève”, Naima Sahlbom, *IKFFs Medlemsblad* 1935:5.

¹⁵⁴ *Tvt* 1935:34 21/9, s. 4.

¹⁵⁵ Ibid. Det skrevs om de svenska kvinnornas aktion i NFs tidning *Journal de Nations*. Det berättar ett vykort 15/9 1935 från Flory Gate, Ada Nilsson och Elin Wägner till Carin Hermelin. Carin Hermelins samling, E:1, KS. Se också ”Vredesactie van Zweedsche vrouwen”, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 7/9 1935, Kerstin Hesselgrens samling, IV:193, KS.

¹⁵⁶ Minutes committe meeting 11/9 1935. WILPF papers, serie I, box 32, fd 5, Norlin Library.

form och radikalitet. Någon menade däremot att det i vissa länder redan var förbjudet att protestera mot civilförsvaret. Därför var det bäst att människor försökte arbeta mot civilskyddet i de länder där det fortfarande var möjligt. Naima Sahlbom uppgav att hon hade en bekräftelse från Norge att de gick med i aktionen.¹⁵⁷ Någon påpekade att man haft en liknande aktion i Holland.¹⁵⁸ Från Danmark hade det kommit ett telegram att sektionen inte kunde arbeta med den svenska aktionen som utgångspunkt.¹⁵⁹ Tilläggas kan att i den tjeckiska sektionens arkiv finns ett upprop på tyska, som i det närmaste liknar den svenska appellen.¹⁶⁰ De flesta på mötet från andra nationer var annars nöjda med kraven i the People's Mandate, men de ansåg på samma gång att det var upp till varje sektion om de ville utveckla texten. Diskussionen fortsatte i viss mån på det exekutiva mötet efteråt och man beslöt att utfärda en rekommendation från den internationella styrelsen om en protest mot civilförsvaret.¹⁶¹

Trots allt positivt bemötande och all uppmuntran konstaterades det i beslutsprotokollet från det exekutiva mötet, att intresset för att inkorporera den svenska aktionen, hade varit svagt. Man nöjde sig med att nämna det vapenlösa upproret som ett exempel på en fredsaktion jämsides med the People's Mandate.¹⁶² I förbundets internationella tidning *Pax International* försvann däremot det vapenlösa upproret bakom orden: "The Swedish Section feels that the crises calls for emergency action which should be combined with the People's Mandate Campaign ..." Dessutom uppgav tidningen att en nordisk fredsdag planerades med klockringning i kyrkorna och eventuellt tysta demonstrationståg av kvinnor "like those which have been so successful in Holland and other countries".¹⁶³

¹⁵⁷ Norsk sektion till Emilie Balch 88 1935. WILPF papers, serie III, box 23, fd 30, Norlin Library.

¹⁵⁸ Minutes committee meeting 11/9 1935. WILPF papers, serie I, box 32, fd 5, Norlin Library.

¹⁵⁹ Ett telegram från den danska sektionen meddelade 10/9 1935 att de anslöt sig till the People's Mandate, men inte kunde arbeta för *Tidevarvets* aktion. WILPF papers, serie III, box 6, fd 14, Norlin Library.

¹⁶⁰ WILPF papers, serie III, box 5, fd 24, Norlin Library. Dessutom berättar ett brev från den tjeckiska sektionen till Genève om en stor kvinnlig fredsmanifestation i oktober 1935 i Prag. De tjeckiska kvinnorna hade delat ut en mängd extra flygblad i samband med the People's Mandate, eftersom den gemensamma texten var utslätad för de förhållanden som rådde i landet.

¹⁶¹ Resolutioner antagna vid exekutivmötet i Genève 12-16/9 1935, *IKFFs Medlemsblad* 1935:6.

¹⁶² International executive committee, Genève 12-16/ 1935. WILPF papers, serie I, box 32, fd 5, Norlin Library.

¹⁶³ *Pax International* 1935 september-oktober, under rubriken "People's Mandate European Committee", i vilken Naima Sahlbom blev invald. Danska sektionen av IKFF höll ett stort kvinnligt demonstrationståg i Århus den 18 maj 1935, inspirerade av den holländska sektionen, upprop i *Fred og Frihed* 1935:4, s. 33-34. I rapporten om tåget, *Fred og Frihed* 1935:7, s. 49, betonade man att det var första gången kvinnorna hade demonstrerat för fred i Danmark, medan det hade förekommit i flera andra länder tidigare.

De tre sista mötena

Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget tog inte slut i och med att resolutionen nådde NF. Fredagen den 13 september hade två av utskottets medlemmar Elisabeth Waern-Bugge och Honorine Hermelin ett mindre möte. De beslutade sig för att ta upp rösträkningen igen. Till opinionsmötet hade nämligen endast ungefär hälften av rösterna blivit räknade. De övriga i utskottet befann sig fortfarande i Genève och hade inga invändningar mot planerna.¹⁶⁴

När de flesta av delegationens medlemmar hade kommit hem från Genève och uppdraget att lämna fram resolutionen var slutfört, kallades arbetsutskottet och några adjungerande medlemmar samman för att följa upp mötet i Auditorium. Man träffades den 20 september hemma hos Ada Nilsson. Förutom värdinnan var Andrea Andréen, Honorine Hermelin, Ebba Holgersson, Anna Lindhagen, Agnes Söderqvist, Elisabeth Tamm, Elisabeth Waern-Bugge, Elin Wägner och Disa Västberg närvarande. Det var alltså representanter för alla fyra utskotten och ledande kvinnor från SKV, IKFF och det socialdemokratiska kvinnoförbundet som hade hörsammat kallelsen. De beslöt att i fortsättningen kalla gruppen 1:sta Septemberkommittén.¹⁶⁵

Mötet konstaterade att flera av aktionens åtaganden var utförda. Med hjälp av frivilliga bidrag såg ekonomin ut att gå ihop.¹⁶⁶ De närvarande kvinnorna diskuterade tryckningen av en broschyr för att sprida rörelsen och att hyra en lokal. En mindre grupp tog på sig att bevaka den information om gasskydd, som gick ut till befolkningen, och speciellt undersöka Röda Korsets kurser för sjuksköterskor.¹⁶⁷ Några ville ägna frågan om krigsindustrin och vapenexporten sitt intresse.¹⁶⁸ Andra var intresserade av att försöka få igång en armé mot kriget bestående av lärare och mödrar.¹⁶⁹ Alla grupper skulle fungera som underutskott och ha rätt att binda till sig de personer som de var i behov av. 1:sta Septemberkommitténs byrå skulle kunna hjälpa till med talare vid anordnande av möten ute i landet. Som sista punkt betonade mötet att det var viktigt att i *Tidevarvet* nämna alla föredrag och tal som hade samband med det vapenlösa upproret. Så såg framtidsplanerna ut för fredsaktionen och kvinnornas representantmöte den 20 september 1935.

¹⁶⁴ Protokoll, arbetsutskottet 13/9 1935. ANS, v:19, KS.

¹⁶⁵ Protokoll, arbetsutskottet 20/9 1935. ANS, v:19, KS.

¹⁶⁶ *Ibid.* Inkomsterna var 9674 kr och utgifterna, innan riktigt alla räkningar var betalda, uppgick till 8285 kr.

¹⁶⁷ *Ibid.* Signe Höjer, Grete Lamm och Maja Johansson.

¹⁶⁸ *Ibid.* Elisabeth Waern-Bugge, Viola Markelius och Disa Wästberg.

¹⁶⁹ *Ibid.* Mollie Faustman, Greta Stendahl och Honorine Hermelin.

Det sista protokoll som finns kvar från arbetsutskottets möten fördes den 7 oktober. Mötet handlade om praktiska ting, som att Ada Nilsson erbjöd det vapenlösa upproret ett rum att hyra för förvaring av alla papper och röstlistor i ett års tid och att alla röstandes namn och adresser skulle föras upp på särskilda katalogkort.¹⁷⁰

Här slutar spåren av det organiserade vapenlösa upproret. *Tidevarvet* fortsatte dock att mana till vidare arbete och redovisade under hösten en del offentliga arrangemang med anknytning till aktionen. Rösträkningen slutfördes och resultatet publicerades i tidningen i mars följande år. Hur såg nätverkets räckvidd ut i aktionens egen sammanräkning av antalet röstande?

Nätverkets räckvidd

Tidevarvet redovisade omsorgsfullt i mars 1936 antalet röstande i varje län, presenterade stapeldiagram som visade åldersfördelning på ett slumpmässigt urval av antal röstande och räknade ut röstetal.¹⁷¹ Förfaringsättet antyder att det vapenlösa upprorets aktionsledning var väl förtrogen med det politiska systemets gängse arbetsformer. Redaktionen förklarade vad de framtagna siffrorna betydde. Det ger i sin tur en möjlighet att tolka rörelsens självbild som den framträdde i *Tidevarvet* under våren.

Rösträkningen visade att av de 20 227 rösterna som kommit tillbaka föll en del bort på grund av oläsliga namn och otillräckliga adresser. Kvar blev 18 824 röstsedlar. Kvinnor i alla län röstade, men Gotlands län och Jämtlands län utmärkte sig för ett mycket litet röstdeltagande. Det förklarade tidningen med att Gotland inte hade haft någon kandidat och att Östersund var en militärstad. Stockholms stad toppade listan, därefter kom Södermanlands län och Östergötlands län. I Östergötlands län låg Norrköping, en stad med omfattande kvinnlig arbetskraft och i Södermanlands län visade kvinnor stor politisk aktivitet, berättade texten. Två län som också nådde upp över tusentalet var Göteborgs och Bohus län samt Västernorrlands län. Mina egna reflexioner över röstsiffrorna är att kandidaternas antal i varje län inte står i proportion till mängden röstande.

¹⁷⁰ Protokoll, arbetsutskottet 7/10 1935. ANS, v:19, KS.

¹⁷¹ "Kvinnornas vapenlösa uppror. Siffrorna tala", *Tvt* 1936:11 14/3.

Tabell 6. Antal röstande och kandidater i Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935:

<i>Län</i>	<i>Röstande</i>	<i>Kandidater</i>
Stockholms stad	3864	93
Stockholms län	1951	29
Uppsala län	247	4
Södermanlands län	2257	58
Östergötlands län	2087	7
Jönköpings län	378	9
Kronobergs län	187	2
Kalmar län	231	5
Gotlands län	7	—
Blekinge län	507	4
Kristianstads län	305	4
Malmöhus län	980	23
Hallands län	114	7
Göteborgs och Bohus län	1479	11
Älvsborgs län	370	3
Skaraborgs län	124	3
Värmlands län	214	7
Örebro län	531	4
Västmanlands län	729	7
Kopparbergs län	156	5
Gävleborgs län	685	14
Västernorrlands län	1111	8
Jämtlands län	36	1
Västerbottens län	162	6
Norrbottens län	162	1

Källa: Tabell 4; ”Kvinnornas vapenlösa uppror. Siffrorna tala”, *Tvt* 1936:11 14/3, s. 1.

Av alla röstberättigade kvinnor i landet hade 0,86 % röstat, men i Södermanlands län var siffran 2,9 %. Om man betänker att röstningen endast tog åtta dagar i anspråk, var siffran inte så dålig, meddelade textförfattaren. Tiden hade varit knapp och resultatet visade mer var man hade lyckats nå ut. Dessutom hade röstsedlar kommit från många platser som var obekanta. *Tidevarvet* slog fast att aktionen endast kunde ”betraktas som ett stickprov på en latent opinion”.¹⁷²

¹⁷² ”Kvinnornas vapenlösa uppror. Siffrorna tala”, *Tvt* 1936:11 14/3, s. 2.

Två stapeldiagram redogjorde för åldersfördelningen på de röstande i Stockholm och Norrköping. I huvudstaden hade alla åldrar varit representerade, medan de unga särskilt lyftes fram i Norrköping. Kvinnor mellan 20–30 år hade varit mycket aktiva i omröstningen där. Slutligen konstaterade *Tidevarvet* att de röstande hade kommit från alla samhällsklasser, men speciellt betonade tidningen landsbygdens kvinnor: ”Lantbrukarkvinnorna äro ej fallna för fantasi, som rörelsen kallats i dagspressen.”¹⁷³

Självbilden koncentrerades alltså runt de ungas medverkan. De fick rättfärdiga rörelsen och stå för hoppet att fredsarbetet skulle fortsätta. Jordbundenheten hos landsbygdens kvinnor utgjorde en garant för att aktionen var allvarligt menad och inte svävade ut i det blå. Det är också värt att notera att *Tidevarvet* valde att se de röstande som en ”latent opinion”.

Vi-känslan i det arbetande nätverket

De flesta av kvinnorna i det vapenlösa upproret har inte lämnat efter sig något material som berättar något om en gemensam vi-känsla i aktionen, och inte heller tvärtom. Endast några få har skrivit om en positiv samhörighetskänsla. De fartfyllda rapportbrev, som den gode vännen Cilla Frankenhaeuser fick sig tillsända av Barbro Alving, säger mycket om dennas sprudlande entusiasm och gnistrande energi inför fredsaktionen i sig och över de människor hon mötte och samarbetade med. Av breven att döma var kvinnornas vapenlösa uppror en betydande identitetsskapande upplevelse för Barbro Alving. Hon och Elin Wägner kom att framstå som rörelsens intellektuella skapare och uttolkare av texter. I aktionen var Barbro Alving journalisten som på många sätt kunde använda sina kunskaper och kontaktnät, sin snabbhet och sin intensitet i ett nära samarbete med människor hon ville likna och inte minst tillsammans med Elin Wägner. Vi-orden i Barbro Alvings brev blev fler och fler, vilket jag tolkar som att hon under den intensiva aktionsmånaden kände sig allt mer delaktig och att samhörigheten med gruppen växte.¹⁷⁴

Elin Wägner manifesterade också en stark vi-känsla i sitt personliga material. I slutet av augusti befann hon sig i sitt hem, Lilla Björka i Småland. Hon reflekterade i en samtidig arbetsbok över den gemenskap som hade uppstått i den kollektiva aktionen. Elin Wägner antecknade:

¹⁷³ Ibid.

¹⁷⁴ Se t. ex. Barbro Alving till CF 8/8, 21/8, 23/8, 24/8, 28/8, 29/8 och 30/8 1935. *Barbro Alving: Personligt 1927–1935*, 1990, s. 157–168.

Allt är så annorlunda nu. Vi startade fredsaktionen trots allt missmod och splittring och osäkerhet. Den mötte omedelbart svar. Röstsedlar, pengar, frivillig arbetskraft strömmade strax över oss. Tack för att vi hittat på något, utlöst deras längtan och smärta. Det har varit en väldig stämning de sista dagarna. Alla misshälligheter smälte bort, vi smålog mot varandra då vi ilade förbi varann i tumultet i Adas våning.¹⁷⁵

Det viktigaste i ovanstående sammanfattade rader är att det mobiliserade nätverket trots en svår start, enligt Elin Wägner, ändå tycks ha lyckats samla sig till en gemensam handling. Effekten uteblev inte, missmodet byttes mot småleenden; man omfamnade varandra och fann slutligen en oerhörd glädje i arbetet. Det som kommer fram i Elin Wägners meningar är det Melucci menar är en viktig del av en kollektiv identitet, nämligen emotionella investeringar och en aktivering av relationerna.¹⁷⁶ Sårade och ömtålig relationer i gruppen runt *Tidevarvet* läktes tillfälligt i den kollektiva aktionen. Jag har pekat på ekonomiska kriser i samband med tidningsprojektet, och Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder har med utgångspunkt från Elin Wägner tagit upp återkommande störningar i vänskaperna under många samarbetsår.¹⁷⁷

Signe Höjer medgav att hennes egna bilder av aktionen efter lång tid var otydliga och dimmiga. När hon ändå sent i livet skrev ner sina minnen är det tydligt att hon utgick från sin vi-känsla i IKFF och att hon inte kopplade samman deltagandet med sitt socialdemokratiska medlemskap. Hon uttrycker sig så här:

Vi i Fred och Frihet kom med i hög grad. Det var en hektisk tid. /.../
 Mina egna minnen från händelseförloppet av den stora aktionen är lite diffusa, men med Elin delade jag entusiasmen inför det jättelika gensvar som kom från hela landet. Äntligen, tycktes många mena, kom kvinnorna med något realistiskt, *vägrade* delta i upprustning och försvarsyra. Lokal för det stora mötet denna söndag den 1 september var Auditorium på Norra Bantorget, en av Stockholms största. Hade jag inte haft mitt föredrag skrivet, så hade jag nog känt mig lite skrämde inför denna fullsatta sal, fylld av förväntansfulla kvinnor från Ystad till Kiruna. /.../
 Entusiasmen hos den församlade kvinnoskaran var enorm. Men det är givet att när själva appellen till NF skulle formuleras hade man olika meningar – här var ju dock kvinnor från höger till yttersta vänster.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Arbetsbok nr 102, s. 199-200, ant. 258 1935. EWS, F II:5, KS.

¹⁷⁶ Melucci 1991, s. 50.

¹⁷⁷ Se Isaksson och Linder 1980.

¹⁷⁸ Kapitlet "Med Elin Wägner i '1-september-revolten'", Höjer 1982, s. 20-22.

Signe Höjer berättar om storleken på aktionen genom att påpeka att samlingssalen Auditorium var en av huvudstadens största. Rörelsens politiska bredd och geografiska omfattning presenterar Signe Höjer genom att ange varifrån publiken kom. Det är värt att notera att enligt hennes skildring fylldes alla platserna i möteslokalen, medan samtida källor uppger att så inte var fallet. Signe Höjers vi-känsla i revolten var knuten till upplevelsen att fredsförbundet IKFF deltog aktivt. Hon kopplade också samman sin egen entusiasm med Elin Wägners.

Anna Lindhagen avled 1941. Hennes självbiografi som låg färdig i manus kom ut senare samma år. I boken tog hon upp sitt deltagande i Kvinnornas representantmöte Ned med vapnen 1935. Hon ville berätta att alla som i mellankrigstidens Sverige arbetade för fred hade försökt säga till i tid. Så gjorde även kvinnorna: ”Vi sade vår mening innan det blev för sent att hindra våldets utbredande.”¹⁷⁹ På några rader skildrade hon det vapenlösa upproret och betonade att representantmötet var ”ett verkligt demokratiskt val”. Tillsammans ville aktionen, IKFF och de socialdemokratiska kvinnorna göra slut på kriget som fenomen, men tyvärr härskade andra krafter, ansåg hon.¹⁸⁰ I sin minnesbok ville Anna Lindhagen angripa den moral som gjorde det möjligt att starta ännu ett stort krig och i sin vi-känsla inkorporerade hon alla som tidigt hade arbetat för fred genom att tänka annorlunda.

Signe Höjer och Anna Lindhagen deltog inte mer än perifert i aktionens arbetsutskott och Barbro Alving verkar inte ha övervarat några möten alls. Men de satt alla med i den valda representantförsamlingen. För att reda ut vem som tillhörde det arbetande nätverket presenterar jag en tabell över de möten som arbetsgruppen för aktionen Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget höll från den 28 juli till den 7 oktober.¹⁸¹ Initiativkommittén på tretton kvinnor deltog i Fogelstadmötena, som har nummer 1, 2, 4 och 5. Opinionsmötet den 1/9 är daterat. Därefter följer de tre sista mötena.

¹⁷⁹ Lindhagen 1941, s. 124.

¹⁸⁰ Lindhagen 1941, s. 124-125.

¹⁸¹ 1:a veckan (1-3): 28/7, 30/7, 1/8; 2:a veckan (4-7): 4/8, 4/8, 5/8, 8/8; 3:e veckan (8-9): 12/8, 16/8; 4:e veckan (10): 21/8; 5:e veckan (11-14): 26/8, 26/8, 29/8, 30/8; därefter 1/9-opinionsmöte; de tre sista mötena hölls 13/9, 20/9, 7/10-1935.

Tabell 7. Initiativkommitténs, arbetsutskottets och adjungerades möten i Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935:

Namn:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	<u>15</u>	16	17	18
Honorine Hermelin	*	*	-	*	*	-	-	-	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-
Carin Hermelin	*	-	x	*	*	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	-	-	x
Ebba Holgersson	*	*	-	-	*											x		x
Ada Nilsson	*	-	x	*	*	x	x	-	x	x	x	x	x	x	x	-	x	x
Alfhild Nordberg	*	*	-	-	*													
Brita Ringkvist	*	*	-	-	*											x		
Naima Sahlbom	*	*	-	*	*	-	-	x	x	x	-	x	-	x	x	-	-	x
Agda Schubert-Ström	*	*	-	-	*													
Hulda Skoglund	*	*																
Elisabeth Tamm	*	-	-	*	*	-	-	-	x	x	-	x	-	x	x	-	x	-
Elisabeth Waern-Bugge	*	-	*	-	-	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	ej	x	x
Herta Wirén	*	*	-	-	*											x		
Elin Wägner	*	-	-	*	*	-	x	x	x	x	-	-	-	x	x	-	x	-
Andrea Andréén	-	-	-	*	-	-	x	x	x	x	-	-	-	x	x	-	x	-
Kerstin Hesselgren										x						x		
Signe Vessman										x	x					ej		
Disa Västberg										x			x	x			x	
Elvira Vedberg										x	x				x			
Kaj Andersson										x						x		
Anna Lindhagen																x		x
Agnes Söderkvist																x		x
Ragna Kellgren													x					
Greta Stendahl												x				x		
Ester Röhl												x				x		
Signe Höjer												x				x		

Källa: Protokoll, fredskommitté och arbetsutskott, ANS, v:19, KS.

Kommentar: Mötena på Fogelstad är understrukna och närvaron markerad med *.

När det gäller närvaron på Auditoriummötet den 1 september behöver tabellen kompletteras med vissa upplysningar. Elisabeth Waern-Bugge och Signe Vessman tillhörde egentligen den valda representantgruppen, men de hade rest till IKFFs nordiska möte i Danmark respektive ett socialdemokratiskt kvinnokommittémöte i Bryssel. Alfhild Nordberg, från initiativkommittén, stod som kandidat, men hade inte fått tillräckligt många röster för att komma med på listan över 115 kandidater. Det hade däremot Hulda Skoglund gjort, men hon blev inte kallad. Agda Schubert-Ström kom högre upp på

listan, men var ändå inte närvarande på mötet.¹⁸² Herta Wirén, också hon från initiativkommittén, hade däremot rest hela vägen från Malmö för att delta i sammankomsten. I en av sina skönlitterära böcker berättade hon om sommarkursen 1935 på Fogelstad och avslutade med hur hennes huvudperson var delegat på Kvinnornas representantmötet i Stockholm.¹⁸³ Det tekniska biträdet vid rösträkningen, Ragna Kellgren, var inte upptagen på kandidatlistan.

Arbetsutskottets fyra medlemmar Carin Hermelin, Ada Nilsson, Naima Sahlbom och Elisabeth Waern-Bugge var av 18 möjliga tillfällen närvarande 15, 15, 10 respektive 14 gånger. Andra aktiva var Honorine Hermelin, Elisabeth Tamm, Elin Wägner och Andrea Andréén med 13, 9, 10 respektive 8 närvarotillfällen. Det är värt att lägga märke till att Elin Wägner och Andrea Andréén var närvarande på nästan samma möten. Det var alltså främst Naima Sahlbom och Elisabeth Waern-Bugge från IKFF och kvinnor från SKV och *Tidevarvet*, som drog det tyngsta lasset i det arbetande nätverket. Kerstin Hesselgren och de socialdemokratiska kvinnorna Signe Vessman, Disa Västberg, Elvira Vedberg, Kaj Andersson, Anna Lindhagen och Agnes Söderkvist deltog i mellan två och fyra sammankomster, liksom socialdemokraten och IKFF-medlemmen Signe Höjer från IKFF, Ester Röhl från IKFFs unga front och kväkaren Greta Stendahl. Initiativkommitténs medlemmar Alfhild Nordberg, Brita Ringqvist, Agda Schubert-ström, Hulda Skoglund och Herta Wirén kan inte sägas tillhöra det aktivt arbetande nätverket. Förutom de uppräknade kvinnorna vill jag också i det arbetande nätverket inkludera Lisen Bonnier, som stod för vissa kostnader och kontorist Lilly Olsson på *Tidevarvet*, som hade hand om ekonomin. En som också i hög grad arbetade för upproret, men som inte var närvarande vid arbetsutskottets möten, var Barbro Alving. Tabell 8 visar min tolkning av vilka som tillhörde det arbetande nätverket vid Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935.

¹⁸² "Första September-Rörelsens representanter.", *Tvt* 1936:15 184.

¹⁸³ Herta Wirén, *Räck mig din hand system*, Stockholm 1979, s. 177-191.

Tabell 8. Det aktivt arbetande nätverket 1935:

Barbro Alving
 Andrea Andréén *
 Kaj Andersson
 Lisen Bonnier
 Carin Hermelin *
 Honorine Hermelin *
 Kerstin Hesselgren
 Ebba Holgersson
 Signe Höjer
 Ragna Kellgren
 Anna Lindhagen
 Ada Nilsson *
 Lilly Olsson
 Ester Röhl
 Naima Sahlbom *
 Greta Stendahl
 Agnes Söderqvist
 Elisabeth Tamm *
 Elisabeth Waern-Bugge *
 Elvira Vedberg
 Signe Vessman
 Elin Wägner *
 Disa Västberg

Källa: Protokoll, fredskommitté och arbetsutskott, ANS, v:19, KS, Arbetsbok nr 14, EWS, F II:5, KS, och *Barbro Alving: Personligt, 1927–1935*, 1990.

Kommentar: * = kvinnor som deltog mest aktivt i förberedelserna av aktionen, räknat utifrån närvaro på arbetsutskottets möten.

Sammanfattning

På fem veckor byggde Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget upp en organisation, som hade till syfte att genomföra ett stort opinionsmöte kallat Kvinnornas Representantmöte Ned med vapnen i alla länder. Aktionen stöptes i en form som påminner om ett gängse politiskt arbetssätt med kandidatnominering, omröstning med röstlistor, valsedlar, valbyrå och en vald representativ församling. På liknande sätt hade folkrikssdagarna för allmän rösträtt arbetat i slutet av 1800-talet och i någon mån folkrikssdagen för nedrustning 1932. Det var även en uttrycksform för att skapa opinion som fanns

inom den mer inflytelserika fredsrörelsen i Storbritannien. Att vädja till Nationernas Förbund under Abessinienkonflikten var det vapenlösa upproret heller inte ensamma om att göra. Jag har också konstaterat att aktionens delegation försökte utöva ett inflytande på en internationell nivå via WILPF, där aktionens idé blev väl mottagen som ett förslag bland andra. Protester mot luftskyddsövningar var inte främmande för andra länder i övriga Europa.

Egentligen var inte sammankopplingen av frågorna om fördelningen av resurser mellan det militära systemet och socialpolitiken ny. En diskussion om att statens pengar hellre skulle läggas på sociala reformer än på försvarets uppbyggnad hade drivits sedan början av 1900-talet av liberaler och socialdemokrater tillsammans. Det var i stället när det gällde det genusbaserade politiska budskapet som aktionen skilde ut sig. Kvinnor hade visserligen uppnått en myndig position med rätt att rösta, men trots sina politiska rättigheter ansåg de sig stå utanför både det politiska och det militära systemet. De hade däremot möjlighet att skapa opinion. Den olösta civilförsvarsfrågan, som aktionen lyfte fram, låg både inom det socialpolitiska och det försvarspolitiska ansvarsområdet. Det var alltså i skärningspunkten mellan de två zonerna som det vapenlösa upproret skapades. Budskapet, en nationell gemensam kvinnlig vägran att delta i det militära systemet och internationell solidaritet mellan kvinnor, samlade cirka 20 000 enskilda deltagare till en kollektiv handling. I aktionens början betonades vikten av att kvinnor och män förändrade sina könsbestämda handlingsmönster. Kvinnor skulle bli handlande subjekt, som utnyttjade sina politiska rättigheter, och männen skulle uttrycka sina försvarsinstinkter i förhandlingar. På opinionsmötet legitimerade kvinnorna att de ställde politiska krav med att de hade blivit ombedda att hjälpa till inom NF, att de som ekonomer i hushållet också kunde förstå att konfliktlösning med krig var dålig ekonomi, samt att kvinnorna hade rätt att skapa opinion i frågan eftersom civilskyddet berörde kvinnors roll i hemmet som hushållare och mödrar. Det var alltså med utsikten om ett förändrat könsmonster, men ändå utifrån kvinnors traditionella roll, som de politiska kraven ställdes. Dessutom kopplades kvinnornas vägrartanke direkt samman med männens krigstjänstvägran. Att kvinnor krävde att få vara med och bestämma när det gällde hur konflikter skulle lösas, sågs också som en del av det moderna samhället. Moderna människor skulle ta moderna konfliktlösningsmetoder i bruk i stället för att använda våld.

Den bild som konstruerades i *Tidevarvet* hade karaktären av en enig aktionsyta. I denna kvinnofront fanns inget utrymme för att diskutera kvinnors försvarsvänlighet eller varifrån krigshotet kom. Helst skulle också själva opinionsmötet Kvinnornas Representantmöte 'Ned med vapnen i alla länder' framstå som en framgångsrik sammankomst utan schismer. Redaktionen på *Tidevarvet* var inte intresserad av att ta med en diskussion som skulle

kunna underminera själva grundvalen för aktionen, nämligen vägrartanken – det personliga offret. Att det var just detta som var det speciella med rörelsen och det som skulle kunna bli det omvälvande, framkom i opinionsmötets överläggningar. Trots noggrann planering och omsorgsfull förankring dök ändå kritiken upp under mötet. Aktionen tvingades därmed att ändra formuleringen i den slutgiltiga versionen av resolutionen. Det var främst den personliga vägran som i frågasattes. Förhandlingar mellan deltagarna, som syftade till att stärka den kollektiva identiteten, syns framför allt i förberedelserna av det stora opinionsmötet. Det var också då fler åsikter än de som var företrädna inom arbetsutskottet skulle kunna göra sig hörda. I privat material har jag pekat på en stark samhörighetskänsla i aktionen.

För det fortsatta arbetet kom den valda församlingen under opinionsmötet fram till att det behövdes internationella anknytningar och en kommitté som skulle fortsätta att utveckla arbetet. Diskussionen om konkreta åtgärder för ett vidare fredsarbete handlade om eventuella bojkotter, upplysning och att kvinnor skulle vägra delta i krigsmaterialproduktion. Jag har också visat att arbetsutskottet höll några möten efter hemkomsten från Genève, och att det åtminstone i slutet av september fanns god beredvillighet bland de inblandade att fortsätta verksamheten.

Aktionen i *Tidevarvet* vände sig till mödrar och yrkesarbetande kvinnor, politiskt, ekonomiskt och internationellt intresserade kvinnor. Det har framkommit att aktionen lyckades rekrytera kandidater över hela landet utom Gotland, men att röstsedlar kom från alla län. Jag har visat att i det mobiliserade arbetande nätverket var Andrea Andréén, Carin Hermelin, Honorine Hermelin, Ada Nilsson, Elisabeth Tamm och Elin Wägner, från SKV, och *Tidevarvet*, och Naima Sahlbom samt Elisabeth Waern-Bugge, från IKFF, mest aktiva. Journalisten Barbro Alving deltog också i arbetet. Även socialdemokratiska kvinnor, som Kaj Andersson, Signe Höjer, Anna Lindhagen, Agnes Söderqvist, Signe Vessman och Disa Västberg medverkade.

Det vapenlösa upprorets radikala vägrartanke var inspirerad av den pacifistiska inriktningen som framträdde under 1920- och 1930-talen, och vars mål var total avrustning. Ändå satte aktionen sitt hopp till internationella nedrustningsförhandlingar i NFs regi och en internationell vapenkontroll i balans med andra länder. Aktionens glidning mellan positionerna skulle kunna förklara varför aktionen ändå engagerade så många deltagare, inte minst de socialdemokratiska kvinnorna.

6 Motståndare, tvivlare och lojala idébärare

Den internationella utvecklingen

Frågan om civilskydd kunde alltså samla en mängd deltagare till aktionen Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget i augusti och september 1935. De socialdemokratiska kvinnornas mångåriga fredshållning, IKFFs arbete för nedrustning och det radikalpacifistiska inslaget i SKV, flöt samman till en kollektiv handling mot organisering av skyddsåtgärderna och skyddet i sig. Några större aktioner mot civilskyddet förekom inte bland kvinnor efter 1935, även om planer fanns. Varför räckte den kollektiva identiteten i det vapenlösa upproret inte längre till för större mobiliseringar i frågan? En förklaring är att krigsfaran ökade i och med den internationella utvecklingen. En annan handlar om att frågan kom närmare sin lösning i och med att en utredning tillsattes 1936. Andra förklaringar går att finna i hur fredsaktionens motståndare, tvivlare och lojala idébärare förhöll sig till aktionens idé, och vilka aktiviteter de genomförde, framför allt under hösten och våren 1935-1936, men även i någon mån under 1930-talets senare år. Först vill jag ge en översiktlig bild av den svenska politiken i skenet av den internationella utvecklingen och samtidigt peka på olika kvinnoorganisationers ställningstaganden vad gällde fredsarbete och civilförsvar under de närmaste åren efter det vapenlösa upproret.

Tyskland hade trots Versaillesfördraget under våren 1935 börjat sin militära upprustning. Under 1936 hade riksdagen att ta ställning till regeringens försvarsproposition, som innebar en upprustning i linje med mellanpartiernas förslag. Folkpartiet, som bildades 1934, upphävde i stort sett splittringen mellan de liberala och frisinnade. Partiet intog en försvarsvänlig position. Den socialdemokratiska regeringen, som försökte koppla samman folkpensioneringsfrågan med försvarsbeslutet i en uppgörelse med folkpartiet, förlorade och fick avgå. I valet till andra kammaren under hösten vann socialdemokraterna stort och bildade därefter en koalitionsregering med bondeförbundet. Genom försvarsbeslutet ökade försvarets kostnader från 107 till 150 miljoner och under intryck av de tyska truppernas ockupation av Österrike i mars 1938 utverkades nya miljoner till försvaret, utan några större skilligheter mellan de olika riksdagspartierna. Samma år övergav Sverige den kollektiva säkerhetspolitiken, i den internationella solidaritetens tecken, som hade varit framträdande i den svenska utrikespolitiken efter första världskriget på 1920-talet. Tillsammans med de andra nordiska länderna

gick Sverige mot en neutralitetsposition och vid andra världskrigets utbrott förklarade sig landet neutralt. Beredskapen höjdes och försvaret fick nya pengar efter att Tyskland 1939 hade ockuperat Tjeckoslovakien och italienska stridskrafter hade gått över gränsen till Albanien.¹

På den kvinnopolitiska fronten fortsatte det socialdemokratiska kvinnoförbundet att gå framåt. Mellan 1935 och 1939 ökade förbundets medlemsantal från 17 795 till 26 307.² Folkpartiets kvinnoförbund kom till 1936, men fanns redan som kvinnogrupp ett år tidigare.³ Bland högerkvinnorna existerade två organisationer, det självständiga moderata kvinnoförbundet och det till partiet hårdare knutna Centrala kvinnorådet. Det förstnämnda förbundet lades ner 1937 och verksamheten fortsatte i kvinnorådet, som vid årsskiftet också hade gått framåt och räknade in nästan 30 000 medlemmar.⁴ Inom Svenska Kvinnors Vänsterförbund fortsatte representanter för den radikala och den fria gruppen att samverka med liberaler och frisinnade, som nu utgjorde en folktopistisk grupp. År 1936 fick även en representant för en socialdemokratisk grupp plats i vänsterförbundets samarbetskommitté. I slutet av samma år lade emellertid förbundet ner *Tidevarvet* och därmed miste sammanslutningen ett viktigt forum. Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad och Fogelstadsförbundet, föreningen för kursdeltagare, fortsatte dock sin verksamhet.⁵ Vid förbundets 25-årsjubileum 1939, som räknades från starten av Frisinnade Kvinnors Förening 1914, samlades de kvarvarande styrkorna.⁶ Landsbygdens kvinnor hade påbörjat ett försiktigt organisationsarbete 1932 och hade i slutet av 1930-talet omkring 5000 anhängare.⁷ Renée Frangeur skriver att den politiska kvinnorörelsen under 1930-talet blev tre gånger så stor som tidigare, från omkring 20 000 till 60 000 engagerade medlemmar.⁸ Frågan om den kvinnliga representationen inom politiken var aktuell 1935. Fredrika-Bremer-förbundet satte tillsammans med flera andra opolitiska kvinnoföreningar igång ett arbete för att få in fler kvinnor i de politiska församlingarna. Två år senare bildades Kommittén för ökad kvinnorepresentation.⁹ Giftna kvinnors rätt till yrkesarbete var också en stor

¹ Molin 1974, s. 21-23; Tingsten 1964, s. 304-309; Johansson och Norman 1986, s. 26-28; Carlsson och Rosén 1980, s. 359-362. Under senare delen av 1930-talet ökade de nordiska kontakterna i arbetarrörelsen, även om hela decenniet innebar förnyat nordiskt samarbete för dessa organisationer, se Blidberg 1984.

² Flood 1960, s. 322.

³ Östberg 1997, s. 55.

⁴ Östberg 1997, s. 41; Nicklasson 1992, s. 168-174.

⁵ Se Eskilsson 1991; Lindberg, 2000; *Fogelstadsförbundet 1925-1975. Glimtar från ett halvt århundrade*, Katrineholm 1976.

⁶ Nilsson 1940, s. 161; 168-170; Östberg 1997, s. 51.

⁷ Östberg 1997, s. 44.

⁸ Frangeur 1998, s. 356.

⁹ Östberg 1997, s. 95.

fråga för kvinnorörelsen och 1935 tillsatte regeringen Kvinnoarbetskommittén under Kerstin Hesselgrens ledning.¹⁰

Kvinnor ägnade sig också åt flyktingproblematiken och åt humanitär hjälp till barn i inbördeskrigets Spanien. Matilda Widegren, aktiv inom IKFF, startade flyktingmottagningen Internationella Foyern. Särskilt var det judiska flyktingar som kom för att läsa tidningar, äta ett mål mat och få juridiskt bistånd.¹¹ Svenska kvinnokommittén för Spaniens barn samlade in nästan 400 000 kr. I kommittén intog IKFF en central plats, men både kvinnoföreningar till höger och vänster på den politiska skalan var engagerade. Resultatet blev två barnhem, ett på vardera sida om stridslinjen.¹² Ett annat fredsinitiativ, som samlade en del kvinnor, var Fredshögskolan. Den stiftades 1939 efter ett initiativ av före detta folkhögskolerektorn Filip Stenson. De kvinnliga stiftarna utgjordes av Anna Lenah Elgström, Ellen Hagen, Lydia Wahlström, Karin Boye, Greta Engqvist, Emilia Fogelklou-Norlind och Birgit Hedström. Skolan skulle genom kurser och föreläsningar främja fostran och utbildning, men så småningom också freds forskning.¹³

Under 1930-talet togs flera initiativ för att skapa internationella sammanlutningar för fred. Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget var också ett steg i den riktningen. Andra initiativ var Kvinnornas världskommitté mot krig och fascism och Världssamling för fred. Den kvinnliga antifascistiska kommittén höll sin kongress i Paris 1934. Anna Lindhagen deltog som representant för IKFF.¹⁴ Kvinnornas världskommitté mot krig och fascism emanerade ur en antikrigskongress initierad av den franske författaren Romain Rolland i Paris två år tidigare. Rolland var en inflytelserik pacifist under första världskriget, som 1916 hade erhållit Nobels litteraturpris för boken *Ovan stridsvimlet*.¹⁵ Nu uppmanade han arbetare och intellektuella att föra ett krig mot kriget. I Sverige hade en svensk grupp under sommaren 1932 kallats samman för att följa Rollands maning. *Tidevarvets* redaktör Carin Hermelin valdes till sekreterare i gruppen. Dessutom reste hon som delegat

¹⁰ Karlsson 1996; Frangeur 1998.

¹¹ Melin 1999, s. 187.

¹² Östberg 1999, s. 40-41; Marcos Cantera Carlomagno, *Sverige och spanska inbördeskriget*, Lund 1999, s. 46.

¹³ Greta Engqvist, *Så började vi. Om Fredshögskolan*, Stockholm 1982, s.1-2. F d folkhögskolerektorn Filip Stenson tog initiativet. Bland de män som deltog i stiftandet fanns Allan Degermark, Oscar Olsson, Fredrik Ström och Einar Tegen. Se också Greta Engqvist, *Att se tillbaka vid 94. Minnen från ett liv för freden*, Stockholm 1988, s. 139-147.

¹⁴ *IKFFs Medlemsblad* 1934:3. Det socialdemokratiska kvinnoförbundet hade frågan om kongressen uppe, men ville inte representeras som förbund, protokoll 1/8 och 1/10 1934. SSKF styrelse och vu-protokoll 1934-1935, A2:4, Arab.

¹⁵ Romain Rolland skrev boken 1915. Grundaren av SFSE, K.P. Arnoldson, tog emot Nobels fredspris 1908 och Nathan Söderblom fick utmärkelsen 1930, *Nationalencyklopedin*, band 14, Höganäs 1994, s. 196.

till Parismötet.¹⁶ Världssamling för fred startade 1936. I Bryssel i september hölls en stor manifestation med 19 svenska delegater från bland annat IKFF, Svenska Kvinnors Medborgarförbund, Fredrika-Bremer-förbundet, Sveriges Husmödrars Riksorganisation, Vita Bandet, LO, Typografförbundet och Folkpartiet.¹⁷ Under hösten bildades en svensk sektion i Göteborg och många föreningar anslöt sig till den internationella organisationen. Så gjorde även IKKF tillsammans med flera andra föreningar.¹⁸ Sommaren 1937 besökte cirka 30 000 personer de nordiska fredsdagarna på Skansen, arrangerade av Världssamling för fred. Bland föredragshållarna fanns Signe Höjer som ställde frågan ”Vad kunna kvinnorna göra för freden?”. Kerstin Hesselgren satt ordförande i en kvinnokommission som särskilt kom att betona fredsfostran, kvinnornas politiska representation och medverkan i internationella organisationer. Kommissionen gick ut med en uppmaning till alla kvinnoorganisationer att ansluta sig till Världssamling för fred.¹⁹

De nämnda internationella initiativen väcker många frågor. Hur kan det komma sig att flera kvinnor som inte var kommunister anslöt sig till Romain Rollands upprop 1932 som hade en stark sovjetvänlig utgångspunkt? Vilken inställning till Sovjet hade de fredsaktiva kvinnorna under det tidiga 1930-talet? Hur ställde sig den svenska sektionen av IKFF till Pariskongressen och den franska IKFF-avdelningen som enligt Norman Ingram hade rykte om sig att hysa kommunistiskt influerade kvinnor i styrelsen? Anna Lindhagen, som reste till kongressen, tog fyra år senare avstånd från kongressens ”bolsjevikiska tendenser” när hon blev offentligt angripen av den nazistiskt influerade Lizzie Carlsson.²⁰ Varför anslöt sig så många svenska organisationer till Världssamling för fred när SFSF inte gjorde det? Föreningen hänvisade till att det var oklart om världssamlingen med sin

¹⁶ Axel Holmström satt ordförande. Det svenska uppropet gick till fack-, freds- och nykterhetsorganisationer. De kvinnor som skrev under uppropet var Eva Andén, Karin Boye, Karin Falck, Honorine Hermelin, Gerda Kjellberg, Signe Littiänen, Barbro Linder, Ellen Michelsen, Ada Nilsson, Karna Nilsson, Margit Palmaer, Alfhild Reuterwall, Hilda Sachs, Annie Scott, Maud von Steyern, Elsa Svartengren, Elin Wägner, Eva Årads och Emma Åström. *Krig mot kriget*, utgiven av kommittén för internationella antikrigskongressen 27 augusti 1932, Stockholm 1932. s. 6. Se också Carin Hermelins artiklar om rörelsen i *Tvt* 1932:27:31:34:35.

¹⁷ *IKFFs Medlemsblad* 1936:7; Signe Höjer, ”Folkens fredsvilja måste organiseras. Men utan offer kan det inte ske”, *Tvt* 1936:35 19/9.

¹⁸ Fogelström 1985, s. 215-216; Signe Nilsson, *Lizzie Carlsson och Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet. Ett genmäle*, Stockholm 1939, s. 3-4. Hulda Flood var också engagerad i Världssamling för fred, Swedmark 1993, s.107.

¹⁹ *IKFFs Medlemsblad* 1937:6:7.

²⁰ IKFFs vu-protokoll 9/5 1938. IKFFs huvudkontor. Lizzie Carlsson, gift med historieprofessorn Gottfrid Carlsson vid Lunds universitet, var medlem av Riksföreningen Sverige-Tyskland, som bildades 1937. Sverker Oredsson, *Lunds universitet under andra världskriget. Motsättningar, debatter och hjälpsatser*, Lund 1996, s. 48-51 o. 118.

programpunkt ”kollektiv säkerhet genom ömsesidigt bistånd mot fredsbytare” kunde mena militära operationer.²¹

Även om Kvinnornas världskommitté mot krig och fascism fanns före det vapenlösa upproret är det mest relevant att ta upp både världskommittén och världssamlingen här. Den fortsatta kritiken från högerhåll mot kvinnornas fredsinitiativ kopplade nämligen samman aktionen med de internationella sammanslutningarna. Helt klart är att det finns många frågor att besvara vad gäller sambandet mellan svenska fredskvinnor och den kommunistiska internationalismens satsning på fredsarbete, allt från verksamhet, kontakter och aktörernas eget perspektiv till omgivningens reaktioner och eftervärldens bedömningar.

Tidskriften *Sveriges Försvar* ansåg i maj 1935 att pacifisterna inte längre framförde sitt budskap lika ivrigt: ”Det är inte samma buller och målföre som några år tidigare”.²² Eftersom den internationella situationen bedömdes som osäker hade svenska folket kommit på bättre tankar, menade skribenten, och uttryckte saken så här: ”Fredsparadiset har sin konjunktur endast när tiderna äro ofarliga och milda. Vulgärpacifismen har spelat ut sin roll för den här gången, den har stött på sin klippa.”²³ Även Svenska krigstjänstvägrareförbundet redovisade en minskning av antalet samvetsömma värnpliktiga, från 850 unga män 1933 till 783 vapenvägrare året därpå.²⁴ *Sveriges Försvar* kom inte ut under 1936, men i det första numret i januari följande år förordade man att luftskyddsutredningens betänkande från december 1936 skulle leda till att en luftskyddslag antogs. Sverige var sent ute eftersom nästan alla länder i Europa hade organiserat sitt luftförsvar, betonade redaktionen.²⁵

De första frivilliga luftskyddsföreningarna i Sverige bildades 1936 och

²¹ Fogelström 1983, s. 215-216.

²² ”Vulgärpacifismen - ett frätsår, som håller på att läkas”, *Sveriges Försvar* 1935:1, maj, s. 9

²³ Ibid. Tidningstexten skilde mellan ”välmenande människor” och ”uppriktiga idealister” å ena sidan och etiska värnpliktsvägrare å andra sidan, som egentligen bara befrämjade nedrustning av försvaret. Man kopplade samman de många ”samvetsömma” med kommunismen och anförde ett uttalande från kommunistiska internationalens exekutivkommitté 1926 om fredsöreningar som en ny typ av sympatiserande organisationer.

²⁴ Efter första världskriget, år 1921 var antalet vapenvägrare 495, medan siffran 1925 var nere i 224 stycken. Det var året då beslutet om nedskärning av försvaret och möjligheten att vägra av etiska skäl gick igenom. Därefter steg antalet vapenvägrare igen fram till kulmen 1934, se tabell s. 18 i *Ljusets lysar i mörkret. Den radikala pacifismens utveckling*, Svenska Krigstjänstvägrareförbundet, Borås 1937.

²⁵ ”Det civila luftskyddet”, *Sveriges Försvar*, 1937:1, januari.

²⁶ Ingrid Buhgard och Hans C. Petersson, *Från luftskydd till civilt försvar. Lunds civilförsvarsförening 1936-1996*, Lund 1996, s. 7. Under följande år publicerades en mängd råd och anvisningar om luftskydd. T.ex. *Luftförsvaret i bild*, Riksförbundet för Sveriges Försvar o. Föreningen för Stockholms Fasta Försvar samt med bidrag från Svenska Kvinnoföreningen för fosterlandets försvar, Stockholm 1936, Kjell Magnell, *Byggnadstekniskt*

kom sedan att följas av fler runt om i landet.²⁶ Luftskyddsutredningens betänkande föreslog att en luftskyddsinspektion, som sorterade under socialdepartementet, skulle ta ansvar för organiserandet av luftskyddet. Regionalt låg ansvaret hos länsstyrelserna. I det civila skyddet skulle också ingå alameringsanläggningar, information om mörkläggnings, inköp av gasskyddsmaterial och gasmasker till civilbefolkningen, byggandet av skyddsrum, utrymningsplaner, samt satsning på utbildning och frivilliga föreningar.²⁷ I juni 1937 gick en luftskyddslag igenom.²⁸ Lagen innehöll inga bestämmelser som tvingade civilbefolkningen att delta i luftskyddsarbetet. En proposition från november 1937 föreslog en komplettering till luftskyddslagen, nämligen en lag om föfoganderätt som reglerade kommunernas rätt att använda egendom för luftskyddets behov och ta ut personal för luftskyddstjänst.²⁹ Lagen antogs i mars 1938.³⁰

Hur reagerade fredsrörelsen på utredningen och lagarna? Alla protester mot luftskyddet tystnade inte. IKFF fortsatte under 1936 med att ifrågasätta skyddets otillräcklighet och kostnader.³¹ När Axel Höjer redogjorde för luftskyddsutredningen på IKFFs årsmöte 1937 pekade han på att skyddet var nödvändigt för att minska effekterna av ett luftanfall. Han hänvisade till Abessinienens människor, som hade råkat ut för gasanfall utan något som helst skydd. Visserligen skulle myndigheterna inte lyckas utforma ett tillräckligt civilskydd, men det var ansvarslost att inte försöka åstadkomma det man kunde, menade han. Samtidigt varnade han pacifisterna för att sprida skräckbilder i synnerhet för barnens skull. I en kommentar till referatet intog IKFF en neutral ställning och ansåg att utredningen hade bidragit till att frågan om civilskyddet inte behövde bli "ett stridsäpple eller ett militäriskt paradnummer".³² Vid IKFFs årsmöte följande år beslöt förbundet att gå ut med ett särskilt uttalande om bland annat sitt förhållande till upprustningen, diktaturer och det civila luftskyddet. I frågan om civilskyddet pekade man på 1938 års lag och betonade att det nu var varje enskild medlems "samvetssak" att delta i luftskyddsövningar, och att man hoppades att medlemmarna skulle "noga sätta sig in i, vad saken gäller, och handla ansvarsmedve-

luftskydd, Föreningen för Stockholms Fasta Försvar, Stockholm 1937, *Hemskyddet. Råd och anvisningar*, Stockholm 1938; *Luftskyddet i bild*, Riksluftskyddsförbundets tidskrift *Flyglarm*, Stockholm 1940.

²⁷ SOU 1936:57, s. 144-148. En mindre tillbakablick i luftförsvarsfrågan finns i Kungl. Majts. proposition nr 4, bilag till riksdagens protokoll 1938:1 saml. Nr 4. s. 7-10.

²⁸ Svensk författningssamling 1937:504-506. Luftskyddslag från 11/6 1937. Utkom från trycket 28/6 1937.

²⁹ Kungl. Majts. proposition nr 4, 1938.

³⁰ Svensk författningssamling 1938:90. Lag om föfoganderätt från 31/3 1938. Utkom från trycket 2/4 1938.

³¹ Naima Sahlbom, "Gasskyddsfrågan", *IKFFs Medlemsblad* 1936:4; Elisabeth Waern-Bugge, "Gasfria barnvagnar", *IKFFs Medlemsblad* 1936:7.

³² "Det civila luftskyddet", *IKFFs Medlemsblad* 1937:2.

tet och omdömesgillt”.³³ SFSSFs tidning *Freden* publicerade 1938 ett par artiklar och gjorde dessutom reklam för den nya skriften *Luftvärn och gasmask – ett bedrägeri mot folket*, som gick ut i 25 000 exemplar.³⁴

Riksluftskyddsförbundet bildades 1937 och startade också en speciell kvinnokommitté. Att engagera kvinnorna var viktigt eftersom det var mödrarna som skulle skydda hemmen. Dessutom skulle männen komma att behövas inom den militära verksamheten och då behövdes kvinnor för att fylla ut deras poster, men också för att utföra 60-70% av alla nya uppgifter inom luftskyddet.³⁵ Både Röda korset och lottarörelsen, som före andra världskrigets utbrott hade cirka 24 000 medlemmar, engagerade sig i civilförsvaret, berättade advokaten och folkpartisten Ruth Stjernstedt i *Kvinnor och försvar*.³⁶ Skriften kom ut efter andra världskriget, men författaren passade ändå på att kritisera Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget tio år efter att aktionen genomfördes. Hon betonade att det var ”en viss del av den ledande kvinnorörelsen i Sverige”, som hade deltagit och som då levde i en ”pacifistisk drömtillvaro”. De hade inte insett att Sverige behövde en stark försvarsvilja. ”De pacifistiska och dogmatiskt feministiska kretsarna vore i det stora hela identiska.”, skrev Stjernstedt.³⁷ Efter kriget var situationen annorlunda. Inte minst hade Kvinnliga Beredskapskommittén, som kom till i oktober 1938, ökat kvinnornas försvarsintresse genom att ”söka bilda en stor kvinnofront” inom vilken kvinnorna skulle kunna förbereda sig för att utföra samhällstjänst i ett eventuellt krig.³⁸ Ruth Stjernstedt valdes till ordförande och Eva Fröberg vice ordförande. Röda korset, lottorna och flickscoutörelsen gick med från början. Motståndet mot kvinnlig beredskap från kvinnorörelsehåll handlade också om att kvinnorna riskerade att endast få utföra enkla sysslor som frivilliga och utbildas på korta kurser, som inte gav de unga kvinnorna någon yrkesutbildning. Det var åsikter som framkallade irritation hos Stjernstedt. I skriften från 1945 påpekade hon att många andra kvinnoorganisationer, däribland de politiska kvinnoförbunden, Yrkeskvinnors Riksförbund och Fredrika-Bremer-förbundet anslöt sig så småningom.³⁹

³³ Bilaga, *Fred och Frihet. Medlemsblad för IKFF* 1938:4.

³⁴ ”Pacifisterna och luftskyddet”; ”Lärarinnorna reagera mot luftskyddssvindeln”; ”Luftvärnets ineffektivitet”; ”En orm lurar i gräset. Ett ord i luftskyddsfrågan”, o. i samma nummer ”Annons för Per Gybergs skrift: Luftvärn och gasmask”, *Freden* 1938:9:10:15-16:19.

³⁵ ”Det civila luftskyddet och frivillighetens insats inom detta”, *Landstormsslottan* 1938:3; *Kvinnorna och den passiva försvarsberedskapen*, Kvinnoföreningarnas beredskapskommitté, Stockholm 1939, s. 5 och 26.

³⁶ Ruth Stjernstedt, *Kvinnor och försvar*, Medborgarkunskap om riksförsvaret 22, Riksförbundet för Sveriges Försvar, Stockholm 1945, s. 54-55.

³⁷ Stjernstedt 1945, s. 52.

³⁸ Stjernstedt 1945, s. 55. Ordet ”front” användes både av fredskvinnor och försvarskvinnor i sammansättningen hemmafront och kvinnofront. ”Kvinnofronten bör stärkas” ropade tidningen *Arbetets Kvinnor* 1935:3, s. 20-21. Det handlade då om att organisera kvinnliga kontorister och påverka kvinnor att delta i kurser.

Det socialdemokratiska kvinnoförbundet gick ut med ett cirkulär till klubbarna redan 1937 om civilförsvarsarbetet. Styrelsen hade fått många frågor om hur man skulle ställa sig, och svaret blev att varken förbundet eller klubbarna skulle syssla med sådant arbete, men däremot var det upp till enskilda medlemmar att delta. Förbundet kunde inte längre förhålla sig passivt, eftersom utvecklingen såg ut som den gjorde, och försvarspolitikerna var förändrad. Rådet man gav lät på följande sätt: "Det luftskyddsarbete, som våra medlemmar böra delta i kan jämföras med eldsläcknings- och samaritertjänst och bör ej sammankopplas eller förväxlas med landstomsarbete eller försvarspropaganda, sådant andra partier bedriver detta."⁴⁰ *Morgonbris* i april 1939 slog fast: "Majoriteten av kvinnorna ha i långa tider alltid varit pacifister."⁴¹ Eftersom kriget riskerade att drabba landet, informerade emellertid tidningen om tjänsteplikt vid i luftskyddsarbetet och hur kvinnorna på bästa sätt kunde ersätta de män som mobiliserades.⁴² Drygt ett halvår efter andra världskrigets utbrott uppmanades de socialdemokratiska klubbarna att hjälpa till i jordbruket, och i övrigt vara beredda att rycka in där det behövdes, samt tillverka varma "strumpor, knäskydd, sockor, vantar, halsskydd, hjälmskydd, muddar, brynjor för dem, som i storm och kyla värna rikets gränser", det vill säga till neutralitetsvakten.⁴³

Sammanfattningsvis ser situationen efter det vapenlösa upproret under perioden 1936-1940 ut på följande sätt: Under intryck av den internationella utvecklingen upprustade Sverige. Fredsrörelsen fortsatte sitt arbete och internationella fredsinitiativ föddes. Luftskyddet organiserades och frivilliga krafter togs i anspråk, inte minst bland kvinnorna. En kvinnlig beredskapskommitté bildades. Även det socialdemokratiska kvinnoförbundet kom så småningom att delta i både beredskapsarbete och luftskydd. IKFF böjde sig för lagen om luftskydd från 1938 och överlät åt varje enskild medlem att själv bestämma om sin medverkan i luftskyddsövningar. Medan kvinnors engagemang ökade inom de politiska kvinnoförbunden, minskades SKVs inflytande.

Detta kapitel ska handla om vart den kvinnliga vägrartanken mot civilskyddet från Kvinnornas det vapenlösa uppror mot kriget 1935 tog vägen när delegationen hade utfört sitt uppdrag i Genève. För att få svar på frågan har jag först och främst studerat vad som hände under den närmaste tiden efter aktionen, hösten 1935 och våren 1936. *Tidevarvet* fanns fortfarande kvar un-

³⁹ Stjernstedt 1945, s. 55-57; Ruth Stjernstedt, *Ringdans kring fru Justitia*, Göteborg 1956, s. 231. I Stjernstedts självbiografi finns fler tankar om yrkeskonflikten. Se också

"Kvinnoföreningarnas beredskapskommitté", *Landstormslottan* 1939:1; *Kvinnorna och den passiva försvarsberedskapen*, 1939, s. 6.

⁴⁰ Flood 1960, s. 213.

⁴¹ "Vad var och en bör veta", *Morgonbris* 1939:4, april, s. 10.

⁴² *Ibid.*

⁴³ "Arbetsgrupper", *Morgonbris* 1940:2, februari.

der den perioden och kan tillsammans med personligt material berätta en del. Jag har även sökt ett par år framåt i tiden och eftersom *Tidevarvet* då var nerlagt ger brev och arbetsböcker den viktigaste informationen. Innan jag fortsätter vill jag säga något om den bild av det vapenlösa upproret som senare skildringar ofta bygger på.

Elin Wägners besvikelse

Det är, som jag tidigare nämnt, framför allt Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder som i sin inspirerande biografi om Elin Wägnar har skildrat Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935.⁴⁴ Källorna utgörs till största delen av Elin Wägners arbetsboksanteckningar, som kom till under samma höst. Isaksson och Linder påpekade att anteckningarna skrevs efter att upproret hade blivit ett "fiasko" i ett "bittert efterhandsperspektiv".⁴⁵ I stort sett låter biografiförfattarna Elin Wägnar berätta hur hon såg på aktionen.⁴⁶ Arbetsboken är i grunden en enda stor självreflexiv skildring över vem Elin Wägnar vid olika tidpunkter upplevde en stark "vi-känsla" med och vilka hon menade var motståndare. Stora delar av Elin Wägners text ska ses som det litteraturvetaren Christina Sjöblad menar i vissa fall karakteriserar en dagbok, nämligen ett "klargörande samtal" för självprövning eller en krisbok.⁴⁷

Arbetsboken kan däremot inte enbart betraktas som en utvärdering av det som redan hade hänt. Den var nämligen i sig själv en del av en *pågående samtidig handling*.⁴⁸ Bearbetningen utfördes i ljuset av att IKFF hade satt igång en ny kvinnomobilisering för fred och att Elin Wägnar fortfarande i viss mån var drivande i arbetet med att få fram en broschyr om rörelsen för att sprida protesttankarna i vidare cirklar. Isaksson och Linder berör visserligen broschyrarbetet i biografien och låter Elin Wägnar själv nämna IKFFs aktion.⁴⁹ Däremot redovisar de inte några andra källor, som samtida brev och *Tidevarvets* texter, som kunde berätta att den kollektiva handlingen inte var riktigt över. Inte heller sätter de in arbetsboken i sitt sammanhang genom att redogöra för IKFFs nya fredssamling. För en mer nyanserad bild av

⁴⁴ Kapitlet "Den första september – och den sjuttonde", Isaksson och Linder 1980, s. 151-162.

⁴⁵ Isaksson och Linder 1980, s. 155.

⁴⁶ Isaksson och Linder 1980, använde också Amalie Posse-Brázdovás artikel, det första upproret i *Tidevarvet* och nämnde även på ett par rader att tidningen både informerade och svarade på kritik från någon försvarsvän. En annan källa som citeras är reportaget i *DN*, där Lydia Wahlströms kritik av den personliga vägran framgick. I övrigt låt de Elin Wägners arbetsbok nr 14 tala, vilket författarna gjorde på ett komprimerat och väl avvägt sätt, enligt min mening. Deras citat på s. 154 är från arbetsbok nr 102. EWS, F II:5, KS.

⁴⁷ Sjöblad 1997, s. 55 och 82.

⁴⁸ Andersson 1997.

⁴⁹ Isaksson och Linder 1980, s. 161 och 167.

hur aktionsarbetet fortsatte under hösten, och av hur den kollektiva identiteten i det vapenlösa upproret inte längre utgjorde samma mobiliserande bas för alla deltagare, måste arbetsboken alltså balanseras mot andra källor.

Hur hängde arbetsbokens text ihop med IKFFs nya fredsaktion? Elin Wägner började skriva den 12 oktober 1935 och fick ihop över 90 sidor på en dryg vecka. Under denna månad förberedde IKFF det svenska bidraget till aktionen the People's Mandate som Elin Wägner och det vapenlösa upprorets delegation hade försökt påverka utformningen av i Genève.⁵⁰ Först drev IKFF idén att kombinera den internationella aktionen med en nordisk kvinnodag för fred. Elin Wägner besvarade ett brev från Signe Höjer angående IKFFs planer på en nordisk kvinnodag mot freden. Hon var arg för att förbundet i sitt medlemsblad i september hade talat om den nya samlingen som om "inte Naima och Waern-Bugge och Anna Lindhagen o många fler av Fred o Frihet varit med om en stor aktion just i dagarna." Elin Wägner fortsatte: "Emellertid så hoppas jag att du kan få in något av revolten i den nya aktionen och därmed bära ut den i vidare kretsar."⁵¹ Alla i det vapenlösa upproret var emellertid inte intresserade av att medverka. Redan i mitten av september hade Honorine Hermelin, Ada Nilsson och Elisabeth Tamm avböjt att delta i någon ny bred fredsmobilisering, som hade ambitionen att samla alla kvinnoorganisationer. En sådan samling skulle bli meningslös, eftersom ett gemensamt uttalande av nödvändighet måste vara allmänt och utslätat, ansåg de.⁵² IKFFs styrelse ville däremot gärna samarbeta med vännerna i det vapenlösa upproret. Styrelsen bestämde sig för att kalla aktionen Kvinnornas Uppbåd för Freden och att hålla ett stort antal möten över hela landet den 3 november 1935. Främst riktades upproret till organisationer för att nå så stor uppslutning som möjligt eftersom tiden var knapp. Ett problem var dock hur det nya uppståndet i november skulle ställa sig till protesten mot civilskyddet. För att få en bredd i manifestationen var nämligen inte alla distrikt inom fredsförbundet intresserade av att inkludera en sådan protest i kraven till regeringen. IKFF ville gärna ha med Elin Wägner som talare, vilket hon bara kunde tänka sig om hon fick fortsätta sin protest mot luftskyddet. Den 22 oktober skrev Barbro Alving ett brev till sin goda vän och berättade:

⁵⁰ IKFFs utvidgade vu-protokoll 289 1935. IKFFs huvudkontor.

⁵¹ Elin Wägner till Signe Höjer 1/10 1935. Signe o. Axel Höjers samling 3 a:9, RA.

⁵² Elisabeth Tamm, Ada Nilsson, Honorine Hermelin till Svenska sektionen av IKFF 16/9 1935. IKFFS, F II:6, KS.

Det är inte så förbannat roligt i alla fall för här är så mycket moj i rörelsen och Elin är både ledsen och arg. Fred och Frihet ska ju ha stor demonstration den 3:e som hos er och i det manifest som de gjort ihop har de strukit satsen om gasskydd, som är det enda positiva, för att få med högertanterna att tåga. Inte på alla håll, Signe Höjer har räddat några, men i Lund och Norrköping och litet varstans. Med den påföljd att Elin givit återbud till att tala i Norrköping och det hela är ganska gement.⁵³

Saken löste sig emellertid för Elin Wägners del. Barbro Alving meddelade två dagar senare sin vän att hon och Elin Wägner hade varit på Operabaren för att fira. Hon skrev: ”Dels har Fred och Frihet backat, både i Norrköping och i Örebro sätter de vad som helst i vilket manifest som helst bara hon kommer och talar. Så nu åker gasfrasen in igen och hon bilas mellan talarstolarna.”⁵⁴ Fredsförbundet lät varje möte själv avgöra om de endast ville använda en internationell resolution eller lägga till en luftskyddsprotest i tre punkter.⁵⁵ När Elin Wägner kom hem efter att ha deltagit i IKFFs aktion Kvinnornas Uppbåd för Freden skrev hon av sig i sin arbetsbok i två dagar. Det blev nästan 40 sidor. Från slutet av november månad finns det 17 nya sidor med anteckningar. Arbetsbokens avslutande fyra sidor tillkom under en dag strax före jul 1935.

Jag har valt att låta kategorierna *motståndare*, *tvivlare* och *lojala idébärare* strukturera min framställning av tiden efter det vapenlösa upproret. Det är ett val som är inspirerat av Elin Wägners sätt att i sina arbetsboksreflexioner efter upproret karakterisera människor som motståndare, avfallingar och lojala. Skillnaden är att jag kompletterar hennes anteckningar med samtida brev och tidningsartiklar. På det viset kan jag skapa en mer nyansrik bild av det vapenlösa upproret, och dess vidare öde, än den som tidigare har framkommit i litteraturen. Min tolkning av vilka som tillhörde motståndarna, tvivlarna och de lojala idébärarna stämmer inte heller alltid överens med Elin Wägners uppfattning. Representanter för de tre grupperna trädde fram i konflikter och samarbete redan under det vapenlösa upproret. Först samlar jag de öppna *motståndarna* och deras argument. Vissa av dem fortsatte även under åren framöver att angripa aktionen. Nästa grupp består av *tvivlarna*, som visserligen ställde upp i det vapenlösa upproret, men som av olika skäl ändrade åsikt. Den sista gruppen utgörs av *lojala idébärare*. Det var de som fortsatte arbetet, och som också deltog i en ny mobilisering inför luftskyddslagen 1937, förfogandelagen 1938, och en luftvärnsövning i Stockholm i september 1938.

⁵³ Barbro Alving till CF f.m. 22/10 1935. *Barbro Alving. Personligt, 1927-1935*, 1990, s. 189.

⁵⁴ Barbro Alving till CF 24/10 1935. *Barbro Alving. Personligt, 1927-1935*, 1990, s. 191.

⁵⁵ *IKFFs Medlemsblad* 1935:6, oktober.

Motståndarnas verksamhet

Även om en del socialdemokrater visade ett öppet motstånd mot det vapenlösa upproret, som Allan Vougt på tidningen *Arbetet* och Anna Lenah Elgström i *Social-Demokraten*, var det ändå försvarsvänliga högerkvinnor, militärer och ledarskribenter i folkpartistisk och högersinnad landsortspress som uttryckte det största motståndet. Som jag har visat framträdde landsortspressen och Eva Fröberg med sin kritik redan under upprorets mobilisering. Barbro Alvings personliga källor har visat att Leif Kihlberg, *DNs* ledarskribent, också tillhörde motståndarna. Så var fallet även med redaktören på *Idun*, Eva Nyblom [Hökerberg], som inte var förtjust i kvinnliga säraktioner, enligt Barbro Alving.⁵⁶

Eva Nyblom satt i stadsfullmäktige i Stockholm för högern.⁵⁷ I stället för att öppet agera mot aktionen och kanske av lojalitet mot vännerna Barbro Alving och Elin Wägner, båda tidigare medarbetare på *Idun*, lät hon i mitten av september publicera en artikel, där två kvinnor med motsatta uppfattningar om det vapenlösa upproret fick uttala sig. Den ena var högerkvinnan Elisif Théel. Det intressanta med Elisif Théels synpunkt är att hon ansåg, att det var författningsvidrigt att arbeta mot försvaret. Att män och kvinnor borde arbeta tillsammans för fred, eftersom ett barn både har en mor och en far, var en annan uppfattning hon hyste.⁵⁸ Den som fick representera en motsatt åsikt om upproret var Ulla Alm [Lindström].⁵⁹

Eva Nyblom, Eva Fröberg, Anna Lenah Elgström och Ruth Stjernstedt var alla närvarande vid en klubbafton på Yrkeskvinnornas klubb i Stockholm den 17 september 1935. Andrea Andréén hade blivit inbjuden att tala om "Kvinnornas ställning inför ett hotande krig".⁶⁰ I *Y.K:s klubbnytt* var referatet av mötet ytterst neutralt.⁶¹ Enligt *Idun* däremot hade föredragshållaren sagt att man inte nu längre behövde gå med på "källarvägran" för att ansluta sig till det vapenlösa upproret. *Idun* undrade syrligt var skillnaden mellan upproret och andra fredsrörelser i så fall låg.⁶² Av upprorskvinnorna befann sig emellertid fler än Andrea Andréén på mötet. Elin Wägner, som tyckte sammankomsten var förfärlig, uppger i sin arbetsbok att Ada Nilsson,

⁵⁶ Barbro Alving till CF 298 1935. *Barbro Alving. Personligt, 1927-1935*, 1990, s. 165-166.

⁵⁷ *Svenska kvinnor. Föregångare, nyskapare*, red. Carin Österberg, Inga Lewenhaupt och Anna Greta Wahlberg, Lund 1990, s. 182.

⁵⁸ "Kvinnans vapenlösa uppror", *Idun* 1935:37 14/9.

⁵⁹ Ulla Alm var kursledare på IKFFs sommarläger för det nybildade Kvinnors Unga Front för Fred och Frihet, "Från Ungdomsfronten", *IKFFs Medlemsblad* 1935:4.

⁶⁰ Program för klubbafton 17/9, *Y.K:s Klubbnytt*, 1935:6, september.

⁶¹ *Y.K:s Klubbnytt*, 1935:8, november, s. 85.

⁶² "I få ord", s. 2, *Idun* 1935:39 28/9.

Signe Höjer och Eva Andén också hade försvarat upproret och att Lydia Wahlström hade ändrat sig och nu tyckte att resningen var bra om den kunde få internationell anslutning.⁶³ Barbro Alving, som också var med på mötet, bedömde i ett samtida brev Eva Fröberg som den bästa av kritikerna, den enda som var ärlig i sitt motstånd mot dem.⁶⁴

Sedan försvarskommissionens betänkande hade lagts fram satsade man från högern och militärens sida under hösten på att agitera för ett starkt och upprustat försvar. I slutet av året, efter att IKFF också hade genomfört Kvinnornas Uppbåd för Freden, kom även argumentet om fredsaktionens koppling till kommunismen fram. Redan i september raljerade Eva Fröberg i *Nya Dagligt Allehanda* över ”hux flux neddimpande antiförsvarsdamer” i Genève.⁶⁵ Hon fick svar av Mia Leche Löfgren, som inte ansåg att en positiv försvarsinställning grundad i ett ärligt ställningstagande borde utsättas för hån. Mia Leche Löfgren krävde samma solidaritet och respekt för olika åsikter som hon ansåg hade rätt under rösträttskampen.⁶⁶ I mitten av oktober inbjöd Göteborgs kvinnliga diskussionsklubb till ett möte om ”Civilbefolkningens skydd vid anfall från luften”. En kapten vid Göteborgs luftvärnsförening, en gasexpert och en löjtnant, som visade hur man använde gasmasker, ansåg att det gick att anordna ett gott skydd åt civilbefolkningen. Representanter för det vapenlösa upproret var Naima Sahlbom och Andrea Andréén. Även IKFFs ordförande från Oslo, Marie Lous Mohr, och förste stadsarkitekten från Göteborg framhöll att det inte gick att skapa ett fullgott skydd och inkluderade även de stora kostnaderna i sin argumentering. Andrea Andréén ansåg att kvinnorna skulle göra revolt och protestera även om det skulle gå så långt att de skulle behöva vägra att föda barn.⁶⁷ På en årsfest i Riksförbundet för Sveriges Försvar i november utgick Märta Adler från det vapenlösa uppropets maning att kvinnor skulle vägra använda civilskydd. Hon menade istället att kvinnornas ansvar handlade om att skapa fredsvilja genom att arbeta för ett starkt försvar.⁶⁸ I december 1935 framförde Eva Fröberg i högerns tidning *Medborgaren* anklagelser, som gick ut på att det vapenlösa upproret och IKFF stod nära den internationella bolsjevismen.⁶⁹ Då hade redan Ingeborg Hegardt, gift med en general, på möten om försvarsfrågan, hävdats samma sak. Dessutom hade hon antytt att kvinnorna i de

⁶³ Arbetsbok nr 14, s. 84-85, ant. 1810. EWS, F II:5, KS.

⁶⁴ Barbro Alving till CF 19/9 1935, *Barbro Alving. Personligt, 1927-1935*, 1990, s. 177.

⁶⁵ ”En hemsk värld”. Replik till Tidevarvet av Eva Fröberg”, *NDA* 26/9 1935.

⁶⁶ ”Alltför allvarligt för dåligt skämt”, *Tvt* 1935:36 5/10.

⁶⁷ ”Civilskyddet diskuteras i Göteborg”, *Tvt* 1935:39 26/10.

⁶⁸ ”Kvinnornas ansvar”, s. 8 o. 11. *Sveriges Försvar* 1935:2, november.

⁶⁹ Eva Fröberg, ”Kulturradikalerna och freden”, *Medborgaren* 1935:12.

båda fredsaktionerna var ledda av Rysslands minister Alexandra Kollontay, vilket *Tidevarvet* och IKFF krävde en offentlig ursäkt för.⁷⁰

Försvarsförespråkarna släppte inte det vapenlösa upproret efter årsskiftet. Vid ett kvinnligt försvarsmöte på Musikaliska akademien i mars 1936 höll bland annat Eva Fröberg, Eva Nyblom och Ruth Stjernstedt anföranden.⁷¹ Eva Nybloms tal hade rubriken ”Varför vi kräva civilskydd”. Hon tog upp Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget. Enligt *Svenska Dagbladet* förklarade hon att aktionen var orimlig, och helt omöjlig att delta i trots att hon upplevde att det ”bakom denna vädjan låg mycken idealitet, vånda och ofervilja. Vi har ingen anledning att misstänkliggöra eller smäda dessa kvinnors allvarliga tro men vi måste ändå bestämt ta avstånd från deras vapenlösa uppror.”⁷²

En som började kritisera aktionen redan dagen efter det stora opinionsmötet den 2 september 1935, och höll på åtminstone fram till 1940, var Lizzie Carlsson. Hon hade *Nya Dagligt Allehanda* till sitt förfogande. I anslutning till mötet på Auditorium i september publicerade hon ett kåseri, där hon jämförde de 700 deltagarna på mötet med ett nyligen uppgrävt rekordstort arkeologiskt får och undrade om dessa kvinnor ändå inte var större får än det som hade legat i jorden. Eftersom det var mest äldre fröknar som ledde aktionen, som tidigare inte hade varit så produktiva i barnfrågan, var det därför kanske inte så konstigt att de kunde tänka sig offra sina liv, menade hon.⁷³ I januari 1936 levererade så Lizzie Carlsson tre artiklar i *Nya Dagligt Allehanda*, som var en svidande kritik av både det vapenlösa upproret och IKFF:s uppbåd i november. Hon gav sin tolkning av radikalpacifismen och kopplade den till kommunistiskt inflytande.⁷⁴ Sin kritik, som framför allt kom att riktas mot IKFF, men även tog upp upproret, fortsatte Lizzie Carlsson i broschyrer 1937, 1938 och 1940.⁷⁵

Bland motståndarna fanns det alltså representanter som hade respekt för den fredsvilja som uttrycktes i det vapenlösa upproret, men som från en

⁷⁰ IKFFs vu-protokoll 29/0 1935, IKFFs huvudkontor. ”Uppvakten till högerns valkampanj” *Tvt* 1935:44 30/11; ”Generalskan Hegardts ursäkt har kommit”, *Tvt* 1935:45 7/12.

⁷¹ Enligt Eva Fröbergs självbiografi var Ruth Stjernstedt den enda ”vänsterkvinna som var modig nog att svara ja” när SMKFF arrangerade försvarsmötet i Musikaliska akademien 1936, se Eva Fröberg, *Hemma i Sörmland och ute i världen*, Stockholm 1945, s. 244.

⁷² ”Kvinnornas försvarsmöte”, s. 7. *SvD* 28/3 1936.

⁷³ ”Robotar och jättefår”, *NDA* 2/9 1935.

⁷⁴ ”Radikalpacifismens verkliga ansikte” del I, II o. III, *NDA* 13/1, 15/1 o. 17/1 1936.

⁷⁵ Lizzie Carlsson, *Världssamling för fred - ett internationellt krigsparti. Tankar kring ett fredsmöte på Skansen 1937*, Stockholm 1937a; Lizzie Carlsson, *Den radikala kvinnopacifismens verkliga ansikte*, Stockholm 1937b; Lizzie Carlsson, *Världssamling för fred - ett internationellt krigsparti*, Stockholm 1938; Lizzie Carlsson, *Vid yttersta och sista gränsen*, Stockholm 1940. IKFF svarade allmänt på kritik i Signe Nilsson, *Argument och motargument i fredsdebatten*, IKFF, Malmö 1937, och gick i direkt svaromål med broschyren; Nilsson, 1939.

högerposition argumenterade för ett starkt försvar. Andra var mer hätska i sin kritik och framförde anklagelser om kommunistiskt inflytande. Följande agerande är tydligt i motståndet: Kritiken började i mitten av augusti 1935, när uppropet kom ut i dagspressens offentlighet. De negativa rösterna fortsatte under hösten och fick en nytändning av IKFFs aktion i november. Även under våren 1936 drogs det vapenlösa uppropet in i försvarsdiskussionerna. Lizzie Carlssons projekt, som ytterst handlade om att försvara Tyskland, började redan i januari 1936 och fortsatte åtminstone fram till 1940. Liberalen Ruth Stjernstedt, som i starten hade tillhört de frisinnade kvinnorna, vände sig mot det vapenlösa uppropet när hon skrev om kvinnor och försvar 1945. Det gjorde hon även på ett personligt plan i sin självbiografi 1956. Det var inte bara kvinnor som kritiserade uppropet, men påfallande många av motståndarna var kvinnor och ofta debatterades aktionen på kvinnliga arenor.⁷⁶

Tvivelarna

Medan det vapenlösa uppropet inte kunde förväntas finna några anhängare i motståndarnas läger, var det svårare att acceptera att några av bundsförvanterna frångick sitt tidigare ställningstagande. Åtminstone satte Elin Wägner ord på den besvikelsen i sina anteckningar. Så fick Lydia Wahlström skulden för att resolutionen måste ändras, en bedömning som jag menar inte var helt riktig.⁷⁷ Enligt min mening formulerade Lydia Wahlström en uppfattning som låg under ytan och fanns hos flera. Vad säger egentligen materialet om hur tvivelarna resonerade?

Även om Gunhild Tegen och Lydia Wahlström, samt socialdemokraterna Nathalia Ahlström och Teres Svensson hade åtagit sig en kandidatur i Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget och deltog i opinionsmötet, som valda representanter i den kvinnliga församlingen, ställde de sig tvivlande till den personliga vägrartanken. Gunhild Tegen skrev ett brev till Ada Nilsson dagen efter opinionsmötet, där hon uttryckte sin beundran för fredsaktionen och de kvinnor som hade satt igång den. Hon ville egentligen förklara varför hon hade opponerat sig på mötet. Att det var många med henne som hade varit glada över den nya formuleringen, framgick av att hon under agitationsarbetet hade träffat på flera som undrade över rörelsens ”smala bas” som den personliga vägran utgjorde.⁷⁸

Som framgått har Isaksson och Linder fokuserat sin analys av det va-

⁷⁶ Gunnel Karlsson har lyft fram samma mönster, när det gällde vissa frågor som SSKF drev. Se Karlsson 1996.

⁷⁷ Arbetsbok nr 14, s. 126, ant. 7/II. EWS, F II:5, KS.

⁷⁸ Gunhild Tegen till Ada Nilsson 2/9 1935. ANS, v:5, KS.

penlösa upproret på hur Elin Wägner upplevde samarbetet med sina vänner på Fogelstad och i *Tidevarvet*, det vill säga Carin Hermelin, Honorine Hermelin, Kerstin Hesselgren, Ada Nilsson och Elisabeth Tamm. I biografien pekar de också flera gånger på de nära och ibland komplicerade relationerna som rådde bland dem. De utgjorde en grupp som arbetat tillsammans under flera år och som startade det ena projektet efter det andra, där de var tvungna att sätta sin lit till varandra.⁷⁹ Elin Wägners arbetsbok om septembermötet innehåller många reflexioner om gruppen, om dess svårighet att samarbeta och hennes egna osäkra tankar om var hon själv stod i förhållande till sina gamla vänner och medarbetare under hösten efter det vapenlösa upproret. Utgångspunkten för Elin Wägner och kanske i ännu högre grad för Isaksson och Linder var ett stort bråk tisdagen den 17 september, när delegationen kom hem från sin resa till Genève.⁸⁰

Efter att ha tagit del av samtida material är jag inte benägen att låta grälet den 17 september ta så stor plats för att förklara Elin Wägners besvikelse. Inte minst är det intressant att se hur Elin Wägner i brev till Flory Gate också uttryckte sig positivt. Den 20 september skrev hon: "Och nu är reaktionen kommen, trötthet och dåligt humör på alla kanter och Ada finner sitt hus i upplösningstillstånd och är arg som ett bi. Men det får väl gå över."⁸¹ Hon fortsatte. "Fröken Tamm är ond på en intervju med Dea i *DN* och på allt vad vi gör, särskilt Bang, och har grälat förfärligt i telefon på mig. Men idag ska vi träffas, jag hoppas det blir bättre. Det kan också bli värre. Och jag är trött och längtar hem. Allt blir nog bättre bara vi får hämta andan."⁸² Den 15 oktober 1935 fanns det följande uppgift: "Fr. Sthlm har jag hört att de ha hyrt lokal åt freden för ett helt år och det tyckte jag var ett gott tecken att de inte slängt yxan i sjön i alla fall."⁸³ Den 25 oktober berättade Elin Wägner om sin syn på IKFFs fredsaktion, som några i gruppen tidigare hade upplevt som konkurrens: "... jag har bättre sett fred och frihets svaghet och svårigheter, och det har skett en förbättring i förhållandet, fast jag får ju betala det å min sida med att arbeta för dem ..." ⁸⁴ Om Ada Nilsson skrev

⁷⁹ Hjärdis Levin för en liknande diskussion om Isaksson och Linders bild av Elisabeth Tamm. Hon menar att framställningen är präglad av Elin Wägners uppfattning om konflikterna i gruppen. Levin 1989, s. 104.

⁸⁰ Elin Wägner menade att grälet handlade om att Honorine Hermelin och Elisabeth Tamm var missnöjda med händelseutvecklingen. Ada Nilsson var arg över oredan på sin läkaremottagning efter rösträkningen. IKFFs förslag om en nordisk kvinnodag kombinerat med the People's Mandate sågs som konkurrens och Elisabeth Tamm var upprörd över att Barbro Alving för *DN*s räkning hade intervjuat Andrea Andréén i stället för Ada Nilsson om Genève. Arbetsbok nr 14, s. 81-83, ant. 18/10. EWS, F II:5, KS.

⁸¹ Elin Wägner till Flory Gate 20/9 1935. EWS, E II:1, KS.

⁸² *Ibid.*

⁸³ EW till Flory Gate 15/10 1935. EWS, E II:1, KS.

⁸⁴ EW till Flory Gate 25/10 1935. EWS, E II:1, KS.

Elin Wägner i samma brev följande ord: ”Ada har blivit lugnare nu och är snäll. Vi har döpt Trievaldsgränd 2 till de fem fronternas hus för det har varit en hel värld emot oss nu, alla är så rädda för vad vi gjort och vill visa att de inte är med oss.”⁸⁵

Dessutom uppgav Elin Wägner själv att sprickan fanns redan i augusti månad, då Elisabeth Tamm och Kerstin Hesselgren tillsammans försökte modifiera den personliga vägran. Ändå ställde båda upp för den under opinionsmötet. I sin arbetsbok såg Elin Wägner Kerstin Hesselgren som en motståndare, men jag anser att hon i stället ska betraktas som en tvivlare. Även om hon inte var en del av delegationen presenterade hon gruppen för förbunds församlingens president i Genève. När Kerstin Hesselgren höll ett tal i NF 1936, sedan kejsaren av Abessinien Haile Selassie hade appellerat till alla nationerna i förbundet att göra något, då Italien hade intagit landet, var det just en kvinnlig vädjan för ett fredsförebyggande arbete hon framförde.⁸⁶ Av källmaterialet att döma var det istället Elisabeth Tamm som under hösten hade mest problem med aktionen. Hon ville inte att initiativkommittén skulle kopplas samman med skolan vid Fogelstad, enligt uppgift av Ada Nilsson.⁸⁷

Inom gruppen tvivlare placerar jag också Clartés kvinnogrupp, som sände en hälsning till Kvinnornas representantmöte i september. De skrev att de var glada över att fredsaktionen hade samlat många svenska kvinnor. Egentligen trodde de att endast socialismen kunde leda till en fredlig värld, men eftersom krigsfaran var stor ville de stöjda arbetet för fred.⁸⁸ Clartés redaktion ansåg egentligen att det vore mer effektivt om aktionen i stället hade krävt att civilskydd till kvinnor och barn skulle ordnas först och främst, eftersom det skulle visa att skyddet egentligen inte var avsett för alla.⁸⁹

Den största gruppen bland tvivlarna var ändå de socialdemokratiska kvinnorna. Enligt Elin Wägner ville de backa ur redan under aktionen. Det är också från hennes anteckningar uppgiften om Hulda Floods avhopp från delegationen kommer. Oktobernumret av *Morgonbris* uttryckte en dubbelhet inför frågan om försvar och det vapenlösa upproret.⁹⁰ Först rapporterade Flory Gate om NFs arbete och om delegationens upplevelser i Genève. Därefter berättade Hulda Flood att den Socialistiska Arbetarinternationalens kvinnokommitté i Bryssel hade uppmanat kvinnor runt om i världen att agera mot krigshotet. *Morgonbris* ställde så frågan ”Vad angår kvinnorna

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ ”Vad tänker ni göra? En fråga till Nationernas Förbund av Kerstin Hesselgren”, *Tvt* 1936:26 18/7. K.G. Westman var en av dem som i förväg godkände hennes tal, se Ruth Hamrin-Thorell m. fl. *Kerstin Hesselgren. En vänstudie*, Stockholm 1968, s. 168-172.

⁸⁷ Ada Nilsson till Elin Wägner, Menlösa Barnens Dag 1935. EWS, E Ia:13, KS.

⁸⁸ ”Ett handslag”, s. 2. *Tvt* 1935:34 21/9.

⁸⁹ ”Krönika. Kvinnornas uppror mot kriget”, s. 2-3. *Clarté* 1935:8.

⁹⁰ *Morgonbris* 1935:10, oktober.

försvarets affärer? Redaktionen lät socialdemokraten och pacifisten Sven G. Strand svara. Han ansåg att civilskyddet intresserade kvinnorna mest och att de borde få svar av politikerna hur det skulle ordnas. På frågorna om kostnaderna för civilskydd, om tillräckligt skydd kunde ordnas, och varför socialdepartementet skulle ha hand om det, skickade redaktionen bland annat fram Harald Åkerberg från försvarskommissionen. Han redogjorde för Sveriges geografiska läge och trodde inte ens att landet behövde ett täckande civilskydd. Det var bara ”ilskna militärer” och ”ilskna pacifister” som försökte skrämja upp folk, ansåg han.⁹¹

På följande fyra sidor i tidningen hade redaktören Kaj Andersson slagit upp ett reportage om opinionsmötet. Mest bestod det av närbilder på flera av de mest aktiva kvinnorna. Av tolv kvinnor tillhörde åtminstone hälften det socialdemokratiska lägret. I sin text framförde Kaj Andersson kritik mot mötet och försvarade de socialdemokratiska kvinnorna, som trots att de varit tveksamma till idén inte annat hade kunnat än att i solidaritetens tecken mobilisera sina styrkor för fredsaktionen. Det hade ”varit ett brott av de socialdemokratiska kvinnorna att undandra rörelsen sitt stöd”.⁹² Kaj Anderssons kritik riktade sig mot ”en diktatorisk mötesledning” och att actionen riskerade att bli isolerad. Hon ansåg att den enda rätta vägen för fredsarbetet var att gå den socialistiska vägen, vilket hon tyckte att de radikala intellektuella kvinnorna borde inse.⁹³ Nästa text i *Morgonbris* var skriven av IKKF-medlemmen och tillika en kandidat i det vapenlösa upproret, Signhild Hellhagen. Hon ifrågasatte att värnplikten för unga män skulle finnas kvar. Budskapet i *Morgonbris* var minst sagt dubbelt. Här fanns något för alla riktningar, både för den hängivne anhängaren till det vapenlösa upproret och för kritikern. Dessutom höll sig tidningen inom ramen för den klassiska kritiken av militarismen och det internationella kvinnoarbetet för freden. Det var ett välregisserat nummer som gav möjlighet till fortsatt engagemang eller till tillbakadragande. Elin Wägner tolkade de socialdemokratiska kvinnornas dilemma på följande sätt: ”En kvinnoaktion är farlig så man kan inte vara med fast man vill.”⁹⁴

Något som ändå talar mot att de socialdemokratiska kvinnorna släppte sitt intresse för det vapenlösa upproret är att när upproret åter igen publicerades i den nystartade tidningen *Folkfronten* 1936, var åtminstone 14 av de 47

⁹¹ *Morgonbris* 1935:10, oktober, s. 9.

⁹² *Morgonbris* 1935:10, oktober, s. 11.

⁹³ *Morgonbris* 1935:10, oktober, citat s. 11 o. 12.

⁹⁴ Arbetsbok nr 45, s. 48, ant. troligen 18/10. EWS, F II:5, KS.

⁹⁵ De andra socialdemokratiska kvinnorna var Rut Adler, Maggie Johansson, Birgit Magnusdotter-Hedström, Karin Nilsson, Ellen Svedberg och Elin Wickman. Förutom Fogelstadskvinnorna fanns Naima Sahlbom och Elisabeth Waern-Bugge från IKKF med, men däremot inte Signe Höjer. Även Elsa Cedergren och Selma Lagerlöf gav sitt stöd. *Folkfronten* 1936:2, s. 3.

undertecknarna socialdemokratiska kvinnor. Där fanns bland annat Ulla Alm, Kaj Andersson, Hulda Flood, Alva Myrdal, Signe Vessman, Inez Wickström, Herta Wirén och Disa Västberg. Rubriken löd nu: "Vi vilja icke prisgivas med våra barn åt eld och gift ...!" och innehöll samma civilskyddsvägran, men var denna gång inte kopplad till någon direkt aktion.⁹⁵

Att kategorisera IKFFs agerande under hösten 1935 är svårare. Förbundet krävde alltså inte att de organisationer och enskilda, som deltog i aktionen Kvinnornas Uppbåd för Freden söndagen den 3 november, skulle ansluta sig till en protest mot civilskyddet. Som framgått delades i stället manifestet upp i två delar. Först kom den gemensamma resolutionen för WILPF, the People's Mandate: "Folkens krav till regeringarna". Manifestet ställde krav på internationella nedrustningsavtal, mellanstatlig konfliktlösning på ett internationellt plan, och en balanserad världsekonomi. Den kompletterande delen kallades "Kvinnornas samling kring nedanstående arbetsuppgifter" och innehöll 4 punkter. För det första att arbeta mot krigshets framför allt bland ungdomar, för det andra att verka för demokrati och för det tredje att arbeta för internationellt samarbete mellan alla folk och raser i världen. Som punkt fyra kom civilskyddsprotesten: "att skapa en folkens opinion mot de ruinerande luftskyddsanordningar för civilbefolkningen, som äro ägnade att inge en falsk trygghetskänsla och införa krigets system i det dagliga livet till hinder för ett fredligt uppbyggnadsarbete."⁹⁶ Uppmaningen att arrangera möten i offentliga lokaler och kyrkor hade skickats ut till IKFFs lokalgrupper, men även till ungefär 500 andra platser runt om i landet. Det var framför allt socialdemokratiska kvinnor, SKV och Vita Bandet som hade sett till att det hade blivit möten på många av dessa orter, uppgav IKFF.⁹⁷ Resultatet av uppbådet blev att 7496 personer ställde sig bakom "Folkens krav till regeringen", medan 11 567 personer anslöt sig till hela manifestet, alltså både folkens krav och civilskyddsprotesten.⁹⁸ Vid en

⁹⁶ "Kvinnornas uppåd", *IKFFs Medlemsblad* 1935:6, oktober.

⁹⁷ *IKFFs Medlemsblad* 1935:7, december; IKFFs samling kartong 1935-1936. Att socialdemokratiska kvinnor lovade att medverka när Elin Wägner talade i Norrköping 311 visar ett protokoll 1410 1935. Mötesprotokoll 1930-1940, A1:2, Norrköpings Soc. dem. Kvinnoklubb, Folkrorelsearkivet, Norrköping. Ett brev från Yrkeskvinnors klubb i Stockholm till någon Célie 2710 1935 berättar att Husmödrarnas Riksförbund, KFUK och Vita Bandet endast antog Folkens Krav, medan Yrkeskvinnornas Riksförbund bestämde sig för att de kunde bjuda in till möte men ej godkänna någon resolution, och att Fredrika-Bremerförbundet ej skulle delta. En del fackliga kvinnoföreningar anslöt sig till hela manifestet. Yrkeskvinnornas klubb i Stockholm, E 1:1, RA.

⁹⁸ I den totala summan 19 513 ingick 450 personer, som hade instämt i manifestationen före den 3 november, och 4000 personer från en arbetaredemonstration i Halmstad. De sistnämnda hade inte anslutit sig till luftskyddsprotesten. Tablå över aktionen Kvinnornas Uppbåd för Freden november 1935 enligt ingångna rapporter. *IKFFs Medlemsblad* 1935:7.

jämförelse av de kvinnor som talade i Uppbådets regi den 3 november med det vapenlösa upprorets kandidatlista framgår följande: Av 85 kvinnliga talare hade 23 stycken varit engagerade i fredsaktionen i augusti.⁹⁹ I IKFFs aktion fanns alltså både de som hade deltagit i det vapenlösa upproret och de som inte hade gjort det.

Slutligen vill jag skildra ytterligare tre tvivlares dilemma. Tvivlarna är Axel Höjer, Amelie Posse-Brázdová och Elise Ottesen-Jensen. Elin Wägner hade tidigare haft mycket samarbete i fredsfrågan med Axel Höjer.¹⁰⁰ I egenkap av generaldirektör för medicinalstyrelsen deltog han i luftskyddsutredningen 1936. Jag har också visat att han på IKFFs årsmöte 1937 menade att det var oansvarigt att inte arrangera de skyddsåtgärder som gick att ordna, för att minska effekten av ett gasanfall. Detta föranledde Elin Wägner att i ett brev till Flory Gate kommentera Axel Höjers inställning till luftskyddet, som det hade refererats i IKFFs medlemstidning. Elin Wägner skrev: "Alla pacifister ska vara nöjda, säger han. Det är kusligt."¹⁰¹ Redan i sin arbetsbok under hösten 1935 hade emellertid Elin Wägner uppgivit att Axel Höjer hade avfallit från deras linje. Hon tolkade det som att Axel Höjer hade intagit en försvarsvänlig position, då han ansåg att sjuksköterskor i sin utbildning skulle få lära sig hur gasstridsmedel verkade. Han hade dock inte velat att kurserna skulle ha någon militär prägel.¹⁰² Axel Höjers egna ord i frågan framgår av ett förord till en broschyr om skydd mot gasanfall under hösten 1935. Han var fortfarande kritisk mot den militära opinionens budskap i frågan, i stället menade han att allmänheten skulle bilda sig en egen uppfattning och samtidigt vänta på regeringens förslag.¹⁰³ Lizzie Carlsson å sin sida anklagade både 1937 och 1940 Axel Höjer för att ligga bakom fredsaktionerna och till och med vara den som höll i startpistolen för det vapenlösa upproret.¹⁰⁴

Även Amelie Posse-Brázdová, som hade sänt iväg det tändande brevet, kom så småningom att inta en försvarsvänlig attityd. I januari däremot skrev hon två texter i *Tidevarvet*, där hon fortfarande var positiv till aktionen och

⁹⁹ Ibid. Bland talarna syntes Andrea Andréen, Anna Lenah Elgström, Flory Gate, Carin Hermelin, Signe Höjer, Anna Lindhagen, Naima Sahlbom, Elisabeth Waern-Bugge, Matilda Widegren och Elin Wägner. Minst 40 talare var män, bland dem fanns många kyrkoherdar och pastorer.

¹⁰⁰ Isaksson och Linder 1980, om vänskapen s. 122 o. om Axel Höjers ändrade inställning s. 175. Se också J. Axel Höjer, *En läkares väg. Från Visby till Vietnam*, Stockholm 1975, s. 95.

¹⁰¹ Arbetsbok nr 14, s. 137, ant. 25/II. EWS, F II:5, KS.

¹⁰² Arbetsbok nr 14, s. 86, ant. 18/10. S. 137, ant. 25/11. EWS, F II:5, KS.

¹⁰³ *Om civilas passiva skydd mot luftanfall och gas*, med företal av generaldirektör J. Axel Höjer, Informationsbyrån Mellanfolklidigt samarbete för fred, 1935:19.

¹⁰⁴ Carlsson 1937b, s. 28-29; Carlsson 1940, s. 22.

¹⁰⁵ "Brev från ett sjukhus i Prag", *Tvt* 1936:3 18/1; "En budskavle från en flämtande stafett", *Tvt* 1936:4 25/1.

berättade om olika reaktioner på rörelsen i sitt hemland.¹⁰⁵ När så folkförbundets rådsresident Benesj blev president över Tjeckoslovakien förordade han ett militärt försvar för att kunna försvara demokratin. Amelie Posse-Brázdová anslöt sig till Benesj ståndpunkt under vinterhalvåret 1935–1936.¹⁰⁶

Elise Ottesen-Jensen var också en vald representant till kvinnoförsamlingen på Auditorium. Redan på mötet hade hon stått för uppfattningen att det var bättre för kvinnorna att försöka med köpbojkotter i stället för att vädja till Nationernas Förbund. Inte förrän långt senare, i ett brevkort 1942, när hon ville tacka för boken om Selma Lagerlöf, berättade hon för Elin Wägner om sin upplevelse av opinionsmötet. Elise Ottesen-Jensen hade alltid varit förtjust i Elin Wägners böcker, men särskilt mycket hade hon tyckt om hennes skrivelser i *Tidevarvet*, berättade hon. På mötet den gången blev hon emellertid sårad av att Elin Wägner hade bett henne att ta tillbaka sin reservation, så att det kunde bli en enhällig uppslutning kring resolutionen. Då svaret blev nekande, hade Elin Wägner sagt något om att det naturligtvis inte gick, eftersom Elise Ottesen-Jensen företrädde sin mans åsikt. Att de orden kom från Elin Wägner, som Elise Ottesen-Jensen menade var ”kvinnornas förkämpe” och ”personlighetens vapendragare”, var så svårt och så sårande, att hon inte hade kunnat glömma det. Emellertid trodde hon att det skulle gå över ifall hon berättade om det och Elin Wägner som hon upplevde var ”renhårig, varm, omutlig och sann” skulle kunna förstå hennes upplevelse.¹⁰⁷

I tvivlarnas grupp fanns alltså sådana som ställde upp i aktionen, men som tidigt ifrågasatte kravet på att vägra bära skyddsmask. Här ryms också de som inte förrän efter en tid ändrade uppfattning. Bakom tvivlen låg rädsla för att vara till åtlöje, tron på att vägran var en för smal bas för samverkan, att socialismen eller köpbojkotter var en bättre väg att gå och att man helt enkelt hade ändrat uppfattning till följd av världsläget. Tvivlet kunde även vara betingat av det socialdemokratiska partiets hållning i frågan, ett behov av att försvara en demokrati, eller det faktum att en yrkesposition inte tillät ett direkt ställningstagande. Materialet avslöjar inget ifall anklagelserna om ett kommunistiskt inflytande på aktionen skulle ha spelat någon roll för tvivlarna.

¹⁰⁶ Elin Wägner till Kerstin Hesselgren 7/11 u.å. Kerstin Hesselgrens samling v:1-8, KB; Elin Wägner till Amelie Posse Brázdová 30/11 1936. EWS, E Ia:14, KS.

¹⁰⁷ Elise Ottesen-Jensen till Elin Wägner 3/2 1942. EWS, E Ia:14, KS.

De lojala idébärarna

Min tolkning är att Elin Wägner under hösten egentligen inte ville se, att den vi-känsla som *Tidevarvet* under aktionen utåt så starkt hävdade, redan var något tilltufsad vid tidpunkten för opinionsmötet på Auditorium. Dessutom levde hon vidare i en stark samhörighetskänsla med delegationens medlemmar under Genève-resan.¹⁰⁸ Dock inte med alla, hon var nämligen starkt kritisk mot Naima Sahlbom. Att delegationen inte lyckades få gehör för sin idé inom WILPF skulle ha berott på henne.¹⁰⁹ Protokollen från det förberedande mötet och det exekutiva kommittémötet den 12-16 september i WILPF visar emellertid att Naima Sahlbom, även om hon inte direkt förespråkade den personliga vägran i sina inlägg, ändå utgick från den svenska aktionen mot luftskyddet. Hon och flera andra fick igenom att förbundet internationellt rekommenderade de nationella sektionerna att protestera mot uppbyggandet av civilskyddet. Hon önskade också att aktionen the People's Mandate ändrades till the Women's Mandate.¹¹⁰ Namnändringen bifölls dock inte. Diskussionen om att inkludera den svenska civilskyddsprotesten i the People's Mandate kom emellertid att handla om huruvida frågan skulle beslutas på en internationell eller en nationell nivå. Enligt Leila Rupp brottades organisationen ständigt med det problemet, eftersom den exekutiva kommittén var personligt vald och inte representerade de nationella grupperna.¹¹¹ Just luftskyddsprotesten var problematisk eftersom diskussionen vid det förberedande mötet visade att situationen inte var likadan i de olika staterna. I vissa länder var det förbjudet att protestera mot övningar. Därför var det kanske tillräckligt provocerande för några nationella sektioner med en allmän luftskyddsprotest. I USA fanns det ännu ingen protesterörelse mot ett civilt försvar, och därför var inte frågan viktig på samma sätt där. Trots att många visade intresse för aktionen på det förberedande mötet, kom därför en mer allmänt hållen deklaration att bli den gemensamma grunden och varje sektion fick avgöra om den ville ta med luftskyddsprotesten eller ej.¹¹² Jag kan alltså inte finna annat än att Naima Sahlbom

¹⁰⁸ Arbetsbok nr 14, s. 79-81, ant. 1840. EWS, F II:5, KS.

¹⁰⁹ Arbetsbok nr 14, s. 62, ant. 16/10. EWS, F II:5, KS.

¹¹⁰ WILPF committee meeting 11/9 1935. WILPF papers, serie I, box 32, fd 5, Norlin Library.

¹¹¹ Antingen satte medlemmarna sin egen nation först, t. ex. i unga stater. Eller så valde medlemmarna att tillhöra en världssektion och att influeras av den internationella samhörigheten i Genève. Slutligen såg man den internationella och den nationella som komplementära nivåer. Rupp tillägger att medlemmar från stabila nationer hade lättare att vara internationella. Rupp 1997, s. 107-129. Klaus Misgeld har i sitt förord intressanta diskussioner om begreppet internationalism; att graden av internationellt engagemang pendlar mellan egenintresse och solidaritet. Klaus Misgeld, *Den fackliga europavägen. LO, det internationella samarbetet och Europas enande 1945-1991*. Stockholm 1997.

¹¹² Diskussionsprotokoll, WILPF committee meeting 11/9 1935; diskussions- och beslutsprotokoll, WILPF executive meeting 12-16/9 1935. WILPF papers, serie I, box 32, fd 5, Norlin Library.

verkligen försökte föra fram idén om en luftskyddsprotest internationellt, att gruppen lyssnade och var intresserad, och att hon fortfarande ansåg att för att få regeringarna att agera behövdes det mer än ord på en bit papper.

Det uppstod alltså en klyfta mellan IKFF och det vapenlösa upproret i Sverige, även om enskilda kvinnor som Signe Höjer försökte verka överbryggande.¹¹³ Schismen rörde den personliga vägran. När det annars gällde själva luftskyddsprotesten fullföljde förbundet sin linje från våren 1935 genom att i slutet av september ge ut flygbladet *Luftkrig och luftskydd. Reflexioner i en aktuell fråga*.¹¹⁴ De fortsatte alltså att väcka debatt om civilskyddsfrågan. Redan efter opinionsmötet på Auditorium hade Elisabeth Waern-Bugge, Naima Sahlbom och Anna Lindhagen försökt påverka det nordiska IKFF-mötet i Kronborg.¹¹⁵ Elisabeth Waern-Bugge fick tillåtelse att hålla ett litet tal om upproret och delade efter egen utsago även ut Amelie Posse-Brázdovás broschyr. Ett resultat av deras närvaro var att en av resolutionerna kom att innehålla en protest mot ett otillräckligt civilskydd och mot att det civila samhället skulle bli en del av krigssystemet.¹¹⁶ Någon nordisk kvinnlig fredsdag blev emellertid inte av i samband med the People's Mandate-kampanjen under hösten 1935.¹¹⁷ Även om IKFF avskärmade sig som förbund från det vapenlösa upproret var de solidariska med aktionen och lyfte fram protesten då och då, även i det särskilda uttalandet 1938 som tog upp rustningar, dik-taturer och civilskyddet.¹¹⁸

För att visa att Isaksson och Linders syn på det vapenlösa upproret som något överspelat redan efter grälen den 17 september inte stämmer, vill jag bara kort nämna några deltagares aktiviteter och föredrag fram till mitten av oktober 1935. Den 21 september var Ebba Holgersson på hemgården i Norrköping och berättade om fredsaktionen. Andrea Andréén for till Yrkeskvinnornas klubb i Örebro den 28 september och redogjorde för det vapenlösa upproret. Vid en fredsdemonstration i Vänersborg den 29 september talade

¹¹³ Även Anna Lindhagen arbetade för ett samarbete, se IKFFs vu-protokoll 28/9 1935. IKFFs huvudkontor.

¹¹⁴ Signe Nilsson, Ystad 1935.

¹¹⁵ Kronborgsmötet hölls 31/8-2/9 1935, och Elisabeth Waern-Bugge deltog därför inte i Auditoriummötet. Naima Sahlbom skrev till Emily Balch 18/7 1935 att de skulle ta upp den svenska aktionen på mötet i Danmark för att få upp saken på dagordningen och söka samarbete. WILPF papers, serie II, box 10, fd 11, Norlin Library.

¹¹⁶ "Revoluten sprider sig", *Tvt* 1935:34 21/9; "Handling", *Fred og Frihed* 1935:8, s. 66-67; *Fred og Frihed* 1935:9, s. 78; *Fred og Frihed* 1935:10, s. 85.

¹¹⁷ IKFF-sektionerna i Norden tog upp frågan om ett samarbete redan 1934, men den nordiska fredsdagen kom inte stånd förrän 1936. För upprop om nordiskt samarbete, se *Fred og Frihed* 1934:1. För förberedelser och rapporter om den nordiska fredsdagen i Danmark, se *Fred og Frihed* 1936:2:3:4:5:6. I Sverige var dagen inte lika stor, se *IKFFs Medlemsblad* 1936:6.

¹¹⁸ Bilaga, *Fred och Frihet. Medlemsblad för IKFF* 1938:4. Se också Elisabeth Waern-Bugge, "Gasfria barnvagnar", *IKFFs Medlemsblad* 1936:7.

Elisabeth Waern-Bugge om kampen mot civilskyddet.¹¹⁹ Ada Nilsson drog också sitt strå till stacken genom att tala om upproret och delegationens resa till Genève på ett möte i Flen den 29 september. Vid samma tillfälle höll Marie Lous Mohr från Norge ett föredrag om kvinnor och fred.¹²⁰ I början av oktober höll Elisabeth Waern-Bugge föredraget ”Kvinnorna som fredsmakt” i Julita i Sörmland. Samtidigt berättade Carin Hermelin om Genève och de europeiska staterna.¹²¹ I Norrköping arrangerade ABF och Hemgården på Arbetarföreningens salong ett möte den 12 oktober med Honorine Hermelin som talade om ”Freden och kulturarbetet”.¹²² Som tidigare nämnts reste Naima Sahlbom och Andrea Andréén till Göteborg i mitten av oktober för att resonera om civilskyddet med tre representanter för militären. På Radikala föreningen i Stockholm den 17 oktober talade åter Carin Hermelin om arbetet för fred i Genève.¹²³

Denna uppräknig pekar på två omständigheter. För det första att IKFF-kvinnor och kvinnor från SKV och *Tidevarvet* informerade om aktionen och arbetet för fred under september och oktober. Även om det inte framgår att alla talade om det vapenlösa upproret, gjorde några uppenbarligen det. Dessutom var det arbetsutskottet och några av de adjungerade som besatte talarstolarna. Det är alltså uppenbart att Ada Nilsson, Carin Hermelin och Honorine Hermelin bar idéerna vidare ännu en tid efter den 17 september. Honorine Hermelin skrev till Ragna Kellgren efter ett fredsmöte i oktober så här: ”Vet du, jag är säker på att Ned-med-vapnen lever och verkar i folkdjupen, och ett tu tre kallar det oss alle man på däck igen.”¹²⁴ För det andra visar uppräknigen att vid sex av de nio tillfällena hölls föredragen i sammanhang, där det vapenlösa upproret hade stor uppslutning, nämligen i Sörmland och i arrangemang av Radikala föreningen i Stockholm. Att *Tidevarvet* fortsatte att spela rollen av att vara en samlingspunkt för fredsarbete visar redaktionens uppmaning den 12 oktober: ”Sänd meddelanden till Tidevarvet om möten eller demonstrationer mot kriget, som hållas i Edra bygder.”¹²⁵ Åtminstone två annonser om att sprida Amelie Posse-Brázdovás broschyr sattes också in under hösten.¹²⁶

Även Ulla Alm [Lindström] fanns med bland de lojala. Hon hade redan i *Idun*, när hon ställdes mot högerkvinnan Elisif Théel, sagt att i den personliga vägran låg att en liten radikal grupp skulle utgöra en förtrupp. De skulle vara beredda att offra sina liv, medan aktionen i övrigt syftade till att få

¹¹⁹ ”Från fredsfronten”, *Tvt* 1935:36 5/10, s. 2.

¹²⁰ Annonns, *Tvt* 1935:34 21/9, s. 4.

¹²¹ Annonns, *Tvt* 1935:36 5/10, s. 3.

¹²² ”Kulturarbete i Norrköping”, *Tvt* 1935:38 19/10, s. 3.

¹²³ Annonns, *Tvt* 1935:37 12/10, s. 2.

¹²⁴ Honorine Hermelin till Ragna Kellgren 10/10 1935. Ragna Kellgren, acc 1994/43, KB.

¹²⁵ ”Kampen mot kriget”, *Tvt* 1935:37 12/10, s. 2.

¹²⁶ *Tvt* 1935:36 5/10, s. 3; *Tvt* 1935:37 12/10, s. 1.

kvinnor att intressera sig för fredsfrågan på ett brett plan och engagera sig politiskt.¹²⁷ Ulla Alm uttryckte sig på liknande sätt i ett föredragskoncept avsett att hållas två månader efter att upproret hade startat, det vill säga troligen i början av oktober. Här tog hon klarare ställning för den politiska vägen. Hon menade dock samtidigt att aktioner som det vapenlösa upproret, visade den makt kvinnor skulle kunna sätta bakom ett krav. Kvinnor behövde framträda som en maktfaktor.¹²⁸

Barbro Alving hörde annars till en av de mest övertygade. Hon var både lojal mot idén och mot Elin Wägner. Medan delegationen besökte Genève tog Barbro Alving på sig att göra ett förslag på en broschyr om rörelsen och försökte även övertala Lisen Bonnier att bekosta trycksaken.¹²⁹ En av de mer intressanta inslagen i Barbro Alvings fortsatta arbete för aktionen var en resa till Finland, där hon höll föredrag om det vapenlösa upproret.¹³⁰ Flory Gate tillhörde också dem som kom att engagera sig djupt för idén. Hon talade mot gasskydd för cirka 300 åhörare i Orrefors under IKFFs aktion.¹³¹

Elin Wägner själv förefaller inte ha varit ute och hållit några föredrag under september och oktober. Däremot besvarade hon än en gång den kritik rörelsen hade fått i slutet av september i *Tidevarvet*. Egentligen tyckte hon att det bästa svaret på alla ifrågasättanden var att fler människor anslöt sig till opinionen mot kriget: ”Försöker man lyssna efter om där är någon skillnad i tonen mellan protesterna mot kriget nu och 1914, så är det ändå som om det vore en djärvare och fränare ton på många håll.”¹³² Ada Nilsson, Elin Wägner och inte minst Barbro Alving arbetade vidare med en broschyr både i november och i december 1935.¹³³ Även om det framgår att det fanns vissa problem med utgivningen av broschyren, förefaller det ha varit Elin Wägner som hade den största energin för att genomföra uppgiften. I början av december skrev Elin Wägner följande till Andrea Andréén: ”Hoppas du är i stan då [nästkommande lördag eller söndag] för den där broschyren där vi måste dokumentera allt, och som måste bli bra.”¹³⁴ Vid juletid berättade Elin Wägner för Andrea Andréén att hon hade fått brev från Carin Hermelin, Honorine Hermelin, Ada Nilsson och Elisabeth Tamm. De hade tackat

¹²⁷ ”Kvinnans vapenlösa uppror”, *Idun* 1935:37.

¹²⁸ Ulla Lindström kommenterade föredraget så här 1983: ”Omläst 1983 och fortfarande bra! UL-m.” Föredrag ”Kvinnornas uppror mot kriget”. Ulla Lindströms samling, v:17, RA.

¹²⁹ Barbro Alving till Elin Wägner 5/9 1935 o. Elin Wägner till Barbro Alving 7/9 o. 11/9 1935. EWS, E Ia:1, KS.

¹³⁰ ”Vi vilja ett rättssystem som tryggar freden”, *Tvt* 1935:38 19/10. Barbro Alving till Elin Wägner 16/10 1935. EWS, E Ia:1, KS; Barbro Alving till CF 14/10 o. 16/10 1935 o. Barbro Alving till Beat-Sofi 15/10 1935, *Barbro Alving: Personligt 1927-1935*, 1990, s. 182-185.

¹³¹ *IKFFs Medlemsblad* 1935:7, tablå.

¹³² ”Slut på tålamodet”, *Tvt* 1935:35 28/9, s. 3.

¹³³ Barbro Alving till CF 29/10, 13/10, 14/11 o. 16/12 1935, *Personligt: Barbro Alving 1927-1935*, 1990, s. 196, 204, 213, 215 o. 226.

¹³⁴ Elin Wägner till Andrea Andréén 7/12 1935. EWS, E Ia:1, KS.

för samarbetet under året och Honorine Hermelin hade undrat om inte broschyren kunde vänta ett tag och kanske komma ut senare. Men Elin Wägners tankar var att ”göra en historik och ett bokslut av septemberrörelsen för mig själv, ge ut den på Bonniers att köpas av vem som ville”.¹³⁵ Av andra brev till Andrea Andréén framgår att Elin Wägner inte kunde beröra frågan om fredsaktionen eller broschyren med Elisabeth Tamm, men att Ada Nilsson på något sätt fortfarande var involverad i arbetet.¹³⁶ Till slut blev det så att Elin Wägner med hjälp av Carin Hermelin skrev fyra artiklar om aktionen. De publicerades i *Tidevarvet* under april och i början av maj 1936 tillsammans med en sammanställning som visade 115 kandidaters namn och antal röster.¹³⁷

Sammantaget ger artiklarna en god bild av händelseförloppet i Första September-Rörelsen, som det vapenlösa upproret nu kallades. De båda diskussionerna på mötet i Auditorium och förändringen av orden i resolutionen fanns med. Däremot förekom inga direkta personangrepp på dem som hade ändrat inställning till idén. Ändå är det tydligt att skribenterna ville uttala sig på några angelägna punkter. En sådan var den pågående försvarsdebatten. Man gjorde klart att aktionen skulle ses som ett inlägg mot en intensifierad propaganda för ett civilförsvar. En annan var att bemöta *Morgonbris* kritik av att mötesledningen på Auditorium hade uppträtt diktatoriskt. Allt hade helt enkelt gått så fort. Det hade inte funnits tid till att sända ut program och resolutionsförslag före opinionsmötet, försvarade man sig med. Även IKFFs roll togs upp. Medan texterna klart sa ifrån att IKFFs fredsuppbåd i november 1935 och det vapenlösa upproret inte skulle kopplas ihop, löd budskapet att sluta angripa IKFF och låta förbundet arbeta i fred. Artikelförfattarna uppmärksammade också misstankarna om det kommunistiska inflytandet genom att säga att ingen hade orkat debattera med skribenterna i *Nya Dagligt Allehanda*. Istället hävdade man att var och en kunde i efterhand göra sig en egen bild av hur det förhöll sig genom att studera tidningstexterna: ”Så länge papperet i *Allehanda* och *Tidevarvet* håller, ligga ju alla handlingar klara och likaså de arrangemang som företagits med dem.”¹³⁸ Visserligen pekade texternas utvärderande karaktär på att aktionen var på väg att avslutas, men ändå låg det ett hopp om att de kvinnor som hade deltagit i Första September-Rörelsen skulle fortsätta att arbeta på den inslagna linjen. Carin Hermelin och Elin Wägner konstaterade följande:

¹³⁵ Elin Wägner till Andrea Andréén 6/1 1936. EWS, E Ia:1, KS.

¹³⁶ Elin Wägner till Andrea Andréén 27/1 och 18/3 1936. EWS, E Ia:1, KS.

¹³⁷ ”Första september-rörelsen. En kvinnorevolt mot kriget”, *Tvt* 1936:14 4/4; ”Första September-Rörelsen. Mötet i Auditorium” o. i samma nummer ”Första September-Rörelsens representanter”, *Tvt* 1936:15 18/4; ”Första September-Rörelsen. I Genève och efteråt”; *Tvt* 1936:16 25/4; ”Första September-Rörelsen. Några ord om kritiken samt slutpåminnelser”, *Tvt* 1936:17 2/5.

¹³⁸ *Tvt* 1936:17 2/5, s. 1.

”En rörelse behöver både de stora entusiastiska manifestationerna och det tysta, trogna och tappra arbetet.”¹³⁹

De lojala idébärarna bestod således främst av unga krafter, som Ulla Alm, Barbro Alving och Flory Gate. Alla tre höll föredrag i olika sammanhang. Det gjorde även Carin Hermelin, Honorine Hermelin och Ada Nilsson. Min undersökning har visat att de också engagerade sig i broschyren och i de artiklar som under våren 1936 publicerades istället för en broschyr. Även IKFF-medlemmarna Naima Sahlbom och Elisabeth Waern-Bugge ställde i fortsättningen upp på aktionsidén, även om de i vissa fall hade svårt att stå för den personliga vägran inför IKFF.

Som jag ser det var Elin Wägner inte så ensam, som hon uttryckte i sina besvikna stunder i arbetsboken. Jag vill alltså argumentera för att det vapenlösa upproret sammantaget väl försökte hävda sig mot sina kritiker och att artiklarna i *Tidevarvet* var ännu ett sätt att göra ett inlägg i försvarsfrågan.

Trollflöjtskvartetten mobiliserar 1937

Trots att de vapenlösa upproresmakarna, som hade kämpat mot civilskyddets uppbyggnad, hade blivit utsatta för både kritik och hån, var idén med den personliga vägran ännu inte helt bordlagd. Elin Wägner anslöt sig i slutet av 1936 till kväkarna i Vännernas samfund och fann därmed ett nytt sammanhang där hon kunde diskutera luftskyddsprotester.¹⁴⁰ En mindre grupp kväkare fanns i Sverige redan på 1920-talet, men de bildade inte ett eget samfund förrän 1935.¹⁴¹ Elin Wägner var, enligt protokollet, inte närvarande på något möte förrän i oktober 1937. Hon höll då ett anförande om den enskildes förhållande till den luftskyddslag som hade gått igenom i juni samma år.¹⁴² Inför propositionen om förfogandelagen gällande luftskydd 1938 för-

¹³⁹ *Tvt* 1936:17 2/5, s. 4.

¹⁴⁰ Protokoll 15/12 1936. Vännernas samfund A3A:1, RA. Vad Emilia Fogelklou, som var den nära vännen bland kväkarna, betydde för Elin Wägners radikalpacifism är svårt att säga. De deltog båda i Haag-kongressen 1915. Den brevväxling som finns startar 1923. Då hade redan Elin Wägner kommit i kontakt med ett vapenlöst motstånd i det ockuperade Rehnlandet. Mitt intryck är att det istället var Emilia Fogelklou som på 1930-talet, efter att kväkargruppen vågat ta steget att bilda ett eget samfund, drogs med i aktioner av Elin Wägner. Se brev från Emilia Fogelklou till Elin Wägner 2/7-1935. EWS, E 1a:7, KS.

¹⁴¹ Elin Wägner rapporterade att en internationell kväkaregrupp hade besökt Birkagården i Stockholm och där samlat små grupper, ”Kvåkarna i Stockholm”, *Tvt* 1927:38. Protokoll från den svenska kväkargruppen finns från oktober 1933. Medlemsförteckningen från 1940 börjar 1935. Vännernas Samfund, A3A:1, RA. Det förefaller som om kväkare funnits längre i Danmark och Norge. I Norge firade kväkarna 150-års jubileum 1968. Om danska kväkare och uppgiften om de norska kväkarnas jubileum, se *Glimt fra dansk kvaekerhistorie: i anledning av 100-året for Vennernes Samfund - Kvaekerne i Danmark 1875-1975*, Köpenhamn 1975, s. 3.

¹⁴² Protokoll vid tredje årsmötet 8-9-10/10 1937. Vännernas samfund A3A:1, RA.

beredde kväkargruppen ett uttalande mot lagförslaget som de såg som en "utvidgning av värnplikten".¹⁴³ I Elin Wägners brevväxling med Emilia Fogelklou framkommer att Flory Gate var väl insatt i luftskyddslagets bestämmelser.¹⁴⁴ Hon hade dessutom talat över ämnet "Civilskydd i fredstid" tillsammans med Ada Nilsson under en sommarkurs på Fogelstadskolan samma år.¹⁴⁵

På Stora hotellet i Norrköping möttes Flory Gate, Honorine Hermelin, Ada Nilsson och Elin Wägner den 2 december 1937 för att diskutera en ny aktion, grundad på luftskyddslagen och på propositionen om förfogandelagen. Följande år gällde överläggningarna en luftskyddsövning i Stockholm. På grund av den förändrade situationen kunde de inte tala lika offentligt om planerna som ett par år tidigare. Den egna kanalen, *Tidevarvet*, fanns inte heller mer, eftersom tidningen hade lagts ner efter 1936 års utgång. Ett protokoll, ej färdiga uppspeltstenciler, brev och en arbetsbok berättar om idéerna. Hur mobiliseringen till mötet på Stora Hotellet i Norrköping gick till framkommer inte direkt, men att tankarna på någon form av handling varit levande redan efter sommaren 1937 mellan Ada Nilsson och Elin Wägner framgår av ett brev till Emilia Fogelklou. Elin Wägner å sin sida kunde tänka sig att ha ett kväkarmöte mitt i en luftskyddsövning. Hur som helst hade hon och Ada Nilsson bestämt att de skulle "handla i fellowship, som små grupper som söker styrka genom gemenskapen".¹⁴⁶ På hotellet i december arbetade emellertid Flory Gate, Honorine Hermelin, Ada Nilsson och Elin Wägner tillsammans fram planer och tog också kontakt med flera personer. Varför tog de namnet Trollflöjtskvartetten? Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder, som helt kort skildrar gruppens aktiviteter, skriver att eftersom namnet syftar på att Mozart i Trollflöjten låter ett ont patriarkat avlösas av gott patriarkat ville kanske de fyra kvinnorna göra tvärtom.¹⁴⁷ Klart är i alla fall att Trollflöjten var aktuell i sångrepertoaren vid Fogelstadskolan 1937. En sammanställning gjord av Elsa Stenhammar av sånger till kurser 1937-1943 visar att av 40 sånger var 4 ur Trollflöjten.¹⁴⁸ Inför Ada Nilssons 65-årsdag berättade Honorine Hermelin för sin unga vän Ragna Kellgren vad som skulle ske: "Vet du, vi ska ha restaurant Trollflöjten för

¹⁴³ Protokoll 25/1 1938. Vännernas samfund A3A:1, RA.

¹⁴⁴ Elin Wägner till Emilia Fogelklou 8/9 och 21/9 1937. EWS, E 1a:7.

¹⁴⁵ *Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad*, Stockholm 1938, s. 5. Fogelstadsförbundet, F II:1, KS.

¹⁴⁶ Elin Wägner till Emilia Fogelklou 8/9 1937. EWS, E 1a:7, KS.

¹⁴⁷ Isaksson och Linder 1980, s. 222 o. 224. Som källmaterial använder Isaksson och Linder Elin Wägners arbetsbok nr 94 o. ett brev till Emilia Fogelklou. Skildringen är inriktad på Elin Wägners förhållande till de gamla samarbetskamraterna Honorine Hermelin och Ada Nilsson.

¹⁴⁸ *Sånger*. Sammanställda och tillrättalagda för Fogelstad Medborgarskola av Elsa Stenhammar. Ur repertoaren vid kurserna 1937-1943. "Tersett ur op. 'Trollflöjten'", "Hör tonerna ljuda", "Kör ut Trollflöjten" och "Till målet denna bana för", s. 15-19. Ragna Kellgren, acc. 1994/43, KB.

Dr Nilsson och där ska allt hända.”¹⁴⁹ De fyra kvinnorna, som samlades under namnet Trollflöjtskvartetten i Norrköping, verkade i alla fall vara beredda på att gå emot de redan lagfästa och de föreslagna myndighetsbesluten i sin fortsatta protest mot luftskyddet.

Av protokollet från mötet på Stora hotellet att döma diskuterade kvartetten hur de personligen skulle ställa sig till luftskyddstjänst.¹⁵⁰ De diskuterade luftskyddslagen från juni och regeringens proposition om förfoganderätten som kom ut i november 1937. Återigen planerades en kollektiv handling. Paragraf 3 i protokollet hade följande ordalydelse: ”Beslöts att gå in för en samordnad aktion för att vinna ett visst resultat och gemensamma rådslagningar inför alla nya lösenord.”¹⁵¹ Flory Gate fick i uppdrag att stencilera upp ”det skarpa pappret” i 100 exemplar och att ge 25 stycken till var och en ”att utlämnas under sträng garanti och under noggrann registrering”. Hon skulle också låta trycka 400 exemplar av ett papper som sammanfattade bestämmelserna i 1937 års luftskyddslag.¹⁵² Siffrorna visar vilken omfattning de tänkte sig att rörelsen i första hand skulle ha.

Resultatet av överläggningarna blev att kvartetten absolut skulle säga nej till luftskyddstjänst och också protestera mot att bli kollektivt anslutna till en luftskydds förening. De sade entydigt nej till bombsäkra källare under sjukhus och skolor och att luftvärnskanoner skulle vara utplacerade på olika ställen. Motiveringen från 1935 års protestaktion höll i sig. Skyddet skulle medföra alltför stora kostnader och inte räcka till för alla. Till punkten om luftskyddsövningar och skyldigheten att rätta sig efter länsstyrelsens utfärdanden i frågan om ljudsignaler och belysning, fogade kvartetten uttalandet att allt sabotage skulle utföras tillsammans. Ingen skulle agera ensam. De ansåg inte heller att anställda i sjukvården skulle utbildas i förväg. Gruppen kritiserade att det inom industrin övades påtryckningar mot enskilda att lämna luftskyddsbidrag, och de som inte ville medverka rapporterades till ledningen. Vid utrymningsövningar förespråkades ”sit down”-metoden, som inte gav några rättsliga efterspel. Om någon fick avsked för att ha vägrat, kunde vederbörande räkna med stöd och att det skulle bli uppståndelse kring uppsägelsen. Vägran att delta i luftskyddet sanktionerades av grundlagens samvetsklausul, ansåg kvartetten.¹⁵³

Elin Wägners arbetsbok bekräftar att hon tillsammans med Flory Gate, Honorine Hermelin och Ada Nilsson hade träffats i Norrköping och hade talat om olika sätt att agera. Efteråt hade gruppen gjort ett besök på Hemgården och där träffade de vänner som hade deltagit i det vapenlösa uppro-

¹⁴⁹ Honorine Hermelin till Ragna Kellgren 1/10 1937. Ragna Kellgren, acc 1994/43, KB.

¹⁵⁰ Luftskyddshandlingar och protokoll 2/12 1937. EWS, F VII:2, KS.

¹⁵¹ Protokoll 2/12 1937, § 3. EWS, F VII:2, KS.

¹⁵² Protokoll 2/12 1937, § 1 o. 2. EWS, F VII:2, KS.

¹⁵³ Protokoll 2/12 1937, §4, 5, 6 o. 8. EWS, F VII:2, KS.

ret. Några av dem var industriarbeterskor och de berättade i sin tur om tvånget att gå med i luftskyddsföreningar och hur de kunde få avdrag på lönen om de vägrade.¹⁵⁴ Troligen var det tänkt att kvartetten skulle sprida sina aktionsplaner, eftersom Elin Wägner senare i Lund försökte mobilisera andra gamla samarbetskamrater: ”I Lund visade jag Signe Nilsson det skarpa pappret. Och så för Herta Wirén.”¹⁵⁵ Trots det gemensamma arbetet kände Elin Wägner sig inte säker på sin vänskap med Ada Nilsson och Honorine Hermelin. I sin arbetsbok skrev hon: ”Att vi i denna lilla kvartett är delade i 2 och 2 och inte kan bli 4 som Flory skrev. Detta får ej inverka på vår uppgift. Men *hur* ska det gå till att det ej alls ska göra det?”¹⁵⁶

Jag menar alltså att idén om luftskyddsprotesten kvarstod i december 1937, men att de föreslagna åtgärderna trappades upp i takt med lagar och regler från myndigheter. Trollflöjtskvartettens planer handlade framför allt om passiva protestaktioner, som att sitta ner under en utrymning och att vägra delta i skyddsåtgärder. Så långt överensstämde gruppens ställningstagande med kväkarnas samvetsprotest mot förfogandelagen. Skillnaden var emellertid att Flory Gate, Honorine Hermelin, Ada Nilsson och Elin Wägner också talade om aktivt störande och om gemensamt sabotage. Det var en del av de gamla vapenlösa revoltörerna som kvartetten försökte mobilisera till en ny aktion. Elin Wägner bekymrade sig mycket över samarbetet med Honorine Hermelin och Ada Nilsson, men jag menar att arbetsboken visar att hon också sökte stöd bland andra utanför gruppen.

Att mopsa sig inför en luftskyddsövning 1938

Strax efter årsskiftet fick Elin Wägner veta att Signe Nilsson i Lund vacklade i sitt ställningstagande. Elin Wägner skrev till Flory Gate att det skulle bli svårt att samlas runt en och samma idé.¹⁵⁷ Ny inspiration fanns emellertid att hämta internationellt och Elin Wägner meddelade Flory Gate: ”Det har kommit ut en broschyr i England från Fellowship of Reconciliation emot deltagande i luftskydd, den måste vi skaffa oss.”¹⁵⁸ Det kom emellertid antydningar från Ada Nilsson att hon ville dra sig ur samarbetet.¹⁵⁹ I Emilia Fogelklou fann Elin Wägner en vän att diskutera en vägran utifrån samvets-

¹⁵⁴ Arbetsbok nr 94, s. 12–13, ant. 11/12. EWS, F II:9, KS. Att Ada Nilsson och Honorine Hermelin höll föreläsningar under hösten 1937 på Hemgården, och att Flory Gate och Elin Wägner besökte Hemgården bekräftas av Hemgårdens styrelseprotokoll A1:1, 15/12 1937, § 3 o. 5. Folkrorelsearkivet, Norrköping.

¹⁵⁵ Arbetsbok nr 94, s. 14, ant. 11/12. EWS, F II:9, KS.

¹⁵⁶ *Ibid.*

¹⁵⁷ Elin Wägner till Flory Gate 11/1 1938. EWS, E II:1, KS.

¹⁵⁸ *Ibid.*

¹⁵⁹ Elin Wägner till Flory Gate 17/1 och 26/1 1938. EWS, E II:1, KS.

betänkligheter med. Elin Wägner skrev om en rörelse i Schweiz, som vägrade släcka lampor eller aktivt tände belysningen i hemmen: ”I Schweiz tycks dessa ljuständare ha fått klarlagt att det icke är grundlagsmässigt lagligt att tvinga folk som myndigheterna gör, så vi har paralleller där.”¹⁶⁰

En kväll träffade Barbro Alving, Andrea Andréén, Else Kleen och Elin Wägner den danska författarinnan Karen Blixen på Operabaren i Stockholm. Elin Wägner berättade i mars 1938 för Flory Gate om det inspirerande samtalet de hade haft:

/.../ hon [Karen Blixen] sa att man ska aldrig tala förnuft med män, men dra fördel av deras rädsla för häxor, hon tänkte att om vi drog ut på heden en natt och teg sammen skulle de bli förfärade och undra. T.o.m. Dea [Andrea Andréén] undrade om man inte måste företa sig något konspirationsartat.¹⁶¹

Förfogandelagen, som gav myndigheterna rätt att för luftskyddets behov använda enskild egendom och ta ut personal till tjänstgöring, gick igenom i mars 1938 och utvecklingen i omvärlden fick myndigheterna att intensifiera arbetet med luftskyddet. Den 9 september skulle det hållas en stor luftskyddsdag i Stockholm och Karen Blixens idé hade fått fäste hos Elin Wägner och Barbro Alving. Tillsammans med Flory Gate diskuterade de luftskyddsövningen i huvudstaden hemma hos Elin Wägner i Småland. Barbro Alving sände en brevglimt till sin vän:

Det blir stor luftskyddsövning i september i Stockholm nu. Där är en nervositetsgrund till. För man kan ju inte bara sitta och släcka och äcklas åt sig själv. Vi mullvadar ganska friskt här, Elin och Flory Gate och jag, och mänskligt att döma åstadkommer vi väl någon sorts demonstration.¹⁶²

Överläggningen utmynnade i bildandet av en 9-Septemberkommitté. Elin Wägner skickade snabbt iväg ett förslag på aktionen till Andrea Andréén, som i mars uttryckt ett försiktigt intresse för att göra något. Barbro Alving hade redan kontakt med kvinnor som gärna ville gå med, skrev Elin Wägner. Sedan följde en noggrann redogörelse för planerna:

Vi skulle först försöka cirkulera det lilla papperet, Flory kan stencilera det och där skulle då stå en lämplig samlingsplats, exempelvis Norra Bantorget. Man kan inte bestämma sig för plats och tid förr än man ser luftskyddsprogrammet. Sen skulle man tåga till en plats som bara några få invigda visste, vi har i

¹⁶⁰ Elin Wägner till Emilia Fogelklou 11/2 1938. Se också brev 19/2 1938. EWS, E Ia:7, KS.

¹⁶¹ Elin Wägner till Flory Gate 21/3 1938. EWS, E II:1, KS.

¹⁶² BA till CF 9/8 1938, *Barbro Alving: Personligt, 1936-1939*, 1991, s. 217.

all stillhet tänkt oss Tranebergsbron, och där skulle man läsa upp det längre papperet som är utarbetat på grundval av det s k skarpa papperet som vi gjorde i fjor och sen antingen skiljas åt eller vandra hem eller i häkte eller hur det nu kan bli. Genom stor försiktighet i agitationen förut skulle man kanske kunna förhindra motdemonstrationer och motagitation i förväg. Det finns ju alltid några nyckelpersoner man kan tala vid. Jag har ingen aning om hur många man skulle kunna bli, om det bleve tio eller två hundra, men det finge man ju se. Frågan om tändning har jag inte tagit upp, därför att jag själv inte har bostad att tända i. Det finns ju möjlighet till det senare, om man vill. Jag skriver samtidigt till Honorine för hon var ju med i den lilla kommittén som arbetade ut papperet i höstas och hon har aldrig sagt att hon drar sig ut. Samtidigt skrev jag till henne att jag respekterade Adas beslut att dra sig från allt ihop. Mer har vi tills vidare inte gjort.¹⁶³

I brevet nämnde Elin Wägner två texter: ett litet papper och ett nytt papper. Elin Wägner kallade det lilla papperet för ”löpsedel” i arbetsbok. Det var en direkt uppmaning att delta i aktionen:¹⁶⁴

Kvinnor

som den 9de September, luftskyddsdagen, önska bevisa sin fredsvilja och protestera mot att civilbefolkningen tvångsmässigt indrages i krigsmaskineriet samlas på Norra Bantorget kl... för att gå i tyst demonstrationståg ut ur staden. Låt det bli klart att det finns kvinnor som inse att panikartad upprustning och militarisering ända in i hemmen inte gagnar fredens sak.

Sprid under hand denna kallelse till likatänkande som ni kan lita på 9-Septemberkommittén.¹⁶⁵

Det andra texten hade anknytning till det ”skarpa pappret” från de tidigare diskussionerna 1937. Den innehöll en personlig deklARATION, som åberopade aktionsdeltagarnas medborgarrätt och protesterade mot att lagstiftningen om förfoganderätten över befolkning och egendom inte hade tagits upp i ett politiskt val, så att människor hade fått uttrycka sin mening om det. Den nya krigstekniken medförde att alla nu kom in under det militära systemet och man kunde inte längre skilja ut vem som hade plikt att tjänstgöra i krigstid och vem som inte hade denna skyldighet. Det klokaste var att kämpa mot krigssystemet i sig, menade deklARATIONSTEXTEN. Eftersom det politis-

¹⁶³ Elin Wägner till Andrea Andréén 88 1938. EWS, E Ia:1, KS.

¹⁶⁴ Arbetsbok nr 94, s. 70, ant. 15/8. EWS, F II:9, KS.

¹⁶⁵ Det lilla papperet och deklARATIONEN ligger bland breven från EW till Andrea Andréén. EWS, E Ia:1, KS.

ka systemet inte tillät något utrymme för den som var emot civilförsvaret återstod endast en individuell protest. Den formulerades så här:

Jag nödgas därför falla tillbaka på en rent personlig vägran att ställa mig systemet till efterrettelse och söker genomföra densamma i den mån detta låter sig göra utan att tillfoga andra människor skada. Jag stöder mig därvid på regeringsformen § 16, där det heter och Konungen äger icke någons samvete tvinga eller tvinga låta.¹⁶⁶

Den första stora luftskyddsövningen skulle nu äga rum i Stockholm, en tillställning som i sina påhittade former gav en falsk bild av ett krigstillstånd, lät texten läsaren förstå. Då man krävde att invånarna medverkade blev det tvunget att vägra delta och visa sin åsikt. Deklarationstexten avslutades med orden: ”Detta mitt ställningstagande är en konsekvens av min hållning i samband med 1-Septemberrörelsen 1935 mot ”källar-och gasmasksystemet” /resp. min allmänna fredsinställning/ och jag har efter moget övervägande beslutat mig för detta.”¹⁶⁷

Att Honorine Hermelin inte ville gå med i aktionen, anförtrorde Elin Wägner sin arbetsbok, men tillade samtidigt att Andrea Andréén hade sänt ett positivt svar. För att mobilisera fler människor funderade Flory Gate och Elin Wägner på Ebba Holgersson i Blekinge. Hon var en trogen medarbetare på Fogelstad och hade också deltagit i det vapenlösa upproret 1935. Dessvärre låg hon sjuk och stämningen sjönk. Plötsligt föddes en ny idé. Varför inte smälta samman luftskyddsprotesten med den aktuella flyktingfrågan?¹⁶⁸

I Stockholm gick Barbro Alving och kände sig lite tyngd över de kommande aktiviteterna. Som vanligt tog hon sin tillflykt till brevskrivandet. Hon skrev:

Luftvärnsövningen vilar också på oss, något blir gjort för det är tvunget och förr än Flory Gate och Hamrin går i bodar och köper svart papper får månen falla ner. Vi har diverse planer, inte riktigt klart ännu, men jag har i uppdrag att höra på luftskyddsbyrån vad som händer med dem som inte släcker lampor och mopsar upp sig.¹⁶⁹

När Elin Wägner kom hem igen från sin Stockholmsresa var hon beredd att återigen försöka få med fler personer. Ebba Holgersson, som förmodligen blivit frisk igen, fick ett brev med en bön om att försöka hjälpa till och få

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁸ Arbetsbok nr 94, s. 71-72, ant. 21/9 1938. EWS, F II:9, KS.

¹⁶⁹ Barbro Alving till CF 20/8 1935. *Barbro Alving. Personligt, 1936-1939*, 1991, s. 219.

blekingar att skriva på det nya uppropet. Män var också välkomna att delta. Eftersom det skulle komma att kosta några hundralappar att sätta in annonser i tre tidningar, fick människor gärna skänka lite pengar.¹⁷⁰ Samma dag erhöll journalisten Ruth Hamrin Thorell också ett brev från Elin Wägner, med ungefär samma innehåll. Hon hoppades att brevmottagaren skulle kunna ta kontakt med Lisa Ekedahl, Elin Wägners kusin, och även få hjälp av Ada Nilsson med att sätta in uppropet som annonser i de rätta tidningarna. Själv berättade hon att förutom Ebba Holgersson hade ännu en kvinna blivit kontaktad i Blekinge och en kusin i Lund. Dessutom tänkte Flory Gate göra vad hon kunde bland sina bekanta i Göteborg.¹⁷¹

”Det är bara fruntimmer som har tröttnat”

Eftersom den aktiva protesten under själva luftskyddsövningen uteblev beslöt Flory Gate och Elin Wägner sig först för att stanna hemma och inte åka till Stockholm. Trots beslut om att inte fara kunde de ändå inte låta bli, anförtrödde Elin Wägner senare sin arbetsbok. De möttes av en centralstation som varken släppte in eller ut ljus. Den var mörklagd. Arbetsboken vittnar om att de var nyfikna på hur övningen skulle gå till och att de inte var ensamma om den känslan:¹⁷²

Vi beslöt att träffas och vara samman några stycken. Jag ringde upp Ria och Dea. Flory o jag blev sittande i en spårvagn då siréerna tjöt. Folk fick inte röra sig, häktades i så fall av polis. Under tiden hände det löjliga att bombanfallet uteblev på grund av dåligt väder men krevaderna på Norr Mälarstrand o Ridderfjärden ägde rum ändå. Båg. Sedan åt vi lunch med Andéns.

Därpå såg Flory och jag (efter en vilostund hos Carlströms för vi var verkligen trötta) luftskyddsutställn. som visade hur mammor sprang ner med barn i källare o sjuksystrar med de sjuka. Och hur planerna för luftskydd tog sig ut på papper. Gasmasker, arbetsstövlar osv. sedan var vi vid Eriksdalsskolan på söder där ett upptagningstålt och en första hjälp vid olycksfall var anordnad. Det viktigaste var grafiska uppställningar om hur folk skulle sorteras upp i lätt skadade, svårt skadade, män, kvinnor och lik och föras å olika håll. Barnens dockor till och med skulle avgasas och skrivas på med ägarinnans namn och adress. De som var anställda för att tala om kunde inte svara på de enklaste frågor.

¹⁷⁰ Elin Wägner till Ebba Holgersson 29/8 1938. Ebba Holgerssons samling, v:8, KS.

¹⁷¹ Elin Wägner till Ruth Hamrin Thorell 29/8 1938. Ruth Hamrin Thorells samling, v:4, KS.

¹⁷² Att det lilla gänget inte var ensamma visar också tidningsreportaget ”Bomb ur moln över månbelyst stad. Man ur huse: 100 000-tals skädelystna på gatan”, *DN* 9/9 1938.

Kl. 5 åt vi middag på Continental: Dea, Barbro, Lisa, Flory, Barbro B., Ria o jag. Sedan kom Ruth och vi satt på Continentals hörna som var mörklagd o drack kaffe o konjak. Sen gick vi bort mot Söder. Månen hade kommit upp. Fullt av folk ute. Då vi var på Slussen blåstes flyglarm o alla skulle stanna. Men vi gick från Katarinavägen neråt Slussen. Folk sa: det är bara fruntimmer som har tröttnat. Inte heller nu blev det ng ordentligt bombardemang. Ria såg en maskin mot månen och vi såg några eldkulor som slocknade. Stan gjorde sig osynlig och kröp in i landskapet. Det var underbart vackert i mån-skenet och kusligt med Adas tomma mörka fönster. Sen satt vi en stund på Ljunggrens bar och Dea följde mig o Flory till tåget. Mörkt på station och tågen bländad [?] lyktor. Nästa morgon stod vår annons.¹⁷³

Annonsen eller uppropet, ”En handling som befriar”, kombinerade luftskyddsprotesten med budskapet att flyktingar skulle få ett bättre mottagande. Texten slog fast att det civilskydd som Sverige hade valt att bygga upp, på liknande sätt som i andra länder, inte alls ingav någon trygghet eller mindre rädsla. Att medverka till att flyktingar fick skydd var däremot något som stärkte demokratin och tron på mänskligheten. Därför var det en handling som ökade tryggheten. ”En sådan handling ligger och väntar på oss”, utropade annonsen, som var undertecknad av 43 kvinnor och 7 män.¹⁷⁴

Ett nordiskt telegram till NF

År 1938 behövde protesterna mot civilskyddsfrågan stödet av ett upprop till förmån för flyktingar för att kunna samla deltagare. Det förefaller som att åtminstone en protest i det vapenlösa upprorets efterföljd inte längre var möjlig och att de aktiva blev tvungna att lägga ner sin kamp. Men så var inte fallet, några yttringar under 1939 visar att protesten mot krigsberedskap fortsatte, om än i förminskad styrka. Elin Wägner demonstrerade sitt ställningstagande genom att bestämt avsäga sig sitt medlemskap i Fredrika-Bremerförbundet, om det visade sig att föreningen hade anslutit sig till ”kvinnornas civilskydds rörelse”. I så fall skulle hon lämna förbundet utan att ställa till någon scen. Själv ansåg hon, att förbundet kunde vänta med att engagera sig tills det kom en lag som påbjöd civilskyddsarbete för kvinnorna, vilket Elin

¹⁷³ Arbetsbok nr 94, s. 76-80, ant. 219 1938. EWS, F II:9, KS.

¹⁷⁴ SD 9/9 1938, s. 9. Av de 50 tillhörde åtminstone 12 Vännernas Samfund [kväkare]. Bland undertecknarna fanns Eva Andén, Andrea Andréén, Nina Benner-Andersson, Harry Blomberg, Elisabeth Ekedahl, Emilia Fogelklou, Flory Gate, Ruth Hamrin Thorell, Ivar Harrie, Honorine Hermelin, Ebba Holgersson, Mia Leche Löfgren, Bertil Malmberg, Ada Nilsson, Ellen Rydelius, Greta Stendahl, Elisabeth Tamm, Märta Tamm-Götling, Sam Thysell, Elisabeth Waern-Bugge och Elin Wägner.

Wägner trodde skulle komma: ”Så vore ju saken klar och redig, och en gång skulle de som forskar i vår historia under denna förnedringstid åtminstone ha sett att vi böjde oss för diktat inte förr.”¹⁷⁵

Till Kvinnornas Beredskapskommitté, som hade bildats i oktober 1938, anslöt sig så småningom flera kvinnoorganisationer. Som tidigare nämnts var det folkpartisten Ruth Stjernstedt som stod i spetsen för kommittén. Under 1914 hade hon varit med och bildat Frisinnade Kvinnors Förening, som sedan blev riksförbund och som senare ombildades till Svenska Kvinnors Vänsterförbund. I mars 1939 samlade förbundet ihop medlemmar till ett 25-årsjubileum.¹⁷⁶ Stiftarna från 1914 var också inbjudna. Ruth Stjernstedt deltog i sammankomsten och har skildrat upplevelsen i sin självbiografi. Elisabeth Tamm hade i sitt historiska tal över föreningen också varit kritisk mot dem som hade anslutit sig till Kvinnornas Beredskapsorganisation. Hon hade enligt Ruth Stjernstedt använt orden: ”Vi behöver inga beredskapskommittéer mot döden.”¹⁷⁷ I stället för en organisation för krigsberedskap bildade i december 1939 SKV tillsammans med Radikala kvinnor i Danmark och Norges Venstrekvindelag en Skandinaviska vänsterkvinnors samarbetskommitté för fredsberedskap. Kommittén sände iväg ett telegram som enligt Ada Nilsson var ett inlägg i konflikten mellan Finland och Sovjet. Telegrammet innehöll en vädjan om en snar fredskonferens. Det skulle vara lika många kvinnor som män på konferensen, eftersom kvinnor var utsatta för kriget i lika hög grad som män. Det skulle emellertid inte vara vilka kvinnor som helst, utan sådana som i likhet med undertecknarna inte trodde att konflikter mellan ”demokratiska och auktoritära stater” kunde avgöras med våld. De svenska kvinnor som skrev under telegrammet var Andrea Andréen, Flory Gate, Honorine Hermelin, Ada Nilsson, Naima Sahlbom, Elisabeth Tamm och Elin Wägner.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Elin Wägner till Hanna Rydh 7/2 1939. EWS, E Ia:14, KS.

¹⁷⁶ Nilsson 1940, s. 168.

¹⁷⁷ Stjernstedt 1956, s. 253.

¹⁷⁸ Nilsson 1940, s. 169-170; ”Fredsvädjan till Genève”, *DN* 12/12 1939. Från Danmark skrev Julie Arenholt, Johanne Asmund, Johanne Bredal, Xenia Vagn Jacobsen och Anna Westergaard på. Norge representerades av Astri Frisak, Ursula Jorfald, Lulli Lous, Sigrid Helliessen Lund, Marie Lous Mohr, Kristine Scheie, Ingebjerg Sletten och Katti Wankel. Telegram till NF på franska, ANS, v:19, KS.

Konserthusmötet 1940

Den 12 februari 1940 höll 24 kvinnoorganisationer ett opinionsmöte under vinjetten ”Mot det totala kriget för fred och folkförsoning”.¹⁷⁹ I det totala kriget inkluderades även civilbefolkningen. Det första initiativet togs av det Socialdemokratiska Kvinnoförbundet. Gensvaret från många andra kvinnoföreningar kom omedelbart. På en veckas tid arrangerades ett offentligt möte med sex korta anföranden av riksdagsledamot Kerstin Hesselgren, förbundsordföranden för Socialdemokratiska Kvinnoförbundet Disa Västberg, KFUKs förbundsordförande Elsa Cedergren, fil d:r Hanna Ryd från Fredrika-Bremer-förbundet, stadsfullmäktige för högern Elisif Théel och ordföranden för IKFF Signe Höjer. För ungdomarna talade den 25-åriga Inga Bagger-Sjöbäck [Thorsson].¹⁸⁰ Föredragshållarnas olika föreningstillhörigheter visar bredden i aktionen. Att lottorna och högerns kvinnoorganisation kunde samsas med det socialistiska partiets kvinnoutskott är ett annat mått på vidden i uppslutningen.¹⁸¹

SKV medverkade dock inte i opinionsyttringen. Elin Wägner antecknade i en arbetsbok att gruppen hade deltagit i förberedelserna och att hon själv hade arbetat i resolutionskommittén. Skälet till att förbundet hoppade av uppgav hon var att utrikesministern som hade lovat att tala på mötet, förbjöd en vädjan om medling i Finlandskonflikten i resolutionen. Att man lyckades få fram en gemensam resolution för 24 organisationer som representerade cirka 520 000 kvinnor var viktigare än innehållet, menade däremot Kerstin Hesselgren, en av de ledande kvinnorna.¹⁸² Elin Wägner höll inte med. I sin arbetsbok skrev hon: ”Jag tycker nog tvärtom. En mindre, beslutsam skara och en klar paroll hade varit bättre. Det låg en motsägelse mellan lojalitetsförklaringen till regeringen och vädjan till intern. kv. solidaritet som måste vara illojal.”¹⁸³

Utrikesministern Christian Günther, som höll ett längre tal, ansåg att alldeles särskilt hade kvinnorna orsak att säga ifrån. Han fortsatte: ”Jag har länge förvånat mig över att Europas kvinnor så beskedligt följt med i den senaste utvecklingen. Ingenting hade varit mer naturligt än om de vägrat att vara med i det återfall till ett enbart manligt betonat barbari, som vi nu

¹⁷⁹ *Mot det totala kriget för fred och folkförsoning*. Anföranden hållna vid kvinnoorganisationernas stora opinionsmöte i Stockholms konserthus måndagen den 12 februari 1940, Stockholm 1940.

¹⁸⁰ *Morgonbris* 1940:3, mars, s. 1-2.

¹⁸¹ *Mot det totala kriget*, 1940. En uppräknning av de 24 kvinnoorganisationerna som deltog i aktionen, se s. 2.

¹⁸² Arbetsbok nr 97, s. 55 ff, ant. 7/2. EWS, F II:13, KS.

¹⁸³ Arbetsbok nr 97, s. 70, ant. 16/2. EWS, F II:13, KS.

genomleva.”¹⁸⁴ Signe Höjer menade i sitt tal emellertid att kvinnor inte kunde arbeta för fred ensamma utan män. Trots att mötet vädjade till andra kvinnor runt om i världen ville inte Signe Höjer se aktionen som ”en aktion för en isolerad kvinnlig insats utan en vädjan om en gemensam.”¹⁸⁵

Resolutionen från mötet tog fasta på den egna solidariteten med Finlands utsatta civilbefolkning. Oron handlade om kvinnor, barn, hemlösa mödrar, gamla och sjuka, vars bostäder och vistelseorter bombades sönder mitt under den kalla vintern. Även omsorg om ryska soldaters lidande i den starka kylan och sjömän på fredliga fartyg som i stridigheterna riskerade att sänkas, lyftes fram. Resolutionen innehöll också en internationell vädjan. Opinionsmötet uppmanade kvinnor över hela världen att i sina egna länder vara aktiva och skapa en kvinnlig ”enig opinion mot det ohyggliga totala kriget var det än uppträder och nu i första hand i Finland”.¹⁸⁶

Sammanfattning

I min analys av vad som hände efter att delegationen från Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget kommit hem från sin resa till Genève och NF i september 1935 har jag pekat på att det fanns sprickor i aktionens kollektiva identitet. Förutom att jag har identifierat motståndarna och deras verksamhet har jag karakteriserat de personer som avföll från idén som tvivlare. Motståndarna bestod av försvarsvänner som Eva Fröberg, några ledarskribenter på höger- och folkpartistiska landsortstidningar, *Iduns* chefredaktör Eva Nyblom, folkpartisten Ruth Stjernstedt, högerkvinnan Elisif Théel, några militärer i Göteborg, generalskan Ingeborg Hegardt samt historikern och professorskan Lizzie Carlsson, som fortsatte sin kritik under ett par år framöver. Socialdemokraterna Anna Lenah Elgström och Allan Vougt får också höra till de motståndare som öppet kritiserade aktionen.

Som tvivlare till idén om den personliga vägran mot civilskyddet har jag framhållit Lydia Wahlström, Gunhild Tegen, Elisabeth Tamm, Kerstin Hesselgren, Clartés kvinnogrupp, socialdemokraterna Kaj Andersson, Teres Svensson och Nathalia Ahlström, Axel Höjer, Amelie Posse-Brázdová och Elise Ottesen-Jensen. Alla medlemmar i IKFF stod heller inte helhjärtat bakom idén. Jag menar att också Signe Höjer ska placeras in bland tvivlarna. De som ändå i fortsättningen utgjorde de lojala idébärarna enligt min tolkning var IKFF-medlemmarna Naima Sahlbom och Elisabeth Waern-Bugge, samt de tre unga kvinnorna Ulla Alm, Barbro Alving och Flory Gate. Även Andrea Andréen tillhörde de lojala. Jag vill inte heller säga att Carin

¹⁸⁴ *Mot det totala kriget*, 1940, s. 8.

¹⁸⁵ *Mot det totala kriget*, 1940, s. 14.

¹⁸⁶ *Mot det totala kriget*, 1940, s. 24.

Hermelin, Honorine Hermelin och Ada Nilsson övergav linjen under det närmsta året, även om Elin Wägner verkar ha upplevt det så.

Idén att protestera mot hela krigssystemet via en kamp mot luftskydd och civilförsvår försvann alltså inte från alla aktörer efter att det vapenlösa upproret mot kriget 1935 hade klingat av. I samband med luftskyddslagen och förfogandelagen hann emellertid formen förändras ett par gånger. Den personliga vägran att delta i olika typer av krigsförberedelser, förvandlades till planer på en tyst kvinnlig demonstration. Även ett aktivt motstånd genom att störa luftskyddsövningar och använda "sit-down-aktioner" vid arbetsplatser diskuterades. En annan aktion av mer enskild art skulle vara att vid mörkläggning inte köpa mörkt papper och inte heller bry sig om att släcka i sin bostad. Slutligen förändrades revoltformen än en gång och civilskyddsprotesten fick tillsammans med flyktingfrågan bli till ett upprop med namnunderskrifter, infört som annons i åtminstone en dagstidning i samband med en luftskyddsövning 1938.

Även om könsaspekten tonades ner i budskapet försvann den inte helt. Det var fortfarande kvinnor som 9-Septemberkommittén ville mobilisera till sitt tysta demonstrationståg 1938. Ändå kom den kollektiva identiteten alltmer att handla om en personlig vägran byggd på regeringsformens samvetsklausul, men med hänvisning till det personliga ställningstagandet i det vapenlösa upproret.

De nya aktionsformerna skapades i mindre idélaboratorier inom det vapenlösa upprorets nätverk. Så diskuterade Flory Gate, Honorine Hermelin, Ada Nilsson och Elin Wägner i Norrköping vilka protester som var möjliga att utföra. Barbro Alving, Flory Gate och Ruth Hamrin Thorell tycks ha laborerat med planer hemma hos Elin Wägner i Småland. Samtidigt hade Elin Wägner möjlighet att diskutera idéer med Emilia Fogelklou och kväkargruppen. Nära vänner som Ebba Holgersson och Andrea Andréen knöts till aktionsplanerna och de anmodades i sin tur att ta kontakt med andra. Rekryteringsnätverket hade karaktären av en hemlig grupp bestående av nära vänner istället för en öppen och utåtriktad mobilisering. Orsaken var den förändrade internationella utvecklingen och att en direkt kanal som *Tidevarvet* saknades. Den bakomliggande idén, kritiken mot krigssystemet, låg emellertid kvar.

Jag har konstaterat att uppbyggnaden av ett skydd för civilbefolkningen, och senare beredskapsarbete inför ett eventuellt krig blev en nisch som på olika sätt kom att engagera kvinnorörelsen under andra hälften av 1930-talet. Som jag ser det fanns det tre vägar att gå. Antingen hade man en försvarsvänlig position och arbetade då också för att kvinnor skulle inordnas i det civila försvaret, på samma sätt som högerkvinnor och liberala kvinnor gjorde. Eller så intog man en pragmatisk hållning, som innebar att man inte skulle involvera sig förrän det började brinna i knutarna. Det var då viktigt

att markera att det inte var någon ”försvarspropaganda”, utan endast ”eldsläckning och samaritertjänst”. Så gjorde bland annat det socialdemokratiska kvinnoförbundet. Även IKFFs attityd i frågan kan sägas tillhöra den linjen. Båda förbunden betonade att beslutet låg hos varje enskild medlem. Som ett tredje alternativ fanns protestens väg. Även den byggde på ett personligt ställningstagande, men den riktades mot alla former av deltagande i krigsförberedelser och beredskapsarbete. Elin Wägner och flera med henne gick konsekvent den vägen. Tidigare skildringar av Elin Wägner efter aktionen 1935, har enligt min tolkning överdrivit hennes besvikelse och uppgivenhet i den fasen, genom att alltför ensidigt utgå från hennes arbetsbok. Ställer man arbetsboken vid sidan av det rika brevmaterialet, framtonar delvis en annan bild. Den radikala idén om vägran till luftskydd och civilförsvar levde ännu, och gruppen kring Elin Wägner hade fortfarande nya planer på aktioner.

7 Kvinnor gör politik

Att förändra det offentliga rummet

Ron Eyerman och Andrew Jamison har påpekat att deltagarna i sociala rörelser producerar ny kunskap och nya insikter när de utmanar rådande förhållanden i samhället. Det var precis vad aktörerna i de kollektiva aktionerna mot krig 1915 och 1935 gjorde. De ställde andra frågor om kvinnors delaktighet i politik, och rätt att vara med och bestämma, även när det gällde områdena utrikespolitik, krig och försvar. Det var medborgarskapet som gav aktionerna deras tyngd. Först kom kravet på politisk rösträtt och därefter ansvaret och skyldigheten att utnyttja de politiska rättigheterna.

De kollektiva aktionerna var visserligen utomparlamentariska men för att fånga kvinnors politiska engagemang har forskare studerat andra arenor än de traditionella politiska institutionerna.¹ Vissa har också lyft fram att det behövs ett utvidgat och inkluderande politikbegrepp. Ida Blom hävdar till exempel att istället för att fokusera på var besluten fattas skulle innehållet i verksamheten och syftet med aktiviteten kunna beaktas i ett breddat politikbegrepp. Hon säger: ”Enhver handling som hadde som formål å påvirke fordeling av makt og ressurser i samfunnet måtte inkluderes i begrepet.”² Kjell Östberg menar att det är viktigt att också ta med sociala och moraliska frågor för att förstå kvinnors engagemang i den politiska sfären.³ Christina Florin och Lars Kvarnström uttrycker sig på följande sätt: ”Aktioner på arbetsplatser, i organisationer, i kulturlivet eller i andra icke-politiska institutioner är också ”politiska” om de syftar till att förändra det offentliga.”⁴ Politiskt arbete skulle således även kunna inkludera utomparlamentariska aktioner, beroende på de ställda kravens innehåll och syftet bakom handlingarna.⁵

¹ Se resonemang i Björk 1999, s. 146-147.

² Ida Blom, ”Politikk og kjønn - nasjonalisme, forsvarspolitik og demokrati omkring 1900”, *Rapport III. Fra kvinnehistorie til kjønns historie?* Det 22. nordiske historikermøte, Oslo 1994, s. 48.

³ Östberg 1997, s. 67-68.

⁴ *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800-1950*, red. Christina Florin och Lars Kvarnström, Stockholm 2001, s. 19.

⁵ Yvonne Hirdman betonar däremot att det är tillgången till politiska institutioner som är avgörande för maktutövning och att lyfta fram informell makt och individuella kvinnor som handlande subjekt tenderar att osynliggöra den dominerande genusmakordningen. Hirdman avfärdar emellertid inte studier om aktörernas verksamhet, men anser att de måste knytas till rådande strukturer. Yvonne Hirdman, ”Konstruktion och förändring - genus som vetenskap”, *Kvt* 1998:3-4.

Min närläsning av kvinnors kollektiva aktioner mot krig, och det sammanhang de uppträdde i, visar att de var menade som politiskt påtryckningsarbete utifrån kvinnors medborgarskap. Aktörerna krävde en förändring av de politiska gränserna. Initiativtagarna till fredsaktionerna fick snabb genomslagskraft via rekryteringsnätverk och personliga nätverk. Deltagarna agerade inom en politisk diskurs som gav kvinnor rätt att agera i offentligheten. Vilka andra element ingick i ett sådant tankemönster? Går det att finna ett nätverk av aktiva kvinnor som under hela perioden var beredda att ställa upp i nya mobiliseringar?

Rekryteringsnätverk

Fredssöndagens centralkommitté 1915 och det vapenlösa upprorets arbetsutskott 1935 lyckades mobilisera cirka 88 000 respektive 20 000 kvinnor över hela landet. Alberto Melucci framhåller att det är svårt att mobilisera individer till kollektiva handlingar utan kända rekryteringsnätverk. Som framgått av min studie bestod de båda samlingarna av enskilda deltagare. Både personliga nätverk och rekryteringsnätverk via organisationer var viktiga. Samlingen på konserthuset 1940 vände sig däremot enbart till föreningar, medan aktionen till stöd för president Wilson sökte stöd både från organisationer och enskilda. Vilka kvinnoorganisationer vände initiativtagarna sig till? Nedan följer en uppställning av de organisationer som fungerade som rekryteringsnätverk eller som direkt medverkade i de kollektiva handlingarna 1915, 1919, 1935 och 1940. Jag räknar inte med mobiliseringsförsöken 1937-1938, eftersom de som deltog då riktade sig direkt till pålitliga personer i vänkretsen.

Tabell 9. Organisationer som deltog aktivt eller fungerade som rekryteringsnätverk i aktionerna 1915, 1919, 1935, 1940:

	<i>1915</i>	<i>1919</i>	<i>1935</i>	<i>1940</i>
	<i>Rekryt.</i>	<i>Deltag.</i>	<i>Rekryt.</i>	<i>Deltag.</i>
	<i>nätverk</i>	<i>org.</i>	<i>nätverk</i>	<i>org.</i> ⁶
SKM ⁷			–	x
LKPR	x	x		

⁶ I Konserthusmötet medverkade ett flertal andra kvinnoorganisationer. Flera av dem bildades inte förrän under mellankrigstiden, varför det inte är fruktbart att ta med dem i en jämförelse över tid.

⁷ LKPR lades ner efter att den kvinnliga politiska rösträtten hade gått igenom. Många av medlemmarna förlade det fortsatta arbetet till Fredrika-Bremer-förbundet. Andra ville starta en ny organisation, Svenska Kvinnors Medborgarförbund, SKM. Östberg, 1997, s. 164-167.

FKF/FKR/SKV	x	x	x	T (1939)
SSKF	x	x	x	x
Kommitté/IKFF		x	x	x
Vita Bandet	x	x (Skr.)	enskilda	x
KFUK	x	(Skr.)	x (T)	x
SKN	x	(Skr.)	–	x
Fredrika-Bremer-förbundet	x	(Skr.)	(T)	x
Röda Korsets Kvinnoråd	x	–	–	x
SMKF/Högerns CK	enskilda	(Skr.)	(T)	x

Källa: Protokoll, centralkommittén och cirkulärskrivelser, januari–juni 1915.

IKFFS, F II:1, KS; *Herta* 1918: 20; *Tidevarvets* kandidatlista och upprop i dagspressen 15/8 1935; *Mot det totala kriget*, 1940.

Kommentar: Skr. = skrivelse och T = telegram.

Av tabell 9 framgår att de frissinnade kvinnorna hoppade av samarbetet inför konserthusmötet 1940, medan de socialdemokratiska kvinnorna medverkade i alla fredsamlingarna. IKKF existerade visserligen inte som förbund förrän efter första världskrigets fredsförhandlingar. Tillsammans med föregångaren, Svenska sektionen av internationella kvinnokommittén för varaktig fred, deltog förbundet emellertid flitigt. Vita Bandet och KFUK är organisationer som på sätt och vis intog en mellanståndpunkt. De inte bara uppmantrade enskilda medlemmar att delta i de kollektiva aktionerna, utan anslöt sig också till skrivelser och telegram tillsammans med de borgerliga föreningarna. Till exempel fanns det en kontakt med Vita Bandet i aktionen 1935 genom att Nina Benner-Andersson ställde upp som enskild kandidat.⁸ Efter Haag-kongressen 1915 bildade hon ett fredsdepartement inom Vita Bandet.⁹ KFUKs ordförande Elsa Cedergren gav sitt stöd till fredsaktionen 1935 genom att sätta sitt namn under uppropet i de dagliga tidningarna. Hennes medverkan tolkar jag som en tillåtelse för föreningens medlemmar att gå med i aktionen. Min slutsats är alltså att deltagarna i de kollektiva aktionerna för fred 1915, 1919, 1935 och 1940 framför allt rekryterades från FKF/FKR/SKV, SSKF, IKFF, Vita Bandet och KFUK.

Tabell 9 visar att det var främst under pågående krig, i början av första och andra världskriget, som olika kvinnoorganisationer deltog i samma protest. Det innebar inte att de borgerliga kvinnoföreningarna var tysta vid Wilsonmötet 1919 eller vid Abessinienkrisen 1935. Uppställningen visar att dessa vid första världskrigets slut, som tidigare nämnts, istället skrev på en mer all-

⁸ Maja Björkman, en annan kandidat i det vapenlösa upproret, skrev en glödande artikel om aktionen i föreningens tidskrift. "Ned med vapnen i alla länder", *Vita Bandet* 1935:10, oktober.

⁹ Elgham 1965.

mänt hållen skrivelse och att de sedan under Abessinienkrisen valde att sända ett gemensamt telegram till regeringen. På så sätt kolliderade inte de borgerliga föreningarnas åsikter om fred och försvar med kraven i fredsaktionerna. En omvänd situation inträffade 1939-1940. SKV som valde att stå utanför mötet på Konserthuset i februari 1940 hade redan tagit initiativ till ett nordiskt telegram till NF i december 1939. Slutsatsen av detta förfaringsätt är att fredsfrågan engagerade kvinnorörelsen från höger till vänster vid de olika aktionstillfällena, däremot skilde sig kraven och uttryckssätten åt.

Kvinnornas fredssöndag 1915 och Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935 hade ambitionen att samla enskilda kvinnor över hela Sverige. Jag har skildrat hur centralkommittén under första världskriget arbetade med ett kortsystem för att katalogisera ledande kvinnor på olika orter i landet med utgångspunkt från skilda föreningar. Särskilt värdefullt var det med sådana kvinnor som hade många kontaktytor. Jag har också framhållit att arbetsutskottet under mellankrigstiden sände upprop och särtryck till medlemmar i freds- och nykterhetsföreningar, annonserade i dagspressen och kontaktade vänner och bekanta. Antalet möten och hur många kvinnor som anslöt sig till resolutionen 1915, antalet kandidater och röstande i aktionen 1935, har jag redovisat i tabell 1, tabell 4 och tabell 6. Det är inte meningsfullt att göra en direkt jämförelse mellan rekryteringsnätverkens räckvidd i de två aktionerna, eftersom siffrorna mäter olika enheter. Det går emellertid att urskilja en viss kontinuitet.

Både 1915 och 1935 var tillströmningen störst i storstadsområdena, Södermanlands län, Östergötlands län, Gävleborgs län och Västernorrlands län. Minst engagerade var kvinnor på Gotland vid båda tillfällena. Antalet deltagare skilde sig rejält åt, 90 000 år 1915 och 20 000 år 1935. Ändå är det intressant att se att centralkommittén och senare arbetsutskottet lyckades mobilisera tillräckligt många kvinnor över hela landet utom på Gotland, för att hålla och delta i möten 1915, och för att ställa upp som kandidater och medverka i en omröstning 1935. Det betyder att de uppbyggda rekryteringsnätverken fungerade och att informationen nådde ut. Men det innebär också att i alla län, i stort sett, fanns det kvinnor med resurser som var villiga att haka på idéerna och den organisation som initiativtagarna på kort tid hade skapat.

Personliga nätverk och generationer

I avhandlingens inledning presenterade jag aktörerna Kerstin Hesselgren, Ada Nilsson och Elin Wägner. Jag konstaterade att de tre kvinnorna medverkade i båda fredsaktionerna och ställde så frågan om det fanns andra kontinuiteter i aktörsnätverken. Under arbetets gång har det också framkommit att Ada Nilsson och Elin Wägner deltog i mobiliseringarna 1937 och 1938. De fick emellertid då klara sig utan Kerstin Hesselgren, som i sin tur inte lyckades få med de två andra på Konserthusmötet 1940. Det fanns alltså både kontinuitet och förändring i de personliga nätverken.

En jämförelse mellan mina tidigare analyser av de arbetande nätverken i de kollektiva handlingarna 1915 och 1935 visar att endast 7 kvinnor var engagerade i förberedelsearbetet i båda aktionerna. Om jag vidgar urvalet till att omfatta även de som medverkade på andra sätt i de båda fredsaktionerna, finner jag sammanlagt 15 kvinnor. Av de deltagande 90 000 respektive 20 000 kvinnorna kan 15 kvinnor synas som en liten siffra. Det är emellertid värt att betänka att min utgångspunkt för jämförelsen endast är 46 namngivna kvinnor som medverkade i fredssöndagen eller som var delegater i Haag-kongressen 1915.¹⁰ För det vapenlösa upproret 1935 är tillgången på namngivna deltagande kvinnor större, nämligen alla kandidater som stod med på listan och några därutöver, ett antal av omkring 320 kvinnor. Av 46 kvinnor var det alltså 15 som ställde upp igen.

Tabell 10. Kvinnor som medverkade i aktionerna både 1915 och 1935:

<i>Arbetande nätverk:</i>	<i>1915</i>	<i>1935</i>
Lisen Bonnier	2CK-möten./lokalt Sthlm	bidrog finansiellt
Kerstin Hesselgren	CK	repr.församl./höll tal
Anna Lindhagen	Haag	repr. församl.
Ada Nilsson	CK	AU/repr.församl.
Signe Vessman	CK	repr.församl.
Elisabeth Waern-Bugge	Haag	AU/repr.församl.
Elin Wägner	CK/Haag	ideolog/repr.församl./höll tal
<i>Utvidgat nätverk:</i>	<i>1915</i>	<i>1935</i>
Louise von Bahr	CK	repr.församl.
Nina Benner-Andersson	Haag	repr.församl.

¹⁰ 36 kvinnor från centralkommittéarbetet, se tabell 2, och 10 Haag-delegater. (Egentligen var delegaterna 16 till antalet, men 6 av dem finns med bland de 36 kommittémedlemmarna.)

<i>Utvidgat nätverk:</i>	1915	1935
Emilia Fogelklou	Haag	repr.församl.
Selma Lagerlöf	passiv	passiv
Mia Leche Löfgren	Haag	repr.församl.
Naima Sahlbom	Haag	AU/repr.församl./höll tal
Lydia Wahlström	CK	repr.församl.
Matilda Widegren	Haag	repr.församl.

Källa: Se underlaget till tabellerna 2, 3 och 8; bilaga 3, samt besluts- och diskussionsprotokoll tillhörande Kvinnornas Representantskapsmöte 'Ned med vapnen' 1/9 1935, ANS, v.19, KS.

Kommentar: CK = centralkommitté; AU = arbetsutskott.

Det nätverk som jag har rekonstruerat ovan innehåller kvinnor som hade olika funktioner i aktionerna. Exempelvis lånade Selma Lagerlöf ut sitt namn, men förhöll sig i övrigt passiv. När det gäller Lisen Bonnier är det svårt att säga vilken roll hon spelade, eftersom hon höll sig i bakgrunden. Till det vapenlösa upproret 1935 gav hon ekonomiska bidrag. Att hon var intresserad av fredsarbete är det ingen tvekan om. Hon hade planer på att starta en fredstidning 1928 och vände sig då till Elin Wägner, som i sin tur tackade nej till att medverka. Elin Wägner ansåg att fredsbudskapet i Lisen Bonniers version hade en alltför allmän framtoning.¹¹

Ett diakront nätverk, det vill säga ett nätverk över hela undersökningsperioden från 1915 till 1940, utöver detta är svårt att identifiera. Med hänsyn till generationsaspekten, skulle jag snarare vilja tala om två överlappande nätverk under perioden. Tabell II visar deltagare som medverkade i aktionerna 1915 och 1935, samt de som deltog i mobiliseringarna 1937. Vidare de som skrev på den kombinerade civilskydds- och flyktingprotesten 1938, samt de som undertecknade det nordiska telegrammet till NF 1939 eller som talade på Konserthuset 1940.¹²

¹¹ Elin Wägner till Lisen Bonnier 31/5 1928. Bonniers förlagsarkiv.

¹² Det nordiska telegrammet till NF är undertecknat av enskilda kvinnor, vilket är anledningen till att telegrammet är inkluderat. Kvinnoföreningarnas telegram 1919 och 1935 var undertecknat av organisationer.

Tabell II. Överlappande nätverk och generationsaspekten 1915 till 1940:

<i>Namn</i>	<i>födelseår</i>	<i>1915</i>	<i>1935</i>	<i>(1937)</i>	<i>1938/F</i>	<i>1939–1940</i>
Ellen Key	1849	66 år				
Agda Montelius	1850	65 år				
Anna Whitlock	1852	63 år				
Selma Lagerlöf	1858	<u>57 år</u>	<u>77 år</u>			
Lisen Bonnier	1861	<u>54 år</u>	<u>74 år</u>			
Matilda Widegren	1863	<u>52 år</u>	<u>72 år</u>			
Nina Benner-Andersson	1865	<u>50 år/H</u>	<u>70 år</u>		F	
Emilia Broomé	1866	49 år				
Elisabeth Waern-Bugge	1868	<u>47 år</u>	<u>67 år</u>		F	
Lydia Wahlström	1869	<u>46 år</u>	<u>66 år</u>			
Anna Lindhagen	1870	<u>45 år</u>	<u>65 år</u>			
Louise von Bahr	1870	<u>45 år</u>	<u>45 år</u>			
<u>Naima Sahlbom</u>	<u>1871</u>	<u>44 år/H</u>	<u>64 år</u>			<u>68 år T</u>
<u>Kerstin Hesselgren</u>	<u>1872</u>	<u>43 år</u>	<u>63 år</u>			<u>68 år K</u>
<u>Ada Nilsson</u>	<u>1872</u>	<u>43 år</u>	<u>63 år</u>	deltog	F	<u>67 år T</u>
Emilia Fogelklou	1878	<u>37 år/H</u>	<u>57 år</u>	deltog	F	
Mia Leche Löfgren	1878	<u>37 år/H</u>	<u>57 år</u>		F	
Signe [Svensson] Vessman	1879	<u>36 år</u>	<u>56 år</u>			
Elisabeth Tamm	1880		<u>55 år</u>		F	<u>59 år T</u>
<u>Elin Wägner</u>	<u>1882</u>	<u>33 år</u>	<u>53 år</u>	deltog	F	<u>57 år T</u>
Ebba Holgersson	1885		<u>50 år</u>	deltog	F	
Honorine Hermelin	1886		<u>49 år</u>	deltog	F	<u>53 år T</u>
Eva Andén	1886		<u>49 år</u>	deltog	F	<u>53 år T</u>
Andrea Andréén	1888		<u>47 år</u>	deltog	F	<u>51 år T</u>
Disa Västberg	1891		<u>44 år</u>			<u>49 år K</u>
Signe Höjer	1896		<u>39 år</u>			<u>44 år K</u>
Carin Hermelin	1903		32 år			
Flory Gate	1904		<u>31 år</u>	deltog	F	<u>35 år T</u>
Barbro Alving	1909		<u>26 år</u>	deltog		
Ulla Alm [Lindström]	1909		26 år			
Ragna Kellgren	1913		22 år			

Källa: Se underlaget till tabell 2 och 7; bilaga 3; ”En handling som befriar”, *SD* 9/91938; ”Fredsvädjan till Genève”, *DN* 12/12 1939; *Mot det totala kriget*, 1940; biografiska uppslagsverk, se käll- och litteraturförteckning.

Kommentar: H = deltog ej i CK, men reste till Haag; F = flyktninguppprop, T = telegram, K = konserthuset. Understrykning = medverkan i mer än en aktion.

Uppställningen kräver en förklaring. Ellen Key, Agda Montelius, Anna Whitlock och Emilia Broomé fanns inte i livet 1935. Här hade nätverkets länkar brustit. Att döma av Agda Montelius inställning till fredssöndagen i juni 1915 och Emilia Broomés ställningstagande när FKR debatterade försvarsfrågan 1925, är det troligt att endast Ellen Key och Anna Whitlock skulle ha funderat på att ställa upp för Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget. Matilda Widegren avled 1938, Selma Lagerlöf 1940 och Anna Lindhagen 1941. Att människor inte längre är i livet är emellertid endast en delförklaring till att nätverkets länkar bryts. Andra orsaker kan vara hög ålder och sjukdom, eller helt enkelt att intresset inte finns längre. En tidigare deltagare kan också ha ändrat inställning i frågan. Signe Bergman levde till 1960, men trots att hon var aktiv i fredssöndagen 1915 finns hennes namn inte med i fredssammanhang på 1930-talet. För att visa att de yngre deltagarna inte rimligtvis kunde ha deltagit i fredssöndagen 1915 har jag tagit med Ulla Alm [Lindström], Carin Hermelin, och Ragna Kellgren i tabell 11.

Framför allt är det två generationers nätverk som skiljer ut sig. Ett ”äldre” som var aktivt 1915 och 1935, och ett ”senare” som också inkluderade kvinnor mellan 20 och 30 år. Det finns emellertid några kvinnor i de överlappande nätverken som ställde upp under hela perioden, nämligen Naima Sahlbom, Kerstin Hesselgren, Ada Nilsson och Elin Wägner.

Tabell 11 visar att flera av de ledande i Kvinnornas fredssöndag 1915 var mellan 40 och 60 år. Agda Montelius hade till och med uppnått 65 år. Tjugo år senare, när Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget sattes igång, var många av de centrala aktörerna omkring 50 år eller äldre. Exempelvis var Elisabeth Waern-Bugge 67 år. En intressant iakttagelse är att det vapenlösa upproret samlade kvinnor mellan 22 och 77 år. Det tolkar jag som att kvinnoidentifikationen var starkare än generationstillhörigheten i just den aktionen. Jag kan alltså konstatera att de överlappande personliga nätverken, som var drivande i fredsmobiliseringarna, rymde påfallande många äldre kvinnor.¹³

Vilka kan betecknas som de två nätverkens rörelseintellektuella? Om jag använder den vidare beteckningen för rörelseintellektuella, som Eyerman och Jamison står för, där en rörelseintellektuell kan vara uttolkare, artikulerare, idéspredare, lärare och organiserare av rörelsens budskap, är det tydligt att flera av kvinnorna kan gå in under en sådan kategori. Mest aktiv var Elin Wägner, men Naima Sahlbom och Elisabeth Waern-Bugge drog också sitt strå till stacken. Barbro Alving och Signe Höjer tillhörde en yngre generation, men kom att bli flitiga uttolkare av fredsbudskapet.¹⁴

¹³ Om äldre kvinnors intresse för fredsfrågan, särskilt ett utbyte av tankar mellan Selma Lagerlöf och Henriette Coyet, se Birgitta Odén, ”Gamla kvinnors vishet”, *Språkets speglingar*, Lund 2000.

¹⁴ Signe Höjer var en av huvudtalarna vid demonstrationerna mot neutronbomben under pingsten 1978, se ”Miljarder satsas på perversa vapen”, *DN* 145 1978.

Ytterligare en aspekt att lyfta fram är vilka dessa kvinnor var, vilka yrken och civilstånd de hade, och vilka föreningar de tillhörde. I de överlappande nätverken fanns kvinnor som åtminstone under 1930-talet fungerade som ordförande i IKFF, SKV, SSKF och KFUK, vilket tyder på ett starkt nätverk med resurser. Samma sak gällde också för fredssöndagens arbetande nätverk 1915. Även där fanns ordförande för LKPR, Vita Bandet, SSKF, FKR, Fredrika-Bremer-förbundet och KFUK. Vad gäller yrke framgår det av tabell 12 att kvinnorna till största delen tillhörde en yrkesutbildad medelklass. I den mån det har gått att få fram civilstånd förefaller det som om ungefär hälften av kvinnorna i de överlappande nätverken var gifta eller hade varit gifta.¹⁵ Ungefär samma sak gällde i Kvinnornas fredssöndag 1915 där 16 av deltagarna var gifta och 18 ogifta. (Se bilaga 2.) Av de kvinnor som satt med i den representativa församlingen i det vapenlösa upproret hade 40 frutitel medan 31 benämndes fröken. (Se bilaga 4.) Fredsaktionerna intresserade alltså både gifta och ogifta kvinnor. Vissa kritikers påståenden om de ogifta kvinnornas orealistiska protest i aktionen 1935 är således inte korrekt.

Tabell 12. Organisationstillhörighet, yrke och civilstånd för kvinnor som ingick i de överlappande nätverken 1915 till 1940:

<i>Namn</i>	<i>Organisation</i>	<i>Yrke</i>	<i>Civilstånd</i>
Selma Lagerlöf		författare	frk
Lisen Bonnier			fru
Matilda Widegren	IKFF ordf. 1919–34	lära­rinna	frk
Nina Benner-Andersson	Vita Bandet/kvåkare	sjuksköterska	fru
Elisabeth Waern-Bugge	IKFF/FKF	skriftst./affärsinnehav.	fru
Lydia Wahlström	SMKF/FBF	historiker/­rektor	frk
Louise von Bahr		gymnastiklära­rinna	frk
Anna Lindhagen	IKFF/SSKF	barnavårdsinspektris	frk
Naima Sahlbom	IKFF/ ordf. 1935	kemist	frk
Kerstin Hesselgren	FKR/SKV ordf. FKR/SKV/SKM	yrkesinspektris/politiker	frk
Ada Nilsson	FKR/SKV	läkare	frk
Emilia Fogelklou	kvåkare	teolog	frk/fru/änka
Mia Leche Löfgren	IKFF	författare	fru
Signe Vessman	SSKF/ordf. 1920–36	sömmerska	fru

¹⁵ Civilstånd är ingen konstant variabel, men i min uppställning har jag utgått från beteckningarna fru/fröken. En skild kvinna eller en änka behöll sin frutitel. På så sätt behöver jag inte ta ställning till om en fru vid ett visst tillfälle fortfarande var gift eller ej.

Elisabeth Tamm	FKR/SKV	godsägare/politiker	frk
Elin Wägner	FKR/SKV/IKFF kväkare	journalist/författare	fru/skild
Ebba Holgersson	FKR/SKV	kommunalpolit./lärarinna	frk
Honorine Hermelin	FKR/SKV	lärare/rektor	frk
Eva Andén	FKR/SKV	advokat	frk
Andrea Andréén	FKR/SKV/SSKF	läkare	fru
Disa Västberg	SSKF/ordf. från 1936		fru
Elsa Cedergren	KFUK/ordf. KFUK		fru
Signe Höjer	IKFF/SSKF/ordf. i IKFF från 1936	sjuksköterska/socionom	fru
Flory Gate			fru
Barbro Alving		journalist	frk

Källa: Uppslagsverk, se käll- och litteraturförteckning; CK-protokoll, IKFFS F, II:1; anteckning om medlemmarna i CK, EWS, F VII: 1, KS; Flood 1939, s. 246–253; bilaga 4.

Civilståndet väcker frågan om vad män betyder för kvinnors nätverk. Niklas Stenlås hävdar att kvinnor är betydelsefulla för mäns nätverk. Han lyfter fram att hustrur, som värdinnor i sällskapslivet, spelade en viktig roll för den manliga företagarvärldens nätverk på 1940-talet.¹⁶ Anita Göransson studerar kvinnliga nätverk inom den borgerliga eliten och finner att många av de ledande kvinnorna inom kvinnorörelsen hade stödjande män.¹⁷ Äktenskap kan därför i hög grad betraktas som en resurs när det gäller kontakter och nätverk. Vilka män var fredskvinnorna gifta med?

Axel Höjers fredsengagemang har redan presenterats. Karl-Otto Bonnier var under första världskriget intresserad av att tillsammans med Neutrala konferensen 1916 ge ut en tidning på fem språk för att återkommande kunna rapportera om fredsläget. I stället startade han tidskriften *Forum*, där bland annat Ellen Key lät publicera texter. Han förespråkade svensk neutralitet och tog ställning för president Wilsons fredsprogram.¹⁸ Hugo Cedergren innehade posten som KFUMs generalsekreterare 1924–1945. Eliel Löfgren var liberal politiker och riksdagsman. Andrea Andréén hade varit gift tidigare, men ingick 1937 äktenskap med den borgerlige politikern och professorn i statistik Nils Wohlin. Han var i sin tur far till Ulla Alm [Lindström].¹⁹ Anna Lindhagen var inte gift, men hennes bror var den kände socialdemokraten och fredskämpen Carl Lindhagen, mångårig medlem i

¹⁶ Stenlås 1998, s. 284–292.

¹⁷ Anita Göransson, ”Kön, handling och auktoritet”, *Sekelskiften och kön*, red. Anita Göransson, Stockholm 2000, s. 112–113.

¹⁸ Sundin 1996, s. 43–44, 46, o. 319–326.

¹⁹ Harriet Clayhills, *Kvinnohistorisk uppslagsbok*, Stockholm 1991, s. 166.

SFSF.²⁰ Det går inte att dra några stora växlar på de ovan nämnda namnen vad gäller stöd för just de kollektiva fredsaktionerna, men en poäng går i alla fall att göra. Likaväl som kvinnor spelar roll i mäns nätverk, kan män vara en betydelsefull resurs i kvinnors nätverk.²¹

Jag har identifierat två överlappande personliga nätverk, det ”äldre” som fungerade 1915 och 1935, och det ”senare” som inkluderade entusiaster från den första gruppen, men även några yngre kvinnor. Frågan är nu om det går att karakterisera de två överlappande nätverken över tid, som aktörer i Lennart Lundquists mening? Han utgår från att ett nätverk kan ses som en aktör och som sådant är det *sammanhållet*, *gruppmedvetet* och *konspiratoriskt*.²² Jag skulle vilja besvara frågan så här: Nätverken har visat sig vara kapabla till handling och var inriktade på att genomföra sina planer. Det vill säga att det konspiratoriska kriteriet, enligt Lennart Lundquist, en vilja till handling, har uppfyllts. I vid bemärkelse var nätverken gruppmedvetna genom att mobiliseringarna byggde på den kvinnliga könstillhörigheten, kort sagt kvinnor som grupp. I en snävare bemärkelse är det tydligt att gruppmedvetenheten visade sig i det faktum att så många av de ledande kvinnorna i olika kvinnoorganisationer deltog i aktionerna. De vilande nätverken över tid var däremot inte aktörer i den meningen att de var sammanhållna, vilket också ligger i fredsmobiliseringarnas tillfälliga karaktär. Jag menar snarare att varje aktions nätverk kan ses som en aktör, medan de diakrona överlappande nätverken ska tolkas som vilande idélaboratorier ur vilka nya mobiliseringar uppstod.

Nätverkens mening

Alberto Melucci anser att det är viktigt att studera nätverken före, under och efter en uppblommande aktion, eftersom det visar grogrunderna för nya mobiliseringar. För att en aktion ska kunna komma till stånd, behövs det mötesplatser och sammanhang, där nätverken lever och verkar. Jag har tidi-

²⁰ Flory Gate var gift med glaskonstnären Simon Gate. Elin Wägners man (1910-1922) var litteraturforskaren John Landqvist. Författaren Arnold Norlind var gift med Emilia Fogelklou (1922-1929). Nina Benner-Andersson ingick äktenskap med ingenjör Gustaf Andersson 1893 och Elisabeth Wærn-Bugge var gift med skeppsredaren D. Bugge (1896-1905). Disa Västberg och Mauritz Västberg, socialdemokratisk redaktör, var gifta från 1911. Vem Signe Vessman var gift med är inte bekant för mig.

²¹ Christina Florin undersöker vad äkta män, och kontakterna med manliga släktingar och vänner betydde för sex kvinnors arbete inom rösträttsrörelsen, se Christina Florin, *Männen som strategi. Rösträttskvinnornas informella vägar till medborgarskap*, paper vid konferensen Förändring och förhandling 5/2 2001, Institutet för framtidsstudier, Stockholm 2001.

²² Lundquist 1997, s. 14-15.

gare visat på personliga kopplingar mellan SSKF-kvinnor och de frisinna-
radikala kvinnorna inom SKV. Jag har också pekat på kvinnors breda opini-
onsbildningen i politiska frågor under mellankrigstiden, som också andra
forskare har lyft fram. Inte bara personliga nätverk, utan även mötesplatser
och sammanhang betecknas av Melucci som laboratorier eller idéverkstäder.
Intressant nog publicerade *Tidevarvet* 1933 en artikel med rubriken "Kvin-
norörelsen behöver sina verkstäder". Artikelförfattaren besökte en sommar-
kurs på Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad och slogs av den "kraft"
och "beredskap" som de 40 kvinnorna visade inför samhällsutvecklingen i
Europa. Genom att deltagarna sedan for tillbaka hem till olika landsändar
spred sig den kunskap de hade förvärvat på skolan.²³

Förutom kunskaper lagras idéer och erfarenheter som minne i de person-
liga nätverken. Det är just de personliga nätverken och inte organisationerna
som bevarar minnet, poängterar Lennart Lundquist.²⁴ Erfarenheterna från
och minnet av kvinnors fredsarbete byggdes på under tidens gång, och de
blev viktiga byggstenar i nya mobiliseringar. Kerstin Hesselgren hänvisade
1935 till första världskriget och hur kvinnorna den gången inte hade lyckats
vända utvecklingen. Under mellankrigstiden spelade just erfarenheten från
första världskriget en stor roll. Kvinnors fredsörelse i historien, både Fredrika
Bremers upprop och Berta von Suttners bok, så småningom även freds-
kongressen i Haag och fredssöndagen 1915, utgjorde delar av det återopade
kollektiva minnet. På liknande sätt användes ställningstagandet i det vapen-
lösa upproret som utgångspunkt för mobiliseringen 1937-1938. När SKVs
telegram sändes till NF 1939 var kravet på kvinnors medverkan i förhand-
lingar samma som krav som WILPF ställde till fredsförhandlingarna efter
första världskriget. På Konserthuset 1940 var det statsministern som tog upp
hur starkt Berta von Suttners bok hade påverkat hans generation.²⁵

Via rekryteringsnätverken kunde initiativtagarna till aktionerna knyta till
sig olika resurser. Som framgått, bidrog Selma Lagerlöf och Ellen Key, med
sina namn men förhöll sig för övrigt passiva i aktionerna. Centralkommittén
i Kvinnornas fredssöndag 1915 tog kontakt med representanter för olika or-
ganisationer som de skulle vilja ha med i aktionen. De såg också gärna att
inflytelserika kvinnor med kontakter och gott renommé ställde sig i spetsen
för mötena runt om landet. Anna Whitlock ställde sin skola till förfogande
som möteslokal och som sekretariat. Alice Tegnér bidrog med sitt musik-
kunnande. Både i *Idun* och i *Tidevarvet* använde Elin Wägner sina journa-
listiska talanger i aktionernas tjänst. Lisen Bonnier använde sina ekonomis-
ka resurser. Kort sagt kan man säga att i nätverken fanns kvinnor med tid,

²³ C. Spoo, *Tidevarvet* 1933:29 29/7, s. 1 o. 4.

²⁴ Lundquist 1997, s. II.

²⁵ *Mot det totala kriget*, 1940, s. 8.

pengar, kunskaper, erfarenheter, goda namn, kraft och energi. De hade dessutom nordiska och internationella kontakter, tillgång till lokaler och uppbyggda organisationer, lokalt och på riksplanet, samt möjlighet att använda massmedia. Effekten av att använda sig av uppbyggda rekryteringsnätverk, främst genom organisationer, men i viss mån också via personliga kontakter, var att initiativtagarna lyckades åstadkomma snabb mobilisering. Via kanaler ut i landet, fick aktionerna en geografisk spridning och den centrala ledningen hade möjlighet att kontrollera budskapet, delegera och sitta som spindeln i nätet.

Vilken mening och innebörd hade nätverket för de enskilda deltagarna? För att besvara den frågan har jag använt personligt material. Först och främst har jag visat att en del kvinnor blev personligt tillfrågade om de ville delta i aktionerna. Det är här ordet "tillit" har en funktion. Allra tydligast visar det sig i brev vid mobiliseringen 1937-1938. Materialet skulle endast spridas till de kvinnor som var pålitliga, eftersom det vid den tidpunkten inte var riskfritt att agera mot civilförsvarsuppbyggnaden. Tillit kunde också betyda att man från internationellt håll hade förtröstan på de neutrala ländernas kvinnor eller de kvinnor som visat sig ha arbetat intensivt för freden tidigare. 1915 satte Rosika Schwimmer sin tillit till de neutrala kvinnorna och 1935 litade Emiliy Balch på de svenska kvinnorna. Jag skulle vilja tolka nätverkets kvalitativa innebörd vad gäller "tillit" så att initiativtagarna visste vem de kunde vända sig till. Det som hände var att kvinnor fortsatte att uppmana varandra att delta, och hoppades att andra skulle ställa upp. Det betyder inte att alla gjorde det. Min undersökning har visat att flera hoppade av eller visade sin tvekan. Det viktigaste är kanske att tilliten förnyades och skapades i arbetet, när deltagarna lyckades genomföra aktionerna. Nätverken knöts ihop av skämt och skratt, av glädjen i den gemensamma upplevelsen och den känslomässiga kontakten, som inte minst Barbro Alving och Elin Wägner har vittnat om.

Meningen med de personliga nätverk jag har visat på har således varit att fungera som en tankeverkstad för spridning av kunskap och erfarenheter, en minnesbank, en grund för nya mobiliseringar och för att knyta medlemmar och resurser till en idé. Grunden utgjordes av tillit till de andra i nätverket och var något som skapades fortgående när deltagarna aktiverade sina relationer i en gemensam handling. Resultatet ligger i linje med vad flera andra forskare, bland dem Gunnar Dahl, Ylva Hasselberg, Leos Müller och Niklas Stenlås, har lyft fram. Det vill säga att tillit är det mest betydelsebärande och sammanhållande elementet i ett nätverksbyggande.

Att praktisera politik

Den tidsrymd jag studerar har av Gunnela Björk karakteriserats som en period då kvinnor undersökte vad det politiska medborgarskapet skulle kunna innebära. Björk har fångat aktiviteterna med hjälp av begreppet förhandling.²⁶ Jag tolkar det så att fredskvinnorna med sina kollektiva handlingar ”praktiserade politik”. Uttrycket är inspirerat av historikern Kari Melby. I en artikel om en av de aktiva kvinnorna i den norska kvinnorörelsen konstaterar Melby att kvinnor utövade politiska rättigheter och praktiserade demokrati innan den kvinnliga rösträtten gick igenom och att det i sin tur bidrog till den demokratiska utvecklingen i Norge.²⁷

Ida Blom, som har studerat demokrati, nationalism och försvarsfrågan i Norge runt 1900, kommer fram till att det var klass- och partitillhörigheten som bestämde uppfattningen i sakfrågan, men att det var könsaspekten som påverkade hur den politiska verksamheten i praktiken såg ut.²⁸ Hennes undersökning rör en tid före den kvinnliga politiska rösträttens genombrott, men som flera forskare har visat tog det minst ett par decennier innan kvinnorna fick utrymme i de politiska församlingarna. Därför var könsaspekten under lång tid fortfarande avgörande för den politiska praktiken.²⁹

Det gällde även för de kollektiva aktionerna 1915 och 1935. Eftersom aktionerna förutsatte att kvinnor ville påverka utvecklingen och delta i utövandet av politik, var syftet att efterlikna de vanliga politiska arbetsformerna. I Kvinnornas fredssöndag 1915 utmanade aktörerna visserligen de politiska och nationella gränserna genom att försöka skapa en aktion tillsammans med kvinnor i Norge och Danmark. Formen som användes föll emellertid inom ramen för vanligt opinionsarbete. Det var massmöten och resolutioner framburna av delegationer. Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935 använde sig också av ett vanligt politiskt förfaringsätt, nämligen kandidatlistor, valsedlar, valbyråer och framröstning av en representativ församling. I aktionen undervisades kvinnor i politiskt arbete och man tryckte på den rätt och skyldighet för kvinnor att delta i en politisk process som medborgarskapet innebar.

²⁶ Björk 1999.

²⁷ Kari Melby, ”Fredrikke Qvam: A Woman’s Practice of Democracy Before the Suffrage”, *Women’s Politics and Women in Politics. In Honour of Ida Blom*, edit. Sølvi Sogner och Gro Hageman, Oslo 2000.

²⁸ Blom 1994, s. 183. Se också Blom 1994.

²⁹ Se t.ex. Björk 1999; Frangeur 1998; Karlsson 1996; Östberg 1997.

Särskilt tydligt är den politiska formen i Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935, där aktörerna i hög grad visade att de var intresserade av att inkluderas i den gängse politiken. Därför menar jag att Abby Petersons tolkning av Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935 som en ”disruptive strategy” inte stämmer helt och hållet. Hon skriver:

Disruptive strategies, where traditional and lawful channels of political influence are ignored and the rules of the game are defied, have been little used within the Swedish women’s peace movement. The earliest example of a disruptive strategy employed by the women’s peace movement was the September 1st campaign in the 1930s.³⁰

Istället vill jag hävda att det vapenlösa upproret endast till innehållet kan karakteriseras som en ”disruptive strategy”. Med den radikala idén att mödrar och barn skulle vägra bära gasmak vände de onekligen upp och ner på rådande tankemönster. Sett i sitt historiska sammanhang byggde det till formen emellertid vidare på tidigare arbetssätt och tankegodis om hur en opinion med ambitioner att ta sig in i de politiska församlingarna gjorde sig hörd. Så fanns det folkriksdagar inom rösträttsrörelsen 1893 och 1896, som också arbetade med valförfarande och utskott. Inom den kvinnliga rösträttsföreningen talade man om en ”kvinnornas riksdag” 1907.³¹ Elin Wägner rapporterade från ”kvinnornas parlament” 1910. Fredsrörelsen tog också upp arbetssättet i en folkriksdag för nedrustning 1932. Protokollskrivaren på Auditoriemötet 1935 karakteriserade opinionsmötet som en ”kvinnornas fredsriksdag” 1935. Det var alltså i denna tradition som Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935 verkade. Aktionerna kan också tolkas in i en fortsatt verksamhet efter samma linjer, nämligen folkriksdagar för nedrustning 1978 och 1982.³²

En antivåldsdiskurs

Jag har visat att aktörerna i de kollektiva handlingarna utgick från tanke-mönstret att det var män som innehade den politiska makten, att män var beskyddare och krigare av naturen, och att det var kvinnor som tog hand om familj och hem. Guida West och Rhoda Lois Blumberg betonar i ett arbete om kvinnor och sociala protester, att det är vanligt att kvinnor legitimerar sina aktioner i termer av moderskap, hem, mat till barnen, och att de strate-

³⁰ Peterson 1992, s. 71.

³¹ Rönnbeck 2000:4, s. 48, se not 29.

³² Fogelström 1983, s. 284.

giskt på ett kreativt sätt använder sig av traditionella könsmonster i sin protester.³³

I fredssöndagens budskap 1915 överträdde kvinnorna inte könsmonsteret i sig, eftersom det var utifrån traditionella kvinnliga värden som de svenska kvinnorna och de internationella delegaterna dristade sig till att ha något att säga till om. Kvinnors roll som mödrar, deras vårdande och fostrande betonades. Det som var speciellt var att de ändå krävde att få delta inom de delar av utrikespolitiken som handlade om krig och fred. De svenska deltagarna anslöt sig senare till den kvinnliga fredskongressen i Haag, som sände ut delegationer bestående av enbart kvinnor för att agera i ett internationellt "storpolitiskt" sammanhang. Även i denna omgivning legitimerade kvinnorna sin närvaro utifrån ett traditionellt könsmonster. De tog sin modersroll och sin analys av kvinnors utsatta position med sig och krävde medling på högsta politiska nivå. Det fostrande och vårdande temat återkom under hela perioden i fredsfrågan i olika former, men på 1930-talet är det slående att det fanns en öppnare attityd från kvinnorna till de båda könen uppgifter. Det blev möjligt att lägga fram ett förslag om att både kvinnor och män skulle förändra sina mönster för att världen skulle gå mot en fredlig utveckling. Så klädde det vapenlösa upproret 1935 åtminstone på en punkt det traditionella könsmonsteret i en ny dräkt. Strategiskt och retoriskt tog kvinnor tog på sig en vägrarroll och protesterade mot civilskydd. Mödrarna vägrade att skydda sig själv och sina barn vid gasanfall och krävde att männen skulle förändra sina mönster.

Att aktionerna utgick från ett traditionellt könsmonster betyder alltså inte att den ordningen accepterades till fullo. Jag har visat att åtminstone det vapenlösa upproret försökte åstadkomma en förändring, som handlade om nya förhållningssätt för båda könen. Avsikten var att påverka ett politiskt sammanhang. Upprörskvinnorna identifierade ett mönster, förändrade det och återanvände det. Med Joan Scotts ord: "... how people appropriate and use political discourse, how they are shaped by it and in turn redefine its meaning".³⁴ Tanken att könen skulle kunna förändra sina positioner stöds av sociologen Margareta Lindholm som kommer fram till att det kvinnliga sågs som både biologiskt och kulturellt föränderligt under 1930-talet.³⁵ Det stämmer för övrigt också med litteraturvetaren Bibi Jonssons analys av Elin Wägners utopi under 1930-talet.³⁶ Men vägrartanken var ingen framkomlig väg. Inte ens i den representativa församlingen var alla övertygade om idéns bärighet som skydd mot krigsfara.

³³ Guida West and Rhoda Lois Blumberg, "Reconstructing Social Protest from a Feminist Perspective", *Women and Social Protest*, 1990, s. 22 och 26.

³⁴ Scott 1987, s. 29.

³⁵ Lindholm 1990, s. 38 ff.

³⁶ Jonsson 2001, s. 347-348 o. 357-358.

Den starkaste ingrediensen i det mobiliserande budskapet, som användes under perioden för att få kvinnor att protestera mot krig och krigsfara i kollektiva aktioner, var krigsvåld och hot om kommande våldsamheter. Det var det våld som drabbade unga män på slagfältet och även fiendens soldater. Det var också det våld som hotade civilbefolkningen, det vill säga kvinnor, barn, gamla och sjuka. Krigsvåld kunde också framkallas genom att samhället byggde upp skydd mot våldet i form av vapen. Värnet mot våld skulle istället bygga på mellanfolkliga avtal, goda förbindelser, internationell kontroll, demokrati och öppna gränser. En väg dit var kvinnlig solidarisk opinion hemma eller i andra länder. Våldet som kunde drabba dem själva som kvinnor var inte lika uttalat, men fanns närvarande i de internationella diskussionerna. Detta mönster av argument kan kallas för en fredskvinnornas antivåldsdiskurs.³⁷

Att kvinnor i samband med fredsfrågan talade mot allt våld, är inte samma sak som att kvinnor inte kunde använda sig av våld i sociala protester. Karen Hagemann, Temma Kaplan och Kjell Östberg har visat på våldsamma hungerdemonstrationer, där arbetarkvinnor i hög grad var inblandade. Det intressanta är däremot att kvinnorna agerade när de upplevde att det egna livsområdet, till exempel familjens överlevnad, hade blivit utsatt för fara.³⁸ På samma sätt kan man tolka kvinnors agerande för fred, att de handlade när de upplevde att det egna livsområdet var hotat. Under första världskriget talade kvinnorna engagerat om sönernas liv och om familjer som slogs sönder. I aktionerna mot civilförsvaret var det hemmen och vardagslivet som riskerade att utsättas för fara, framhöll de aktiva deltagarna.

Intressant nog går det att identifiera en gemensam mobiliserande diskurs för de kollektiva fredsaktionerna under perioden 1914 till 1940. Den kan betecknas som ”kvinnosak för fredspolitik” eller feministisk antimilitarism. Den bestod av följande element:

- Som medborgare kan och ska kvinnor påverka den politiska utvecklingen.
- Trots sitt medborgarskap står kvinnor utanför politik och militärväsende.
- Kvinnor har rätt att utifrån en könstillhörighet skapa opinion mot krig och krigsfara.
- Kvinnor har rätt att agera som mödrar mot krigsvåld.
- Argument från ”det egna livsområdet” kan användas.

³⁷ Irene Andersson, *Women's Political Resistance to War and Violence*, opublicerat paper, workshop i Florens: From Social Violence to Political Violence, 16-17/10 1998.

³⁸ Östberg 1997, s. 19-36; Karen Hagemann, ”Men's Demonstrations and Women's Protest: Gender in Collective Action in the Urban Working-Class Milieu during the Weimar Republic”, *Gender and History*, 1993;5 (1); Temma Kaplan, ”Women and Communal Strikes in the Crisis of 1917-1922”, *Becoming Visible. Women in European History*, edit. Renate Bridenthal, Cladia Koonz, Susan Stuard, Boston 1987.

- Stöd finns att hämta hos andra länders kvinnoopinioner.
- Värn mot våldet kan kvinnor söka i det internationella samfundet.

De personliga nätverken, krav på medborgarskap och politiskt medbestämmande, värn mot våld, ett handlande utifrån mödrars rätt byggd på en analys av könens positioner och relationer till varandra, bildade en diskursiv maktbas. Det var ett tankemönster som retoriskt och strategiskt använt gav ett politiskt utrymme för kvinnor att agera i. Den räckte också utmärkt till för att mobilisera andra kvinnor.

Aktionerna i freds rörelsen

De socialdemokratiska kvinnorna samverkade alltså i hög grad i kollektiva fredsaktioner med de frisinnade kvinnorna, och i början av världskriget även med borgerliga kvinnor. Hur ska det förklaras? Som jag ser det identifierade de socialdemokratiska kvinnorna sig med en socialistisk antimilitarism, men knöt också an till en feministisk antimilitaristisk tradition. De kollektiva aktionerna var en del av det fredsarbete som bedrevs internationellt både av liberaler och socialdemokrater i folkrättsarbete och senare i NF. Det var på så sätt kvinnor över partigränserna kunde mötas.

I aktionerna Kvinnornas fredssöndag 1915 och Wilsonmötet 1919 sammanföll kvinnornas antimilitarism med stödet för de internationella avtalen. Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935 hade däremot ett starkt framträdande radikalpacifistiskt budskap. Det var inspirerat av de manliga vapenvägrarnas ståndpunkter, både de religiösa och de etiska, samt Gandhis icke-våldsidéer. Vid första påseendet är det därför svårt att se hur socialdemokratiska kvinnor kunde delta i det vapenlösa upproret. Kanske är det också av den anledningen som aktionen främst har kopplats till Elin Wägner och att det stora inslaget av socialdemokratiska kvinnor och IKFF-medlemmar inte har uppmärksamats tidigare. Min undersökning har visat att förutom det pacifistiska budskapet, byggde upproret också vidare på den feministiska antimilitaristiska traditionen och förespråkade även internationella fredsförhandlingar i sina krav till NF. Det öppna utrymmet i civilförsvarsfrågan, annat opinionsskapande samarbete i tidens frågor, en nära vänstersamverkan, samt vänskapsband, innebar en tillräckligt vid identifikationsbas för att socialdemokratiska kvinnor skulle ha möjlighet att ansluta sig.

De aktionsplaner, som diskuterades på Stora Hotellet i Norrköping 1937, skilde sig mest från de övriga kollektiva handlingar som jag har undersökt. Visserligen handlade det fortfarande om att mobilisera kvinnor och att agera mot civilförsvaret, men aktionsidéerna låg också närmre kväkarnas och de manliga vapenvägrarnas arbetsformer. "Sit-down" protesterna och

planerna på att inte släcka ljuset skulle lika gärna ha kunnat utföras utan att uppropen riktades speciellt till kvinnor. Planerna hade ett starkt radikalpacifistiskt inslag, och jag har inte funnit att de genomfördes i Sverige i någon större utsträckning. Idéerna kanaliserades 1938 i uppropet för flyktingar, som fortfarande ändå innehöll en protest mot uppbyggnaden av ett civilförsvaret. Jag har inte identifierat några kvinnliga socialdemokrater bland aktörerna 1937–1938.³⁹ Eftersom socialdemokraterna hade varit med och drivit igenom luftskyddslagen och förfogandelagen 1937 respektive 1938, var det troligen svårt för kvinnoförbundets medlemmar att agera mot lagarna. På mötet i Konserthuset 1940 var däremot de socialdemokratiska kvinnorna ledande i en internationell maning till alla kvinnor. De uppmanades att agera mot krig var det än uppträdde. Den samlingen sanktionerades också av statsministerns medverkan.

Min tolkning är att det svenska socialdemokratiska kvinnoförbundet aldrig intog en radikalpacifistisk ståndpunkt. De kunde däremot identifiera sig både med socialistisk och feministisk antimilitarism. IKFF stod helhjärtat bakom den feministiska antimilitarismen, medan de frisinna och radikala kvinnorna i FKR/SKV var den enda av organisationerna som också erkände ett radikalpacifistiskt program.

Varför skapade kvinnor egna fredsaktioner? Bakom frågan ligger egentligen en annan fråga: Varför växte det fram en feministisk antimilitarism? En kollektiv mobilisering utifrån uppfattade kvinnliga värden och erfarenheter hade inte hade någon plats inom den könsblandade freds rörelsen. De kollektiva aktionerna, som byggde på en analys av mäns och kvinnors olika positioner och förhållningssätt till krig och fred men också till politik, behövde ett eget utrymme. Carrie Foster, som har undersökt amerikanska kvinnor som arbetade för fred inom WILPF, förklarar särorganiserandet med den vitt spridda tanken att kvinnor som icke stridande hade större frihet att agera än män. Hon nämner också att det fanns en utbredd uppfattning att män inte kunde hindra första världskriget och att det därför var kvinnornas skyldighet att försöka.⁴⁰ Tanken att kvinnor skulle ha en särskild skuld att sona i förhållande till krig var ett mobiliserande inslag redan i uppropet till bildandet av den första kvinnliga freds föreningen i Sverige. Skulden ansågs bero på att kvinnor hade uppfostrat sina söner till att glorifiera krig.⁴¹ Som tidigare nämnts talade Rosika Schwimmer 1915 på Grand Hotell i Stockholm om kvinnornas skuld i förhållande till världskriget. De hade

³⁹ Det skulle i så fall vara Andrea Andréén. Levin 1989b, uppger att Andrea Andréén var medlem både i SKV och SSKF. Jag har emellertid inte kunnat utröna när hon blev medlem i SSKF.

⁴⁰ Foster 1995, s. 2-4.

⁴¹ Bilaga ”Till Sveriges kvinnor”, s. 5, *Ned med vapnen*, 1897:6.

inte agerat som mödrar, menade hon. På 1920-talet utgjordes skulden av att kvinnor inte hade gjort något för att hindra kriget och det kunde bara sonas med att kvinnor skapade en världsupinion mot krig, menade en kvinna i tidningen *Nya Vägar*.⁴² De svenska kvinnorna hade också en förväntan på sig att komma med något nytt i och med att de politiska rättigheterna gick igenom. Foster lyfter fram den allmänna särorganiseringen i tiden, vilket också stämmer för Sveriges del. Hon för fram att kvinnor i USA inte hade några ledande positioner i freds rörelsen, vilket till viss del stämmer in på den svenska freds rörelsen. Vidare tar hon upp att kvinnorna ofta var självförsörjande och villiga att inta ansvarsfulla positioner. De separata organisationerna erbjöd en arena för kvinnlig politisk aktivitet i fredsfrågan.⁴³

Vad blev resultatet?

Abby Peterson, som undersöker den kvinnliga freds rörelsen från 1898-1990, menar att det främst är på ett symboliskt plan som kvinnligt fredsarbete har utmanat administrativa och militära sätt att lösa konflikter på.⁴⁴ Charles Chatfield i sin tur anser att freds rörelsen med sina kollektiva aktioner genom att dra in fler aktörer i det politiska beslutsfattande kan göra så att fler blir delaktiga i den politiska makten. Han anser att en kollektiv handling i offentligheten på så sätt breddar och fördjupar den offentliga debatten. Slutligen pekar han på det faktum att deltagandet påverkar aktörerna själva genom att de tillägnar sig kunskaper och erfarenheter.⁴⁵

Hur stämmer det för de kollektiva aktionerna i min undersökning? De ledde inte till fred eller till att så många fler kvinnor fick vara med och påverka. Därför kan de ses som misslyckade när man sitter med facit till historien. Jag vill dock hävda att de åtminstone var lyckade på två punkter. Den ena är att de alla, utom planerna 1937, ledde fram till ett resultat som var synligt i offentligheten. De var alltså organisatoriskt lyckade. Den andra sammanfaller med Chatfields uppfattning att aktörerna själva påverkas. Min undersökning har visat att Haag-kongressen och fredssöndagen 1915 samt det vapenlösa upproret 1935 utgjorde identitetsskapande upplevelser för en del av de enskilda kvinnor som deltog, vilka i sin tur sedan bidrog till ett fortsatt engagemang mot krig och krigsförberedelser. Inte minst tydligt är det i Barbro Alvings vägran att delta i en civilförsvarskurs i början av

⁴² Frigga Carlberg, "Hur skola kvinnorna kunna bäst sona sin skuld i kriget?", *Nya Vägar* 1924:6, s. 44-45.

⁴³ Foster 1995, s. 2-4.

⁴⁴ Peterson 1992, s. 96.

⁴⁵ Charles Chatfield, *The American Peace Movement. Ideals and Activism*, New York/Oxford 1992.

1950-talet och den fängelsedom på en månad hon dömdes att sitta av på Långholmen 1955.⁴⁶

Både Kvinnornas fredssöndag 1915 och Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935 rörde upp många känslor och en del motstånd. På så sätt ingick aktionerna i den offentliga debatten. Om det vapenlösa upproret hade något inflytande alls på den statliga nivån är inte lätt att veta. Kanske var aktionen en av många anledningar till att luftskyddsutredningen 1936 gick snabbt och att en luftskyddslag kunde läggas fram året därefter. I vilket fall som helst var det taktiskt av den svenska regeringen att inkludera fredsaktivisten Axel Höjer i luftskyddsutredningen. De kollektiva handlingar jag har fokuserat på är en del av den historieskrivning, som uppmärksammar medborgarnas relation till staten kanaliserad i sociala rörelser. Dee Garrison, som har undersökt civilskyddsprotesterna i USA under 1950-talet, framhåller att just civilförsvaret för att lyckas med sina åtaganden var oerhört beroende av den allmänna opinionen, eftersom medborgarna blev personligt involverade i systemet. Det var en fråga som tillät allmänheten att utmana statens hållning på ett sätt som få andra säkerhetsåtgärder gjorde.⁴⁷

Andra världskriget blev inget gaskrig, istället fick världen lära känna ett nytt vapen - atombomben. Två år efter andra världskrigets slut skrev Ada Nilsson till Elin Wägner och undrade om inte de fyra artiklarna om första september-rörelsen skulle gå att publicera igen. Elin Wägner läste igenom texterna och svarade följande:

De är inte aktuella, de bygger ju på tanken om en kvinnovägran mot den egna staten över de nationella gränserna – en otidsenlig idé. Denna 1 sept. rörelse är knappast ännu historisk. En gång bör det väl göras historia av den – jag har ofta tänkt på det.⁴⁸

Det vapenlösa upproret uppmärksammades åter i en kamp mot neutronbomben 1978 och kom då att bli ett mobiliserande inslag i 1980-talets freds-rörelse.⁴⁹

⁴⁶ Barbro Alving, *Dagbok från Långholmen*, Stockholm 1956.

⁴⁷ Garrison 1994, s. 204.

⁴⁸ Elin Wägner till Ada Nilsson 17/11 1947, EWS, E Ia:13, KS. Intressant nog påpekade Elin Wägner i sin recension av Lydia Wahlströms historik över kvinnorörelsen från 1933 att denne varken hade lyft fram ”kvinnornas stora fredsdag 1915 med begäran om neutral medling i världskriget, ej heller de senare upprepade försöken från ‘Fred och Frihet’ och andra att påverka vårt rikspolitiska handlande”, *Tvt* 1933:29 29/7, s. 3. Se också Ulla Manns 2001, s. 17.

⁴⁹ Harriet Clayhills, ”Den antimilitaristiska kampraditionen i den svenska kvinnorörelsen”, *Rusta för fred. Rädda livet. Kvinnor och fredskamp*, red. Maria Bergom-Larsson, Hedemora 1979, s. 23-24; Harriet Clayhills ”En översikt av kvinnornas insats i freds-rörelserna”, *Vä mänskor* 1978:2; ”Underjordisk kvinnokamp”, *Kvinnobullettinen* 1979:4.

Sammanfattning

I detta kapitel har jag kopplat samman aktionerna 1915-1938 och har analyserat såväl nätverk som diskursen diakront. Vissa intressanta resultat framtonar. Som rekryteringsnätverk för enskilda deltagare till de kollektiva aktionerna under perioden 1914-1940 fungerade företrädesvis FKR/SKV, SSKF, IKFF, Vita Bandet och KFUK. Egentligen engagerade sig hela den politiska kvinnorörelsen vid ett flertal av aktionstillfällena, men istället för att delta i de kollektiva handlingarna personligen sändes skrivelser och telegram. De socialdemokratiska kvinnornas samverkan med borgerliga kvinnor har jag förklarat utifrån att de kunde mötas i en feministisk antimilitarism och ett internationellt fredsarbete. Förutom Gotlands län täckte rekryteringsnätverket in hela Sverige både i Kvinnornas Fredssöndag 1915 och i Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935. Annars hade aktionerna mest deltagare i storstäderna. Aktionerna lockade ungefär lika många gifta som ogifta kvinnor. Med hjälp av nätverk knöts resurser, kunskap och erfarenheter till aktionsledningarna. Jag har identifierat två överlappande nätverk med sammanlagt 15 kvinnor, där deltagarna var engagerade vid minst två aktionstillfällen. Många av kvinnorna tillhörde en äldre generation vid aktionstillfällena, men verkar ha kunnat attrahera yngre entusiaster varje gång. I de överlappande nätverken medverkade ofta företrädare för FKR/SKV, IKFF och SSKF. För att de personliga nätverken skulle vara beredda att delta i nya mobiliseringar var deltagarnas tillit till varandra viktig.

De kvinnliga fredsaktivisterna utformade sina kollektiva aktioner så att de låg så nära de vanliga politiska arbetsformerna som möjligt. Istället var det med innehållet de profilerade sina handlingar. 1915 tog de den traditionella modersrollen med sig in i storpolitiken och 1935 försökte de istället påverka utvecklingen genom att förändra det rådande könsmonstret. För att mobilisera så många kvinnor som möjligt användes medborgerliga rättighetskrav tillsammans med en moderskapets antivåldsdiskurs.

8 Kvinnor mot krig: en sammanfattning

Min undersökning är den första systematiska studien av svenska kvinnors aktioner för fred 1914–1940. Det handlar om de aktioner som ingick i sociala rörelser, men som byggde på enskilda ställningstaganden och tillfälliga mobiliseringar. Först är det Kvinnornas fredssöndag 1915, där 88 000 svenska kvinnor samlades på 343 möten runt om i landet. Initiativet togs av en liten kommitté inom LKPR. Tjugo år senare, 1935, deltog 20 000 kvinnor i aktionen Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget. Aktionen innebar en protest mot upprustning och mot att civilbefolkningen också hotades i ett kommande krig. Jag har även studerat aktionsplaner 1937, som slutade i ett kombinerat upprop mot uppbyggnaden av ett civilförsvar och för ett ökat flyktingmottagande 1938.

De övergripande frågorna i mitt arbete är följande: Varför iscensatte kvinnorna egna fredsaktioner? Vilka var deras idéer och argument? Hur höll de sig till andra fredsaktiviteter i tiden? Hur lyckades de på kort tid organisera omfattande samlingar med så många deltagare? Jag har studerat hur kvinnor mobiliserade andra kvinnor till aktionerna via rekryteringsnätverk, hur aktörerna i de närmre nätverken byggde upp och genomförde sina planer genom förhandlingar och kommunikation, vilket motstånd som väcktes och vad som hände efteråt.

Centralt i min analys ligger utomparlamentarisk mobilisering för politisk kamp med internationell syftning, som skedde i huvudsak via informell organisering. Jag har därför inte undersökt formella organisationer som har arbetat för fred, mer än i den mån de har fungerat som rekryteringsnätverk för mobiliseringarna. Däremot har jag uppmärksammat vilka kvinnoorganisationer som deltog i ett par fredsupprop, som både vände sig till enskilda kvinnor och föreningar eller endast till organisationer. Det var svenska kvinnors möte till stöd för president Wilsons fredsprogram 1919, kvinnoorganisationernas opinionsmöte för fred och folkförsoning 1940 och ytterligare ett par skrivelser och telegram. I kontextualiseringen har i själva verket större delen av fredsinitiativen under perioden tangerats, och man får alltså en samlad bild av de sammanhang för freden, som kvinnor ingick i under denna tid.

Mina källor har utgjorts av officiellt material, som protokoll, dagspress och tidskrifter samt pamfletter och flygblad, men också ett omfattande privat material av olika slag, som brev, dagböcker och självbiografier. Jag har därmed kunnat ge en djupare och mer komplex bild av både aktionernas

uppbyggnad, nätverken bakom dem, deras interna arbete, sammanhållning och konflikter, än vad tidigare forskning har givit när det gäller just fredsarbetet.

För att ge perspektiv åt de svenska aktionerna och rörelserna har jag strävat efter att på vissa punkter jämföra med vad internationell forskning har visat om motsvarande eller liknande initiativ utomlands. Det framgår då att de svenska kvinnornas fredsaktiviteter har varit en del av den internationella freds-rörelsen, och att liknande idéer och krav har funnits, men att svenska kvinnor utformade sina egna aktioner på ett initiativrikt sätt utifrån sina villkor. Under första världskriget utnyttjade de landets neutrala hållning i sina fredssträvanden och sökte samarbete med de neutrala grannländerna. Under mellankrigstiden gavs svenska kvinnor en möjlighet att agera mot gasstridsmedel och protestera mot civilskyddets uppbyggnad genom att myndigheterna i Sverige dröjde med att fatta beslut om civilbefolkningens skydd.

Jag har använt teoretiska begrepp om sociala rörelser och kollektiva aktioner, hämtade bland annat från Alberto Melucci men även från Ron Eyerman och Andrew Jamison, för att strukturera analysen och synliggöra vissa iakttagelser. Samtidigt har jag velat ligga nära källorna i kartläggningen av aktioner och tankar och nätverk för att visa just processen och aktörerna. Det är en hållning, som kan motiveras vetenskapsteoretiskt utifrån Meluccis synsätt att en social rörelse eller en kollektiv handling består av flera olika processer. Via kommunikation och förhandling bryter deltagarna sina åsikter mot varandra för att finna en kollektiv identitet, en vi-känsla, som är själva basen för den gemensamma aktionen. Om detta ska synliggöras, måste man utgå från konkreta människor, tankar och relationer. Hållningen har också sina rötter i mitt eget engagemang för människor och kvinnor i historien som individer med egen vilja och ansvar.

Mina resultat är i huvudsak följande:

* De aktioner för fred, som jag har studerat, var som fredspolitik betraktade inte unika i sin tid; tvärtom ingick de i ett myller av initiativ för att befrämja freden under perioden där både kvinnor och män var inblandade. Som kvinnligt opinionsarbete skilde de heller inte ut sig utan anslöt till de metoder för organisering och synliggörande som förekom vid denna tid. Ett flertal forskare har visat att kvinnor samarbetade i olika grupper under perioden för att sätta sina frågor på dagordningen, till exempel Gunnela Björk, Sif Bokholm, Renée Frangeur, Gunnel Karlsson, Margareta Lindholm och Kjell Östberg.

* Det speciella med de aktioner jag har undersökt i förhållande till den övriga freds-rörelsen var kanske främst att innehållet baserades på kvinnors krav

på politiskt medbestämmande i en tid när kvinnors politiska rösträtt slog igenom. De byggde också på en uppfattning att kvinnors förhållande till krig och fred var annorlunda än hur man uppfattade mäns relation. Det gör att aktionerna kan betecknas som feministisk antimilitarism. Kvinnor med olika politiska tillhörigheter hade därmed möjlighet att mötas i samma aktioner. Inte bara opolitiska och liberala kvinnor utan även de socialdemokratiska kvinnorna kunde knyta an till en feministisk antimilitarism. Däremot var det mindre vanligt att klart konservativa kvinnor intog ledande positioner i dessa aktioner, även om vissa exempel finns. I fredssöndagen tog kvinnorna med sig sin traditionella moderskapsroll in i ett utrikespolitiskt sammanhang. Det unika med idén i det vapenlösa upproret var tanken att man totalt skulle vägra att ens bära gasmasker. Idémässigt anknyter kvinnorna till en pacifistisk tradition, där bland annat arvet från Gandhi var framträdande.

* Formerna för aktionerna var på många sätt desamma som i andra sociala och politiska rörelser under denna tid. Kvinnor bedrev med andra ord politik, framför allt i meningen att skapa opinion och försöka få media och politiker att sätta fredsfrågan centralt på agendan: massmöten, val av representanter, påtryckningar på regeringar, internationella delegationer, försök att anknyta till organisationer och personer över hela landet. En oerhört stor roll spelade tillgången till journalister och innehavet av ett eget massmedium: *Tidevarvet*. Andra resurser som aktionsgrupperna knöt till sig via personliga nätverk var deltagare som hade tid att engagera sig, hade möjlighet att ge ekonomiska bidrag, i vissa fall hade tillgång till lokaler, bidrog med kontakter, goda namn, fredspolitiska erfarenheter och kunskaper. Det är slående hur medvetna de ledande kvinnorna var om betydelsen av publicitet och kollektiva markörer för denna typ av politiskt arbete – på det viset påminner deras aktioner om senare opinionsbildning av grupper utanför riksdag och regering. Det är en iakttagelse som bidrar till att nyansera Meluccis skarpa gränsdragning mellan sociala rörelser före och efter 1960-talet.

* Nätverketsbegreppet gör det möjligt att inkludera även de frivilliga krafter som inte ingick i den formella gruppen, men också skilja dem från de mindre aktiva deltagarna. Vad man alltså kan kalla de arbetande nätverken bestod både 1915 och 1935 av en ganska liten grupp av frisinna och socialdemokratiska kvinnor, främst i Stockholm och däromkring. Det var 1915: Maria Aspman, Louise von Bahr, Signe Bergman, Ezaline Boheman, Lisen Bonnier, Emilia Broomé, Tora Fries, Kerstin Hesselgren, Gerda Hulander, Agnes Ingelman, Anna Kleman, Anna Lindhagen, Agda Montelius, Ada Nilsson, Eva Ramstedt, Anna Petterson, Eugenie Steinmetz, Anna Sterky, Julia Svedelius, Signe Svensson, Alice Tegnér, Axianne Thorstenson, Lydia

Wahlström, Elisabeth Waern-Bugge, Anna Whitlock, Matilda Widegren, Elin Wägner och Agda Östlund.

Följande tillhörde det arbetande nätverket i aktionen 1935: Barbro Alving, Andrea Andréén, Kaj Andersson, Lisen Bonnier, Carin Hermelin, Honorine Hermelin, Kerstin Hesselgren, Ebba Holgersson, Signe Höjer, Ragna Kellgren, Anna Lindhagen, Ada Nilsson, Lilly Olsson, Ester Röhl, Naima Sahlbom, Greta Stendahl, Agnes Söderqvist, Elisabeth Tamm, Elisabeth Waern-Bugge, Elvira Vedberg, Signe Vessman, Elin Wägner och Disa Västberg.

* Utifrån dessa små kretsar mobiliserades sedan mycket större ringar av stöd-
jande och aktiva kvinnor. De kom från praktiskt taget hela landet, även om
storstäderna hade den största tillströmningen. Deltagarna rekryterades till
stor del via personliga kontakter och lokala föreningar av freds-, nykterhets-
och kvinnoorganisationer. I dessa större nätverk ingick också yngre kvinnor,
och särskilt det vapenlösa upprorets ledning 1935 framhöll gärna själva
underlaget av såväl yngre kvinnor som landsortskvinnor. Samtidigt är det
intressant att notera att många av de ledande kvinnorna både 1915 och 1935
faktiskt var medelålders, i vissa fall rentav mycket äldre.

* Den nordiska kontaktytan var markant i Kvinnornas fredssöndag 1915.
Hela aktionen syftade till att vara nordisk från början. Efter Haag-kongres-
sen i april 1915 blev rörelsen dels mer svensk, dels mer internationell. Under
aktionen 1935 gjordes försök att åter ta upp det nordiska samarbetet, men
också att förankra resningen internationellt via andra kvinnoorganisationer
i Genève. Slående är att det nordiska samarbetet i fredsfrågan följer i stort
det mönster av intensivt samarbete mellan arbetarrörelsen i Norden, fram
till första världskrigets slut och från början av men framför allt från mitten
av 1930-talet, som Kerstin Blidberg finner i sin undersökning. I anslutning
till andra världskriget var det de frissinnade kvinnorna som vädjade till NF
via ett gemensamt nordiskt telegram, medan övriga kvinnoorganisationer
sökte en internationell kvinnoopinion.

* I det feministiska antimilitaristiska tankemönstret fungerade, som en
gemensam identitetsmarkör, ståndpunkten att kvinnan hade en särskild
position. Det framgår av min analys av de texter som producerades inom
aktionerna, där jag har tagit fasta både på innebörden i själva uppropet och
på argumenten, signalorden och symbolerna i texterna som helhet. Kvinnan
stod utanför politiken, antingen formellt eller i vart fall informellt, men hon
stod också utanför militärväsendet. Hon hade ansvar för barnen och där-
med livet och kommande generationer. Därför var det viktigt att värna både
sig själv och andra mot våld. Talet om krigsvåld och utanförskap gav kvin-

nor en plattform att agera utifrån. Det talades också om faktiska kostnader för det gängse försvaret och civilförsvaret, i jämförelse med kostnader för den sociala omsorgen. Man talade också om internationell solidaritet och rättssamhälle.

* Motståndet mot de antimilitaristiska kvinnornas aktioner kom framför allt från andra kvinnor, medan männen i viss mån tycks ha förhållit sig tysta. De kvinnor som gjorde motstånd var främst de försvarsvänliga kvinnorna på högerkanten och 1915 även drottning Victoria. De socialdemokratiska kvinnorna uppmanades däremot av sin centralstyrelse att delta i fredssöndagen. I aktionen 1935 var socialdemokraternas kvinnor emellertid splittrade. Det är anmärkningsvärt att så många ledande kvinnor från det socialdemokratiska kvinnoförbundet ändå ingick i aktionen, som till exempel Ulla Alm [Lindström], Kaj Andersson, Hulda Flood, Signe Höjer, Anna Lindhagen, Alva Myrdal, Agnes Söderqvist, Elvira Vedberg, Signe [Svensson] Vessman, Inez Wickström, Herta Wirén och Disa Västberg. Andra gjorde motstånd, därför att de inte kunde gå med på en personlig vägran att bära gasmask eller inte trodde att man kom någon vart med icke-våldsmetoder. Det var tron på det internationella samfundet och mellanstatliga förhandlingar, som också ingick i aktionen 1935, som gjorde att socialdemokratiska kvinnor kunde delta.

* Protesten mot civilförsvaret dog inte ut i och med 1935, utan fortsatte i nya former. Istället för att genomföra stora aktioner, förespråkade de som fortfarande protesterade "sit-down-aktioner" på arbetsplatser, och privata aktioner; till exempel att vägra mörklägga sina bostäder vid luftvärnsövningar. Mobiliseringen skedde framför allt i en mindre grupp runt Elin Wägner, där följande kvinnor deltog: Barbro Alving, Eva Andén, Andrea Andréén, Emilia Fogelklou, Flory Gate, Honorine Hermelin, Ebba Holgersson och Ada Nilsson. Istället för att öppet agera mot en allmän luftvärnsövning i Stockholm 1938, införde gruppen ett upprop i en dagstidning. Mot uppbyggnaden av ett civilförsvar, som enligt dessa kvinnors uppfattning vilade på rädsla och otrygghet, ställde man kravet på ett bättre flyktingmottagande för att på så sätt skapa en tryggare och öppnare demokrati. Appellen undertecknades av ett 40-tal kvinnor, varav en del kväkare.

* Min studie visar att det nätverk, som upprätthölls på lång tidsaxel, i själva verket utgjordes av två överlappande nätverk, där generationsaspekten är framträdande. Några personer deltog i flera av de nämnda samlingarna under perioden, medan följande ingick i minst två aktioner: Barbro Alving, Eva Andén, Andrea Andréén, Louise von Bahr, Nina Benner-Andersson, Lisen Bonnier, Emilia Fogelklou, Flory Gate, Honorine Hermelin, Kerstin

Hesselgren, Ebba Holgersson, Selma Lagerlöf, Anna Lindhagen, Mia Leche Löfgren, Ada Nilsson, Naima Sahlbom, Elisabeth Tamm, Elisabeth Waern-Bugge, Lydia Wahlström, Signe [Svensson] Vessman, Matilda Widegren och Elin Wägner. Elsa Cedergren, Signe Höjer, Kerstin Hesselgren och Disa Västberg, som deltog i det vapenlösa upproret 1935, talade också på kvinnoorganisationernas möte 1940. Slående är att en del av kvinnorna tillhörde en äldre generation, det vill säga var mellan 60 och 70 år, då de aktivt medverkade i aktionerna på 1930-talet, till exempel Elisabeth Waern-Bugge, Lydia Wahlström, Anna Lindhagen, Louise von Bahr, Naima Sahlbom, Kerstin Hesselgren och Ada Nilsson. Förutom att många av kvinnorna var frisinnade och socialdemokratiska är det tydligt att de i flera fall hade förankringar också i andra fredsorganisationer eller kretsar: IKFF, WILPE, KFUK, Vita Bandet, kväkarna, Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad och tidningen *Tidevarvet*. Min analys har alltså visat att nätverken i hög grad bestod av både ogifta och gifta utbildade medelklasskvinnor i relativt mogen ålder. Ofta innehade de viktiga positioner inom kvinnorörelsen. Mellan mobiliseringarna fungerade nätverken som vilande idélaboratorier.

* Under hela perioden är det framför allt Elin Wägner som framstår som vad som enligt modern teoribildning kan kallas en rörelseintellektuell. I viss mån fungerade Barbro Alving också som en uttolkare av budskapet under aktionen 1935. Även Naima Sahlbom, expert på gasstridsmedel, anlätades flitigt. Den bild som hittills funnits av Elin Wägners engagemang för freden, särskilt hos Ulla Isaksson och Erik Hjalmar Linder, har betonat hennes besvikelse på kvinnorna, bland annat utifrån personliga anteckningar av dagbokscharakter. Men genom att också använda samtida brev och tidningsartiklar blir bilden delvis en annan. Här framträder en Elin Wägner som inte gav upp, utan ständigt manade på kvinnorna att handla, att samarbeta mot krig samtidigt som hennes plats i ett större kollektiv blir tydlig. Abby Petersons ståndpunkt att en rörelseintellektuell varken leds av eller leder rörelsen, blir ytterligare konkretiserat i de kollektiva fredsaktionerna. Elin Wägner var inte ensam i sin kamp för fred, utan hon var i högsta grad beroende av nätverk både inom kvinno- och freds-rörelsen för att utveckla sina idéer.

* På en generell nivå kan mina resultat som antyttas sägas visa, att mycket av det som Melucci menar kännetecknar först sociala rörelser på 1960-talet faktiskt fanns med i kvinnornas aktion redan tidigare: Som att skapa en fredskultur i vardagslivet genom personliga ställningstaganden, och att försöka förändra dagordningen när det gällde krig och fred genom att föra fram moraliska och sociala frågor. Det framgår också av min analys att en snabb mobilisering för en sak ofta utgår både från organisationer och personliga nätverk.

* En analys av könspositionerna i det vapenlösa upprorets aktionstexter 1935 visar att aktionen var ett barn av sin tid. Margareta Lindholm ser 1930-talet som ett decennium då könsmönstret var öppet för en viss förhandling och det förefaller rimligt. Min slutsats på denna punkt faller väl in i Bibi Jons-sons analys av huvuddragen av Elin Wägners utopi, som den framträder i hennes 30-talsromaner och som syftade till jämställda kamratliga relationer mellan könen. Samma könsöverskridning och samarbete mellan könen finns i det vapenlösa upprorets budskap. Yvonne Hirdman träffade inte alldeles rätt när hon klassificerade aktionen som rent särartstal. Aktionen måste istället tolkas som ett samarbetsprojekt på sikt mellan könen, även om de omedelbara aktionerna drevs fram främst av kvinnor.

* Min studie har visat att kvinnor använde sig av nätverk för att åstadkomma omfattande och slagkraftiga politiska opinioner för fred. Varken fredsrörelsen eller det politiska systemet hade rum för kvinnors agerande mot krig, när de mobiliserande argumenten handlade om medborgerliga rättigheter, politiskt och militärt utanförskap, och att som mödrar säga nej till våldet. I kvinnornas budskap låg emellertid önskan om ett förändrat genusmönster till förmån för en fredlig mellanfolklig samlevnad. Män borde använda förhandlingar som konfliktlösning istället för våld, och kvinnor skulle vara aktiva och engagera sig politiskt. Allianser med fredsförespråkande män sågs som en framkomlig väg, men basen i de kollektiva aktionerna mot krig var ändå kvinnors solidaritet.

Bilagor

Bilaga 1:

Danska och norska kvinnor som var engagerade i förberedelserna till Kvinnornas fredssöndag i februari 1915:

Det norska uppropet undertecknades 15/2 1915 av följande kvinnor:

Janny Backer, Randi Blehr, Kristine Bonnevie, Valentine Dannevig, Henny Dons, Hulda Garborg, Elise Heyerdahl, Thea Holst, Aagot Holtfodt, Pauline Horst, Marie Kjølsest, Christine Rolfsen Klingenberg, Gina Krog, Helene Lassen, Fru Ordfører Meinich, Ragna Nielsen, Fernanda Nissen, Mariane Nærup, Anna Rogstad, Fru Bispinde Tandberg, Otilie Tønning, Martha Tynæs, Othilde Utheim, Margit Urbye, Sofie Voss och Gunhild Ziener.¹

Följande kvinnor undertecknade det danska uppropet, som ej var daterat:

Fru Julie Arenholt, frk Helga Ancher, fru Mathilde Bajer, fru Brochmann, frk Henriette Crone, frk Ragnhild Colbjørnsen, frk Elisabeth Dons, frk Fiedler, frk Henny Forchammer, fru Hermi Frantzen, frk Feilberg, fru Astrid Stampe-Fedderson, fru Etatsraadinde Glückstadt, frk Elisabeth Grundtvig, fru Karen Hessel, frk Ida Falbe-Hansen, frk Meta Hansen, frk Eline Hansen, fru Estrid Hein, fru Jøhnke, fru Anna Johansen, fru Clinny Dreyer, fru Thora Knudsen, fru Mathilde Lautrup, frk Cæcilie Lütken, fru Eli Møller, fru Ulrikke Mathiesen, fru Johanne Münter, fru Camilla Nielsen, fru Palmgren Munch-Petersen, fru Anna Poulsen, frk Henriette Petersen, Baronesse S.I. de Plessen, fru C. Reisz, Priorinde frk E.v. Rosen, frk Marie v. Rosen, frk Ida Suhr, frk Astrid Sørensen, Olga Schaffalitsky de Muckadell, Hofjægermesterinde Benny Cederfeld de Simonsen, fru Clara Tybjerg, fru Henny Tsherning, frk Eva Ussing och fru Jensen.²

¹ Randi Blehr var ordförande i Norsk Kvinnesakforening 1903–1922. Elise Heyerdahl hade bildat Høyrekvinnernes klubb 1910, Martha Tynæs var ordförande i Arbeiderpartiets Kvinneforbund och Gunhild Ziener var en av stiftarna av detsamma. Se Anna Caspari Agerholt, *Den norske kvinnebevegelses historie* Oslo 1937; Lønnå 1996.

² Thora Knudsen satt för Højre i kommunalpolitiken 1909–1912, Clara Tybjerg var medlem i Dansk Kvindesamfund, Andrea Brochmann, Henriette Crone och Camilla Nielsen var socialdemokrater. Terp 1995. Dansk Kvindebiografisk leksikon, databas.

Mobilisering av norska och danska kvinnor inför Haag-kongressen 1915:

I Norge hade man ett par mobiliserande möten: 29/3, 7/4 och 16/4 1915. På det andra mötet blev en kommitté tillsatt. Den bestod av Emily Arnesen, Dagny Bang, Randi Blehr, Ellen Gleditsch, Hanna Isaachsen, Louise Keilhau, Gina Krog, Martha Larsen, Ida Løken och Marie Ottesen. *For retfærdig og varig fred*, 1915, s. 3–4.

I Danmark arrangerade en kommitté, bestående av Henriette Crone, Thora Daugaard, Henni Forchammer, Eline Hansen, Thora Knudsen, Camilla Nielsen och Louise Nørlund, ett möte 31/3 1915 för att finna delegater till Haag-kongressen, se inbjudan i *Kvinden og Samfundet* 1915:8 30/3.

Bilaga 2:

Deltagare i Kvinnornas fredssöndag februari och juni 1915:

- Aspman, Maria, (1865–1944), frk, pedagog
 von Bahr, Louise, (1870–?), frk, gymnastiklärarinna
 Bergman, Signe, (1869–1960), frk, bankkassörska, ordf. LKPR 1914–1917,
 styrel. IWSA
 Beskow, Elsa, (1874–1953), fru, konstnärinna, barnboksöförfattarinna
 Boheman, Ezaline, (1863–?), fru
 Bonnier, Lisen, (1861–1952), fru
 Broomé, Emilia, (1866–1925), fru/änka, socialpolitiker, ordf. FKPR Sthlm
 1902–1906, stadsfullm. Sthlm 1911–1924, bildade SKF 1989, fr. 1911 aktiv
 i Svenska Fredsförbundet
 Eberstein, Agnes, (1882–1969), fru
 Fries, Tora, (?), fru, ordf. i Vita Bandet
 Hesselgren, Kerstin, (1972–1962), frk, yrkesinspektris
 Hulander, Gerda, (?), frk, chef för Frälsningsarméns slum- och räddnings-
 verk
 Ingelman, Agnes, (1870–1956), fru, ordf. i Stockholms Södra KFUK
 Key, Ellen, (1849–1926), frk, pedagog, debattör, författare
 Kleman, Anna, (1862–?), frk, länsförsäkringstjänsteman
 Lagerlöf, Selma, (1858–1940), frk, lärare, författare
 Lindhagen, Anna, (1870–1941), frk, barnvårdsinspektris, sekr. i SKF 1898–
 1911, soc.dem.
 Lindhagen, Emmy, (1862–?), frk, ledande inom sjuksköterskekåren
 Montelius, Agda, (1850–1920), fru, socialt och kvinnopolitiskt engagerad,
 ordf. i FBF
 Nilsson, Ada, (1872–1964), frk, läkare
 Petterson, Anna, (1876), frk, läroverkslärarinna
 Ramstedt, Eva, (1879–1974), frk, docent i radiologi
 von Rosen, Maria
 Steinmetz, Eugenie, fru, föreståndare för Brummerska flickskolan
 Sterky, Anna, (1856–1939) fru (sambo), soc.dem, ordf. centralstyr. soc. dem.
 kvinnoklubbar 1907–1920
 Svedelius, Julia, (1870–?), fru, Röda Korsets kvinnoförening, författarinna
 Svensson, Signe, (1979–1953), frk, sömmerska, soc.dem, kassör för *Morgon-
 bris* 1911–1920
 Tegnér, Alice (1864–1943), fru, tonsättare, musiklärare
 Thorstenson, Axianne, (1880–?), frk, föreståndarinna för FBFs byrå

Upmark, Eva

Waern-Bugge, Elisabeth, (1868–1951), fru, föreståndarinna

Wahlström, Lydia, (1869–1954) frk, historiker, lärare, ordf. LKPR 1909–1911,
vice ordf. FBF 1908–1917

Whitlock, Anna (1852–1930), frk, pedagog, rektor, ordf. i LKPR 1903–1909/
1912–1914

Widegren, Matilda, (1863–1938) frk, Stockholm, pedagog

Wägner, Elin (1882–1949) fru/skild, journalist, författare

Ögrim, Kristina, fru, Frälsningsarmén

Östlund, Agda, (1870–1942), fru, sömmerska, ordf. i soc.dem. kvinnors
verkställ.utskott

Bilaga 3:

Svenska delegater till Haag-kongressen i april 1915:

Nina Benner-Andersson, fru, Västerås, Vita Bandet
Emilia Fogelklou, frk, Djursholm
Anna Glasell-Andersson, fru, Djursholm
Emma Hansson, frk, Landskrona
Anna Holm, fru, Nääs,
Fernanda Hesselgren,?, Göteborg
Anna Kleman, frk, Stockholm
Mia Leche-Löfgren, fru, Stockholm
Anna Lindhagen, frk, Stockholm
Ellen Palmstierna, friherrinna, Stäringe
Anna Petterson, frk Stockholm
Ruth Randall-Edström, fru, Västerås
Naima Sahlbom, frk, doktor, Stockholm
Elisabeth Waern-Bugge, fru, Saltsjö-Duvnäs
Matilda Widegren, frk, Stockholm
Elin Wägner, fru, Stockholm.

Bilaga 4:

Aktiva funktionärer och medlemmar av de fyra utskotten på opinionsmötet Kvinnornas representantmöte 'Ned med vapnen' (Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935) på Auditorium 1/9 1935:

- Adler, Rut, fru, Ekered, soc.dem, IKFF, SKV
 Ahlström, Nathalia, fru, Göteborg
 Alexandersson, Sophie-Louise, frk, Roslags-Näsby
 Alm, Ulla, fru, Stockholm, red.för Lärarinneförb. tid., Unga gruppen i IKFF, soc.dem., *sekr.*
 Alving, Barbro, frk, Stockholm, journalist på *DN*, *sekr.*, *pressk.*
 Andén, Eva, frk, Stockholm, advokat, SKV
 Andersdotter, Malla, frk, Julita, höll skolköksinternat på Fogelstads gods (fr. 1940)
 Andersson, Ebon, fru, Malmö, soc.dem., ordf. i Skånes soc.dem. kvinno-distr.
 Andersson, Kaj, frk, Stockholm, redaktör på *Morgonbris*, soc.dem., *pressk.*
 Andréén, Andrea, fru, doktor, Stockholm, *delegation*, SKV
 von Bahr, Louise, frk, Stockholm
 Benner-Andersson, Nina, fru, Stockholm, Vita Bandet
 Björkman, Maja, fru, Stockholm, Vita Bandet (?)
 Bohlin, Anna, frk, Kneippbaden, (*ej kallad enligt Tidevarvet – enligt utskottsprot. närvi.*)
 Bohlin-Alvén, Margareta, fru, Stockholm
 Brunskog, Gerda, frk, Uppsala
 Cardell, Karin, frk, Göteborg, SKV
 Dale, Ingrid, fru, Eskilstuna
 Ekman, Augusta, frk, Eksjö
 Engqvist, Greta, fru, Stockholm, IKFF
 Eurén, Elisabeth, frk, lektor, Stockholm,
 Faustman, Mollie, ("Vagabonde"), fru, Lidingön, konstnärinna och författarinna
 Fogelqvist, Maria, frk, Norberg
 Gate, Flory, fru, Orrefors, *delegation*
 (Gyberg, Gaby, fru, Stockholm, *ej närvi.*)
 Hagen, Ellen, fru, Stockholm
 Hedström, Birgit, fru, Stockholm, soc.dem., redaktör på *Arbetets Kvinnor*, *presskom.*
 Hermelin, Carin, frk, Stockholm, redaktör på *Tidevarvet*, *au.*, *presskom.*, *delegation*

Hermelin, Honorine, frk, Fogelstad, rektor
 Hermelin, Jane, fru, Gripenberg, friherrinna
 Hesselgren, Kerstin, frk, Stockholm, SKV, SKM, politiker, *talare, mötets
 v.ordf.*
 Holgersson, Ebba, frk, Johannishus, SKV
 Håkansson, Maja, frk, Jämjöslätt
 Häckner, Erika, frk, Motala, SKV
 Härner, Frida,?, Stockholm, rektor
 Höjer, Signe, fru, Stockholm, soc.dem., IKFF, *talare*
 Johansson, Maggie, fru, Stockholm, soc.dem.
 Johansson, Maja, frk, Eksjö
 Klein, Helena,?, doktor, Latorpsbruk
 Lamm, Greta, fru, Stockholm
 (Leche-Löfgren, Mia, fru, Stockholm, *ej närv.*)
 Lindhagen, Anna, frk, Stockholm, soc.dem, IKFF
 Malm, Rut, fru, Malmköping
 Markelius, Viola, fru, Stockholm
 Myrdal, Alva, fru, Äppelvik, soc.dem.
 Nilsson, Ada, frk, läkare, Stockholm, SKV, ansv. utg. för *Tvt, au., mötets
 ordf., delegation*
 Nilsson, Anna T., frk, Malmö, teckningslärare, IKFF, *delegation*
 Nilsson, Karin, frk, Norrköping, soc.dem.
 Ottesen-Jensen, Elise, fru, Ålsten, syndikalist
 Pallin, Anna, frk, Stockholm
 Palmstierna, Ebba, fru, friherrinna, Rättvik
 (Röhl, Ester, frk, Lidingön, IKFF, *ej närv.*)
 Sahlbom, Naima, frk, Stockholm, doktor, ordf. i IKFF, *au., talare, delegation.*
 Stéenhoff, Frida, fru, Stockholm, författare
 Stendahl, Greta, frk, Stockholm, kväkare
 Swartling, Dagmar, fru, Stockholm
 Svedberg, Ellen, fru, Eskilstuna, soc.dem.
 Svensson, Teres, fru, Göteborg, soc.dem., ordf. i Göteborgs soc.dem. kvin-
 nodistrikt
 Söderqvist, Agnes, fru, Västerås, soc.dem., ledamot av SSKFs styrelse
 Tamm, Elisabeth, frk, godsägare, Fogelstad, SKV, politiker, *generalsekr.*
 Tegen, Gunhild, fru, Lund
 (Tegnér, Ingeborg, fru, Lund, *ej närv.*)
 (Thiel, Elisabeth, fru, Saltsjö-Duvnäs, *ej närv.*)
 Vall, Agnes, fru, Vingåker
 Wahlström, Lydia, frk, doktor, Stockholm
 Wanngård, Hanna, frk, Stockholm
 Wedberg, Elvira, fru, Stockholm, soc.dem., industriarb. repr. i befolk.komm.

Wickman, Elin, frk, Stockholm, soc.dem.

Wickström, Inez, fru, Söderhamn, soc.dem., ordf. i Gävleborgs läns soc-dem. kvinnodistrikt

Wirén, Herta, fru, Malmö, kommunalpolitiker 1934, soc.dem.

Wägner, Elin, fru, Bergslund, SKV, *talare, delegation*

Västberg, Disa, fru, Nockeby, soc.dem, *mötets u.ordf.*

Åkesson-Beskow, Ester, fru, Stockholm

Andra kvinnor som var aktiva i Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget 1935:

Bonnier, Lisen, fru

Boye, Karin, fru, Stockholm

Cedergren, Elsa, fru, KFUK, *ej när.*

Flood, Hulda, Stockholm, soc.dem., *ej när., delegation*

Fogelklou-Norlind, Emilia, fru, *ej när.*

Kellgren, Ragna, frk, ej på kandidatlistan, *rösträknare*

Lagerlöf, Selma, frk *ej när.*

Nordberg, Alfhild, Torshälla

Posse-Brázdová, Amelie, fru, *ej när.*

Ringkvist, Brita, Nyköping

Schubert-Ström, Agda, Malmö

Skoglund, Hulda, Essvik, Sundsvall, soc.dem

Waern-Bugge, Elisabeth, fru, Saltsjö-Duvnäs, IKFF, *au, ej när.*

Vessman, Signe, fru, Stockholm, soc.dem., *ej när., delegation*

Widegren, Matilda, frk, Stockholm, *ej när.*

Summary

“Women against War. Actions and networks for peace, 1914–1940”

My research is the first systematic study of Swedish women’s actions for peace during the period 1914–1940. It is concerned with collective actions within social movements based on personal standpoints and the mobilization of individuals. My research focuses on Women’s Peace Sunday (1915) and Women’s Unarmed Revolt against War (1935); however, other rallies for peace are also included in the study.

In 1915, approximately 88,000 women participated in Women’s Peace Sunday. The action was actually planned as a joint Nordic Peace Sunday that was to take place in February of that same year. A small committee within the National Organization for Women’s Suffrage took the initiative. Its aim was to protest against the world war and try to influence the governments of Sweden, Norway, and Denmark to work towards neutral mediation between the warring nations. However, the Swedish royal court called a stop to the rally, referring to the critical situation of the war at sea as the reason for cancelling the action. The initiative was taken up again after inspiration from a women’s international peace conference in The Hague in April 1915. A Swedish Peace Sunday, which was based on the previously completed plans, was held in June, with 343 rallies throughout the country.

Twenty years later, approximately 20,000 women participated in the action Women’s Unarmed Revolt against War. The manifestation was a protest against rearmament and the threat of war. The general fear was that an approaching war would also affect the civilian population. Advances within aerodynamics and aeroplane research made it possible to detonate gas and firebombs far beyond the front lines and thus reach women and children in their homes. Opinions were divided as to whether civilians would be able to defend themselves against chemical warfare. The Unarmed Revolt was based on the idea that women ought refuse to use gas masks and refuse to evacuate into cellars and air raid shelters in case of an air raid. If women carried out this action with solidarity, men would realize their responsibility, lay down their weapons, and solve the conflict at the negotiating table. The action was planned out in detail by a temporary peace committee during a summer course at the Women’s Educational Association of the Citizen’s School at Fogelstad. After that, individual women from the Swedish section of Women’s International League for Peace and Freedom (WILPF) and the

Swedish Section of the Women's International Democratic Federation (WIDF) organized peace actions. In addition, many leading women within the Social Democrat party took part. The goal was to create an international uprising among women. The first stage was to submit a resolution to the delegates in the League of Nations.

In 1937 and 1938, two civil defence laws regarding the organization and the rights of authorities to impose air raid duty on civilians led to new plans of action. I conclude my dissertation with the women's peace initiatives that were realized after the new world war broke out and fighting raged in neighbouring Finland. The first was a Nordic telegram to the League of Nations in 1939. The signers demanded peace negotiations where half of the representatives would be women. The second initiative was a meeting for peace and national reconciliation in Stockholm in 1940. The difference was that these opinion meetings were not based on individual participants, but on the participation of several different women's organizations. In addition, the message was that both men and women ought to strive for the peace process together.

The general questions guiding my research are the following: Why did women stage their own peace actions? What were their ideas and arguments? How did they relate to the peace movement during that time? How did they manage to organize large-scale rallies with many participants in such a short time? Thus, I have examined how women mobilized other women for actions via recruiting networks, how the actors in the more intimate networks constructed and accomplished their plans using negotiations and communication, what kind of opposition arose, and what happened afterwards. I have not specifically examined peace organizations other than in looking at how they have acted as recruitment foundations for the mobilizations. In reality, several larger peace initiatives within the peace and women's movements during this period have been mentioned in the contextualization. Accordingly, this study presents an integrated picture of the contexts for peace in which women participated during this time.

My sources have been official materials such as proceedings reports, the daily press and magazines, as well as pamphlets and leaflets. I have also used different personal materials such as letters, diaries, and autobiographies. In this way, I have been able to present a deeper and more complex picture of how the actions were constructed, the networks, their internal work, solidarity, and conflicts, than what previous researchers have been able to do concerning peace work in particular.

In order to provide a perspective on Swedish actions and movements, I have endeavoured to compare and contrast certain points with what international research has presented about equivalent or similar initiatives abroad. It appears that the peace activities of the Swedish women were a part of the international peace movement and that similar ideas and demands exist-

ted; however, Swedish women modelled their own actions in an enterprising manner based on their own conditions. During World War I, Swedish women took advantage of the country's neutrality in their peace efforts and tried to establish co-operation with the neutral neighbouring countries. During the period between the wars, women spoke out against chemical weapons and against the build up of a civil defence in the open space that was created when the Swedish authorities delayed in making a decision about the protection of civilians.

In order to provide a structure to my analysis and shed light on certain observations, I have used theoretical concepts about social movements and collective actions taken from, among others, Alberto Melucci as well as from Ron Eyerman and Andrew Jamison. At the same time, I have tried to remain close to the sources in the mapping of actions, thoughts, and networks in order to show only the processes and actors in particular. This approach can be theoretically motivated based on Melucci's view that a social movement or a collective action is composed of several different processes. Via communication and negotiation, participants test their opinions on each other in order to find a collective identity, a sense of "we", which is the actual basis of the joint action. This approach also has its roots in my own interest in people and women in history as individuals with their own wills and responsibilities.

I have arrived at the following main result: My research has shown that the actions and actors for peace that I have studied, were not unique for their time period in terms of their peace policies, but on the contrary, were a part of a crowd of initiatives to promote peace during the period when both women and men were involved.

Primarily significant for the actions I have investigated was perhaps that, in relation to the other peace movements, the content was based on women's demands for political participation during a time when women's voting rights were becoming generally accepted. The actions were also based on an idea that the relationship women had to war and peace was different from the perceived relationship of men. Thus, the actions can be described as feministic anti-militarism. Women with different political affiliations therefore had the opportunity to meet in the same actions. I believe that even the Social Democratic women could identify with feministic anti-militarism. With Peace Sunday, women brought their traditional mothering-role into the context of foreign policy and conveyed mediation demands at the highest political level. What was unique with the idea of the Unarmed Revolt was the idea that women ought to refuse even to wear gas masks. The action was connected to a radical pacifistic tradition where, among others, male conscientious objectors and the legacy from Gandhi were prominent.

The shapes the actions took were in many ways the same as within other social and political movements of that time. In other words, women engaged in politics: mass meetings, election of representatives, government lobbying, international delegations, and attempts to connect with organizations and people throughout the country. Access to journalists played an extremely important role, and for the Women's Unarmed Revolt against War (1935), ownership of their own mass medium, *The Epoch* (*Tidevarvet*), was also important. Other resources that the action groups claimed via personal networks were participants who had time to take an active part, who could contribute economically, who in some cases had access to locales, who could contribute with contacts, good names, experience and knowledge of peace politics.

Both in 1915 and in 1935, a rather small group of liberal and Social Democratic women, primarily from Stockholm and the surrounding areas, made up what can be called the working networks. In 1915, this group included: Maria Aspman, Louise von Bahr, Signe Bergman, Ezaline Boheman, Lisen Bonnier, Emilia Broomé, Tora Fries, Kerstin Hesselgren, Gerda Hulanter, Agnes Ingelman, Anna Kleman, Anna Lindhagen, Agda Montelius, Ada Nilsson, Eva Ramstedt, Anna Petterson, Eugenie Steinmetz, Anna Sterky, Julia Svedelius, Signe Svensson, Alice Tegnér, Axianne Thorstenson, Lydia Wahlström, Elisabeth Waern-Bugge, Anna Whitlock, Matilda Widegren, Elin Wägner and Agda Östlund.

The following were part of the action's working network in 1935: Barbro Alving, Andrea Andréen, Kaj Andersson, Lisen Bonnier, Carin Hermelin, Honorine Hermelin, Kerstin Hesselgren, Ebba Holgersson, Signe Höjer, Ragna Kellgren, Anna Lindhagen, Ada Nilsson, Lilly Olsson, Ester Röhl, Naima Sahlbom, Greta Stendahl, Agnes Söderqvist, Elisabeth Tamm, Elisabeth Waern-Bugge, Elvira Vedberg, Signe Vessman, Elin Wägner and Disa Västberg.

Based on these select few, much larger circles of supporting and active women were mobilized. They came from practically the entire country, although the big cities supplied the largest influx. Participants were largely recruited via personal contacts and local groups of peace, temperance, and women's organizations. Younger women were also included in these larger networks, and in 1935, the Unarmed Revolt's leadership particularly emphasized the presence of younger women as well as provincial women.

The Nordic interface was prominent on Women's Peace Sunday (1915). The entire action was meant to be Nordic from the beginning. After the Hague conference in April 1915, the movement became, in part, more Swedish and in part, more international. During the action in 1935, attempts were made to re-establish the Nordic co-operation, but also to internationally anchor the uprising via other women's organizations in Geneva. Con-

cerning World War II, the liberal women were the ones who appealed to the League of Nations via a joint Nordic telegram, while the other women's organizations tried to form an international women's opinion.

Within the feministic anti-militaristic discourse, the message that women had a special position functioned strategically and rhetorically as a joint identity marker. She stood outside of politics, either formally or informally, but she also stood outside of the military organization. She had responsibility for children and thus for life and future generations. Therefore, it was important for her to protect herself and others from violence. The costs for prevalent defence and civil defence were also brought up in comparison to the costs for social care. International solidarity and communities governed by law were also discussed.

Opposition to the actions of the anti-militaristic women came primarily from other women, while to some extent, men seemed to remain silent. Opposition was primarily provided by the women in the right wing who were positive to military defence, as well as, in 1915, Queen Victoria. Social Democratic women were encouraged by their central administration to participate in Peace Sunday. In the action of 1935, Social Democratic women were divided. Many of them participated in the action, for example: Ulla Alm [Lindström], Kaj Andersson, Hulda Flood, Signe Höjer, Anna Lindhagen, Alva Myrdal, Agnes Söderqvist, Elvira Vedberg, Inez Wickström, Signe [Svensson] Vessman, Herta Wirén and Disa Västberg. Others opposed because they could not agree to a personal refusal or because they did not believe anything could be accomplished by non-violent methods.

The protest against the civil defence did not die out after the 1935 action, but continued in new forms. Instead of carrying out large actions, those who continued to protest advocated "sit-down actions" at work places, and private actions, such as refusing to follow black-out procedures in their homes during air raid exercises. Mobilization primarily occurred within a small group gathered around Elin Wägner, where the following women participated: Barbro Alving, Eva Andén, Andrea Andréén, Emilia Fogelklou, Flory Gate, Honorine Hermelin, Ebba Holgersson and Ada Nilsson. Instead of openly acting against a general air raid exercise in Stockholm in 1938, the group published a proclamation in a daily paper. Against the build up of a civil defence, which was based on fear and insecurity, they demanded improved refugee reception in order to thus create a more secure and more open democracy. The appeal was signed by close to 40 women, some of whom were Quakers.

My study indicates that the network that was sustained over this long time axis was actually made up of two overlapping networks, where the generation aspect was prominent. Many individuals participated in several of the actions mentioned during this period, while the following participa-

ted in at least two actions: Barbro Alving, Eva Andén, Andrea Andréén, Louise von Bahr, Nina Benner-Andersson, Lisen Bonnier, Emilia Fogelklou, Flory Gate, Honorine Hermelin, Kerstin Hesselgren, Ebba Holgersson, Selma Lagerlöf, Anna Lindhagen, Mia Leche Löfgren, Ada Nilsson, Naima Sahlbom, Elisabeth Tamm, Elisabeth Waern-Bugge, Lydia Wahlström, Signe [Svensson] Vessman, Matilda Widegren and Elin Wägner. Elsa Cedergren, Signe Höjer, Kerstin Hesselgren and Disa Västberg, who participated in the Unarmed Revolt in 1935, also spoke at the 1940 meeting of women's organizations. It is striking that some of the women were members of an older generation, that is to say they were between 60 and 70 years old, when they actively participated in the actions during the 1930s, for example: Elisabeth Waern-Bugge, Lydia Wahlström, Anna Lindhagen, Louise von Bahr, Naima Sahlbom, Kerstin Hesselgren and Ada Nilsson. In addition to the fact that many of the women were liberals and Social Democrats, it is clear that in several cases they also had connections to other peace organizations or circles: the Swedish section of WILPF, YWCA, The White Ribbon, Quakers, the Women's Educational Association of the Citizen's School at Fogelstad, and the newspaper *The Epoch* (*Tidevarvet*). My analysis also shows that, to a large degree, the networks consisted of both unmarried and married, educated, middle-class women of relatively mature age. They often held important positions within the women's movement. Between mobilizations, the network acted as dormant laboratories of ideas.

Elin Wägner stands out as the movement's intellectual influence during this entire period. Barbro Alving also acted, to a certain extent, as an interpreter of the movement's message during the action in 1935. Naima Sahlbom, chemist and expert on chemical weapons, was often called upon. The image of Elin Wägner's devotion which has previously been put forth has emphasized her disappointment in the women, based on, among other things, her personal notes resembling journal notations. Through also using contemporary letters and newspaper articles, I have pointed out that she did not give up, but instead, continuously encouraged women to act, to work in opposition to the war. I have argued that she was not alone in her struggle for peace, but that she was greatly dependent on networks, within both the women's movement and the peace movement, which provided her with a scope for action.

On a general level, my results can be said to indicate that much of that which Melucci claims does not characterize social movements until the 1960s was already present in the earlier women's actions. These are things such as creating a culture of peace in everyday life by taking a personal stand, and trying to change the agenda concerning war and peace by bringing up moral and social issues. My analysis also makes it evident that a quick mobilization for a cause often emanates both from organizations and from personal networks.

My study has shown that women used networks to achieve comprehensive and effective political opinion for peace. Neither the peace movement nor the political system had room for women's actions against war when the mobilizing arguments were about civil rights, political and military isolationism, and when mothers just said no to violence. On the other hand, in the women's message was the wish for an altered gender pattern in favour of a peaceful international coexistence. Men were to use negotiation instead of violence for solving problems, and women were to be active and show an interest in politics. Alliances with peace advocating men were seen as one possible way, however the bases for these collective actions against war was still women's solidarity.

Translated by Cheryl Jones Fur

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor:

Antikvariskt topografiskt arkiv (Ata):

Montelius-Reuterskiölds samling (MSR)
Agda Montelius samling (AMS),
II:A:1, brevkoncept o. anteckningar rörande 1915

Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek (Arab):

SSKF samling,
styrelse- och vu-protokoll 1906–1925, A2:1A,1B
styrelse- och vu-protokoll 1934–1935, A2:4
utgående cirkulär med bilagor 1908–1933, B II:1

Arkivet för ljud och bild, Stockholm:

Honorine Hermelin i radioprogram ”Dagbok” i Sveriges Radio (1964),
pr.nr 64/K/7623

Bonniers Förlagsarkiv:

Brev från Amelie Posse-Brázdová till Tor Bonnier 2/9 1935
Brev från Elin Wägner till Lisen Bonnier 31/5 1928

Folkrörelsearkivet, Norrköping:

Norrköpings Soc. dem. Kvinnoklubb, mötesprotokoll 1930–1940, A1:2
Hemgården, styrelseprotokoll från 13/9-1933 till 29/11-1940, A1:1

Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet, huvudkontor, Stockholm:

IKFFs vu-protokoll, 12/1, 4/2, 9/3, 27/4, 28/9, 29/10-1935, 9/5-1938

Kungliga Biblioteket: Handskriftssamlingarna (KB):

Ragna Kellgrens samling Acc 1994/43
Kerstin Hesselgrens samling, v:1–8

Kvindehistoriska samlingarna, Århus, Danmark:

Kvindernes Internationale Liga for Fred og Frihed

Kvinnohistoriska Samlingen, Göteborgs Universitetsbibliotek (KS):

Fogelstadförbundet, F II:1, kursprogram 1938

IKFFs samling (IKFFS)

E I:1, invitation till möte 1914

F II:1, Kvinnornas fredssöndag 1915, CK-protokoll, brev o handl.
Norge/Danmark

F II:6, brev fr. Honorine Hermelin, Ada Nilsson o. Elisabeth Tamm 1935

L II c:1, klippbok 1919

kartong 1935–1936, Kvinnornas Uppbåd 1935

Kvinnliga Medborgarskolans vid Fogelstad arkiv

A:4, protokollsbok ht -1934

A:7, Klubben Isbrytarens protokoll

Vår Tidning/Tidevarvet

A:1–2, styrelseprotokoll 1923–1937, bolagsstämmoprotokoll 1923–1937

A:3, brev, sista styrelseprotokollet 1943

G III:2, tablå över gåvor 1924–1936

Ada Nilssons saml. (ANS)

v:5, brev fr. Gunhild Tegen

v:19, Kvinnornas vapenlösa uppror 1915, fredskommitté o. AU-
protokoll, protokoll från Auditoriummötet, SKV medlemslistor

Flory Gates samling

v:7, kongresslista WoWo

v:8, upprop, föredrag till fredssöndag 1915

Ruth Hamrin Thorells samling, v:4

Carin Hermelins samling, E:1, vykort 1935

Honorine Hermelins saml., E:2: utdrag ur brev ang. ”Ned med vapnen”

Kerstin Hesselgrens samling

II:22, tryckt PM till mötet i Auditorium 1935

VI:193, tidningsartikel från Rotterdam 1935

Ebba Holgerssons samling, v:8

Elin Wägners samling (EWS)

E Ia:1, brev Barbro Alving, Andrea Andréén

E Ia:2, brev Anna Helena Azkanasy

E Ia:7, brev Emilia Fogelklou

E Ia:9, brev Ellen Key, Thora Knudsen

E Ia:13, brev Ada Nilsson

E Ia:14, brev Amalie Posse-Brázdová, Elise Ottesen-Jensen, Hanna
Rydh

E II:1, brev Flory Gate

F II:5, arbetsbok nr 14, 45, 102

F II:9, arbetsbok nr 94

F II:13, arbetsbok nr 97

F VII:1, Elin Wägners anteckningar om medlemmarna i CK 1915

F VII:2, luftskyddshandlingar m. protokoll

Lunds Universitetsbibliotek: Handskriftssamlingen (LUB):

Anna Bugge Wicksells samling (ABWS)

2:137: Brev från Signe Bergman 1914–15 o. Emilia Broomé 1914

*The New York Public Library, USA:*Schwimmer-Loyd Collection, Manuscripts and Archives Division,
Astor, Lenox and Tilden Foundation

A:36, special collection, Rosika Schwimmers telegram o. räkning 1915

Norlin Library, Boulder, Colorado, USA:

WILPFs papers

series I, box 32, fd 5: committee and executive minutes 11-16/9-1935

series II, box 10, fd 11: brev mellan Naima Sahlbom o. Emily Balch
1935

series III, box 6, fd 14: danskt telegram till Emily Balch 1935

series III, box 5, fd 24: tjeckiskt flygblad o. brev 1935

series III, box 23, fd 26: brev mellan Emiliy Arnesen o. Rosika Schwimmer
1915

series III, box 23, fd 30: norskt brev till Emily Balch 1935

series III, box 25, fd 25: Rapport från Kvinnornas fredsdag 1915

series III, box 26, fd 4: Elisabeth Waern-Bugge till Emily Balch 1935

Riksarkivet (RA):

De kvinnliga rösträttsrörelsernas arkiv (Dkra)

LKPRs vu-protokoll, v:3, 1909–1914

LKPRs centralstyrelsemötesprotokoll, v:1

Fredrika-Bremer-förbundet, styrelseprotokoll, 1915–1918, A 2:5

Signe Bergmans samling, E 7322:1

Ulla Lindströms samling, v:17

Axel och Signe Höjers samling, 3 a:9

Vännernas Samfund, A3A:1

Yrkeskvinnornas klubb i Stockholm, E I:1

Tryckta källor:

Offentligt tryck:

Kungl. Majts. proposition nr 4, bihang till riksdagens protokoll 1938:1 saml. Nr 4
SOU 1932:3

SOU 1936:57

Svensk författningssamling 1937:504–506. Luftskyddslag

Svensk författningssamling 1938:90. Lag om förfoganderätt för luftskyddets behov

Tryckta brevsamlingar, arbetsanteckningar och självbiografier:

- Alving, Barbro, *Dagbok från Långholmen*, Stockholm 1956
Barbro Alving: Personligt. Dagböcker & brev 1927–1935. Sammanställda av Alving-Olin, Ruffa, Hedemora 1990
Barbro Alving: Personligt. Dagböcker & brev 1936–1939. Sammanställda av Alving-Olin, Ruffa, Hedemora 1990
- Engkvist, Greta, *Att se tillbaka vid 94. Minnen från ett liv för freden*, Stockholm 1988
- Fredrika Bremers brev*, del III 1846–1857, red. Johansson, Klara, och Kleman, Ellen, Stockholm 1917
- Fröberg, Eva, *Hemma i Sörmland och ute i världen*, Stockholm 1945
- Höjer, J. Axel, *En läkares väg. Från Visby till Vietnam*, Stockholm 1975
- Höjer, Signe, *Mellan två världskrig*, Stockholm 1981
- Höjer, Signe, *Mitt i livet*, Stockholm 1982
- Kjellberg, Gerda, *Hänt och sant*, Stockholm 1951
- Leche Löfgren, Mia, *Bokslut*, Stockholm 1962
- Leche Löfgren, Mia, *Ideal och människor*, Stockholm 1952
- Lindhagen, Anna, *Vad vi tänkte. Minnen*, Stockholm 1941
- Lindström, Ulla, *I regeringen. Ur min politiska dagbok 1954–1959*, Stockholm 1969
- Nilsson, Anna T., *Tio lyckliga år. På resa i fredsarbetets tjänst*, Stockholm 1945
- Palmstierna, Erik, *Orostatid, I. 1914–1916, Politiska dagboksanteckningar*, Stockholm 1952
- Posse, Amelie, *Mellan slagen*, Stockholm, 1944
- Posse, Amelie, *Åtskilligt kan nu sägas*, Stockholm 1949
- Stjernstedt, Ruth, *Ringdans kring fru Justitia*, Göteborg 1956
- Wahlström, Lydia, *Trotsig och försagd. Mitt livs minnen*, Stockholm 1949
- Vallquist, Gunnel, *Kära Ili, Käraste Elin. Emilia Fogelklou och Elin Wägner växlar brev åren 1924–1949*, Delsbo 1988
- Westman, K.G., *Politiska anteckningar juni 1914–mars 1917*, utgivna genom W.M. Carlgren, Kungl. Samfundets handlingar Del 8, Stockholm 1983

Samtida tryck:

- Aristophanes, Lysistrate*, Ett kvinnodrama, för svensk scen av Gullberg, Hjalmar och Harrie, Ivar, Stockholm 1932
- Carbone, C., *Det kommande kriget*, Stockholm 1935
- Carlsson, Lizzie, *Den radikala kvinnopacifismens verkliga ansikte*, Svea Rikes Förlag, Stockholm 1937b
- Carlsson, Lizzie, *Vid yttersta och sista gränsen*, Svea Rikes Förlag, Stockholm 1940
- Carlsson, Lizzie, *Världssamling för fred – ett internationellt krigsparti*, Svea Rikes Förlag, Stockholm 1938
- Carlsson, Lizzie, *Världssamling för fred – ett internationellt krigsparti. Tankar kring ett 'fredsmöte' på Skansen 1937*, Svea Rikes Förlag, Stockholm 1937a
- Civilbefolkningens skydd mot gasanfall från luften*, Svenska Röda Korset, Stockholm 1929 respektive 1935
- Civilbefolkningens skydd åligger staten – är ingen privatsak*, resolution antagen av svenska sektionen av I.K.F.F. årsmöte, Stockholm 1935
- Elgström, Anna Lenah, Stéenhoff, Frida och Wägner, Elin, *Den kinesiska muren. Rosika Schwimmers kamp för rätten och hennes krig mot kriget*, Stockholm 1917
- Endres, Franz Carl, *Gaskriget – den stora faran*, Stockholm 1928
- Falk, Hjalmar, *Pacifister och andra*, Allmänna Försvarsföreningen, Stockholm 1933
- For retfærdig og varig fred*. Kvindernes internationale kongres i Haag 28.april – 1 mai 1915 Beretning fra den norske komite, Kristiania 1915
- Fred*, Svenska sektionen av internationella kvinnokommittén för varaktig fred, Stockholm 1916
- Hanslien, R. och Bergendorff, Fr., *Gaskrig och gasskydd*, Stockholm 1923
- Hemskyddet. Råd och anvisningar*, Stockholm 1938
- International Congress of Women. The Hague – April 28th to May 1st 1915. Report*, Amsterdam 1915
- Key, Ellen, *Freds rörelsen och kulturen*, Verdandis småskrifter: Stockholm 1908
- Key, Ellen, *Fredstanken. Freds rörelsen och försvars rörelsen. Fredens förverkligande*. Två uppsatser, Stockholm 1899
- Key, Ellen, *Kriget, freden och framtiden*, Stockholm 1914a
- Key, Ellen, *Kvinnorna, ungdomen och freden*, Falun 1914b
- Kleman, Anna, ”De svenska kvinnorna och Haagkongressen”, *Fred*, Svenska sektionen av internationella kvinnokommittén för varaktig fred, Stockholm 1916
- Krig eller kultur*, red. Holm, Stig och Höjer, Axel, Stockholm 1929

- Krig eller kultur*, red. Holm, Stig, Stockholm 1936
- Krig mot kriget!* utgiven av svenska kommittén för internationella anti-krigskongressen 27 augusti 1932, Stockholm 1932
- Krigstjänstvägrarnas Internationel. Utdrag från den internationella rapporten från rörelsens internationella konferens i Hoddesdon Herts, England i juli 1925*, Hudiksvall 1926
- Kvinnliga Medborgarskolan vid Fogelstad. Kurser under 1938*, Stockholm 1938
- Kvinnorna och den passiva försvarsberedskapen*, Kvinnoföreningarnas beredskapskommitté, Stockholm 1939
- Leche, Mia, ”Med kvinnornas fredskongress i Haag”, Elgström, Anna Lenah, Stéenhoff, Frida, och Wägner, Elin, *Den kinesiska muren. Rosika Schuimners kamp för rätten och hennes krig mot kriget*, Stockholm 1917
- Leche, Mia och Wägner, Elin, *Ett nytt försvar*, Brännande frågor, Stockholm 1924
- Ljunggren, Gustaf, *Stridsgaser och skydd däremot*, Riksförbundet för Sveriges försvar, Lindesberg 1929
- Ljuset lyser i mörkret. Den radikala pacifismens utveckling*, Svenska Krigstjänstvägrareförbundet, Borås 1937
- Luftförsvaret i bild*, Riksförbundet för Sveriges Försvar och Föreningen för Stockholms Fasta Försvar samt med bidrag från Svenska Kvinnoföreningen för fosterlandets försvar, Stockholm 1936
- Luftskyddet i bild*, Riksluftskyddsförbundets tidskrift *Flyglarm*, Stockholm 1940
- Magnell, Kjell, *Byggnadstekniskt luftskydd*, Föreningen för Stockholms Fasta Försvar, Stockholm 1937
- Mot det totala kriget för fred och folkförsoning*. Anföranden hållna vid kvinnoorganisationernas stora opinionsmöte i Stockholms konsert-hus måndagen den 12 februari 1940, Stockholm 1940
- Ned med vapnen. En kampsignal mot kriget*, Amelie Posse-Brázdová, Stockholm 1935
- Nilsson, Signe, *Argument och motargument i fredsdebatten*, IKFF, Malmö 1937
- Nilsson, Signe, *Lizzie Carlsson och Internationella Kvinnoförbundet för Fred och Frihet. Ett genmäle*, Stockholm 1939
- Nilsson, Signe, *Luftkrig och luftskydd. Reflexioner i en aktuell fråga*, IKFF, Ystad 1935
- Om civilas passiva skydd mot luftanfall och gas*, med företal av generaldirektör J. Axel Höjer, Informationsbyrån Mellanfolkligt samarbete för fred, 1935:19
- Sahlbom, Naima, *Giftgasvapnet*, Stockholm 1927
- Sahlbom, Naima, *Hur ska det gå för civilbefolkningen? Gasmasker och bombflyg*, IKFF, Klippan 1934

- Smith, G.A., *Gastjänst. Kortfattad orientering rörande de kemiska stridsmedlen samt skyddsmedlen mot desamma*, Trängklubbens skriftserie – nr 4, Stockholm 1925
- Steffen, Gustaf F., *Krig och kultur. Socialpsykologiska dokumenter och iakttagelser från världskriget 1914*, Stockholm 1914
- Stendahl, Greta, *Matilda Widegren*, IKFF, Stockholm 1946
- Stjernstedt, Ruth, *Kvinnor och försvar*, Medborgarkunskap om riksförsvaret 22, Riksförbundet för Sveriges Försvar, Stockholm 1945
- Suttner, Bertha, *Die Waffen nieder*, 1889
- Svenska Folkriksdagen i avrustningsfrågan den 20–21 februari 1932*, Stockholm 1932
- Tekniska anvisningar – för anordnande av skyddsrum för civilbefolkningen*, Stockholm 1934
- Upprustning, Nedrustning, Avrustning?* Elof Lindbergs reservation i försvarskommissionen jämte sammanfattning av försvarskommissionens olika förslag, Fredens Förlag, Stockholm 1935
- Uttalande inför Andrakammarvalen 1932*, Radikala Gruppen av Svenska Kvinnors Vänsterförbund, Stockholm 1932
- Wicksell, Anna Bugge, ”Fredsrörelsen. En framställning af de modärna sträfandena att ersätta krig med skiljedom”, *Verdandis småskrifter*, nr 49, Stockholm 1893
- Wicksell, Anna Bugge, ”Fredsrörelsen på 1890-talet”, *Verdandis småskrifter*, nr 99, Stockholm 1901
- Wägner, Elin, *Den positiva försvarslinjen*, IKFF, Stockholm 1934
- Wägner, Elin, *Dialogen fortsätter*, Stockholm 1932
- Wägner, Elin, *Från Seine, Rehn och Ruhr*, Stockholm 1923

Tidskrifter och medlemsblad

- Arbetets Kvinnor* 1935:3
- Clarté* 1935:8
- Folkfronten* 1936:2
- Fred och Frihet. Medlemsblad för IKFF* 1938:4
- Fred og Frihed* 1934:1, 1935:4:7:8:9:10, 1936:2:3:4:5:6
- Freden* 1929:5, 1930:10, 1931:5:6, 1932:2, 1938:9:10:15–16:19
- Fredsfanan* 1904:1:2–3:6, 1913:10, 1914:9
- Fredsmissionären* 1927:5–6:10, 1928:1, 1931:1:10, 1936:5
- Hertha* 1915:2:3:19, 1916:3, 1918:20
- Idun* 1910:4:31, 1913:3, 1914:43, 1915:3:16:20:21:24:27:34, 1916:12, 1921:6:8:9, 1935:37:39
- Internationaal* 1916:5
- IKFFs Medlemsblad* 1928:3:4, 1934:3:6, 1935:4:5:6:7, 1936:4:6:7, 1937:2
- Jus Suffragii* 1914:3:9:13:14, 1915:4:7:9:11

- Kvinden og Samfundet* 1915:2
Kvinnobulletinen 1979:4
Landstormslottan 1938:3, 1939:1
Medborgaren 1935:12
Morgonbris 1913:2:5, 1914:6:8:10:11, 1915:1:4:7, 1924:8, 1925:2:11, 1926:2,
 1934:11:12, 1935:9:10, 1939:4, 1940:2:3
Naggen 1951:21
Ned med vapnen 1895:12, 1896:3, 1897:5:6
Ny Militär Tidskrift 1927:1, 1929:16–17
Nya Vägar 1924:6
Nylende Tidskrift för kvinnernes sak 1915:6:7:9:10
Pax International 1935, september-oktober
Rösträtt för Kvinnor (RfK) 1914:16:17:19:21, 1915:7:12:14:15–16:23, 1917:17
Sveriges Försvar 1926:1, 1928:2, 1929:1, 1930:1, 1931:1:2, 1933:1:2, 1934:2,
 1935:1:2, 1937:1
Söndagsnisse 1915:21
Tidevarvet (Tvt) 1924:6:14:17:18:34, 1927:38, 1929:2, 1930:45:48, 1931:12:29,
 1932:4:7:16:27:31:34:35:47, 1933–1936
Vita Bandet 1935:10
Vi Kvinnor 1925:13
Vårt Försvar 1928:4, 1929:1, 1930:4
Y.K.s Klubbnytt 1935:6:8

Tidningar

- Arbetet* 23/8-1935
Dagens Nyheter (DN) 21/4, 22/4, 24/4, 24/6, 28/6, 29/6, 30/6, 1/7, 18/7, 22/
 11-1915; 11/1, 15/8, 17/8, 19/8, 2/9-1935; 9/9-1938; 12/12-1939
Eskilstuna-kuriren 17/8-1935
Falukuriren 17/8, 2/9-1935
Folkets Dagblad 2/9-1935
Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 15/8-1935
Jönköpingsposten 28/6-1915
Nya Dagligt Allehanda (NDA) 16/8, 1/9, 2/9, 26/9-1935; 13/1, 15/1, 17/1-1936
Social-Demokraten (SD) 2/12, 15/12-1913; 23/12-1914; 3/5, 28/6-1915; 22/7,
 15/8, 23/8, 25/8, 31/8, 1/9, 2/9, 4/9, 5/9-1935; 9/9-1938
Stockholms-Tidningen 15/8, 2/9-1935
Svenska Dagbladet (SvD) 13/7-1915; 29/1-1919; 17/11-1934; 15/8, 2/9-1935; 28/3-
 1936
Svenska Morgonbladet 15/8, 2/9-1935
Örebro Dagblad 17/8-1935
Östgöta-Correspondenten 16/8, 2/9-1935

Uppsatser och konferenspapers:

- Andersson, Irene, *How to approach the analysis of internationalism and international women's movement*, opublicerat paper, WMI-konferens på Lysebu, Norge, 4–7/II 1999a
- Andersson, Irene, *Kvinnliga nätverk i fredens tecken 1915–1940*, opublicerat konferenspaper, Historiska institutionen, Lunds universitet 1996
- Andersson, Irene, *Tänkar om en fredsaktion – att tolka självreflexivitet*, opublicerat paper, workshop i Örebro: Kvinnor i brev, dagböcker och memoarer, 13–14/IO 1997
- Andersson, Irene, *Wiener Call-Club och Women's Organisation for World Order – WOWO. En internationell organisations kamp för en ny värld*, opublicerad seminarieuppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet 1993
- Andersson, Irene, *Women's Political Resistance to war and Violence*, opublicerat paper, workshop i Florens: From Social Violence to Political Violence, 16–17/IO 1998
- Dahlerup, Drude, *Den nye kvindebevægelses 'rise and fall' – udfordringer til social bevægelses-teori*, diskussionspaper till WMI-konferens, 1998b
- Florin, Christina, *Männen som strategi. Rösträttskvinnornas informella vägar till medborgarskap*, paper vid konferensen Förändring och förhandling 5/2 2001, Institutet för framtidsstudier, Stockholm 2000
- Paulsson, Lina, *Krigets verkliga ansikte. Den desillusionerade krigsberättelsens genombrott i Sverige kring 1930*, opublicerad seminarieuppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet, 2000
- Paulson, Lina, *På krigets åskådarläktare. Första världskrigets framställningsformer i svensk veckopress*, opublicerad seminarieuppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet 1999
- Tornbjer, Charlotte, *En god moder eller en käck kamrat i krigets skugga. Exemplet landsstormskvinnorna 1924–1938*, opublicerad seminarieuppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet 2000
- Tornbjer, Charlotte, *Familj och försvar*, opublicerad seminarieuppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet 1999

Uppslagsverk:

- Clayhills, Harriet, *Kvinnohistorisk uppslagsbok*, Stockholm 1991
Dansk kvindebiografisk leksikon, databas
- Elgenstierna, Gustaf, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, band I, Stockholm (1925) 1998
- Hedberg, Walborg och Arosenius, Louise, *Svenska kvinnor från skilda verksamhetsområden* Biografisk uppslagsbok, Stockholm 1914
- Kvinnor i fosterländsk gärning. Samlingsverk över svenska kvinnor i arbete för land och folk*, Stockholm 1943
- Nationalencyklopedin*, band 10, Höganäs 1993
- Nationalencyklopedin*, band 14, Höganäs 1994
- Nationalencyklopedin*, band 19, Höganäs 1996
- Norsk Biografisk Lexikon*, bind II, red. Bull, Edv., Krogvig, Anders och Gran, Gerhard, Oslo 1925
- Svenska kvinnor. Föregångare, nyskapare*, red. Österberg, Carin, Lewenhaupt, Inga, Wahlberg, Anna Greta, Lund 1990
- Svenska kvinnor i offentlig verksamhet. Porträtt och biografier samlade och utgivna av N.S. Lundström*, Uppsala 1924

Litteratur:

- Agerholt, Anna Caspari, *Den norske kvinnebevegelses historie*, Oslo 1937
- Alberti, Johanna, *Beyond Suffrage. Feminists in War and Peace 1914–28*, London 1989
- Alonso, Harriet Hyman, *Peace as a Women's Issue. A History of the U.S. Movement for World Peace and Women's Rights*, New York 1993
- Alonso, Harriet Hyman, *The Women's Peace Union and the Outlawry of War, 1921–1942*, Knoxville 1989
- Andersson, Irene, "Att gestalta fred. Fredsrepresentationer mellan 1885 och 1945 i ett genusperspektiv", *Mer än tusen ord. Bilden och de historiska vetenskaperna*, red. Andersson, Lars M, Berggren, Lars och Zander, Ulf, Lund 2001
- Andersson, Irene, "Tidevarvet – plattform för ett vapenlöst uppror", *Presshistorisk årsbok 1999*, Stockholm 1999b
- Andersson, Jan, *Nordiskt samarbete: Aktörer, idéer och organisationer 1919–1953*, Lund 1994
- Andreen, Andrea, *Svenska Kvinnors Vänsterförbund. En femtioårsberättelse*, Stockholm 1964
- Arbetarrörelsen – männens eller mänsklighetens rörelse? Ett urval av Elise Ottesen-Jensens kvinnopolitiska artiklar i Arbetaren och Brand på 1920-talet*, inled. och urval av Primander, Ingrid, Stockholm, 1980

- Bacon, Margaret Hope, *One Woman's Passion for Peace and Freedom. The life of Mildred Scott Olmsted*, New York 1993
- Bengtsson, Margot, Carlsson, Christina, Göransson, Anita och Widerberg, Karin, "Kvinnorörelsens framtid – socialistisk eller borgerlig feminism", *Zenit* 1977:2
- Berg, Roald, *Norge på egen hånd, 1905–1920*. Norsk utenrikspolitikk historie bind 2, Oslo 1995
- Björk, Gunnela, *Att förhandla sitt medborgarskap. Kvinnor som kollektiva politiska aktörer i Örebro 1900–1950*, Lund 1999
- Björkenlid, Bertil, *Kvinnokrav i manssamhälle. Rösträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902–21*, Uppsala 1982
- Björklund, Sigrid, *Anna Whitlock. En svensk märkeskvinna*, Stockholm 1931
- Blidberg, Kerstin, *Splittrad gemenskap. Kontakter och samarbete inom nordisk socialdemokratisk arbetarrörelse 1931–1945*, Stockholm 1984
- Blom, Ida, *Det er forskjell på folk – nå som før. Om kjønn og andre former for sosial differensiering*, Oslo 1994
- Blom, Ida, "Politikk og kjønn – nasjonalisme, forsvarspolitik og demokrati omkring 1900", *Rapport III. Fra kvinnehistorie til kjønns historie?* Det 22. nordiske historikermöte, Oslo 1994, s. 48
- Bohman, Ruth, *Vi kvinner i fredskampen*, Stockholm/Stehag 1989
- Bokholm, Sif, *En kvinnoröst i manssamhället. Agda Montelius 1850–1920*, Stockholm 2000
- Bring, Ove, *Nedrustningens folkrätt*, Stockholm 1987
- Brock, Peter, *Pacifism in Europe to 1914*, New Jersey 1972
- Brödje, Catrine, *Ett annat tiotal. En studie i Anna Lenah Elgströms tiotalprosa*, Stehag 1998
- Buhrgard, Ingrid och Petersson, Hans C., *Från luftskydd till civilt försvar. Lunds civilförsvarsörening 1936–1996*, Enheten för civilt försvar, Lunds kommun, Lund 1996
- Bussey, Gertrude and Tims, Margaret, *Women's International League for Peace and Freedom, 1915–1965. A record of 50 years' work*, London 1965
- Bäckström, Knut, *Arbetarrörelsen i Sverige 2. Den politiska arbetarrörelsens sprängning och ett nytt revolutionärt arbetarpartis uppkomst*, Stockholm 1971
- Campaigns for peace. British peace movements in the twentieth century*, edit. Taylor, Richard and Young, Nigel, Manchester 1987
- Cantera Carlomagno, Marcos, *Ett folk av mänsklig granit. Sverige i den italienska utrikespolitiken 1932–1936*, Lund 1995
- Cantera Carlomagno, Marcos, *Sverige och spanska inbördeskriget*, Lund 1999
- Carlgren, W.M., *Ministären Hammarskjöld. Tillkomst, söndring, fall. Studier i svensk politik 1914–1917*, Stockholm 1967

- Carlsson, Christina, *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880–1910*, Lund 1986
- Carlsson Wetterberg, Christina, "Med eller utan fäder och bröder? – kvinnor i 1900-talets politiska liv", *Mot halva makten – elva historiska essäer om kvinnors strategier och mäns motstånd*, red. Hagman, Ingrid, SOU Stockholm 1997:113
- Carlsson, Sten och Rosén, Jerker, *Svensk historia 2. Tiden efter 1718*, Lund 1980
- Ceadel, Martin, *Pacifism in Britain 1914–1945: The defining of a faith*, Oxford 1980
- Ceadel, Martin, "Ten Distinctions for Peace Historians", *The Pacifist Impulse in Historical Perspective*, edit. Dyck, Harvey L., Toronto 1996
- Ceadel, Martin, *Thinking of Peace and War*, Oxford 1987
- Chatfield, Charles, *The American Peace Movement. Ideals and Activism*, New York 1992
- Chatfield, Charles, "Thinking about Peace in History", *The Pacifist Impulse in Historical Perspective*, edit. Dyck, Harvey L., Toronto 1996
- Chickering, Roger, *Imperial Germany and a World without War: The Peace Movement and German Society, 1892–1914*, New Jersey 1975
- Christensen, Ann Dorte, "Women in the New Peace Movement in Denmark: Empowerment and Political Identity", *Moving on: New Perspectives on the Women's Movement*, red. Andreasen, Tayo, Borchorst, Anette, Dahlerup, Drude, Lous, Eva och Nielsen Rimmen, Hanne, Århus 1991
- Clayhills, Harriet, "Den antimilitaristiska kamptraditionen i den svenska kvinnorörelsen", *Rusta för fred. Rädda livet. Kvinnor och fredskamp*, red. Maria Bergom-Larsson, Hedemora 1979
- Clayhills, Harriet, "En översikt av kvinnornas insats i fredsrörelserna", *Vi människor* 1978:2
- Cooper, Sandi "Pacifism, Feminism, and Fascism in Inter-War France", *The International History Review*, 1997 19 (1)
- Cooper, Sandi, *Patriotic Pacifism. Waging War on War in Europe, 1815–1914*, New York 1991
- Cooper, Sandi, "Women and the World Order", *Women's Studies Quarterly*, 1999:27 (1–2)
- Costin, Lela B., "Feminism, Pacifism, Internationalism and the 1915 International Congress of Women" *Women's Studies International Forum*, 1982 5 (3–4)
- Dahl, Gunnar, *Trade, Trust and Networks. Commercial Culture in Late Medieval Italy*, Lund 1998
- Dahlerup, Drude, *Rødstrømperne. Den danske Rødstrømpebevægelses udvikling, nytænkning og gennemslag 1970–1985*, del 1, Köpenhamn 1998a
- della Porta, Donatella och Diani, Mario, *Social Movements. An introduction*, Oxford 1999

- Die Friedensbewegung. Organisierter Pazifismus in Deutschland, Österreich und in der Schweiz*, Donat, Helmut und Holl, Karl, Düsseldorf 1983
- Dyck, Harvey L., "Peter Brock as a Historian of World-wide Pacifism: An Appreciation", *The Pacifist Impulse in Historical Perspective*, edit. Dyck, Harvey L., Toronto 1996
- Early, Frances H., *A World Without War. How U.S. Feminists and Pacifists Resisted World War I*, New York 1997
- Ekbohm, Inger, *Den kvinnliga fredstanken. Fredrika Bremer och andra i kamp för fred*, Stockholm 1991
- Elgham, Elsa, *Historik över Vita Bandets i Sverige 60-åriga verksamhet 1901–1961*, Hässleholm 1965
- Elin Wägner. Vad tänker du, mänsklighet?* Texter om feminism, fred och miljö i urval av Forsås-Scott, Helena, Stockholm 1999
- Elshtain, Jean Bethke, *Women and War*, Chicago 1995
- Engkvist, Greta, *Så började vi. Om Fredshögskolan*, Stockholm 1982
- Ericson, Magnus, *A Realist Stable Peace. Power, Threat and the Development of a Shared Norwegian-Swedish Democratic Security Identity 1905–1940*, Lund 2000
- Ericsson, Tom, *I fosterlandets tjänst. En studie i den svenska armébefälskårens fackliga strävanden 1901–1922*, Umeå 1978
- Eskilsson, Lena, *Drömmen om kamratsambället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad*, Stockholm 1991
- Eskilsson, Lena, "Kvinnlig vänsterhållning och radikalism i 30-talets kultur- och samhällsdebatt", *Kulturradikalismen. Det moderna genombrottets andra fas*, red. Nolin, Bertil, Stockholm/Stehag 1993
- Eskilsson, Lena, "'Älskade Hagar, mitt morgonbarn och min kvällshemlighet'. Kvinnors vänskap – Honorine och Hagar", *Ume-ethnologi. Meddelanden från Etnologiska institutionen vid Umeå universitet* 1991:20
- Evans, Richard J., *Comrades and Sisters. Feminism, socialism and pacifism in Europe 1870–1945*, New York 1987
- Eyerman, Ron and Jamison, Andrew, *Social Movements. A Cognitive Approach*, Cambridge 1991
- Fjær, Svanaug, *Gamle organisasjoner og nye bevegelser. Case-studie av Internasjonal Kvinneliga for Fred og Frihed*, Bergen 1988
- Flood, Hulda, *Den socialdemokratiska kvinnorörelsen i Sverige*, Stockholm 1939
- Flood, Hulda, *Den socialdemokratiska kvinnorörelsen i Sverige*, Stockholm 1960
- Fogelstad. Berättelsen om en skola*, red. Björkman-Goldschmidt, Elsa, Stockholm 1956
- Fogelstadsförbundet 1925–1975. Glimtar från ett halvt århundrade*, Katrineholm 1976

- Fogelström, Per-Anders, *Kampen för fred. Berättelsen om en folkrörelse*, Stockholm 1983
- Foster, Carrie A., *The Women and the Warriors. The U.S Section of the Women's International League for Peace and Freedom 1915–1946*, New York 1995
- Frangeur, Renée, *Yrkeskvinna eller makens tjänarinna? Striden om yrkesrätten för gifta kvinnor i mellankrigstidens Sverige*, Lund 1998
- Franzén, Nils-Olof, *Undan stormen. Sverige under första världskriget*, Stockholm 1986
- Friholt, Erni och Friholt, Ola, "Fredsrörelsen – problem eller möjligheter", *Rörelserna*, red. Friberg, Mats och Galtung, Johan, Stockholm 1984
- Garrison, Dee, "'Our skirts gave them courage'. The Civil Defense Protest Movement in New York City 1955–1961", *Not June Cleaver. Women and Gender in Postwar America, 1945–1960*, edit. Meyerowitz, Joanne, Philadelphia 1994
- Gelbum, Amira, "Ideological Crossroads. Feminism, Pacifism and Socialism", *Borderlines. Genders and Identities in War and Peace 1870–1930*, edit. Melman, Billie, New York 1998
- Gihl, Torsten, *Den svenska utrikespolitikens historia*, del IV, 1914–1919, Stockholm 1951
- Glimt fra dansk kvækerhistorie: i anledning av 100-året for Vennernes Samfund – Kvækerne i Danmark 1875–1975*, Köpenhamn 1975
- Grass, Martin, *Friedensaktivität und Neutralität. Die skandinavische Sozialdemokratie und die neutrale Zusammenarbeit im Krieg, August 1914 bis Februar 1917*, Bonn – Bad Godesberg 1975
- Grass, Martin, "Från Internationalen till Nationernas Förbund. Arbetarrörelsens plats är i spetsen av fredsrörelsen", *Arbetarhistoria. Meddelande från Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek* 1985:33
- Grass, Martin, "Hjalmar Branting och Andra internationalens utrikespolitiska program", *Socialdemokratien och den svenska utrikespolitiken. Från Branting till Palme*, red. Huldt, Bo och Misgeld, Klaus, Stockholm 1990
- Graysel, Susan R., *Women's Identities at War. Gender, Motherhood and Politics in Britain and France during the First World War*, Chapel Hill 1999
- Gundelach, Peter, "Græsrodsbevægelser og aktioner", *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700–1985*, red. Mikkelsen, Flemming, Århus 1986
- Göransson, Anita, "Kön, handling och auktoritet", *Sekelskiften och kön*, red. Göransson, Anita, Stockholm 2000
- Hagemann, Karen, "Men's Demonstrations and Women's Protest: Gender in Collective Action in the Urban Working-Class Milieu during the Weimar Republic", *Gender and History*, 1993:5 (1)

- Hamrin-Thorell, Ruth, Gärde Widemar, Ingrid, Myrdal, Alva och Bergman, Malin, *Kerstin Hesselgren. En vänstudie*, Stockholm 1968
- Hansson, Stina, *Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning*, Göteborg 1988
- Hasselberg, Ylva, *Den sociala ekonomin. Familjen Claeson och Furudals bruk 1804–1856*, Uppsala 1998
- Hasselberg, Ylva, Müller, Leos och Stenlås, Niklas, *History From A Network Perspective. Three Examples from Swedish Early Modern and Modern History c. 1700–1950*, Centrum för Transport- och Samhällsforskning, Working Paper, Uppsala 1997:01
- Hættner Aurelius, Eva, *Inför lagen. Kvinnliga självbiografier från Agneta Horn till Fredrika Bremer*, Lund 1996
- Hættner, Eva, Larsson, Lisbeth och Sjöblad, Christina, *Kvinnors självbiografier och dagböcker i Sverige. En bibliografi, 1650–1989*, Lund 1991
- Hedström Huveröd, Susel, *Kvinnor som murbräckor. Idéhistoriska strövtåg med Ellen Key som referenspunkt*, Stockholm 1989
- Herrmann, Ursula, "Social Democratic Women in Germany and the Struggle for Peace Before and During the First World War", *Women and Peace: Theoretical, Historical and Practical Perspectives*, edit., Pierson, Ruth Roach, New York 1987
- Hirdman, Yvonne, "Konstruktion och förändring – genus som vetenskap", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1998:3–4
- Hirdman, Yvonne, "Rosa Mayreders stora förtvivlan. En analys av det kvinnovetenskapliga dilemmat samart – särart", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1992:2
- Hirdman, Yvonne, *Vi bygger landet. Den svenska arbetarrörelsens historia från Per Götrek till Olof Palme*, Stockholm 1988
- Holl, Karl, "German Pacifist Women in Exile, 1933–1945", *Peace and Change* 1995:20 (4)
- Holm, Birgitta, "Försök till en teoretisk modell", *Kotterier och kön. Kulturella nätverk och den skapande processen*, rapport 4, Uppsala 1996
- Höjer, Signe, "Informationsbyrån som blev grunden till Svenska FN-förbundet", *60 år för freden, Svenska FN-förbundet och dess föregångare 1929–1989*, red. Eriksson, Lars, Stockholm 1990
- Ingram, Norman, *The Politics of Dissent. Pacifism in France 1919–1939*, Oxford 1991
- Isaksson, Ulla och Linder, Erik Hjalmar, *Amason med två bröst 1882–1922*, Stockholm 1977
- Isaksson, Ulla och Linder, Erik Hjalmar, *Dotter av moder jord 1922–1949*, Stockholm 1980
- Jansson, Heribert, *Drottning Victoria*, Stockholm 1963
- Johansson, Alf W och Norman, Torbjörn, "Den svenska neutralitetspolitiken i historiskt perspektiv", *Neutralitet och försvar. Perspektiv på svensk säkerhetspolitik 1809–1985*, red. Hugemark, Bo, Stockholm 1986

- Johansson, Alf W och Norman, Torbjörn "Sveriges säkerhet och världens fred. Socialdemokratin och utrikespolitiken", *Socialdemokratin samhälle. SAP och Sverige under 100 år*, red. Misgeld, Klaus, Molin, Karl och Åmark, Klas, Stockholm 1988
- Johanson, Gösta, *Maktkampen 1902–1915. Karl Staaff som politisk ledare*, Stockholm, 1997
- Jonsson, Bibi, *I den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettiotalromaner*, Löderup 2001
- Kant, Immanuel, *Om den eviga freden*, översättning och inledning Alf W Johansson, Stockholm 1996
- Kaplan, Temma, "Women and Communal Strikes in the Crisis of 1917–1922", *Becoming Visible. Women in European History*, edit. Bridental, Renate, Koonz, Claudia och Stuard, Susan, Boston 1987
- Karlsson, Gunnel, *Från broderskap till systerskap. Det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP*, Lund 1996
- Kihlberg, Leif, *Karl Staaff. Regeringschef, oppositionsledare 1905–1915*, del II, Stockholm 1963
- Kodama, Katsuya, *Peace on the Move. A sociological Survey of the Members of the Swedish Peace Organizations*, Stockholm 1990
- Kvinnor i politiken. Ur den radikala politiska veckotidningen Tidevarvet (1923–1936)*, urval av Kellgren, Ragna, Stockholm 1971
- Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter*, red. Florin, Christina, Sommestad, Lena och Wikander, Ulla, Stockholm 1999
- Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1950*, red. Florin, Christina och Kvarnström, Lars, Stockholm 2001
- Kyle, Gunhild, "Kvinnorörelser 1880–1920. Traditionalism, reformism och revolutionär feminism", *Rapport från nordiskt kvinnohistoriskt seminarium*, Helsinki 1984
- Lading, Aagot, *Dansk Kvindesamfunds arbejde gennem 25 aar*, København 1939
- Larson, Margareta, *De arbetade för fred. Kvinnoföreningar med fred på sitt program 1898–1940*, Stockholm 1985
- Larsson, Lisbeth, "Att skriva sitt jag i världen. Svenska kvinnors självbiografier", *Vida världen 1900–1960. Nordisk kvinnohistorisk litteraturhistoria*, del III, Höganäs 1996
- Lettevall, Rebecka, *En europeisk kosmopolit. En idéhistorisk studie av Immanuel Kants 'Om den eviga freden' och dess verkningshistoria*, Stockholm/Stehag 2001
- Levin, Hjärdis, *Elisabeth Tamm på Fogelstad. En radikal herrgårdsfröken*, Stockholm/Stehag 1989a
- Levin, Hjärdis, *Kvinnorna på barrikaden. Sexualpolitik och sociala frågor 1923–36*, Stockholm 1997

- Levin, Hjärdis, "SKV 75 år", *Vi människor – Barrikaden valde oss – SKV 75 år i kamp*, 1989b:2–3
- Liddington, Jill, *The Long Road to Greenham. Feminism and Anti-Militarism in Britain since 1820*, London 1989
- Lidskog, Rolf, *On studying Social Movements. A methodological Perspective*, Örebro universitet 1994
- Lind, Gunner, "Introduktion til formel netværksanalyse" och "Prosopografi med relationelle databaser", *Nätverk i historisk forskning – metafor, metod eller teori?* red. Aronsson, Peter, Fagerlund, Solveig och Samuelson, Jan, Rapport från Växjö universitet, Humaniora, Växjö 1999:1
- Lindberg, Berit, *Kvinnor – vakna, våga. En studie kring pedagogen och samhällsvisionären Honorine Hermelin Grønbech*, Landskrona 2000
- Lindholm, Margareta, *Talet om det kvinnliga. Studier i feministiskt tänkande i Sverige under 1930-talet*, Göteborg 1990
- Losman, Beata, "Kvinnorganisationer och kvinnorörelser i Sverige", *Handbok i svensk kvinnohistoria*, red. Kyle, Gunhild, Stockholm 1987
- Lundquist, Lennart, *Fattigvårdsfolket. Ett nätverk i den sociala frågan 1900–1920*, Lund 1997
- Lönnroth, Erik, *Den svenska utrikespolitikens historia 1919–1939*, band V, Stockholm 1959
- Lønnå, Elisabeth, *Stolthet og kvinnekamp. Norsk Kvinnesaksforenings historie fra 1913*, Oslo 1996
- Lövgren, Britta, *Hemarbete som politik: diskussioner om hemarbete, Sverige 1930–40-talen och tillkomsten av Hemmens forskningsinstitut*, Stockholm 1993
- Madsen, Agnete Birger, "Kvindekamp og kollektive aktioner omkring århundredeskiftet", *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700–1985*, red. Mikkelsen, Flemming, Århus 1986
- Manns, Ulla, *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921*, Stockholm/Stehag 1997
- Manns, Ulla, "Så skriver vi historia. Den svenska kvinnorörelsen ur ett historiografiskt perspektiv", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2000:4
- Marchand, C. Roland, *The American Peace Movement and Social Reform 1898–1918*, New Jersey 1972
- McAdam, Dough, McCarthy, John and Zald, Mayer N., "Social Movements", *Handbook of Sociology*, edit. Smelser, Neil J., California 1988
- Melby, Kari och Rosenbeck, Bente, "Det nordiske ekteskap? Det nordiske samarbejde, kvindebevægelse og ægteskabslovgivning", *Køn, religion og kvinder i bevægelse*, Konferencerapport fra det VI Nordiske Kvindehistorikermøde, Tilsvildeleje, 1999, red. Anette Warring, Roskilde 1999

- Melby, Kari, "Fredrikke Qvam: A Woman's Practice of Democracy Before the Suffrage", *Women's Politics and Women in Politics. In Honour of Ida Blom*, edit. Sogner, Sølvi och Hageman, Gro, Oslo 2000
- Melin, Inga-Brita, *Lysistrates döttrar. Pionjärer och pedagoger i två kvinnliga fredsorganisationer (1898–1937)*, Umeå 1999
- Melucci, Alberto, *Nomader i nuet. Sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle*, översättning av Gunnar Sandin, Göteborg 1991
- Misgeld, Klaus, *Den fackliga europavägen. LO, det internationella samarbetet och Europas enande 1945–1991*, Stockholm 1997
- Molin, Karl, *Försvaret, folkhemmet och demokratin. Socialdemokratisk riksdagspolitik 1939–1945*, Stockholm 1974
- Molin, Karl, "Partistrid och partiansvar. En studie i socialdemokratisk försvarsdebatt", *Socialdemokratiens samhälle. SAP under 100 år*, red. Misgeld, Klaus, Molin, Karl och Åmark, Klas, Stockholm 1988
- Moorehead, Caroline, "Troublesome People. The Warriors of Pacifism", Maryland 1987
- Mral, Birgitte, *Talande kvinnor. Kvinnliga retoriker från Aspasia till Ellen Key*, Nora 1999
- Müller, Leos, *The Merchant Houses of Stockholm, c. 1640–1800. A Comparative Study of Early Modern Entrepreneurial Behaviour*, Uppsala 1998
- Mårald, Bert, *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst. Ideologi, propaganda och politiska yttringar från krimkriget till den svensk-norska unionens upplösning*, Stockholm 1974
- Mårald, Bert, "Från Krimkriget till unionsupplösningen. Den svenska fredsrelsens rötter", *Arbetarhistoria. Meddelande från Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek* 1985:33
- Nicklasson, Stina, *Högerns kvinnor. Problem och resurs för Allmänna valmansförbundet perioden 1900–1936/37*, Uppsala 1992
- Nicklasson, Stina, *Kvinnors väg till fullvärdigt medborgarskap. Pionjärer för en moderat politik*, Stockholm 1997
- Nilsson, Ada, *Barrikaden valde oss. 25 år ur en kämpande förenings historia*, Stockholm 1940
- Nilsson Hoadley, Anna-Greta, *Atomvapnet som partiproblem. Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund och frågan om svenskt atomvapen 1955–1960*, Stockholm 1989
- Norman, Torbjörn, "Hjalmar Branting, Nationernas Förbund och naturrätten", *Socialdemokratin och den svenska utrikespolitiken. Från Branting till Palme*, red. Hultdt, Bo och Misgeld, Klaus, Stockholm 1990
- Norrbin, Camilla och Sjögren, Mikael, "Polisväsen, civilförsvar och allt arbete med landshövdingeutnämningar är minsann inget roligt! Om kvinnors arbete i riksdag och regering under 1950-talet", *Kvinnor på*

- gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1950*, red. Florin, Christina och Kvarnström, Lars, Stockholm 2001
- Norsk gruppe av Internasjonal Kvinnelige for Fred og Frihet 1915–1940. Et forsøk på *internasjonalt samarbeid*. Utgitt til IKFFs 80-årsjubileum, 1995
- Nätverk i historisk forskning – metafor, metod eller teori?* red. Aronsson, Peter, Fagerlund, Solveig och Samuelson, Jan, Rapport från Växjö universitet, Humaniora, Växjö 1999:1
- Odén, Birgitta, "Gamla kvinnors vishet", *Språkets speglingar*. Festskrift till Birger Berg, Lund 2000
- Oldfield, Sybil, *Women against the Iron Fist. Alternatives to Militarism, 1900–1989*, Oxford 1989
- Oredsson, Sverker, *Lunds universitet under andra världskriget. Motsättningar, debatter och hjälpinsatser*, Lund 1996
- Ottoson, Jan, *Stabilitet och förändring i personliga nätverk. Gemensamma styrelseledamöter i bank och näringsliv 1903–1939*, Uppsala 1993
- Ottoson, Ingemar, *Krig i fredens intresse eller neutralitet till varje pris? Sverige, NF och frågan om kollektiv säkerhet 1935–1936*, Lund 1986
- Peterson, Abby, "Elin Wägner and Radical Environmentalism in Sweden: The Good Earthworm", *Environmental History Review*, 1994 18 (3)
- Peterson, Abby, "The New Women's Movement – Where have All the Women Gone? Women in the Peace Movement in Sweden", *Women in Political Movement*, Göteborg 1987
- Peterson, Abby, *Women as Collective Actors. A Case Study of the Swedish Women's Peace Movement, 1898–1990*, Göteborg 1992
- Politics and Friendship. Letters from the International Woman's Suffrage Alliance 1902–1942*, Bosch, Mineke and Kloosterman, Annemarie, Ohio 1990
- Rainer, Santi, *100 years of peacemaking. A history of the International Peace Bureau and other international peace movement organisations and networks*, Göteborg 1991
- "Rethinking Women's Peace Studies", *Women's Studies Quarterly*, 1995:23:3–4
- Risskov Sørensen, Kurt, *Fredssagen i Danmark 1882–1914*, Odense 1981
- Roseneil, Sasha, *Disarming Patriarchy. Feminism and Political Action at Greenham*, Buckingham 1995
- Ruddick, Sara, *Maternal Thinking. Toward a Politics of Peace*, Boston 1995
- Rupp, Leila J., *Worlds of Women. The Making of an International Women's Movement*, New Jersey 1997
- Rydélius, Ellen och Odhe, Anna, *Kvinnokavalkad. En bilderbok om svenska kvinnors liv 1918–1944*, Stockholm 1946
- Rönnbäck, Josefin, "Rösträttsrörelsens kvinnor – i konflikt och samförstånd", *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 2000:4

- Rössel, James, *Kvinnorna och kvinnorörelsen i Sverige 1850–1950*, Stockholm 1950
- Salomon, Kim, *Fred i vår tid. En studie i 80-talets freds rörelse*, Malmö 1985
- Salomon, Kim, *Rebeller i takt med tiden. FNL-Rörelsen och 60-talets politiska ritualer*, Stockholm 1996
- Schiller, Bernt, ”Den skandinaviska arbetarrörelsens internationalism 1870–1914”, *Arbetshistoria. Meddelande från Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek*, 1987:42
- Schott, Linda K., *Reconstructing Women's Thoughts. The Women's International League for Peace and Freedom Before World War II*, Stanford 1997
- Scott, Joan W., ”Rewriting History”, *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*, edit. Higgonet, Margaret R., Jenson, Jane, Michel, Sonya och Weitz, Margaret Collins, New Haven 1987
- Scott, Joan W., ”Women and War: A Focus for Rewriting History”, *Women's Studies Quarterly*, 1984:12 (2)
- 60 år för freden. Svenska FN-förbundet och dess föregångare 1929–1989, red. Eriksson, Lars, Stockholm 1990
- Sjöblad, Christina, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997
- Skjøsberg, Else, *Kvinnenes fredsbevegelse på åttitallet*, Oslo 1998
- Social Movements and Culture*, edit. Johnston, Hank and Klanderman, Bert, Minneapolis 1995
- Stenlås, Niklas, *Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940–1949*, Lund 1998
- Strahl, Christer, *Nationalism och socialism. Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890–1914*, Lund 1983
- Strange, Carolyn, ”Mothers on the March: Maternalism in Women's Protest for Peace in North America and Western Europe, 1900–1985”, *Women and Social Protest*, edit. West, Guida and Blumberg, Rhoda Lois, New York 1990
- Streiffert, Helena, *Studier i den svenska kvinnorörelsen*, Göteborg 1983
- Sundin, Staffan, *Från bokförlag till mediakoncern. Huset Bonnier 1909–1929*, Göteborg 1996
- Swedmark, Marianne, ”Hulda Flood. Socialist, agitator, kvinnopionjär”, *Idéhistoriska skrifter* 18, Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet 1993
- Swerdlow, Amy, *Women Strike for Peace. Traditional Motherhood and the Radical Politics in the 1960s*, Chicago 1993
- Sörlin, Sverker, *De lärds republik. Om vetenskapens internationella tendenser*, Malmö 1994
- Sörlin, Sverker, ”Vetenskapens vägar – idéhistoriens nätverk”, *Nätverk. Teorier och begrepp i samhällsvetenskapen*, red. Karlqvist, Anders, Hedemora 1990

- Taylor, Verta and Whittier, Nancy, "Analytical Approaches to Social Movement Culture: The Culture of the Women's Movement", *Social Movements and Culture*, Johnston, Hank and Klanderman, Bert, Minneapolis 1995
- Terp, Holger, "Danske Kvinders Fredskæde og Kvindernes Internationale Liga for Fred og Friheds historie i perioden 1915–1924", *Fred og Frihed*, jubilæumsnummer, 1995 28/4
- Thörn, Håkan, *Modernitet, sociologi och sociala rörelser*, Göteborg 1997
- Thörn, Håkan, *Rörelser i det moderna. Politik, modernitet och kollektiv identitet i Europa 1789–1989*, Stockholm 1997
- Tingsten, Herbert, *Svensk utrikesdebatt mellan världskrigen*, Skrifter utgivna av Utrikespolitiska institutet 4, Stockholm 1964
- Tollin, Sven, *Svensk dagspress 1900–1967. En systematisk och kommenterad kartläggning*, Stockholm 1967
- Trönnberg, Stefan, *Nedrustning under mellankrigstiden. Sverige och nedrustningskonferensen i Genève*, Kungälv 1985
- Turpin, Jennifer, "Many Faces. Women Confronting War", *The Women and War Reader*, edit. Lorentzen, Lois Ann och Turpin, Jennifer, New York 1998
- Törnqvist, Gunnar, "Det upplösta rummet – begrepp och teoretiska ansatser inom geografin", *Nätverk. Teorier och begrepp inom samhällsvetenskapen*, red. Karlqvist, Anders, Hedemora 1990
- Törnqvist, Gunnar, *Renässans för regioner – om tekniken och den sociala kommunikationens villkor*, Stockholm 1998
- Törnqvist, Leif, "Kvinnornas Uppbåd 1914 – 1921 – en samverkansorganisation i frivilligförsvarets tidigare år", *Militärhistorisk Tidskrift* 1982
- Wahlström, Lydia, *Den svenska kvinnorörelsen*, Stockholm 1933
- Wallinder, Torbjörn, *I kamp för demokratin. Rösträttsrörelsen i Sverige 1886–1900*, Stockholm 1962
- Vammen, Tinne, "Kanonkvinnorna fostrade sina söner till soldater", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1992:4
- Vellacot, Jo, "A Place for Pacifism and Transnationalism in Feminist Theory: the early work of the Women's International League for Peace and Freedom", *Women's History Review*, 1993:2 (1)
- Vellacot, Jo, "Women, Peace and Internationalism, 1914–1920: 'Finding New Words and Creating New Methods'", *Peace Movements and Political Cultures*, edit. Chatfield, Charles and van den Dungen, Peter, Knoxville 1988
- West, Guida and Blumberg, Rhoda Lois, "Reconstructing Social Protest from a Feminist Perspective", *Women and Social Protest*, edit. West, Guida and Blumberg, Rhoda Lois, New York 1990
- Westergård, Bertil M., "Svenskt militärflyg 50 år", Särtryck ur *Teknisk Tidskrift* 1962

- Wickert, Christel, ”Kvinder, valgret og fred. Omkring den internationale socialistiske kvindekongference i København 1910”, *Arbejderhistorie*, 1987:29
- Wieslander, Hans, *I nedrustningens tecken. Intressen och aktiviteter kring försvarsfrågan 1918–1925*, Lund 1966
- Wikander, Ulla, ”International Women’s Congresses, 1878–1914. The Controversy over Equality and Special Labour Legislation”, *Rethinking Change. Current Swedish Feminist Research*, Eduards, Maud L., Elgquist-Saltzman, Inga, Lundgren, Eva, Sjöblad, Christina, Sundin, Elisabeth och Wikander, Ulla, Uppsala, 1992
- Wiltsher, Anne, *Most dangerous women. Feminist peace campaigners of the Great War*, London 1985
- Wirén, Herta, *Räck mig din hand syster*, Stockholm 1979
- Women and Peace. Theoretical, Historical and Practical Perspectives*, edit. Pierson, Ruth Roach, New York 1987
- Women’s Movement and Internationalisation: the Third Wave?*, red. Saari-
nen, Aino, Christensen, Hilda Rømer och Halsaa, Beatrice, Oulu
2000
- York, Jodi, ”The truth about Women and Peace”, *The Women and War Reader*, edit. Lorentzen, Lois Ann och Turpin, Jennifer, New York 1998
- Young, Nigel, *Why do Peace Movements Fail? An Historical Sociological Overview*, PRIO workingpaper, 1983:10
- Åberg, Martin, *Samförståndets tid. Konflikt, samarbete och nätverk i svensk lokalpolitik*, Lund 1998
- Östberg, Kjell, *Efter rösträtten. Kvinnors utrymme efter det demokratiska genombrottet*, Stockholm/Stehag 1997
- Östberg, Kjell, ”Krig och fred i svensk kvinnorrörelse”, *Kvinnor mot kvinnor. Om systerskapets svårigheter*, red. Florin, Christina, Sommes-
tad, Lena och Wikander, Ulla, Stockholm 1999

Studia Historica Lundensia

Avhandlingar och övriga verk

- Birgitta Odén Rikets uppboörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet. 1955 (BHL 1). Diss.
- Åke Ljungfors *Bidrag till svensk diplomatik före 1350*. 1955 (US). Diss.
- Per Nyström *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet. Bidrag till kännedomen om den svenska manufakturindustrin och dess sociala förhållanden*. 1955 (US). Diss.
- Göran Rystad *Johan Gyllenstierna, rådet och kungamakten*. 1955 (BHL 2). Diss.
- Kjell-Gunnar Lundholm *Sten Sture den äldre och stormännen*. 1956 (BHL 3). Diss.
- Ola Lindquist *Jakob Gyllenborg och reduktionen*. 1956 (BHL 4). Diss.
- Åke Sällström *Bologna och Norden intill Avignonpåvedörets tid*. 1957 (BHL 5). Diss.
- Jörgen Weibull *Carl Johan och Norge 1810-1814*. 1957 (BHL 6). Diss.
- Lars-Arne Norborg *Storföretaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida gods politik och ekonomiförvaltning*. 1958 (BHL 7). Diss.
- Allan Mohlin *Kristoffer II av Danmark. I. Välmaktstiden*. 1960 (US). Diss.
- Helle Stiegung *Ludvig XV:s hemliga diplomati och Sverige 1752-1774*. 1961 (BHL 8).
- Sven Tägil *Valdemar Atterdag och Europa*. 1962 (BHL 9). Diss.
- Ingvar Elmroth *Nyrekryteringen till de högre ämbetena 1720-1809. En social-historisk studie*. 1962 (BHL 10). Diss.
- Kerstin Strömberg-Back *Lagen – Rätten – Läran. Politisk och kyrklig idédebatt i Sverige under Johan III: s tid*. 1963 (BHL 11). Diss.
- Lars-Olof Larsson *Det medeltida Varend. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt*. 1964 (BHL 12). Diss.
- Olafía Einarsdóttir *Studier i kronologisk metode i tidlig islandsk historieförhandling*. 1964 (BHL 13). Diss.
- Sten Körner *The Battle of Hastings. England and Europe 1035-1066*. 1964 (BHL 14). Diss.
- Tore Nyberg *Birgittinische Klostergründungen des Mittelalters*. 1965 (BHL 15). Diss.
- Carl-Axel Gemzell *Raeder Hitler und Skandinavien. Der Kampf für einen maritimen Operationsplan*. 1965 (BHL 16). Diss.
- Ulf Sjödell *Kungamakt och högaristokrati. En studie i Sveriges inre historia under Karl XI*. 1966 (BHL 17). Diss.

- Alf Erlandsson *Skånska generalguvernementet 1658-1693 och dess arkiv. Förvaltnings- och arkivhistoriska undersökningar*. 1967 (BHL 18). Diss.
- Ann Christina Meurling *Den svenska domstolsförvaltningen i Livland 1634-1700*. 1967 (BHL 19). Diss.
- Arne Remgård *Carl Gustaf Tessin och 1746-1747 års riksdag*. 1968 (BHL 20). Diss.
- Sven Anders Söderpalm *Storföretagarna och det demokratiska genombrottet. Ett perspektiv på första världskrigets svenska historia*. 1969 (BHL 21). Diss.
- H. Bertil A. Petersson *Anglo-Saxon Currency. King Edgar's Reform to the Norman Conquest*. 1969 (BHL 22). Diss.
- Lars Linge *Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid*. 1969 (BHL 23). Diss.
- Sverker Oredsson *Järnvägarna och det allmänna. Svensk järnvägspolitik fram till 1890*. 1969 (BHL 24). Diss.
- Sven Tägil *Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig*. 1970 (LSIH 1)
- Sven Tägil *Probleme deutscher Zeitgeschichte*. 1970 (LSIH 2)
- Kerstin Malcus *Maktpolitik och länsrättslig förvaltning. Den regelrättsliga doktrinen i Sverige under 1560-talet*. 1971 (BHL 25). Diss.
- Eva Österberg *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter det nordiska sjuårskriget*. 1971 (BHL 26). Diss.
- Bengt Ankarloo *Trolldomsprocesserna i Sverige*. 1971 (US). Diss.
- Erik Sandstedt *Studier rörande Jöran Nordbergs Konung Carl XII:s historia*. 1972 (US). Diss.
- Lars-Olof Larsson *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500-1640*. 1972 (BHL 27)
- Conny Blom *Förbindelsedikten och de medeltida rimkrönikorna. Studier kring omarbetningen av Erikskrönikan och tillkomsten av Förbindelsedikten samt dessa krönikedelars plats i den medeltida rimkröniketraditionen*. 1972 (BHL 28). Diss.
- Steven Koblik *Sweden: The Neutral Victor. Sweden and the Western Powers 1917-1918*. 1972 (LSIH 3)
- Nordal Åkerman *On the Doctrine of Limited War*. 1973 (US). Diss.
- Hans Petersson *Morgongåvoinstitutet i Sverige under tiden fram till omkring 1734 års lag*. 1973 (US). Diss.
- Göran Wensheim *Studier kring freden i Nystad*. 1973 (BHL 29). Diss.
- Carl-Axel Gemzell *Organization, Conflict and Innovation. A study of German Naval Strategic Planning 1888-1940*. 1973 (LSIH 4)
- Lars Lundgren *Vattenförening. Debatten i Sverige 1890-1921*. 1974 (BHL 30). Diss.
- Sveinbjörn Raffisson *Studier i Landnamabok. Kritiska bidrag till den isländska fristatstidens historia*. 1974 (BHL 31). Diss.

- Göte Paulsson *Annales Suecici mediulaevi. Svensk medeltidsannalistik kommenterad och utgiven.* 1974 (BHL 32). Diss.
- Bo Hultdt *Sweden, the United Nations and Decolonization. A study of Swedish Participation in the Fourth Committee of the General Assembly, 1946-69.* 1974 (LSIH 5). Diss.
- Lars H. Niléhn *Nyhumanism och medborgarfostran. Åsikter om läroverkets målsättning 1820-1880.* 1975 (BHL 33). Diss.
- Agnes Wirén *Uppbrott från örtagård. Utvandring från Blekinge till och med år 1870.* 1975 (BHL 34). Diss.
- Roland Persson *Rustningar i Sverige under det stora nordiska kriget. Studier rörande makten över krigsfinansieringen i det karolinska samhället 1700-1709.* 1975 (BHL 35). Diss.
- Erland Alexandersson *Bondeståndet i riksdagen 1760-1772.* 1975 (BHL 36). Diss.
- Leokadia Posten *De polska emigranternas agentverksamhet i Sverige 1862-1863.* 1975 (BHL 37). Diss.
- Ulf Sjödel *Riksråd och kungliga råd. Rådskarriären 1602-1718.* 1975 (BHL 38)
- Birgitta Odén *Lauritz Weibull och forskarsamhället.* 1975 (BHL 39)
- Göran Rystad *Ambiguous Imperialism. American Foreign Policy and Domestic Politics at the turn of the Century.* 1975 (LSIH 6)
- Sven G. Trulsson *British and Swedish Policies and Strategies in the Baltic after the Peace of Tilsit in 1807.* 1976 (BHL 40). Diss.
- Eva Block *Amerikabilden i svensk dagspress 1948-1968.* 1976 (BHL 41). Diss.
- Sven Rubensson *The Survival of Ethiopian Independence.* 1976 (LSIH 7). Diss.
- Rune Ivarsson *Jordförvärvslagen, socialdemokratin och bönderna. En studie över jordförvärvslagstiftningen i svensk politik 1945-1965.* 1977 (BHL 42). Diss.
- Eva Österberg *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300-1600.* 1977 (BHL 43)
- Lars-Erik Nyman *Great Britain and Chinese Russian and Japanese Interests in Sinkiang 1918-1934.* 1977 (LSIH 8). Diss.
- Sven Tägil (coordinator) *Studying Boundary Conflicts. A Theoretical Framework.* 1977 (LSIH 9)
- Anita Diehl *E. V. Ramaswami Naicker-Periyar. A Study of the Influence of a Personality in Contemporary South India.* 1977 (LSIH 10). Diss.
- Gunnel Rikardsson *The Middle East Conflict in the Swedish Press. A Content Analysis of Three Daily Newspapers, 1948-1973.* 1978 (LSIH 11). Diss.
- Birgitta Eimer *Cavour and Swedish Politics.* 1978 (LSIH 12). Diss.
- Bo Blomkvist *International i miniatyr. Studier i skånsk arbetarrörelse före 1880 och dess internationella kontakter.* 1979 (BHL 44). Diss.
- Kim Salomon *Konflikt i Grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-33.* 1980 (US). Diss.

- Lars Olsson *Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800- och början av 1900-talet.* 1980 (US). Diss.
- Pau Puig i Scotoni *Att förstå revolutionen. En kritisk undersökning om historisk stabilitet och förändring.* 1980 (US). Diss.
- Jan Brunius *Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 1300-1600.* 1980 (BHL 45). Diss.
- Anna-Brita Lövgren *Handläggning och inflytande. Beredning föredragning och kontrasingnering under Karl XI:s envælde.* 1980 (BHL 46). Diss.
- Hans-Albin Larsson *Partireformationen från bondeförbund till centerparti.* 1980 (BHL 47). Diss.
- Kjell Emanuelsson *Den svensk-norska utrikesförvaltningen 1870-1905. Dess organisations och verksamhetsförändring.* 1980 (BHL 48). Diss.
- Eva Queckfeldt *Vietnam. Tre svenska tidningars syn på Vietnamfrågan 1963-1968.* 1981 (BHL 49). Diss.
- Ingvar Elmroth *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600-1900.* 1981 (BHL 50)
- Göran Rystad (ed.) *Congress and American Foreign Policy.* 1981 (LSIH 13)
- Reda Mowafi *Slavery, Slave Trade and Abolition Attempts in Egypt and the Sudan, 1820-1882.* 1981 (LSIH 14). Diss.
- Joseph Zitomersky (ed.) *On Making Use of History.* 1982 (LSIH 15)
- Christer Olsson *Congress and the Executive: The Making of United States Foreign Policy 1933-1940.* 1982 (LSIH 16). Diss.
- Sten Skansjö *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid.* 1983 (US). Diss.
- Käthe Bååth *Öde sedan stora döden var... Bebyggelse och befolkning i Norra Vedbo under senmedeltid och 1500-tal.* 1983 (BHL 51). Diss.
- Imants Alksnis *Den marxistiska publicistiken i Lettland 1912-1914. En studie i effektiv propaganda.* 1983 (BHL 52). Diss.
- Christer Strahl *Nationalism & socialism. Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890-1914.* 1983 (BHL 53). Diss.
- Lars Niléhn *Peregrinatio Academica. Det svenska samhället och de utrikes studieresorna under 1600-talet.* 1983 (BHL 54)
- Anders Lindberg *Småstat mot stormakt. Beslutssystemet vid tillkomsten av 1911 års svensk-tyska handels- och sjöfartstraktat.* 1983 (BHL 55). Diss.
- Carl Gustaf Stenkula *Gammal i Lund. Utvecklingstendenser inom kommunal kyrklig och enskild åldringsvård i Lund 1900-1918.* 1983 (BHL 56). Diss.
- Ingemar Norrlied *Demokrati, skatterättsliga och ideologiska förändringar. Den kommunala självstyrelsen och demokratins genombrott i Sverige.* 1983 (BHL 57). Diss.
- Bengt Nilsson *Handelspolitik och skärpt konkurrens. England och Sverige 1929-1939.* 1983 (BHL 58). Diss.

- Wilhelm Agrell & Bo Huldt (eds.) *Clio Goes Spying. Eight Essays on the History of Intelligence*. 1983 (LSIH 17)
- Göran Rystad (ed.) *Europe and Scandinavia. Aspects of the Process of Integration in the 17th Century*. 1983 (LSIH 18)
- Terence Graham *The "Interests of Civilization"? Reaction in the United States Against the "Seizure" of the Panama Canal Zone 1903 – 1904*. 1983 (LSIH 19). Diss.
- Olof Åhlander *Staat, Wirtschaft und Handelspolitik. Schweden und Deutschland, 1918-1921*. 1983 (LSIH 20). Diss.
- Hans Sundström *Bönder bryter bygd. Studier i övre Norrlands äldre bebyggelsehistoria*. 1984 (US). Diss.
- Kristian Gerner *The Soviet Union and Central Europe in the Post-War Era: A Study in Precarious Security*. 1984 (LSIH 21). Diss.
- Sven Tägil (ed.) *Regions in Upheaval. Ethnic Conflict and Political Mobilization*. 1984 (LSIH 22)
- Wilhelm Agrell *Alliansfrihet och atombomber. Kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen från 1945 till 1982*. 1985 (US). Diss.
- Göran V. Johansson *Kristen demokrati på svenska. Studier om KDS tillkomst och utveckling 1964-1982*. 1985 (BHL 59). Diss.
- Bengt Sandin *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppföstran i svenska städer 1600-1850*. 1986 (US). Diss.
- Christina Carlsson *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880-1910*. 1986 (US). Diss.
- Lars J. Larsson *Sören Norby och Östersjöpolicen 1523-1525*. 1986 (BHL 60). Diss.
- Ingemar Ottosson *Krig i fredens intresse eller neutralitet till varje pris? Sverige, NF och frågan om kollektiv säkerhet 1935-1936*. 1986 (BHL 61). Diss.
- Monica Braw *The Atomic Bomb Suppressed. American Censorship in Japan 1945-1949*. 1986 (LSIH 23). Diss.
- Marie Nordström *Pojkskola, flickskola, samskola. Samundervisningens utveckling i svenskt skolväsen 1866-1962*. 1987 (BHL 62). Diss.
- Hans-Olof Ericson *Vanmakt och styrka. Studier av arbetarrörelsens tillkomst och förutsättningar i Jönköping, Huskvarna och Norrahammar 1880-1909*. 1987 (US). Diss.
- Lars Edgren *Lärning gesäll mästarare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847*. 1987 (US). Diss.
- Klas-Göran Karlsson *Historieundervisning i klassisk ram. En didaktisk studie av historieämnets målfrågor i den ryska och sovjetiska skolan 1900-1940*. 1987 (US). Diss.
- Désirée Haraldsson *Skydda vår natur! Svenska Naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling*. 1987 (BHL 63). Diss.
- Bernt Ralfnert *Kvinnoprästdebatten i Sverige i perspektivet kyrka-stat*. 1988 (US). Diss.

- Karl Johan Krantz *Garnisonsstadens politik och ekonomi. Växjö, Jönköping och Eksjö inför bygderegementenas kaserering*. 1988 (US). Diss.
- Rune Johansson *Small State in Boundary Conflict. Belgium and the Belgian-German Border 1914-1949*. 1988 (LSIH 24). Diss.
- Per Jonsson *Finntorparna i Mången. Jord, människor och rättsuppfattning i förproletär bergslagsmiljö*. 1989 (US). Diss.
- Stefan Håkansson *Konsulerna och exporten 1905-1921. Ett "Government failure"?*. 1989 (BHL 64). Diss.
- Yvonne M. Werner *Svensk-tyska förbindelser kring sekelskiftet 1900. Politik och ekonomi vid tillkomsten av 1906 års svensk-tyska handels- och sjöfartstraktat*. 1989 (BHL 65). Diss.
- Per Bolin-Hort *Work, Family and the State. Child Labour and the Organization of Production in the British Cotton Industry, 1780-1920*. 1989 (BHL 66). Diss.
- Rune Johansson & Hans-Åke Persson (ed) *Nordisk flyktingpolitik i världskrigens epok*. 1989 (CESIC 1)
- Björn Fryklund & Tomas Peterson *Vi mot dom. Det dubbla främlingskapet i Sjöbo*. 1989 (CESIC 2)
- Thorleifur Fridriksson *Den Gyldne Flue. De skandinaviske socialdemokratiens relationer til den islandske arbejderbevægelse 1916-56. Internationalisme eller inblandning?* 1990 (US). Diss.
- Ingrid Millbourn *Rätt till maklighet". Om den svenska socialdemokratiens läroprocess 1885-1902*. 1990 (US). Diss.
- Ralf Rönquist *Historia och Nationalitet. Skotsk etno-territorialitet i ett historiskt perspektiv*. 1990 (BHL 67). Diss.
- Göran Göransson *Virtus Militaris: Officersideal i Sverige 1560-1718*. 1990 (BHL 68). Diss.
- Göran Rystad (ed.) *The Uprooted. Forced Migration as an International Problem in the Post-War Era*. 1990 (LSIH 25)
- Gunnar Alsmark & Paula Uddman *Att möta främlingar. Vision och vardag*. 1990 (CESIC 3)
- Göran Rystad (ed.) *Looking inward - Looking outward: Aspects of American Foreign Policy in an Age of Uncertainty*. 1990 (CESIC 4)
- Lars Berggren *Ångvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums mekaniska verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840-1905*. 1991 (US). Diss.
- Birgitta Odén *Forskarutbildningens förändringar 1890-1975*. 1991 (BHL 69)
- Tommie Sjöberg *The Powers and the Persecuted. The Refugee Problem and the Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR) 1938-1947*. 1991 (LSIH 26). Diss.
- Kim Salomon *Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugee Regime in the Early Modern Postwar Era*. 1991 (LSIH 27)

- Eva Österberg *Mentalities and Other Realities. Essays in Medieval and Early Modern Scandinavian History*. 1991 (LSIH 28)
- Kerstin Nyström (ed.) *Judarna i det svenska samhället. Identitet, integration etniska relationer*. 1991 (CESIC 5)
- Thomas Söderblom *Horan och batongen. Prostitution och repression i folkhemmet*. 1992 (US). Diss.
- Mats Greiff *Kontoristen. Från chefens högsta hand till proletär*. 1992 (US). Diss.
- Sverker Oredsson *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget. Historieskrivning och kult*. 1992 (BHL 70)
- Göran Blomquist *Elfenbenstorn eller statsskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schüick*. 1992 (BHL 71). Diss.
- Peter Aronsson *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680-1850*. 1992 (BHL 72). Diss.
- Conny Blom *Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare. Studier av attityder och värderingar i skrän, stadgar, ordningar och lagförslag gällande den offentliga vården 1533-1664*. 1992 (BHL 73)
- Lars Edgren & Eva Österberg (red.) *Ut med historien! Sju historiker om historieundervisningens uppgifter idag*. 1992 (BHL 74)
- Göran Rystad (ed.) *Encounter with Strangers: Refugees and Cultural Confrontation in Sweden*. 1992 (CESIC 6)
- Anders Svensson *Ungrare i folkhemmet: svensk flyktingpolitik i det kalla krigets skugga*. 1992 (CESIC 7). Diss.
- Sven Tägil (ed.) *Konflikt och samarbete vid Persiska viken*. 1992 (CESIC 8)
- Karin Helmer *Arrendatorer och professorer. Lunds universitets jordegendomar under 325 år*. 1993 (BHL 75)
- Kerstin Sundberg *Resurser och sociala relationer. Studier av ett lokalsamhälle i förändring 1600-1800: Österhaninge och Västerhaninge socknar*. 1993 (BHL 76). Diss.
- Jan Samuelson *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523-1611*. 1993 (BHL 77). Diss.
- Dick Harrison *The Early State and the Towns. Forms of Integration in Lombard Italy AD 568-774*. 1993 (LSIH 29). Diss.
- Cecilia Ruthström-Ruin *Beyond Europe. The Globalization of Refugee Aid*. 1993 (LSIH 30). Diss.
- Hans-Åke Persson *Retorik och realpolitik. Storbritannien och de fördrivna tyska efter andra världskriget*. 1993 (CESIC 9). Diss.
- Sven Tägil (ed.) *Den problematiska etniciteten – nationalism, migration och samhällsomvandling*. 1993 (CESIC 10)
- Rudolf Thunander *Hovrätt i funktion. Göta Hovrätt och brottmålen 1635-1699*. 1994 (US). Diss.

- Peter Billing (med Mikael Stigendal) *Hegemonins decennier. Ländomar från Malmö om den svenska modellen*. 1994 (US). Diss.
- Monika Edgren *Tradition och förändring. Könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*. 1994 (BHL 78). Diss.
- Ulla Rosén *Himlajord och handelsvara. Ägobyten av egendom i Kumla socken 1780-1880*. 1994 (BHL 79). Diss.
- Mikael af Malmberg *Den ståndaktiga nationalstaten. Sverige och den västeuropeiska integrationen 1945-1959*. 1994 (BHL 80). Diss.
- Joseph Zitomersky *French Americans – Native Americans in Eighteenth Century French Colonial Louisiana. The Population Geography of the Illinois Indians, 1670-1760s. The Form and Function of French – Native Settlement Relations in the Eighteenth-Century Louisiana*. 1994 (LSIH 31). Diss.
- Kenneth Nyström (ed.) *Encounter with Strangers – The Nordic Experience*. 1994 (CESIC 11)
- David Edgerton, Björn Fryklund & Tomas Peterson "Until the Lamb of God Appears ..." *The 1991 Parliamentary Election: Sweden Chooses a New Political System*. 1994 (CESIC 12)
- Bo Bjurulf & Björn Fryklund (red.) *Det politiska missnöjets Sverige. Statsvetare och sociologer ser på valet 1991* 1994 (CESIC 13)
- Göran Rystad (ed.) *Encounter with Strangers – Aspects of the American Experience*. 1995 (CESIC 14)
- Hans Wallengren *Hyresvärlden. Maktrelationer på hyresmarknaden i Malmö ca 1880-1925*. 1995 (US). Diss.
- Per Bauhn, Christer Lindberg & Svante Lundberg *Multiculturalism and Nationhood in Canada*. 1995 (CESIC 15)
- Rune Bokholm *S Städernas handlingsfrihet. En studie av expansionskedet 1900-1930*. 1995 (BHL 81). Diss.
- Lars I. Andersson *Kommunalskattefrågan under mellankrigstiden. Skatterättvisa i och mellan kommuner*. 1995 (BHL 82). Diss.
- Bengt Åhsberg *Studenter och storpolitik. Sverige och det internationella studentsamarbetet 1919-1931*. 1995 (BHL 83). Diss.
- Anders Olsson *Borgmästare, bastioner och tullbommar. Göteborg och Halmstad under statligt inflytande 1630-1660*. 1995 (BHL 84). Diss.
- Marcos Cantera Carlomagno *Ett folk av mänsklig granit. Sverige i den italienska utrikespolitiken 1932-1936* 1995 (US). Diss.
- Ulf Bergman *Från bondelots till yrkesman. Lotsning i Östergötland 1537-1914*. 1995 (BHL 85). Diss.
- Lennart Johansson *Systemet lagom. Rusdrycker, intresseorganisationer och politisk kultur under förbudsdebattens tidevarv 1900-1922*. 1995 (BHL 86). Diss.
- Borhanedin A. Yassin *Vision or Reality? The Kurds in the Policy of the Great Powers 1941-1947*. 1995 (LSIH 32). Diss.

- Göran Rystad (ed.) *Encountering Strangers. Responses and Consequences.* 1996 (CESIC 16)
- Hans Hägerdal *Väst om öst. Kinaforskning och kinasyn under 1800- och 1900-talen.* 1996 (BHL 87). Diss.
- Jasmine Aimaq *For Europe or Empire? French Colonial Ambitions and the European Army Plan.* 1996 (LSIH 33). Diss.
- Eva Helen Ulvros *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790-1870.* 1996 (US). Diss.
- Dick Harrison *Medieval Space. The Extent of Microspatial Knowledge in Western Europe during the Middle Ages.* 1996 (LSIH 34)
- Marie Lindstedt - Cronberg *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880.* 1997 (US). Diss.
- Hans-Åke Persson (ed.) *Encounter with Strangers. The European Experience.* 1997 (CESIC 17)
- Åke Sundell *Patriarkalism och föreningsrätt. Om produktion och facklig kamp inom trädgårdsnäringen i Malmö med omnejd fram till 1936.* 1997 (BHL 88). Diss.
- Eric Carlsson *Sverige och tysk motståndsrörelse under andra världskriget.* 1998 (BHL 89). Diss.
- Yngve Tidman *Spräng Amalthea! Arbete, facklig kamp och strejkbryteri i nordvästeuropeiska hamnar 1870-1914.* 1998 (BHL 90). Diss.
- Magnus Persson *Great Britain, the United States, and the Security of the Middle East: The Formation of the Baghdad Pact.* 1998 (LSIH 35). Diss.
- Gunnar Dahl *Trade, Trust and Networks : Commercial Culture in Late Medieval Italy* 1998 (US). Diss.
- Thomas Sörensen *Det blänkande eländet. En bok om Kronprinsens husarer i sekelskiftets Malmö.* 1998 (US). Diss.
- Magnus Perlestam *Den rotfaste bonden – myt eller verklighet? Brukaransvar i Ramkvilla socken 1620-1820.* 1998 (US). Diss.
- Olle Larsson *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället 1650-1760.* 1999 (US). Diss.
- Göran Rystad *Dream and Reality. The United States in Search of a Role in the Twentieth Century World.* 1999 (CESIC onummerad)
- Marion Leffler *Böcker, bildning, makt. Arbetare borgare och bildningens roll i klassformeringen i Lund och Helsingborg 1860-1901.* 1999 (BHL 91). Diss.
- Malin Lennartsson *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland.* 1999 (BHL 92) Diss.
- Roddy Nilsson *En välbyggd maskin, en mandröm för själen. Det svenska fängelseystemet under 1800-talet.* 1999 (BHL 93) Diss.
- Fabian Persson *Servants of Fortune. The Swedish Court between 1598 and 1721.* 1999 (US). Diss.
- Mikael Ottosson *Sohlberg och surdegen: sociala relationer på Kosta glasbruk 1820-1880* 1999 (US). Diss.

- Sanimir Resic *American Warriors in Vietnam. Warrior Values and the Myth of the War Experience during the Vietnam War 1965-1973*. 1999 (US). Diss.
- Agneta Ljungh *Sedd, eller osedd? Kvinnskildringar i svensk historieforskning, mellan åren 1890 till 1995*. 1999 (US). Diss.
- Inger Hammar *Emancipation och religion: den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860-1900* 1999 (US). Diss.
- Mark Davies *A Perambulating Paradox. British Travel Literature and the Image of Sweden c. 1770-1865*. 2000 (US). Diss.
- Lars M Andersson "En jude är en jude är en jude...". *Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900-1930* 2000 (US). Diss.
- Mats Hellstenius *Krigen som inte blev av: Sveriges fredliga officerskår vid 1800-talets mitt* 2000 (US). Diss.
- Irene Andersson *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914-1940* 2001 (US). Diss.

Vid midsommartid 1915, mitt under brinnande världskrig, deltog över 88 000 svenska kvinnor i aktionen Kvinnornas fredssöndag. Möten över hela landet antog en resolution som krävde medling mellan de krigförande parterna för att få slut på de blodiga stridigheterna. Tjugo år senare, under Abessinienkrisen sommaren 1935, samlade kampanjen Kvinnornas vapenlösa uppror mot kriget omkring 20 000 kvinnor. Aktionen innebar en protest mot upprustning och en militarisering av vardagslivet genom civilförsvarets uppbyggnad. Bland deltagarna i samlingarna kan nämnas Elin Wägner, Kerstin Hesselgren, Ada Nilsson, Naima Sahlbom och Lydia Wahlström, men även flera socialdemokratiska kvinnor medverkade. Yngre kvinnor som Barbro Alving och Ulla Lindström lade grunden för sin framtida hållning mot civilförsvaret i aktionen 1935.

Varför iscensatte kvinnorna egna fredsaktioner? Vilka var deras idéer och argument? Hur förhöll de sig till andra fredsaktiviteter i tiden? Hur lyckades de på kort tid organisera omfattande samlingar med så många deltagare? Vilket motstånd mötte de?